

THRACIANS

THE VISUAL DOCUMENT THAT ESTABLISHES
THEIR ROLE IN THE REVOLUTION OF 1821. AN
INVESTIGATION ABOUT THE LOCAL HISTORY
AND THE HISTORIC ICONOGRAPHY

Ifigenia Vamvakidou

THRACIANS

THE VISUAL DOCUMENT THAT ESTABLISHES
THEIR ROLE IN THE REVOLUTION OF 1821. AN
INVESTIGATION ABOUT THE LOCAL HISTORY
AND THE HISTORIC ICONOGRAPHY

HISTORY

ANT. STAMOULIS EDITIONS

Ιφιγένεια Βαμβακίδου

ΘΡΑΚΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΓΙΑ
ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

Συμβολή στην εικονογραφία του αγώνα και στη διδακτική της τοπικής ιστορίας

Β' ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Ιφιγένεια Βαμβακίδου

ΘΡΑΚΕΣ,

Ιστορική καταγραφή και ιστορική ανάγνωση των εικαστικών μαρτυριών για τη συμμετοχή τους στον Αγώνα του 1821.

Συμβολή στην εικονογραφία του αγώνα και στη διδακτική της τοπικής ιστορίας

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 2003

Τηλ. 2310-264-748

2310-832-013

ISBN 960 -8353 -12 - 2

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 2003

All rights reserved

«Η επιστήμη της ιστορίας διαθέτει ένα σύστημα συμβόλων συνδεδεμένων με την εθνική γλώσσα και κάθε ιστορικός μιλά με τις λέξεις της χώρας του. Το λεξιλόγιο στην ιστορία αντλείται από το ίδιο το αντικείμενο που είναι ήδη φθαρμένο και παραποιημένο».

M. Bloch (1994). *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*. Μετ. Κ. Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 172.

Για τον Ε. Μαρτέα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες	11
Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση	13

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

.....	25
I. Γεωγραφικός και χρονικός προσδιορισμός του θέματος.....	25
II. Τεκμηρίωση του θέματος.....	33
III. Συνάρτηση ιστορικού - εικαστικού υλικού	39
IV. Μεθοδολογία - αποσαφήνιση όρων	44

Κεφάλαιο Πρώτο

Εικαστικές μαρτυρίες για τη συμμετοχή των Θρακών στις
παραμονές του Αγώνα (1821)

.....	59
I. Ιστορική αναδρομή	59
II. Εικαστική μαρτυρία για το Θ. Πολυεΐδη: η πρώτη τεκ- μηριωμένη συμμετοχή των Θρακών στον προεπαναστα- τικό αγώνα.....	79
III. Εικονογραφήσεις Θρακών νεομαρτύρων	89
IV. Πρόσθετα στοιχεία	118

Κεφάλαιο Δεύτερο

Εικαστικές μαρτυρίες για τη συμμετοχή των Θρακών
στη Φιλική Εταιρία και στην πρώτη εξέγερση
στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες

.....	129
I. Οι Θράκες στη Φιλική Εταιρία	129
II. Η συμμετοχή των Θρακών στην πρώτη εξέγερση στη Μολδοβλαχία και οι εικαστικές μαρτυρίες	157

Κεφάλαιο Τρίτο

Εικαστικό υλικό για την τοπική κινητοποίηση των Θρα-
κών κατά την κύρια επαναστατική περίοδο

.....	171
I. Ο ρόλος των Θρακών κατά την κύρια επαναστατική πε- ρίοδο (1821 - 1829)	171
II. Η συμμετοχή του ανώτερου θρακικού κλήρου στον Αγώνα και η εικονογράφησή του	179
III. Οι τοπικές κινητοποιήσεις στη μείζονα Θράκη και η εικαστική αναπαράστασή τους	210

Κεφάλαιο Τέταρτο

Εικαστικές μαρτυρίες για τη συμμετοχή των Θρακών στις
κινητοποιήσεις της νότιας Ελλάδας (1821 - 1829)

.....	231
I. Ιστορική αναδρομή	231
II. Θρακιώτες αγωνιστές στη νότια Ελλάδα και η εικονο- γράφησή τους	238

Κεφάλαιο Πέμπτο

Η αξιοποίηση του ιστορικού εικονιστικού υλικού στη δι-
δακτική της τοπικής ιστορίας

.....	269
I. Ερευνητικά δεδομένα και εκπαιδευτική πραγματικότη- τα	269
II. Παρατηρήσεις και προτάσεις	293
III. Παρατηρήσεις στη β' έκδοση	304
SUMMARY	321
Βιβλιογραφία	323
Ευρετήριο	357
Παράρτημα Εικονιστικού Υλικού	367
Εικόνες	373
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ.....	427

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΘΛΓΘ : Αρχείο του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού
θησαυρού, τριμηνιαίο περιοδικό, Αθήνα.
- ΑΠ : Αναλυτικό πρόγραμμα.
- ΑΠΘ : Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- ΕΕΘΣ : Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής, μνήμη
1821, Θεσσαλονίκη.
- ΕΜΔ : Εποπτικά μέσα διδασκαλίας.
- ΘΕ : Θρακική Επετηρίδα, ετήσιο περιοδικό, Κομοτηνή.
- ΘΧ : Θρακικά Χρονικά, ετήσιο περιοδικό, Ξάνθη.
- ΠΘΣ : Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην
των νεομαρτύρων, Θεσσαλονίκη.
- ΚΕΜΕ : Κέντρο εκπαιδευτικών μελετών και επιμόρφωσης
- ΚΝΕ : Κέντρο νεοελληνικών ερευνών.
- ΠΙ : Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- ΤΙ : Τοπική Ιστορία.
- ΦΕ : Φιλική Εταιρεία.
- ΦΣΑ : Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανούπολης.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το θέμα της συμμετοχής των Θρακών στην Επανάσταση του 1821 και της εικαστικής καταγραφής της δεν έχει μέχρι σήμερα ερευνηθεί συνολικά. Η μελέτη αυτή αποτελεί μια προσπάθεια συνολικής θεώρησης της θρακικής αγωνιστικής συμμετοχής στον Αγώνα στο πεδίο της διδακτικής της τοπικής ιστορίας και της αξιοποίησης του ιστορικού εικαστικού υλικού που την αναπαριστάνει. Η επιλογή της ερευνητικής ενασχόλησης με το ζήτημα αυτό προέκυψε μέσα από το γενικότερο προβληματισμό για τη φιλοσοφία της ιστορίας και την ιστορία της τέχνης κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών μου στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. Ο καθηγητής κ. Κ. Βακαλόπουλος με παρότρυνε να εμβαθύνω στη συγκεκριμένη θεματική και με την επιστημονική εποπτεία του καθώς επίσης και τη συμπαράσταση των καθηγητών κκ. Χ. Τσιούμη και Κ. Φωτιάδη, οι οποίοι σε όλη την πορεία της διδακτορικής έρευνας με στήριξαν με τις παρατηρήσεις, την παροχή υλικού και την ηθική συμπαράστασή τους ολοκλήρωσα την έρευνα το 1998.

Στη δεύτερη αυτή έκδοση εκτός από τον πρόλογο, έχουν προστεθεί βιβλιογραφικά στοιχεία και πρόσθετο υλικό στην εισαγωγή, στην ενότητα για τους νεομάρτυρες και στο τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο έχει εμπλουτισθεί με προτάσεις όπως αυτές προέκυψαν από τη συνεργασία με τους φοιτητές και τους διδάσκοντες στην Παιδαγωγική Σχολή και στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών Φλώρινας. Για την ιστορική, θεολογική, κοινωνιολογική και αισθητική διεύρυνση

της μελέτης ευχαριστώ αντίστοιχα τους διδάσκοντες κκ. Α. Ανδρέου, Κ. Δεληκωσταντή, Α. Κυρίδη και Δ. Μπέσσα, ενώ για την βιβλιοπαρουσίαση της πρώτης έκδοσης και την ενδελεχή διόρθωση της μελέτης ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Δ. Γόνη και τον δρ. θεολογίας κ. Γ. Τσιπούρα, των οποίων τις παρατηρήσεις συμπεριέλαβα στην έκδοση αυτή.

Για τη δεύτερη έκδοση των ερευνητικών πορισμάτων ευχαριστώ τον εκδοτικό οίκο Αντ. Σταμούλη και τον έμπειρο συνεργάτη του κ. Κ. Κορδαλή.

Στην ιστορική έρευνα ως συστηματικό και αντικειμενικό εντοπισμό των μαρτυριών για τη θεμελίωση των γεγονότων του παρελθόντος αναζητούμε αναφορές και ντοκουμέντα, επαρκή στοιχεία για την πράξη της αναδόμησης. Ο ιστορικός της σύγχρονης εποχής αντιμετωπίζει συχνά το πρόβλημα επιλογής από ένα τεράστιο άμεσο και έμμεσο υλικό: με βάση το βαθμό σημαντικότητας που πρέπει να αποδοθεί στα δεδομένα και την έκταση στην οποία ένα συγκεκριμένο στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί τυπικό για το όλον, οδηγείται στην επιτυχή διεξαγωγή της έρευνας. Η ιστορική γνώση πηγάζει από πλήθος εστιών, ως θεσμοθετημένη ιστορία, αλλά και ως αντιστορία, ως ατομική και συλλογική μνήμη, όπου αναμειγνύονται βεβαιότητες και ψευδαισθήσεις. Όπως γράφει ο Ferro «η εικόνα που έχουμε για τους άλλους ή/και για εμάς εξαρτάται από την ιστορία που μας αφηγήθηκαν από παιδιά» και στο πεδίο αυτό¹ αναζητούμε τη λειτουργία της ιστορίας στην κοινωνία που αλλάζει. Το ερώτημα

1. M. Ferro (2000). *Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σ' όλο τον κόσμο*. Μετ. Π. Μαρκέτου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 9-10. I. Βαμβακίδου (2001). «Οι μαθητές της Θράκης ζωγραφίζουν την ιστορία από κάτω: verba volant, picturae manent»: *Εκπαιδευτικά*, τ. 61-61, 134-139. Α. Ανδρέου, I. Βαμβακίδου, Σ. Κασίδου (2003). «Ιστορία ή παραμύθι: *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδας*», Θεσσαλονίκη: Ελληνικά Γράμματα, 273-289.

που προκύπτει είναι εάν μεταβάλλονται παράλληλα με την αλλαγή της κοινωνίας και οι εικόνες για το παρελθόν, διότι σήμερα η «συλλογική μνήμη και η επίσημη ιστορία αναμετρούνται για κάθε έθνος»². Επιπρόσθετα για λόγους επικαιρότητας σήμερα τα καιρία διακυβεύματα στη σύγκρουση με το Ισλάμ απογυμνώνονται από το νόημά τους, αμβλύνονται ή/και αμφισβητούνται. Ωστόσο παρατηρούμε ότι παρά τις αλλαγές στην κοινωνία, σε κάθε εθνικό χώρο παραμένει σταθερή μια ιστορική μήτρα ως κυρίαρχη συνιστώσα, η οποία σηματοδοτεί και νοηματοδοτεί τη συλλογική συνείδηση κάθε κοινωνίας. Για τον «άγνωστο πόλεμο ή/και τον Αγώνα, ή/και την επανάσταση του 1821» η ρήση του Κ. Παλαμά είναι επίκαιρη όσο ποτέ «Για το εικοσιένα έχουμε την ιστορία του; Φοβάμαι πως όχι. Τη μυθολογία του; Φοβάμαι πως ναι»³. Στο πεδίο αυτό η συμμετοχή των Θρακών στην επανάσταση του 1821, αλλά και η συνεργασία των Ελλήνων αγωνιστών με τους Βούλγαρους, τους Σέρβους, τους Αλβανούς και τους Βλάχους παραμένει υλικό της αντι-ιστορίας.

Στην προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση η πρόσληψη της ιστορικής γνώσης περιορίζεται⁴ στις παραμέτρους του τόπου-χώρου, των συμβόλων, των σχολικών εορτών, της μουσικής και όλων των εικαστικών συμπαραδηλώσεων και μηνυμάτων που καθημερινά και παράλληλα εκπέμπονται από την οικογένεια, το σχολείο, το φιλικό περιβάλλον και τα ΜΜΕ. Ο ρόλος της ιστορίας, της πολιτικής αγωγής και των θρησκευτικών όπως αποδίδεται από τον/την εκπαιδευτικό είναι κυρίως διαμεσολαβητικός⁵ προς την κα-

2. M. Ferro. ό.π., 11.

3. Α. Πάππος (2003). «Ιστορικές αποκατατάσεις- ο άγνωστος πόλεμος του 1821»: *Έψιλον, Ελευθεροτυπία*, 24/4, 60-62.

4. Δ. Καρακατσάνη (2001). «Διαδικασίες πρόσληψης ιστορικών γεγονότων-καλλιέργειας κοινωνικο-πολιτικών αρχών στην προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία, 181-191»: Ε. Κούρτη (επιμ.) *Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.

5. Αφιέρωμα- Το μάθημα της ιστορίας στην Α/θμια και Β/θμια εκπαίδευση

τεύθυνση της κοινωνικοποίησης των παιδιών και όχι της παραγωγής συγκεκριμένης γνώσης. Ωστόσο μετά το έργο του Bruner για την ενεργητική δόμηση της γνώσης και την εξάρτησή της από την κοινωνική αλληλεπίδραση, για τη διαισθητική αντίληψη των παιδιών σε συνάρτηση με την ιστορική φαντασία, αλλά και τη θεωρία ανάπτυξης του Vygotsky⁶ για την ανάσυρση των αναμνήσεων, η οποία διευκολύνεται από τη συζήτηση με τους ενήλικες, η γνώση της ιστορίας δεν περιορίζεται στην πρόσληψη του ιστορικού χρόνου. Η Ιστορία πέρα από τη χρονολόγηση των γεγονότων, των πολέμων, τη γενεαλογική-κληρονομική διάσταση της εξουσίας μπορεί να παρουσιαστεί ως πορεία κοινωνικών ομάδων, η οποία δεν είναι γραμμική και από την οποία διαφαίνεται ότι η ίδια η ιστορική πορεία δεν είναι πάντα πρόοδος για όλες τις κοινωνικές ομάδες, ούτε μίμηση ενός σταθερού προτύπου, αλλά εμπεριέχει αντιφάσεις και την ανάγκη της συλλογικότητας. Οι ιστορικοί και οι δάσκαλοι της ιστορίας σε κάθε βαθμίδα χρειάζεται να «*πάρουν την ανηφόρα, να δράσουν ενάντια στις ευκολίες του επαγγέλματος, να μη μελετούν μόνο την πρόοδο, την νικηφόρα κίνηση, αλλά και την αντίπαλή της, εκείνο το φούντωμα των αντίθετων εμπειριών που δεν αποκόπηκαν χωρίς δυσκολία*»⁷.

Σήμερα, από τους σκοπούς του μαθήματος της ιστορίας δίνεται έμφαση στη διαμόρφωση στάσης για μια διεθνή συνεργασία και ειρήνη⁸ των λαών, καθώς επίσης και στην απόκτηση της *ιστορικής εγγραμματοσύνης*⁹. Η κοινωνική διάσταση στο μάθημα της ιστορίας μας ενδιαφέρει, διότι ενέχει την προβληματική για τις πράξεις του

ση: Σεμινάριο, 9, 1988, Αθήνα. ΠΕΦ.

6. L. Vygotsky (1962). *Thought and language*. M.I.T. Press. J. Brunner (1960). *The process of education*. N. York.

7. F. Braudel (1986). *Μελέτες για την ιστορία*. Μετ. Ορ. Βαρών, Ρ. Σταμούλη. Αθήνα, 117.

8. Χ. Φράγκος (1986). *Επίκαιρα θέματα παιδείας*. Αθήνα.

9. Γ. Πασχαλίδης (2000). «Ιστορία και Ζωή»: *Φιλολόγος*, 99, 94-103.

ανθρώπου σε συνάφεια ή σε σύγκρουση με τις πράξεις του συνανθρώπου¹⁰. Για το λόγο αυτό η αναζήτηση της ιστορίας μπορεί να προσανατολιστεί προς την κοινωνική δράση, την πολιτική, τη θρησκεία, την τέχνη. Η ιστορία ως επιστήμη του χρόνου αποτελεί απαραίτητη συνιστώσα κάθε δραστηριότητας, αλλά προσήκει στο διδάσκοντα να μεταμορφώσει το μάθημα από *άχθος*, όπως έλεγε ο Hegel, σε *όργανο απελευθέρωσης*¹¹.

Ο Ιμπ Χαλντούν (1332-1406) φιλόσοφος της Ιστορίας από την Τύνιδα, προεικονίζοντας τις κατευθύνσεις της νεότερης ιστορικής επιστήμης έγραφε ότι *«η ιστορία είναι η καταγραφή των μνημείων της ανθρώπινης κοινωνίας ή του παγκόσμιου πολιτισμού, των αλλαγών που γίνονται στη φύση αυτής της κοινωνίας, των επαναστάσεων, των εξεγέρσεων μιας μερίδας ανθρώπων εναντίον μιας άλλης... και γενικά όλων των μετασχηματισμών στους οποίους υπόκειται η κοινωνία εξαιτίας της ίδιας της της φύσης»*¹².

Η παρούσα ιστορική μελέτη περιλαμβάνει το θεωρητικό και το ερευνητικό τμήμα και στηρίζεται σε τρεις μεθοδολογικούς άξονες:

α) στην ιστορική καταγραφή και στην αφηγηματική αναπαράσταση της θρακικής συμμετοχής στον Αγώνα που έγινε με βάση το δημοσιευμένο κυρίως, αλλά διάσπαρτο βιβλιογραφικό υλικό.

β) στην εικαστική καταγραφή και στην αντίστοιχη εικονιστική αναπαράσταση της θρακικής συμμετοχής στον Αγώνα που προέκυψε από την πρωτογενή επιτόπια έρευνα στο χώρο της μείζονος Θράκης, στα Αρχαία, στις Πινακοθήκες και στις βιβλιοθήκες της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και όλων των προσφυγικών περιοχών όπου έχουν εγκατασταθεί Θρακιώτες. Για τη συγκέντρωση και την αναπαραγωγή του διάσπαρτου εικονιστικού υλικού ευχαριστώ

10. Ε. Γλύκαντζη-Αρβερέλ (1996). *Η Ιστορία και η Ιστοριογραφία ως βασικά μαθήματα πολιτισμού*. Αθήνα, 12.

11. Arnaldi, 1974 στο: Ζ. Λε Γκοφ (1988). *Ιστορία και Μνήμη*. Μετ. Γ. Κουμπουρλής. Αθήνα, 286.

12. E. Hobsbawm (1997). *Για την Ιστορία*. Μετ. Μ. Ματάλας. Αθήνα, 11.

θερμότατα το Διευθυντή της Ιστορικής - Εθνολογικής Εταιρίας κ. Ι. Κ. Μαζαράκη - Αινιάν και τους συνεργάτες του, τον υπεύθυνο του Αρχείου Προσωπογραφιών του ΚΝΕ, την υπεύθυνη του Ιστορικού Αρχείου στο Μουσείο Μπενάκη, τον υπεύθυνο του Αρχείου χαρακτικών στη Bibliothéque Nationale κ. Μ. Richard, την αρχαιολόγο κ. C. Pora-καθηγήτρια στην Ακαδημία Τεχνών στο Βουκουρέστι, την υπεύθυνη για το Αρχείο Αγωνιστών του 1821 στην Εθνική Βιβλιοθήκη, τον πρόεδρο του Θρακικού Κέντρου στην Αθήνα κ. Κ. Κιπικίδη, τον αναπληρωτή Δ/ντή του Αγίου Όρους κ. Δ. Βαμβακά, το ελληνικό Προξενείο στη Φιλιππούπολη της Βουλγαρίας και ιδιαίτερα την εκπαιδευτικό κ. Β. Μποσίλεβα καθώς επίσης και όλους τους ελληνικούς συλλόγους της νότιας Βουλγαρίας για τη συμπαράστασή τους στην επιτόπια έρευνα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στους Θρακιώτες κκ. Π. Γεωργαντζή, πρωτοπρεσβύτερο Δημήτριο του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής, πατέρα Γιαλαμά από τη Σαμοθράκη, Μ. Κούκο, Μ. Πατέλη, και στις κκ. Ι. Μαλτζέζου, Ι. Πενταφράγκα, Δ. Πολίτου και Λ. Κάλλα, καθώς επίσης και στους ιδιώτες που μου χορήγησαν πληροφορίες και πολύτιμο υλικό από τις περιοχές των Καστανιών, της Βύσσας, της Ορεστιάδας, του Πυθίου, της Αλεξανδρούπολης, της Κομοτηνής, της Σαμοθράκης και της Ξάνθης. Ευχαριστώ επίσης τους υπεύθυνους στο Βυζαντινό Μουσείο, στην Αρχιεπισκοπή και στο Πολεμικό Μουσείο Αθήνας, στο Ναυτικό Μουσείο του Πειραιά και όλους τους υπεύθυνους των αρχείων, των ερευνητικών κέντρων και των βιβλιοθηκών, οι οποίοι με προθυμία διευκόλυναν το έργο της συλλογής του υλικού στο χώρο ευθύνης τους.

γ) στην ιστορική αξιοποίηση του παραδοσιακού αφηγηματικού υλικού σε συνάρτηση με το αντίστοιχο εικονιστικό ιστορικό υλικό στο πλαίσιο της διδακτικής της τοπικής ιστορίας.

Οι τρεις αυτοί μεθοδολογικοί άξονες δε λειτουργούν παρατακτικά και συμπληρωματικά, αλλά εμπλέκονται οργανικά και αλληλεξαρτώνται με κοινό προσανατολισμό μια σύγχρονη προσέγγιση του Αγώνα. Από την εισαγωγή της μελέτης και μέχρι το τελευταίο

κεφάλαιο επιχειρείται μια ιστοριογραφική και εικονιστική καταγραφή της θρακικής συμμετοχής στην Επανάσταση και των τοπικών κινητοποιήσεων στη μείζονα Θράκη, τις οποίες ωστόσο εντάσσουμε στη σύγχρονη προοπτική μιας ειρηνευτικής αγωγής και διδακτικής των εθνικών αγώνων. Το τελευταίο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη σημασία που αποκτά η διδακτική της τοπικής ιστορίας και της ιστορικής εικόνας στη σύγχρονη ερευνητική και εκπαιδευτική πραγματικότητα. Το επιστημονικό ενδιαφέρον της μελέτης εστιάζεται τόσο στο συγκεκριμένο γνωστικό περιεχόμενο της νεότερης θρακικής ιστορίας καθώς και στους τρόπους διαμόρφωσης της ιστορικής σκέψης και της συλλογικής ιστορικής ταυτότητας. Η παραδοσιακή εθνοκεντρική διάσταση του μαθήματος της ιστορίας μπορεί να ξεπεραστεί μέσα από τη διδασκαλία των τοπικών ιστοριών και μέσα από την προσέγγιση των ιστορικών πηγών και ενδείξεων. Στο πλαίσιο της μικροϊστορίας οι πηγές δεν αντιμετωπίζονται ως τεκμήρια, αλλά ως ενδείξεις που επιδέχονται ερμηνεία. Το ενδιαφέρον του ιστορικού επικεντρώνεται στην αναγωγή του ιδιαίτερου και ατομικού προς το γενικό και συλλογικό. Προς αυτήν την κατεύθυνση η συμμετοχή των Θρακών στον Αγώνα και οι εικαστικές μαρτυρίες της αποτελούν ένα από τα ποικίλα τοπικά παραδείγματα της σύγχρονης νεοελληνικής ιστορίας, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Υποστηρίζουμε ότι το ιστορικό εικαστικό υλικό συμβάλλει ιδιαίτερα στη δυνατότητα απόκτησης της ιστορικής γνώσης για τις μικρές ηλικίες και μπορεί ευκολότερα να προσανατολιστεί προς μια αγωγή της ειρήνης. Κάθε ιστορική θεματική ενότητα (είτε πρόκειται για τοπική είτε για γενική) όταν παρουσιάζεται μέσω του εικαστικού εποπτικού υλικού συμβάλλει στη διαμόρφωση των αμοιβαίων θετικών σχέσεων μεταξύ των παιδιών και στην ανάπτυξη της ομαδικής, συλλογικής ταυτότητάς τους. Η βάση για την ανάπτυξη της ιδέας της ειρήνης στα παιδιά εντοπίζεται κυρίως στο μάθημα της ιστορίας και η ιστορική εικόνα είτε μέσω της τέχνης είτε μέσω της τεχνολογίας (πολυμέσα, κινηματογράφος) οδηγεί στην πρώτη επα-

φή με τις ιστορικές έννοιες.

Ένα ιστορικό γεγονός εθνικής ιστορίας, όπως είναι η 25^η Μαρτίου του 1821 για την νεότερη ελληνική ιστορία, ανασυστήνει τη γλώσσα και τις χειρονομίες του παρελθόντος και συνιστά αφορμή για εορταστικές εκδηλώσεις εθνικής και ιδεολογικής τυπολογίας στο σχολικό περιβάλλον. Στις εκδηλώσεις της πολιτικής θρησκείας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα στα νέα εθνικά κράτη ως ανάγκη έξαρσης και εξιδανίκευσης της εθνικής ανεξαρτησίας, έχει εισχωρήσει η ιστορική ζωγραφική με την αναπαράσταση ηρώων και συμβόλων, μαχών και ηγετών. Στο σχολικό περιβάλλον, στα πλαίσια του ιστορικού μαθήματος και της εθνοκεντρικής Αγωγής οι πίνακες που επιλέγονται τόσο για το σχολικό εγχειρίδιο, αλλά και για την αισθητική διαμόρφωση του σχολικού χώρου δομούνται στη βάση μιας ιστορικής τυπολογίας, η οποία δεν αντιστοιχεί στα πορίσματα της ιστορικής επιστήμης και της διαπολιτισμικής Αγωγής.

Η επιμονή των ιστορικών και των κοινωνικών ερευνητών στην πρωτοκαθεδρία των τεκμηρίων και στην κεντρικότητα της διάκρισης του ιστορικού γεγονότος από τη μυθοπλασία¹³ αποτελεί σήμερα ευθύνη της διανόησης, αλλά και των δασκάλων, διότι η προβολή των επιθυμιών του παρόντος στο παρελθόν, ο αναχρονισμός συνεπικουρεί στη δημιουργία μιας ιστορίας για τις ανάγκες αυτών που ο Anderson¹⁴ ονομάζει «φαντασιακές κοινότητες ή συλλογικότητες», οι οποίες είναι μόνο εθνικές και μονοπολιτισμικές.

Ο συντηρητικός και ιδεολογικός¹⁵ μηχανισμός της *ακαδημαϊκής*

13. Α. Ανδρέου, Ι. Βαμβακίδου, Σ. Κασίδου, ό.π. και Α. Ανδρέου (2003). «Οι εθνικοί μας μύθοι και η διαιώνισή τους. Έλεος πια, με το Κρυφό Σχολειό»: *Μακεδνόν* / 11, 345-356.

14. B. Anderson (1991). *Imagined communities. Reflection on the origin and spread of Nationalism*. London: Verso.

15. Ιδεολογική με τη μαρξιστική σημασία, όπως εμφανίζεται στη *Γερμανική Ιδεολογία* ως λαθεμένη, πλαστική, ψευδής συνείδηση, η οποία συγκαλύπτει την πραγματικότητα.

ιστορικής ζωγραφικής και της αντίστοιχης εικονογράφησης των σχολικών εγχειριδίων υποβαστάζεται από ανακρίβειες, από την έμφαση που δίνεται στην προσωπολατρεία-ηρωολατρεία, την έξαρση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που αποδίδονται στο ελληνικό γένος, στη φυλή¹⁶, στη χριστιανοσύνη, στις παραινέσεις και στα ευχολόγια συγκροτώντας ένα τυποποιημένο σύστημα σημείων με *συνθηματική, πολεμική κατεύθυνση που αποκτά τη λειτουργία του συμβόλου*¹⁷. Τα εθνικά ή πατριωτικά σύμβολα, τα οποία κατασκευάζονται και αναπαράγονται σε κάθε εποχή θεμελιώνουν έναν τύπο «κατά τον οποίο το σημαίνον είναι αυθαίρετο ή καθαρά συμβατικό»¹⁸ με αποτέλεσμα τα σύμβολα να μην είναι κατανοητά από όσους δεν ανήκουν στο συγκεκριμένο πολιτισμό, διότι κάθε σύμβολο μεταφέρει αναγκαστικά μια ιστορία αναπαράστασης, σύνδεσης και σχέσης. Μ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται μια συναισθηματική προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας με την οποία επιτυγχάνεται η ομοιογενοποίηση των τιμώντων και τιμωμένων, η ταύτιση του παρελθόντος με το παρόν, η διακήρυξη της πίστης σ' ένα ιστορικό πρότυπο, παρά η ιστορική αλήθεια.

Για την ελληνική σχολική ιστορία η *πατρις* συγκροτεί αδιάσπαστη ενότητα με την *ορθοδοξία*, διότι ταυτίζεται η εθνική ετερότητα με την κοινότητα της γλώσσας, της φυλής και της θρησκείας¹⁹. Ωστόσο η ορθοδοξία δεν ταυτίζεται με τον ελληνισμό, χωρίς επίσης να αλληλοαποκλείονται, διότι δεν υφίσταται η σύγκρισή τους ως

16. Το σύνδρομο του Φαλμεράνερ προσδιόρισε την κατεύθυνση της εθνικής ιστοριογραφίας, η οποία γεννήθηκε από την ανάγκη αναίρεσής του με αποτέλεσμα τη μαζική κυριαρχία της φυλετικής νοηματοδότησης.

17. A. M. S. Barry (1997). *Visual intelligence*. N. York: State Univ. Press.

18. Barry, *ibidem*, 119.

19. Ωστόσο η εθνότητα δεν προϋποθέτει κοινότητα φυλής, διότι η εθνική ετερότητα δεν ανάγεται σε φυλετική. Η φυλή καλύπτει και άλλα έθνη. Είναι σφάλμα να συγχέει κανείς τον ιστορικό εαυτό του έθνους με την παράσταση που αυτό έχει για τον παραδειγματικό εαυτό του: βλ. Θ. Ζιάκας (1993). *Έθνος και Παράδοση*. Αθήνα: Αιγαίον, 53.

ιστορικά υποκείμενα. Κάθε παράδοση συνιστά *σχέση* και όχι αυτονομημένη οντότητα και για το λόγο αυτό η συγχρονική, διαχρονική, οριζόντια και κάθετη σχέση δεν καταργεί τη διαφορά, αλλά την προϋποθέτει²⁰. Σ' αυτό το ιστορικό, επιστημολογικό πεδίο η Ορθοδοξία, το Ισλάμ, η Δύση, τα Βαλκάνια δε νοούνται έξω από την ιστορική σχέση τους. Η επιβίωση των μικρών εθνών μπορεί να εδραιωθεί στα στοιχεία του εθνικού πολιτισμού στην οικουμενική διάστασή του, και όχι στην εθνική αποκλειστικότητά του, στην ιδιορρυθμία και στη φολκλορική αξιοποίησή τους.

Στην ιστορική ζωγραφική του 1821 παρατηρείται η διερεύνηση της ψυχολογίας της πίστης, η οποία μεταβιβάζεται από το θείο στην πατρίδα και ιδεολογικοποιεί τα ιστορικά γεγονότα ώστε να υπερτονίζεται η «*ισχύς των συλλογικών αυταπατών*»²¹. Έτσι προβάλλεται η ανάγκη διατήρησης της εθνικής ευταξίας, την οποία ορίζουν αφενός το αίσθημα της τιμής, της φυλετικής καθαρότητας, της εθνικής ομαδοποίησης και αφετέρου τα αισθήματα της αντιπαλότητας, της εχθρότητας, της άμυνας, των διπολικών, δυαδικών σχέσεων και συναισθημάτων. Σήμερα η σημειωτική προσφέρει ένα εννοιολογικό και μεθοδολογικό πεδίο, τους όρους για μια πρακτική διερεύνηση στο χώρο των ιδεολογικών μαθημάτων, της ιστορίας και των θρησκευτικών, όπως αυτά έχουν καθιερωθεί στη συνείδηση των μαθητών και των διδασκόντων.

Η στροφή των ερευνητών προς την κοινωνική σημειωτική επικεντρώνει το ενδιαφέρον της ανάλυσης στο ρόλο, στην πρόσληψη του μηνύματος από το δέκτη, στην περίπτωση που μελετούμε, των διδασκομένων ως *δέκτη του ιστορικού λόγου*, ο οποίος ωστόσο δε συμβάλλει στην καλλιέργεια των δεξιοτήτων και της ιστορικής φαντασίας²², όπως απαιτεί η επιστημονική και κριτική αντιμετώπιση της ιστορίας. Οι σιωπηρές, συμπαραδηλωτικές ιδεολογικές κατευ-

20. Θ. Ζιάκας (1993) *ό.π.*, 210-211.

21. Θ. Ζιάκας (1993) *ό.π.*, 66-68.

22. H. Pluckrose (1991). *Children learning history*. Oxford: Blackwell, 11.

θύνσεις των ιστορικών πορτρέτων και των αφηγήσεων του πολέμου, μέσα από την ακαδημαϊκή ιστορική εικόνα και τη συγκεκριμένη αθηνοκεντρική επιλογή της εικόνας αυτής δεν προέρχονται άμεσα από το ιστορικό σημείο, το ιστορικό δρώμενο ως πραγματικό συμβάν, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία και η εκπαιδευτική κοινότητα το χρησιμοποιεί και το αξιολογεί. Το ζήτημα για την ύπαρξη καθαρής καταδήλωσης ή απλώς της κυρίαρχης συμπαράδηλωσης²³ μπορεί να μεταφραστεί σε όρους ιστορικής αντικειμενικότητας και ιδεολογικής φόρτισης τόσο στο περιεχόμενο όσο και στο ύφος των εικαστικών μαρτυριών, η οποία στη συνέχεια ταυτίζεται με την κυρίαρχη, εθνική, ηγεμονική μαθητική ομάδα.

Η πρότασή μας εντάσσεται στο πεδίο της κοινωνιολογίας της κουλτούρας²⁴ και εστιάζεται στο ερώτημα για τη σπουδαιότητα του ιστορικού ζωγραφικού λόγου που εμφανίζεται συχνότερα, ή αυτού που αποσιωπάται. Τα ερωτήματα, τα οποία προκύπτουν στην προσπάθεια μιας κοινωνικής σημειωτικής ανάγνωσης των εικαστικών μαρτυριών για τους ερευνητές και κυρίως για τους διδάσκοντες μπορούν να προσανατολιστούν προς τις υποκειμενικές πλευρές της σημασιολογίας και προς την πρακτική, αισθητική ιδεολογική χρήση τους, θεματική που θα μας απασχολήσει σε επόμενη μελέτη για τη νεότερη ελληνική ιστορία και την εικαστική αναπαράστασή της.

23. T. Thwaites, L. Davis, W. Mules (1994). *Tools for cultural studies*. Macmillan education Australia PTY Ltd., 63, 75.

24. R. Williams (1958). *Culture and society*. London: Chatto & Windus.
 - (1980). *Problems in Materialism and Culture*. London: Verso.
 - (1989). *The politics of Modernism*. London: Verso.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Γεωγραφικός και χρονικός προσδιορισμός του θέματος

Ο γεωγραφικός προσδιορισμός της Θράκης όπως και της Μακεδονίας παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, διότι κατά την αρχαιότητα περιέκλειε μια ευρεία περιοχή από την κεντρική Μακεδονία και τον Αξιό ποταμό μέχρι τον Δούναβη, ενώ στα νεότερα χρόνια τα όριά της περιορίστηκαν στην περιοχή από τον Νέστο ποταμό μέχρι τον Εύξεινο πόντο και την οροσειρά του Αίμου. Η ιστορική Θράκη αποτέλεσε μια γεωγραφική, πολιτισμική και οικονομική ενότητα, η οποία τοπογραφικά κάλυπτε την έκταση από το βόρειο Αιγαίο μέχρι τον Αίμο και από το κέντρο περίπου της Βαλκανικής μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα¹. Κατά δεύτερο λόγο, το εθνώνυμο *Θράκες* δεν μπορεί να ταυτιστεί με μία μόνο γεωγραφική περιοχή, καθώς προσδιορίζει διαφορετικά θρακικά φύλα και, όσον αφορά τον ελληνικό πληθυσμό, περιορίζεται στον *τόπο συνάντησης Ελλήνων και Θρακών*. Η Θράκη ως γεωγραφικός όρος δεν συμπίπτει δηλαδή μ' ένα λαό και με ένα έθνος. Απλώς, στα ιστορικά χρόνια η περιοχή σηματοδοτήθηκε από τον ελληνικό αποικισμό, ο οποίος ανάγεται στον 7^ο π.Χ. αιώνα, ενώ από τον 4^ο αιώνα επικράτησε η ελληνική γλώσ-

1. Μ. Κορομηλά, *Θρακική τοπογραφία*, Αθήνα 1994 και Γ. Ανδρεάδης, *Από το μύθο στην έξοδο. Ο Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας*, Θεσ/νίκη 1994.

σα ως επίσημη των θρακικών φύλων². Στην παρούσα μελέτη γίνεται αναφορά στον ενιαίο, μείζονα θρακικό χώρο που κατοικήθηκε από Έλληνες και Θράκες, οι οποίοι εντάχθηκαν από την αρχαιότητα στον ελληνικό πολιτισμικό κύκλο. Χωρίς να προτείνουμε ένα γεωγραφικό ντετερμινισμό θεωρούμε ότι η γεωιστορία της περιοχής καθορίζει μέχρι σήμερα την ανάπτυξη της Θράκης και αποτελεί για τον ερευνητή μια χρήσιμη ερμηνευτική παράμετρο. Κατά την πρώτη περίοδο της Οθωμανικής κατοχής (14^{ος}-15^{ος} αιώνας), η Θράκη, όπως και η Μακεδονία, υπαγόταν διοικητικά στο εγιαλέτι της Ρουμέλι ή Ρουμελι³, το οποίο ήταν η πρώτη ουσιαστική διοικητική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και χωριζόταν σε επιμέρους σαντζάκια⁴. Ως ενιαία ή μείζονα Θράκη προσδιορίζεται η περιοχή που περιλαμβάνει τη βόρεια, ανατολική και δυτική ζώνη, οι οποίες έχουν κοινές ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνιστώσες και αντίστοιχα περιλαμβάνουν: α) την ενδοχώρα και τα παράλια της σημερινής νοτιοανατολικής Βουλγαρίας από τη Φιλιπούπολη, τη Στενήμαχο, τα Βοδενά, την Περιστερά, τα Κούκλενα, το Καβακλή μέχρι τη Μεσήμβρια, την Αγκιάλο, τη Σωζόπολη, τον Πύργο και τη Βάρνα β) την περιοχή από τις επαρχίες της Αδριανούπολης, της Βιζύης, των Μέτρων, των Δέρκων, της Σηλύβριας, της Ηράκλειας, της Γανόχωρας, του Μυριόφυτου, μέχρι τη χερσόνησο της Καλλίπολης και την επαρχία του Αίνου γ) τη σημερινή ελληνική Θράκη από τον Έβρο ποταμό, τις Καστανιές, τη Βύσσα, το Διδυμότειχο, τις Φέρρες, την Αλεξανδρούπολη, την Κομοτηνή, μέχρι τη Γενησέα και τη Ξάνθη, με φυσικό όριο τον ποταμό Νέστο⁵.

2. Β. Παπούλια, «Η αρχαία Θράκη ως ιστορική ενότητα», 7-46: *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 2/1983 και *Αρχαιολογία*, 13/1984: Αφιέρωμα - Θράκη.

3. Α.Β. Καψής, «Αίμιος αντί του εσφαλμένου Μπαλκάν», 83-122: *ΑΘΛΓΘ*, 36/1973.

4. Κ.Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού-Θράκη*, Θεσ/νίκη 1993, 43-44.

5. ό.π., 60-65 και Κ. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά όρια του ελληνισμού στα Βαλκάνια, Θεωρητική Προσέγγιση και Ιστορική Ερμηνεία της*

Για λόγους μεθοδολογίας, εξαιρέθηκε από την παρούσα μελέτη η περιοχή της Κωνσταντινούπολης, η οποία ως μητροπολιτικό κέντρο του ελληνισμού αποτελεί αυτόνομο θέμα με ιδιαίτερη φυσιογνωμία και πολυσύνθετο ρόλο στην νεοελληνική ιστορία. Αντίθετα, έχει συμπεριληφθεί η περιοχή της Βάρνας, η οποία γεωγραφικά δεν ανήκει στη βόρεια Θράκη, αλλά παρουσιάζει εθνολογική και ιστορική ομοιότητα με το χώρο⁶.

Ο όρος Θράκες ή Θρακιώτες χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία εναλλακτικά και χωρίς διάκριση ως ταυτόσημος με τον ελληνισμό της τουρκοκρατούμενης ενιαίας Θράκης. Στο βουλγαρικό στοιχείο της βόρειας Θράκης αποδίδεται το εθνώνυμο *Βούλγαροι Θράκες*, ενώ τη θρησκευτική ταυτότητα των χριστιανών αποδίδουμε χωρίς διάκριση σε όλους τους μη μουσουλμάνους της περιοχής. Η Θράκη λειτούργησε από την εποχή του Βυζαντίου ως κεντρική επαρχία και προάστιο της Κωνσταντινούπολης. Διέθετε μεγάλη εμπορική και πολιτισμική σπουδαιότητα και ένα συμπαγή ελληνικό πληθυσμό, η παρουσία του οποίου μαρτυρείται ήδη από τον 13^ο αιώνα. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, η Θράκη διατήρησε τον πρωταγωνιστικό ρόλο της στη Χερσόνησο του Αίμου, καθώς ο μεσαιωνικός ελληνισμός συνδεόταν άμεσα με την άνθηση του βόρειου και ιδιαίτερα του θρακικού ελληνισμού⁷.

Κατά την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας (14^ο^ς-15^ο^ς αιώνας), οι εξισλαμισμοί και οι διώξεις των χριστιανών συνετέλεσαν στην ερήμωση μεγάλων γεωγραφικών εκτάσεων της Θράκης και στον εκτοπισμό του ελληνικού στοιχείου σε ορεινές περιοχές, προς την ενδοχώρα. Ο θρακικός ελληνισμός αποτέλεσε στην πλειοψηφία

Βαλκανικής Συνύπαρξης, Θεσσαλονίκη 1994, 62-64.

6. Ξ. Κοτζαγεώργη - Α. Παναγιωτοπούλου, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης*, βιβλιογραφικός οδηγός, Θεσ/νίκη 1993, 28.

7. Β. Παπούλια, «Φάσεις εντάξεως Αρχαίων φύλων της Χερσονήσου του Αίμου στον ελληνικό κόσμο», 203-214: *Συμπόσιο - Η ιστορική, αρχαιολογική, λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, Θεσ/νίκη 1988.

του τμήμα των *Reaya*, των αγροτών που απασχολούνταν στις εκτάσεις των μεγαλοτσιφλικιάδων Οθωμανών. Αρκετοί ήταν όμως κι εκείνοι που επιδόθηκαν με επιτυχία στο ανταλλακτικό εμπόριο. Λόγω της μικρής έκτασής τους οι πεδιάδες της ενιαίας Θράκης γρήγορα τέθηκαν υπό οθωμανικό έλεγχο και από τον 16^ο αιώνα ήταν ο βασικός τροφοδότης της αυτοκρατορίας στα σιτηρά. Η αγροτική ιδιότητα μεγάλου μέρους των Θρακών που κατοικούσαν στα πεδινά, διαμόρφωσε μια αντίστοιχη, εσωστρεφή συμπεριφορά λόγω της προσκόλλησης στο συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο της παραγωγής⁸.

Κατά την ιστορική περίοδο που μελετούμε, προεπαναστατικά και μετεπαναστατικά (17^{ος}-19^{ος} αιώνας), άρχισε να συντελείται το φαινόμενο της αναδίπλωσης του θρακικού ελληνισμού λόγω των νέων πολιτικών και οικονομικών συνθηκών που επικράτησαν στον οθωμανικό χώρο και οδήγησαν σταδιακά στην αποσύνθεσή του. Οι δημογραφικές ανακατατάξεις που λαμβάνουν χώρα κατά τον 16^ο αιώνα στο θρακικό χώρο, με τη μετακίνηση χριστιανικών πληθυσμών, συνέβαλαν αποφασιστικά στην πληθυσμιακή επίρρωση των ερημωμένων αστικών κέντρων. Οι μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών προς τη Θράκη καθώς και οι εποικισμοί ξένων εθνοτήτων υπαγορεύονταν από την ίδια την πολιτική των σουλτάνων, που αποσκοπούσε στην πύκνωση των ερημωμένων από τον 15^ο αιώνα θρακικών περιοχών. Οι εθνολογικοί χάρτες της ευρωπαϊκής Τουρκίας που εκδόθηκαν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, τεκμηριώνουν την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στη νότια Θράκη και την έντονη παρουσία του στο βόρειο και ανατολικό τμήμα μέσα σε συμπαγείς βουλγαρικούς και μουσουλμανικούς πληθυσμούς⁹. Ωστόσο,

8. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 44-46 και F. Braudel, *Μεσόγειος, ο ρόλος του περίγυρου*, Αθήνα 1993, 71-90. Σ. Ι. Ασδραχάς, (εισαγωγή και επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών κρατών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε'- ιθ' αιώνας*, Αθήνα 1979, 292-389.

9. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 25.

σ' όλη τη διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι ευδιάκριτη η παρουσία ποικίλων εθνικών ομάδων (Σέρβοι, Βούλγαροι, Αλβανοί, Κουτσόβλαχοι, Εβραίοι, Τούρκοι) στη μείζονα Θράκη, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονες οικονομικές, εθνογραφικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις¹⁰.

Ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση αυτής της ιστορικής πραγματικότητας έχει η γεωγραφική διαμόρφωση της ενιαίας Θράκης (τα ορεινά συγκροτήματα, οι πεδιάδες και οι ποταμοί), η οποία καθόρισε, τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν, την ανάπτυξή της, καθώς και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων γι' αυτήν. Η γεωγραφική θέση της Θράκης ως ενδιάμεσου χώρου μεταξύ Ανατολής και Δύσης συνέβαλε ώστε να υποστεί ο θρακικός ελληνισμός πολλαπλές επιδράσεις από διαφορετικούς λαούς και πολιτισμούς¹¹. Ο συνδυασμός των παραγόντων αυτών, της φυσικής γεωγραφίας και της γεωγραφικής θέσης διαμόρφωσε αντικειμενικούς δεσμούς ανάμεσα στους πληθυσμούς που κατοικούσαν στη χερσόνησο του Αίμου με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας κοινής βαλκανικής αγοράς, η οποία πρόσδιδε οικονομική ενότητα στην περιοχή της Θράκης μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τα περισσότερα εμπορικά αστικά κέντρα βρίσκονταν στις νότιες ελληνικές περιοχές και το μεγαλύτερο μέρος του διαμετακομιστικού εμπορίου και της ναυτιλίας το είχαν αναλάβει οι Θρακιώτες. Ο βουλγαρικός πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος σε μια ζώνη της Θράκης κατά μήκος της βουλγαροτουρκικής οροθετικής γραμμής στο βόρειο τμήμα του σαντζακιού των Σαράντα Εκκλησιών καθώς και σε μεμονωμένα χωριά, ενώ μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έντονο ήταν το φαι-

10. Π. Κιτρομηλίδης, *Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο*, 143-164: *Ελληνισμός, ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, επιμέλεια Δ. Τσαούσης, Αθήνα 1983, 144-145.

11. Β. Παπούλια, *Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργάνωσης της χερσονήσου του Αίμου*, Θεσ/νίκη 1978, 2-3.

νόμενο του εξελληνισμού, με κέντρο τη Φιλιπούπολη¹².

Τα ιστορικά γεγονότα του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα, η γαλλική επανάσταση (1789) και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι (1792-1815), αφύπνισαν εθνικά το βουλγαρικό στοιχείο, χωρίς να το αποσπάσουν ολοκληρωτικά από την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού. Ακόμη και σήμερα σε πολλά αστικά κέντρα της νότιας Βουλγαρίας και στις παλιές πόλεις της Μαύρης Θάλασσας είναι φανερή η επίδραση του ελληνισμού σε απογόνους μικτών οικογενειών. Η κοινή εθνοϊστορία των Βουλγάρων και των Ελλήνων αυτής της περιόδου, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, διατηρήθηκε σε έθιμα και παραδόσεις που παρατηρούνται στους οικογενειακούς θεσμούς της βουλγαρικής και ελληνικής κοινωνίας¹³. Αυτή η ιδιότυπη ιστορική και ανθρωπογεωγραφική ενότητα της Θράκης εντάσσεται στην πολυμορφία που διαπιστώνεται στο γεωγραφικό χώρο της Χερσονήσου του Αίμου. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί της ενιαίας Θράκης διατήρησαν την ενότητα αυτή μέχρι το Συνέδριο του Βερολίνου, όταν αποφασίστηκε η αυτονομία της βόρειας Θράκης και η μετονομασία της σε *Ανατολική Ρούμελη*: η τελική διάσπαση επήλθε με την ενσωμάτωσή της στη βουλγαρική ηγεμονία το 1885¹⁴.

Ωστόσο, παρά την προσάρτηση της βόρειας Θράκης στο βουλγαρικό κράτος στη διάρκεια ολόκληρου του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού το ελληνικό στοιχείο υπερείχε αριθμητικά στη νότια περιοχή της Βουλγαρίας, στη ζώνη από τη Φιλιπούπολη μέ-

12. Κ. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά όρια του ελληνισμού*, ό.π., 57-58.

13. Ε. Π. Αλεξάκης, «Αλληλοεπιδράσεις στους οικογενειακούς θεσμούς Ελλήνων και Βουλγάρων στη Θράκη», 25-40: *Πρακτικά του Γ' Συμπόσιου Λαογραφίας, ΙΜΧΑ 1979*.

14. Κ. Βακαλόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του Θρακικού Εύξεινου Πόντου (μέσα από το Αρχείο Γκιουμουσγκερδάνη)*, Θεσ/νίκη 1995, 9-10: Η Ονομασία της Ανατολικής Ρουμελίας προέρχεται από τον τουρκικό προσδιορισμό Ρουμ που απέδιδαν στους ορθόδοξους και εσφαλμένα χρησιμοποιείται ο όρος Ρωμυλία που παραπέμπει στο λατινικό Ρωμύλος.

χει την Ιάμπολη, καθώς και σε αρκετά χωριά και σ' ολόκληρη την παραλιακή ζώνη του Εύξεινου Πόντου.

Ο ελληνισμός της Ανατολικής και της Δυτικής Θράκης παρέμεινε υπό την τουρκική κυριαρχία μετά την ένωση της Βόρειας Θράκης με τη Βουλγαρία. Αργότερα με τις συνθήκες του Βουκουρεστίου (1913), του Νείγυ (1919) και της Λωζάνης (1923), καθορίστηκε η σημερινή πολιτική και εθνολογική κατάσταση, σύμφωνα με την οποία η Ανατολική Θράκη ανήκει στην Τουρκία και η Δυτική στην Ελλάδα¹⁵. Το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας που διεξάγουμε εστιάζεται στον Αγώνα του 1821, εφόσον αυτός σηματοδοτεί τη νέα περίοδο του ελληνισμού και διαχωρίζει τους Έλληνες σε «ελλαδικούς και αλύτρωτους». Στο διαχωρισμό αυτό υπάγεται και ο ελληνισμός της Θράκης, για τον οποίο η Επανάσταση του 1821 αποτελεί την αφετηρία ενός μακρόχρονου αγώνα, μέχρι το 1923, για την τελική ένταξή του στο νεοελληνικό έθνος. Η μη ένταξη των Θρακών στο νεοελληνικό κράτος του 1830 (όπως επίσης και άλλων ελληνικών πληθυσμών) επέδρασε καθοριστικά στην πολιτισμική ταύτισή τους με τον εξωελλαδικό ελληνισμό, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας ιδιότυπης ακριτικής συνείδησης και ψυχολογίας, η οποία έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα¹⁶.

Η μετάβαση από την πολιτισμική ελληνοορθόδοξη ταυτότητα, η οποία είχε διαμορφωθεί στα πλαίσια του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας, στην πολιτική, εθνική ταυτότητα, η οποία διαμορφωνόταν στα πλαίσια των ευρωπαϊκών εθνισμών, δεν ολοκληρώθηκε ταυτόχρονα σε όλους τους Έλληνες, με αποτέλεσμα ένα σοβαρό ρήγμα στην ενότητα του ελληνισμού. Το τοπικιστικό ή ορθότερα *τμηματικό πνεύμα*¹⁷ που αναπτύχθηκε μετεπαναστατικά λόγω των

15. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 273-307.

16. Κ. Βακαλόπουλος, *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996)*, Θεσ/νίκη 1996, 262.

17. Έτσι ονομάζει το τοπικιστικό πνεύμα ο Ι. Δραγούμης: βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', ό.π., 1008-1026.

αντικειμενικών τοπικών ιδιομορφιών, αλλά και του διοικητικού, πολιτικοκοινωνικού συστήματος, επέφερε τη διάκριση σε *αυτόχθονες και ετερόχθονες Έλληνες*¹⁸. Αυτός ο διαμελισμός του ελληνισμού οδήγησε εν μέρει και τους Θρακιώτες στην απομόνωση και στην περιφερειοποίησή τους από το νότιο κέντρο λήψης των αποφάσεων. Ο πολυσύνθετος ρόλος της Θράκης ως ενδιάμεσου γεωγραφικά και ιστορικά χώρου μεταξύ της εγγύς Ανατολής και της κεντροανατολικής Ευρώπης περιορίστηκε έτσι σ' ένα απλό, συμβολικό σύνορο μεταξύ Τουρκίας, Βουλγαρίας και Ελλάδας, συγκαλύπτοντας μια ζωντανή και επικίνδυνη ισορροπία που υπήρχε ανάμεσα σε όμορους λαούς και πολιτισμούς¹⁹.

Η επιτόπια περιήγησή μας στην ελληνική Θράκη και στη νοτιοανατολική Βουλγαρία, όπου υπάρχουν αρκετοί ελληνικοί σύλλογοι και απόγονοι μικτών οικογενειών (περίπου 15.000 Έλληνες Σαρακατσάνοι και 150.000 Βούλγαροι πολίτες ελληνικής καταγωγής), κατέγραψε την απομόνωση που βιώνουν οι σύγχρονοι Θρακιώτες. Η ερήμωση πολλών αγροτικών περιοχών της ελληνικής Θράκης, ιδιαίτερα στο νομό του Έβρου, αποτελεί συνέχεια της μετεπαναστατικής διάκρισης σε αυτόχθονες και ετερόχθονες Έλληνες και συνιστά ένα σύγχρονο πολιτικό πρόβλημα. Η πλειοψηφία των Θρακών υποστηρίζει ότι η ελληνική θρακική περιοχή δεν έχει ενταχθεί ακόμη στην οικονομική και εκπαιδευτική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους. Οι τοπικές πρωτοβουλίες Θρακών εμπόρων προς την επίτευξη μιας συνεργασίας με Έλληνες και Βούλγαρους της νότιας και

18. Ετερόχθονες αποκαλούσαν όσους ζούσαν στις σκλαβωμένες ακόμη περιοχές με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός αρνητικού κλίματος που είχε πάρει τόσο σοβαρές διαστάσεις ώστε ο ποιητής Α. Σούτσος να γράψει: «*αλλά δίωκε συ Ρήγα και συ Λόντε ως προδότες Κρήτας, Θράκας, Μακεδόνας, Θεσσαλούς και Ηπειρώτας Των πολλών αυτών ηρώων ένα μόνο πτύσμα φθάνει να σας πνίξει, ω δύο της Πελοποννήσου Νάνοι*»: βλ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, 1026.

19. *Encyclopedie de la pleiade, Ιστορία και μέθοδοί της*, μετ. Ε. Στεφανάκη, τ. Α' Αθήνα 1979, 118-120.

ανατολικής Βουλγαρίας συνιστούν την αναγκαία δραστηριοποίηση του θρακικού ελληνισμού, έτσι ώστε να επανακτήσει η Θράκη το δυναμικό ρόλο που κατείχε κατά τον 18^ο-19^ο αιώνα στην οικονομική και πολιτισμική ζωή των Βαλκανίων.

Στα πλαίσια μιας διαβαλκανικής προοπτικής, η συμμετοχή των Θρακών στον Αγώνα του 1821 και η δημοσιοποίηση της εικονογράφησης της μπορεί να συμβάλουν στην κατανόηση της πολυμορφίας του ελληνισμού και ιδιαίτερα στην ανάλυση των σύγχρονων τοπικών προβλημάτων της ελληνικής Θράκης. Η σκοπιμότητα της διερεύνησης του θέματος που έχει επιλεχθεί βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη σημερινή ιστορική πραγματικότητα, κατά την οποία τα εθνικά θέματα γνωρίζουν συνεχείς μεταπτώσεις. Η διαρκής αμφισβήτηση των εθνικών ορίων από την πλευρά πολυάριθμων ξενικών παραγόντων καθιστά σύγχρονη ιστορική ανάγκη τη διερεύνηση, τον εντοπισμό και την αποτίμηση της παρουσίας των Θρακών στο νεοελληνικό και βαλκανικό χώρο.

II. Τεκμηρίωση του θέματος

Η επιτόπια παρατήρηση και έρευνα για τη συγκέντρωση του εικαστικού υλικού που ιστορεί τη συμμετοχή των Θρακών στον Αγώνα του 1821 μπορεί να συμβάλει στη συγκρότηση συγκεκριμένων προτάσεων για τη διδακτική της ΤΙ και το ρόλο της στη σύγχρονη ιστορική έρευνα²⁰. Η σημασία της ΤΙ στη σύγχρονη ιστοριογραφική έρευνα, καθώς επίσης και στη διδακτική του μαθήματος αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι συνεπικουρεί στο κοινωνικό και πολιτικό αίτημα των καιρών για μια ιστορία αποκεντρωμένη²¹. Η εικονογράφηση της ΤΙ δεν έχει ακόμη αξιοποιηθεί στη διδακτική της

20. Κ. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά όρια του ελληνισμού*, ό.π., 220.

21. βλ. W. H. Burston, C.W. Green, E.J. Nicholas. A.K. Dickinson, D. Thompson, (editorial board), *Handbook for History teachers*, London 1972², 85.

ιστορίας, εφόσον η ίδια η διδασκαλία της ΤΙ, δεν έχει ακόμη ενταχθεί πλήρως στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο συσχετισμός του θρακικού ιστορικού υλικού με το αντίστοιχο εικαστικό συνιστά μια πρόταση για τη διδακτική της ΤΙ μέσω των έργων τέχνης και στη συνέχεια μέσω της σύγχρονης εικόνας, του οπτικοακουστικού συστήματος που αποτελεί το εποπτικό υλικό²². Στην παρούσα μελέτη, από το ευρύ πλαίσιο της εικόνας έχουν επιλεγεί μόνον έργα ζωγραφικής και γλυπτικής. Αυτά αποτελούν το εικαστικό, εικονιστικό υλικό που καταγράφει ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα και συγχρόνως συμβάλλει στην οργάνωση και διεξαγωγή του μαθήματος της ιστορίας σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα²³. Τα εικαστικά αυτά έργα εξετάζονται ως πρωτότυπα δημιουργήματα τέχνης και συγχρόνως ως διδακτικό υλικό που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την αρχή της εποπτείας και τους τρόπους απεικόνισης της ιστορικής πραγματικότητας²⁴. Ως κριτήριο επιλογής των εικαστικών μαρτυριών που παρουσιάζονται ορίζεται η άμεση παραπομπή τους στο ιστορικό σημαινόμενο της συμμετοχής των Θρακών στον πόλεμο του 1821. Παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα έργα έχουν φιλοτεχνηθεί υστερόχρονα από το καθεαυτό ιστορικό γεγονός (πράγμα που ισχύει και με την γραπτή ιστορική καταγραφή του) συμβάλλουν αποφασιστικά στην προσέγγιση και ανακατασκευή του γεγο-

22. R. Romano, *Πού οδεύει η Ιστορίας; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετ. Χ. Κουλούρη, Α. Κράους, Π. Μιχαλάρης, Μ. Τραπεζανλίδου, Ε. Φαλίδου, Αθήνα 1988.

23. Με τον όρο εικόνα εννοείται η πιστή απεικόνιση ή η σχηματική αναπαράσταση της πραγματικότητας, όλα τα είδη ζωγραφικής, φωτογραφίας, τα σχέδια, τα σκίτσα, τα φιλμς, οι βιντεοκασέτες ακόμη και τα σχέδια που παράγονται από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές; βλ. Ι. Χριστιά, «Η διδακτική λειτουργία της εικόνας στο δημοτικό σχολείο», 99-106: *Τα Εκπαιδευτικά*, 17/1990.

24. Β. Ασημομύτης, «Τα εποπτικά μέσα στη διδασκαλία της Ιστορίας», 66-77: *Σεμινάριο*, 3/1984.

νότος²⁵. Η διπλή ιδιότητα ενός έργου ως «μαρτυρούντος και μαρτυρουμένου», προσφέρει στον ερευνητή μια μεθοδολογική αρχή εκκίνησης για τη συγκρότηση ενός παραστατικού πίνακα που αποκαθιστά την ιστορία μιας συγκεκριμένης εποχής και περιοχής. Τα ίδια τα έργα επιβάλλουν ένα πολυμορφικό τρόπο μελέτης, ο οποίος εξαρτάται κάθε φορά από τους στόχους της έρευνας.

Στην παρούσα μελέτη τα έργα που αναπαριστάνουν τη συμμετοχή των Θρακών στον αγώνα του 1821 συμπληρώνουν και συχνά αναπληρώνουν τα κενά από τα γραπτά στοιχεία που διαθέτουμε, όπως συμβαίνει με το έργο του Π. Ζωγράφου για τη μάχη στους Μύλους και με το έργο του Α. Vinchon για την καταστροφή της Σαμοθράκης: και στις δυο περιπτώσεις αντλούμε στοιχεία για τη θρακική συμμετοχή σε επαναστατικές κινητοποιήσεις μέσα από έργα που φιλοτεχνήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τη διαδραμάτιση των ιστορικών γεγονότων και μάλιστα έπειτα από παραγγελία ενεργών πρωταγωνιστών της εποχής, όπως ήταν ο Μακρυγιάννης για το πρώτο έργο και οι Γάλλοι φιλέλληνες για το δεύτερο.

Οι πρωμιότερες εικαστικές μαρτυρίες του νεοελληνικού Αγώνα έχουν εντοπιστεί σε πίνακες εικονογραφημένων γαλλικών περιηγητικών εκδόσεων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια, οι πίνακες του Delacroix, τα θεατρικά έργα, τα ποιήματα, οι λιθογραφίες επώνυμων και ανώνυμων δημιουργών, ακόμη και οι παραστάσεις Ελλήνων αγωνιστών σε χρηστικά αντικείμενα, συγκρότησαν μια πλήρη γαλλικής προέλευσης καλλιτεχνική καταγραφή της Επανάστα-

25. Σ' αυτό το σημείο χρειάζεται να διευκρινιστεί η διπλή σημασία του όρου Ιστορία: α) τα ιστορικά γεγονότα καθεαυτά όπως διαδραματίστηκαν στο παρελθόν και β) η γνώση γ' αυτά και η καταγραφή τους από τις πηγές. Η επιστημονική καταγραφή των ιστορικών γεγονότων δεν ταυτίζεται ποτέ απολύτως με αυτά, διότι παρεμβαίνει ο ιστορικός και η επιλογή των πηγών: βλ. Α. Μπαγιόνας, *Η θεωρία της Ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre*, Θεσ/νίκη 1980, 3-9.

σης. Στην Αγγλία και στη Γερμανία πολλές φιλελληνικές επιτροπές ανέθεσαν επίσης σε καλλιτέχνες την εικονογράφηση του Αγώνα, με στόχο την ενημέρωση του ευρύτερου κοινού και την ενεργό, υλική υποστήριξη στους Έλληνες αγωνιστές και στα ορφανά του πολέμου. Οι Ευρωπαίοι ζωγράφοι εικονογράφησαν τον Αγώνα του 1821 ακολουθώντας τους βασικούς κανόνες της προοπτικής και της φωτοσκίασης, τη ρεαλιστική οπτική, όσον αφορά την τεχνική, με τελικό στόχο τη ρομαντική απόδοση του περιεχομένου. Οι πίνακες του Βαυαρού P. Hess, του οποίου δύο έργα παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη, ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία των εικαστικών μαρτυριών και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ρόλο που ασκεί η ιστορική εικονογράφηση στη διδακτική της ιστορίας. Το εικονογραφικό υλικό των ελληνικών ιστορικών εγχειριδίων επηρεάστηκε για πολλά χρόνια από τα έργα του P. Hess παρά το γεγονός ότι είχε προηγηθεί η εικονογράφηση του Αγώνα από τον Π. Ζωγράφο. Η προτίμηση του επίσημου νεοελληνικού κράτους στην εικονογράφηση του P. Hess εξηγείται βέβαια από τη μεγάλη επίδραση που είχε ασκήσει η ευρωπαϊκή και ιδιαίτερα η γερμανική τέχνη και η πολιτική σκέψη στο νεοϊδρυθέν βασίλειο, σε συνδυασμό με την αποστροφή των Βαυαρών και των Νεοελλήνων αστών προς τη μακραίωνη θεολογική παράδοση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής και λαϊκής εικονογράφησης²⁶.

Οι διαφορές που παρατηρούνται στα έργα των P. Hess και Π. Ζωγράφου τόσο ως προς την πρόθεση του παραγγελιοδότη και του καλλιτέχνη όσο και ως προς το αισθητικό αποτέλεσμα, χρησιμεύουν για τη σύγκριση ανάμεσα σε έργα της λόγιας και της λαϊκής τέχνης που καλλιεργήθηκαν σχεδόν παράλληλα στα πλαίσια της νεοελληνικής τέχνης. Η ιστορική πραγματικότητα στη ζωγραφική του Ευρωπαίου P. Hess παρουσιάζεται με ακαδημαϊκή τεχνοτροπία και ωραιοποιημένο ύφος, με ευδιάκριτη την πρόθεση του ζωγράφου να εκφράσει τα πολιτικά κίνητρα του οθωνικού περιβάλλοντος. Στην

26. Α. Προκοπίου, *Το εικοσιένα στη λαϊκή ζωγραφική του*, Αθήνα χχ., 26.

εικονογράφηση των Π. και Δ. Ζωγράφου παρά την προσωπική παρέμβαση του Ι. Μακρυγιάννη, η απόδοση των ιστορικών γεγονότων και προσώπων συνιστά μια καθαρά αφηγηματική περιγραφή σε λαϊκότροπη τεχνοτροπία, η οποία εκφράζει την εθνική αφύπνιση του λαού και στοχεύει στην ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης²⁷. Παρόμοιες διαφορές παρατηρούνται στα έργα που εικονογραφούν Θρακιώτες αγωνιστές και εντάσσονται θεματικά και τεχνοτροπικά στην πορεία που ακολούθησε η νεοελληνική τέχνη από τον 18^ο αιώνα μέχρι σήμερα.

Συνολικά τα έργα που έχουν ταξινομηθεί και παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη περιλαμβάνουν: 1) εικόνες της ορθόδοξης εκκλησιαστικής τέχνης του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, η οποία στο βαλκανικό χώρο γενικότερα ακολουθεί τις λειτουργικές παραδόσεις της ορθόδοξης εκκλησίας και συνιστά μέρος της θρησκευτικής πράξης, 2) ευρωπαϊκά και ελληνικά χαρακτηριστικά του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, τα οποία κατά το πλείστον εικονογραφούσαν θρησκευτικά αναγνώσματα ή αποτελούσαν ανατύπωση πρωτότυπων ζωγραφικών έργων που δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί, 3) πρωτότυπους ζωγραφικούς πίνακες του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, δυτικής και ελληνικής προέλευσης, ακαδημαϊκής και λαϊκότροπης τεχνοτροπίας, 4) υπαίθρια γλυπτά και ανάγλυφα του 20^{ου} αιώνα και 5) ανάγλυφα ρωμαϊκής εποχής με θέμα το Θράκα ιππέα. Η ιστορική προσέγγιση των έργων αυτών εστιάζεται σε μια οντολογική και όχι αξιολογική παρουσίαση, με στόχο την αξιοποίησή τους στη διδακτική της ΤΠ. Όπως θα δείξουμε στην πορεία της μελέτης, οι ζωγραφικοί πίνακες των λαϊκών ζωγράφων και τα λιγοστά εμπνευσμένα ιστορικά μνημεία, προσεγγίζουν ασφαλέστερα την ιστορική πραγματικότητα και ιδιαίτερα την τοπικότητα (*locality*) των ιστορικών γεγονότων, καθώς τα λιτά σχήματα της λαϊκότροπης σύνθεσης υπερβαίνουν την ιδεαλιστική

27. Γ. Α. Βρεττός, *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο σχολικό εγχειρίδιο της ιστορίας*, Θεσ/νίκη 1994, 46.

απόδοση της λόγιας τέχνης²⁸. Αρκετά από τα έργα που έχουν εντοπιστεί βρίσκονται σε μουσειακούς χώρους της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Ευρώπης και αποτελούν ιστορικό τεκμήριο για τη θρακική συμμετοχή στον αγώνα, ενώ συγχρόνως μας παραπέμπουν στην εκπαιδευτική διάσταση των έργων τέχνης, όπως αυτή εδραιώθηκε κυρίως μετά τη Γαλλική επανάσταση. Στις θεωρίες των Γάλλων εγκυκλοπαιδιστών είχε τονιστεί ιδιαίτερα ο εκπαιδευτικός ρόλος των δημόσιων μουσείων ενώ ήδη αμέσως μετά την Επανάσταση του 1789 είχε καθιερωθεί στη Γαλλία η ετήσια καλλιτεχνική έκθεση στο Salon με οικονομικό χορηγό την ίδια την κυβέρνηση. Τεκμήριο για το σημαντικό ρόλο που αποδόθηκε στα ιστορικά μουσεία και στις αντίστοιχες εικαστικές συλλογές αποτελεί η αριθμητική αύξησή τους στο χώρο της κεντρικής Ευρώπης από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα με αποτέλεσμα την ένταξή τους στην υπηρεσία της ιστορικής επιστήμης και εκπαίδευσης²⁹. Στον ελληνικό χώρο, ο Ι. Καποδίστριας ίδρυσε το πρώτο μουσείο στην Αίγινα το 1829, στα πλαίσια της ευρωπαϊκής τάσης προς τη μεταβίβαση των ζωγραφικών συλλογών και ιστορικών μνημείων στη δικαιοδοσία του έθνους³⁰. Η μουσειακή εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στη διδακτική της ΤΠ σε συνδυασμό με την παρατήρηση των υπαίθριων γλυπτών και των φορητών, λατρευτικών και μη, εικονογραφήσεων. Τα εικαστικά έργα με ιστορικό θέμα είτε εικονογραφούν τα διδακτικά εγχειρίδια είτε εκτίθενται σε μουσειακούς και δημόσιους χώρους συμβάλλουν στον πολυπολιτισμικό προσανατολισμό της ιστορίας και στην άμεση προσέγγιση των παραστατικών πηγών της ι-

28. ό.π., 42-43.

29. Στη Γαλλία τα στατιστικά στοιχεία αναφέρουν ότι το 1800 είχαν ιδρυθεί 21 μουσεία, στη συνέχεια έφτασαν τα 180 και στο τέλος του 19ου ήταν περίπου 350: βλ. *Encyclopedie de la pleiade*, ό.π., τ. Γ', 85-99.

30. Ρ. Καλούρη - Αντωνοπούλου, Χ. Κάσσαρης, *Το μουσείο μέσο τέχνης και αγωγής και οδηγός επίσκεψης για μαθητές και δασκάλους*, Αθήνα 1988, 20-21. Α. Ανδρέου. (1996). *Ιστορία, Μουσείο και Σχολείο*. Θεσσαλονίκη.

στορικής επιστήμης.

Η παρούσα έρευνα καταγράφει και ταξινομεί τις εικαστικές μαρτυρίες της θρακικής συμμετοχής στην επανάσταση του 1821 και αποτελεί πρόταση για την αξιοποίηση της ιστορικής τέχνης στη διδασκτική της ΠΙ και για τη διερεύνηση της αλληλεξάρτησης που υπάρχει ανάμεσα στην τοπική και στη γενική ιστορία.

III. Συνάρτηση ιστορικού - εικαστικού υλικού

Η διερεύνηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στη μείζονα Θράκη κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα (1821-1829), αποτελεί δύσκολο έργο για κάθε μελετητή της νεοελληνικής Ιστορίας, διότι η μεγάλη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην περιοχή –η μεγαλύτερη όλων των υπόλοιπων ελλαδικών περιοχών– σε συνδυασμό με την αποδημία πολλών αγωνιστών, συνετέλεσαν στην καταστροφή και στην απώλεια σημαντικών γραπτών πηγών και προφορικών μαρτυριών. Η ένδεια πηγών και τεκμηρίων για τη συμμετοχή των Θρακών στην επανάσταση του 1821, συγκριτικά με τα στοιχεία που διαθέτουμε για άλλες γεωγραφικές περιοχές, έχει συμβάλει αποφασιστικά στην υποτίμηση, ακόμη και στην άγνοια, της συνεισφοράς των Θρακών στον εθνικό αγώνα³¹. Ωστόσο, τα έγγραφα και οι επιστολές των Θρακών αγωνιστών που έχουν διασωθεί στο Αρχείο Αγωνιστών³², η καταγραφή μαρτυριών και διηγήσεων σε τοπικά περιοδικά της ελληνικής Θράκης, με σημαντικότερη τη συλλογή του θρακικού Αρχείου από το 1934 μέχρι το 1967 στο

31. Η συμμετοχή του θρακικού ελληνισμού στον αγώνα του 1821 δεν έχει ακόμη αποτιμηθεί στα πλαίσια της γενικής ιστορίας του έθνους όπως πρώτος υπογράμμισε ο ιστορικός Α. Βακαλόπουλος: βλ. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση 1821-1829, οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της 1813-1822*, τ. Ε΄, Θεσ/νίκη 1980, 515-525.

32. Το Αρχείο αγωνιστών έχει διασωθεί και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας όπου επιβεβαιώσαμε το αντίστοιχο θρακικό υλικό.

αντίστοιχο περιοδικό³³, μαζί με τα έργα των ιστορικών Α. και Κ. Βακαλόπουλου για τη σύγχρονη ιστορία της Θράκης, συγκροτούν ήδη ένα σημαντικό ιστορικό υλικό που μπορεί να αξιοποιηθεί στα πλαίσια της ΤΙ.

Η συμμετοχή του θρακικού ελληνισμού στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες εντάσσεται στη διαχρονική, ειρηνική ή πολεμική αντίσταση των βόρειων «Ελλήνων εξωμεριτών»³⁴ ενάντια στις αντίστοιχα ειρηνικές ή πολεμικές διεισδύσεις που είχαν επιχειρήσει στη Θράκη οι Ρωμαίοι, οι Σλάβοι, οι Αλβανοί και τέλος οι Οθωμανοί. Η Θράκη, όπως και η Μακεδονία, δέχτηκε πρώτη την επίθεση από τις πολυάριθμες οργανωμένες στρατιωτικές δυνάμεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την καταστροφή και την ερήμωση της υπαίθρου και των θρακικών παραλίων μέχρι το τέλος του 17^{ου} αιώνα³⁵.

Η φυσική γεωγραφία της Θράκης και οι ιδιαίτερες τοπικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες προσδιόρισαν αποφασιστικά το ρόλο των Θρακών τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Η παρουσία ισχυρών τουρκικών δυνάμεων και συμπαγών οθωμανικών πληθυσμών στην ενιαία Θράκη, καθώς και η εγγύτητα της οθωμανικής εξουσίας, συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση μιας ιδιότυπης αντίστασης εκ μέρους των Θρακών. Πρόκειται για ένα είδος αντίστασης που άλλοτε εκδηλωνόταν ως ευέλικτη συμπεριφορά προσαρμογής, άλλοτε ως εκούσια - παθητική υποταγή και άλλοτε ως ενεργητική, μυστική προετοιμασία για τον αγώνα³⁶. Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την περιο-

33. Πρόκειται για την περιοδική έκδοση, *Αρχαίον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού*, τριμηνιαίο σύγγραμμα, Αθήνα 1934-1960, η οποία περιλαμβάνει πολύτιμο πρωτογενές υλικό.

34. Κ. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά όρια του ελληνισμού στα Βαλκάνια*, Θεσ/νίκη 1994, 14-15.

35. Δ.Ι. Μαγκριώτης, *Θράκη (ανάπτυπον εκ του βιβλίου Μ. Ασία - Πόντος - Θράκη)*, Αθήνα 1972.

36. Η ευέλικτη αυτή συμπεριφορά χαρακτηρίζει όλους τους κατακτημέ-

ρισμένη αντίσταση των Θρακών αποτελεί η πληθυσμιακή υπεροχή των κατακτητών στην ενιαία Θράκη, η οποία, σύμφωνα με τις στατιστικές παρατηρήσεις ερευνητών, προσέγγιζε την αναλογία: *τέσσερις Τούρκοι προς έναν αλλόθρησκο, ενώ στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο η αντιστοιχία ήταν οκτώ Έλληνες προς έναν Τούρκο*³⁷.

Η Θράκη στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης (14^{ος} - 16^{ος}) μετά την επανάσταση του σουλτάνου Μουράτ Α΄ στην Αδριανούπολη υποτάχθηκε χωρίς αντίσταση των κατοίκων της. Η εκούσια αυτή παράδοση συνέβαλε στην ανάπτυξη της αυτοδιοίκησης, η οποία υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας και λειτούργησε ως αρωγός στην οικονομική και εκπολιτιστική πρόοδο της επόμενης περιόδου (16^{ος}-17^{ος}) στα χρόνια της οθωμανικής κρίσης³⁸.

Η επιλογή της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου (1821-1829) έγινε με κριτήριο τη σπουδαιότητα που έχει ο Αγώνας του 1821 στα πλαίσια της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας των Βαλκανίων. Κατά την περίοδο αυτή διαμορφώθηκε το πολιτικό αίτημα των λαών για εθνική αυτοδιάθεση, ενώ οι εξεγέρσεις των Ελλήνων (1821-1829) και των Σέρβων (1804-1813) επρόκειτο να αλλάξουν ριζικά τη ζωή των υποταγμένων στην πολυεθνική οθωμανική αυτοκρατορία. Ο Αγώνας του 1821 οδήγησε τον ελληνισμό στον επαναπροσδιορισμό της συλλογικής ταυτότητάς του: το εθνώνυμο Έλληνες προσδιόρισε το κατακτημένο γένος των Ρωμιών με την έναρξη της Επανάστασης, αλλά για τους Θρακιώτες η ταύτιση με τη νέα εθνική ταυτότητα, καθώς και η ένταξή τους στη νέα πολιτική οργάνωση της Ελλάδας μετά το 1830, θα ολοκληρωνόταν πολύ αργότερα. Για τους Θρα-

νους χριστιανούς: βλ. Ν.Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σσ. 220-221 και Φ.Σ. Δραγούμης, Γ.Σ. Δραγούμης, *Έθνος και Κράτος*, Θεσ/νίκη 1967², 141.

37. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε΄, ό.π., 146.

38. Θ. Θωμόπουλος, «Η αυτοδιοίκηση στη Μαρώνεια - θεσμός του θρακιώτικου λαϊκού δικαίου», 169-204: *ΘΕ*, 1/1980.

κιώτες, η περίοδος 1821-1829 αποτελούσε την αφετηρία ενός μακρόχρονου αγώνα, μέχρι το 1923, για τη διεκδίκηση της νέας εθνικής ταυτότητας. Ο Αγώνας του 1821 και η συγκρότηση του περιορισμένου εδαφικά ελληνικού κράτους το 1830 σηματοδότησαν τη σοβαρή κρίση ταυτότητας που επρόκειτο να αντιμετωπίσει ο ελληνισμός μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα³⁹.

Ο επαναστατικός αναβρασμός του 19^{ου} αιώνα μεταφέρθηκε στο χώρο των Βαλκανίων από την Ευρώπη, αλλά προσαρμόστηκε στις ανάγκες των γηγενών λαών. Οι χριστιανικοί λαοί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρξαν αλληλέγγυοι στην πρώτη φάση του αγώνα (1821-1829), διότι θεωρούσαν αναπόσπαστο στοιχείο των απελευθερωτικών αιτημάτων τους τη θρησκευτική πίστη. Οι Θρακιώτες ανήκουν στην ιδιότυπη κατηγορία των πληθυσμών της πολεμικής ζώνης όπου, αναμιγμένοι γεωγραφικά με άλλα εθνικά στοιχεία, βρίσκονταν διαρκώς εκτεθειμένοι στα αντίποινα που ακολουθούσαν έπειτα από κάθε εχθροπραξία στην ευρύτερη επαναστατημένη επικράτεια των Βαλκανίων. Η συμμετοχή τους στην Επανάσταση όπως διερευνάται στην παρούσα μελέτη μέσω συγκεκριμένων εικαστικών μαρτυριών, αποτελεί ιστορικό τεκμήριο για το ρόλο της Θράκης στη σύγχρονη ιστορική πορεία του νεοελληνικού κράτους καθώς επίσης και για τη θέση που είχε αυτή στο βαλκανικό χώρο.

Τα σημερινά εθνικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος ελληνισμός αποτελούν συνέχεια των πολύμορφων ιστορικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στα πλαίσια της συνύπαρξης των όμορων βαλκανικών λαών. Όταν αναφερόμαστε στη σύγχρονη ιστορία της Θράκης, μελετούμε ένα ιστορικό πρόβλημα⁴⁰, το οποίο εντάσσεται στις παραδοσιακές διαβαλκανικές σχέσεις του ελληνισμού, καθώς επί-

39. Δ. Τσαούσης (επιμέλεια), *Ελληνισμός, ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, 15-24 και Ι.Θ. Κακριδής, *Φως ελληνικό*, Αθήνα 1963 (πανεπιστημιακοί λόγοι).

40. Κ. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά όρια*, ό.π., 14-15.

σης και στην εσωτερική σχέση της θρακικής περιφέρειας με το ελληνικό κέντρο, της τοπικής ιστορίας με την εθνική και τη γενική ιστορία. Δεχόμαστε ότι αφετηρία για την ιστορία της Θράκης, καθώς και της ευρύτερης περιοχής στη Χερσόνησο του Αίμου στα νεότερα χρόνια, αποτελεί η εισβολή των Οθωμανών, διότι την εποχή αυτή διαμορφώνονται οι ιστορικές, εθνολογικές και πολιτικές συνθήκες που απασχολούν την ιστορική επιστήμη και τη διπλωματία από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα. Οι Έλληνες της ενιαίας Θράκης ήταν διασπαρμένοι προεπαναστατικά και μετεπαναστατικά σε μεγάλο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν πρόσθετα προβλήματα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά από τη συνύπαρξή τους με τους υπόλοιπους Βαλκάνιους, ιδιαίτερα όταν οι τελευταίοι άρχισαν να διαμορφώνουν εθνική συνείδηση και να διεκδικούν την εθνική ανεξαρτησία τους. Ωστόσο, παρά τη σημαντική εδαφική και δημογραφική συρρίκνωσή του, ο θρακικός ελληνισμός συνέβαλε αποφασιστικά στην εθνολογική παγίωση του νεοελληνικού κράτους μετά το 1923. Οι Θρακιώτες ανήκουν στην κατηγορία των πληθυσμών εκείνων που διώχθηκαν σ'όλη τη διάρκεια της *περισυλλογής*⁴¹ του ελληνικού λαού: ο πόλεμος για την ανεξαρτησία (1821-1829) ήταν μόνο το πρωταρχικό στάδιο στην πολύχρονη πορεία (1821-1945) του ευρύτερου βόρειου ελληνισμού προς την εθνική και κρατική συγκρότησή του.

Η συγκριτική παρουσίαση του ιστορικού υλικού, το οποίο κατά το πλείστον είχε μελετηθεί αποσπασματικά, με τις συγκεκριμένες εικαστικές μαρτυρίες αντίστοιχου ιστορικού περιεχομένου αποτελεί

41. Ο όρος ανήκει στον Λ. Χαλκονδύλη ο οποίος με τη μετοχή *ξυλληγόμενοι* προσδιόρισε τη διαδικασία που έμελλε να ακολουθήσουν οι Έλληνες μετά το 1821 στην προσπάθειά τους να συγκεντρωθούν από όλες τις κατακτημένες ελλαδικές περιοχές σ'ένα συμπαγή και ομοιογενή εθνικό πληθυσμό στα όρια της ελληνικής επικράτειας: βλ. Α. Τουντβι, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, μετ. Ν. Γιανναδάκης, Αθήνα 1992, 305 - υποσημείωση 314.

εγχείρημα προς μια αναγραφή⁴² της νεότερης θρακικής ιστορίας.

IV. Μεθοδολογία - αποσαφήνιση όρων

Η ιστορική μελέτη θεμελιώνεται σε ιστορικά τεκμήρια, τα οποία, με την ευρύτερη σημασία του όρου, περιλαμβάνουν γραπτές, παραστατικές, ηχητικές μαρτυρίες, οτιδήποτε προσφέρουν η σύγχρονη τεχνολογική έρευνα και οι συνεπικουρικές προς την Ιστορία επιστήμες και τεχνικές⁴³. Τα εικαστικά έργα εικονογραφούν και μορφοποιούν την ιστορία μιας περιόδου κι ενός τόπου⁴⁴ ενεργοποιώντας τα γραπτά μνημεία και παγιώνοντας τα υπάρχοντα σε αντικείμενο ιστορικής έρευνας. Η εικονογράφηση ιστορικών γεγονότων και προσώπων, σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες γραπτές πηγές, συμβάλλει στην αμεσότερη επαφή με το παρελθόν. Παρά το γεγονός ότι το έργο τέχνης δεν ανταποκρίνεται ποτέ απόλυτα στην ιστορική πραγματικότητα, η αντιπαραβολή του με τις γραπτές πηγές συντελεί στη διδακτική της ιστορίας⁴⁵.

Στο πεδίο της επιστήμης της ιστορίας και της διδακτικής της, το έργο τέχνης προσεγγίζεται με κριτήριο το ιστορικό περιεχόμενο και το αφηγηματικό του επίπεδο⁴⁶. Η εικαστική μαρτυρία δεν αντιμετωπίζεται ως αυθεντική πηγή ιστορικής γνώσης, αλλά ως συμπληρωματική ιστορική πηγή, η οποία διαφοροποιεί ιδιαίτερα τη σκέψη

42. Τον όρο χρησιμοποιεί ο Ν. Σβορώνος γενικότερα για την ανάγκη συγγραφής της νεοελληνικής ιστορίας: βλ. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα*, ό.π., 75-83.

43. βλ. *Encyclopedie de la pleiade*, Τ. Α', ό.π., 17-18.

44. Για την έννοια του ιστορικού χώρου όπως αυτός ορίζεται στην επιστήμη της γεωγραφίας και της ιστορίας βλ. *Encyclopedie de la pleiade*, ό.π., 135.45. Γ. Βρεττός, *Η εικόνα*, ό.π., 19.

46. Ως αφηγηματική ζωγραφική ορίζεται το είδος της ζωγραφικής του 19ου αιώνα που πρόβαλε ιδιαίτερα το απεικονιζόμενο γεγονός το οποίο προσδιόριζε και ο τίτλος του έργου: βλ. Χ. Ρηντ, κ.α., *Λεξικό Εικαστικών Τεχνών*, μετ. Α. Παππάς, Αθήνα 1986, 31.

και παρέχει πληροφορίες που ελέγχονται από τις γραπτές πηγές. Στα πλαίσια της ιστοριογραφικής έρευνας, οι εικαστικές μαρτυρίες ανήκουν στις δευτερογενείς ιστορικές πηγές, οι οποίες, ως μεταγενέστερες μαρτυρίες, συμπληρώνουν το έργο του ιστορικού και σε αρκετές περιπτώσεις αποκτούν ισότιμη με τις πρωτογενείς πηγές αξία⁴⁷. Τα έργα που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη προσεγγίζονται ως επιστημονικό αντικείμενο ιστορικής και όχι αισθητικής έρευνας⁴⁸.

Μεθοδολογικά ακολουθούμε τη θεματική ταξινόμηση του εικαστικού υλικού, διότι τα έργα φιλοτεχνήθηκαν από διαφορετικούς δημιουργούς, ανήκουν δηλαδή σε διαφορετικές κατηγορίες της εικαστικής δημιουργίας και χρονικά καλύπτουν ένα μεγάλο διάστημα, από τον 18^ο μέχρι τον 20^ό αιώνα. Η παρούσα πρωτογενής καταγραφή των παραστατικών μαρτυριών αποβλέπει σε μια ερμηνευτική⁴⁹ προσέγγισή τους και το κύριο εγχείρημα αφορά στην αναγωγή τους σε συμπληρωματικές ιστορικές πηγές και στην αξιοποίησή τους στη διδακτική της ΤΙ της Θράκης. Η πλειονότητα των παραστατικών μαρτυριών καθώς και αρκετά γραπτά στοιχεία συγκεντρώθηκαν με επιτόπια έρευνα στην ελληνική, βουλγαρική και τουρκική Θράκη. Εφαρμόστηκε η πολύμορφη προσέγγιση της ιστορικής επιστήμης, η οποία συνδυάζει την άμεση παρατήρηση, την εμπειρία και τη γνώση που η σύγχρονη πραγματικότητα προσφέρει:

47. Γ. Βρεττός, *Η εικόνα*, ό.π., 37 και γενικότερα για τις ιστορικές πηγές βλ. A. Marwick, *Εισαγωγή στην Ιστορία*, μετ. Κ. Τρίγκου, Αθήνα 1985, 84 και L. Gohen - L. Manion, *Research Methods in Education*, London 1989, 54-56.

48. Κ. Φατούρου - Ησυχάκη, «Η ιστορία της Τέχνης και οι συναφείς επιστήμες», 75 - *Α΄ Συμπόσιο για την Τέχνη*, ΑΠΘ - Τελλόγγλειο Ίδρυμα - Θεσ/νίκη 1986.

49. Ως ερμηνευτική προσέγγιση ορίζεται η περιγραφή και η κατανόηση των εικαστικών μαρτυριών, οι οποίες στην επιστήμη και στη διδακτική της ιστορίας αξιοποιούν το έργο τέχνης ως πηγή για την κατανόηση ενός ιστορικού γεγονότος και το εντάσσουν στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει: βλ. Γ. Βρεττός, ό.π., 71-75 και 113.

«το τοπίο και οι άνθρωποι που ανήκουν σ' αυτό είναι αδιάψευστοι μάρτυρες της ιστορικής συνέχειας»⁵⁰. Συνολικά εκτιμάται ότι το εικαστικό υλικό που έχει εντοπιστεί μπορεί να αξιοποιηθεί ως εικονογραφική συμβολή στη σύγχρονη ιστορία της Θράκης και στο νεοελληνικό αγώνα του 1821 καθώς και ως μία πρόταση για τη διδακτική της ΤΠ μέσω της ιστορικής τέχνης.

Οι εικαστικές μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν και ταξινομήθηκαν στην παρούσα μελέτη, χρησιμοποιήθηκαν ως έμμεσες-δευτερογενείς ιστορικές πηγές, οι οποίες επιβεβαιώνουν και ελέγχουν τα γραπτά τεκμήρια που υπάρχουν για τη δράση των Θρακών αγωνιστών στον εθνικό αγώνα του 1821. Η ιστορική επιτόπια έρευνα σε συνάρτηση με τις συνεντεύξεις στο εργαστήριο των σύγχρονων ζωγράφων, αγιογράφων, φωτογράφων και γλυπτών στη μορφή της μη δομημένης, αλλά εντοπισμένης⁵¹ συνέντευξης προσφέρουν το κατάλληλο ιστορικό υλικό για τη διατύπωση ερωτημάτων, τη συλλογή, την οργάνωση, την επαλήθευση και την επιλογή των δεδομένων, ώστε να οδηγηθούμε στην καταγραφή και ταξινόμηση των εικαστικών μαρτυριών.

Η έννοια της ιστορικής ζωγραφικής ανάγεται στην αναπαράσταση βιβλικών ή μυθολογικών συμβάντων και διευρύνθηκε κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο προσδίδοντας στα έργα τέχνης εγκυκλοπαιδικό και ενημερωτικό χαρακτήρα⁵². Η τάση για τη ζωγραφική αναπαράσταση των πολέμων, εδραιώθηκε κατά τον 17^ο αιώνα με κύριο εκπρόσωπο τον καλλιτέχνη H. Vernet (1789-1863), ο οποίος εισήγαγε τη θεματική της εικονογραφικής καταγραφής των στρατιωτικών στολών και του τόπου διεξαγωγής των

50. βλ. *Encyclopedie de la pleiade*, τ. Α', ό.π., 305.

51. Β. Φίλιας (επιμ. 2000). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.

52. R. Rosenblum, *Paintings in the Musee d'Orsey*, N. York 1989, 54., και για την πρωτογενή σημασία του όρου *ιστορική ζωγραφική*, ο οποίος ανάγεται στον 15ο αιώνα βλ. Χ. Ρηντ, κ.ά., ό.π, 95.

μαχών. Στη συνέχεια η θεωρία του L. Ranke για μια επιστημονική ιστορία, η οποία στηρίζεται στις οπτικές μαρτυρίες και στα άμεσα τεκμήρια, συνέβαλε στη διαμόρφωση των κριτηρίων για την εικαστική αναπαράσταση των ιστορικών θεμάτων⁵³.

Η χαρακτηριστική και η ζωγραφική καταγράφουν τις κοινωνικές και εθνικές επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα εικονογραφώντας συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα και πρόσωπα από τη σύγχρονη πραγματικότητα⁵⁴. Οι εικαστικές τέχνες σ'όλη την Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Αγγλία, στη Γαλλία και στην Ισπανία με το πρωτοποριακό έργο του Goya ανταποκρίθηκαν στα ερεθίσματα των επαναστατικών κινητοποιήσεων⁵⁵. Στο χώρο της αισθητικής είχε ήδη συντελεστεί μια σημαντική καινοτομία με το έργο του E. Burke «*Origin of our ideas of the sublime and beautiful 1757*», στο οποίο προτείνεται η αισθητική κατηγορία του υψηλού (Sublime) για τη νέα θεματική των επαναστάσεων και ταυτόχρονα περιορίζεται η κυριαρχία του νεοκλασικού ωραίου⁵⁶. Μετά τη γαλλική επανάσταση, καθιερώθηκε ευρύτερα η ανάμιξη της τέχνης στα πολιτικά δρώμενα, έτσι ώστε το ευρωπαϊκό κοινό έμαθε να διαβάξει πολιτικές ειδήσεις της επικαιρότητας στα έργα τέχνης. Οι βασικότεροι εκπρόσωποι της τέχνης αυτής, οι J. David (1748-1825) και E. Delacroix (1798-1863) ζωγράφισαν τα ιστορικά συμβάντα προσαρμόζοντας ο καθένας την τεχνοτροπία του στην ιστορική θεματική. Αργότερα, η ελληνική επανάσταση ενεργοποίησε επίσης πολλούς καλλιτέχνες, κυρίως ρομαντικούς ζωγράφους, οι οποίοι ενδιαφέρθηκαν για μια νεοκλασική

53. E. Gilmore Holt (edit.), *The art of all nations 1850-1873, The emerging role of exhibitions and critics*, Princeton, 215-321.

54. βλ. R. Rosenblum, ό.π., 388.

55. G. Pullex, *La Peinture du xix siecle*, Paris 1964 και Α.Γ. Προκοπίου, *Αισθητική και Τέχνη στην Ευρώπη, από το Βολταίρο στον Γκόγια*, Αθήνα 1955, 305.

56. R. Paulson, *Representations of revolution (1789-1820)*, Yale University 1983, 27 και 384. Ι. Βαμβακίδου, *Ιστορική ανάλυση της αισθητικής κατηγορίας του υψηλού*, Μεταπτυχιακή αδημ. μελέτη 1991, Α.Π.Θ.

απόδοση των σύγχρονων κοινωνικών και εθνικών κινητοποιήσεων⁵⁷. Η επαναστατική θεματική του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα θεμελίωσε την ειδησεογραφική ζωγραφική⁵⁸, η οποία στρατεύθηκε προς όφελος και των αγωνιζομένων Ελλήνων με πολλά ζωγραφικά έργα και χαρακτηριστικά κατά τον 19^ο αιώνα, ενώ αργότερα με το φωτογραφικό ιστορικό υλικό στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ολοκληρώθηκε η μετάδοση ιστορικών πληροφοριών μέσω της εικόνας: «δεν είναι υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι το πολεμικό ρεπορτάζ δικαιώνεται από την ιστορική ζωγραφική»⁵⁹.

Η ιστορική τέχνη ασκείται σε κάθε εποχή, ταυτόχρονα ή υστερόχρονα με τα γεγονότα, λόγω της ανάγκης των λαών, των κρατών και των καλλιτεχνών να μνημονεύουν τους εθνικούς αγώνες και τους εθνικούς τους ήρωες. Ο όρος ιστορική ζωγραφική, ιστορικό εικαστικό υλικό και ιστορική εικόνα χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη θεματογραφικά, ανάγοντας σε βασικό στοιχείο κάθε εικαστικής μαρτυρίας το ιστορικό πρόσωπο και το γεγονός, τα οποία εικονογραφούνται τις περισσότερες φορές σε ύφος *συγκρατημένου ηρωισμού*⁶⁰. Σ' αυτήν την κατηγορία των εικαστικών, τα ιστορικά έργα κάθε εποχής εκφράζουν τις ιστορικές προτεραιότητες της κοινωνίας και συγκροτούν την επίσημη, στρατευμένη τέχνη, η οποία αποτυπώνει, έπειτα από κρατική (σπανιότερα ιδιωτική) παραγγελία, συγκεκριμένα στρατιωτικά περιστατικά και πρόσωπα με προ-

57. Η. Μυκονιάτης, *Θέματα από την επανάσταση στην αγγλική ζωγραφική και χαρακτική*, Αθήνα 1982, 125-127.

58. ό.π., 127.

59. Το 1854 όταν ξέσπασε ο Κριμαϊκός πόλεμος φωτογράφοι απ' όλο τον κόσμο επισκέφθηκαν τα πεδία των μαχών αντικαθιστώντας τους ζωγράφους που είχαν αναλάβει παρόμοιο έργο στους προηγούμενους πολέμους: βλ. Ι. Κριστ, *Ο χρυσός αιώνας της φωτογραφίας*, μετ. Α. Ταρνανάς, εκδ. Αιγόκερος χχ., 53.

60. βλ. Μ. Γ. Καλλιγιάς, *Έλληνες και ζωγράφοι στην Εθνική Πινακοθήκη*, Αθήνα - Γιάννινα 1984.

καθορισμένη συνήθως συμβατική ακαδημαϊκή τεχνοτροπία⁶¹. Στο νεοελληνικό κράτος πρώτος ο Όθωνας ανέθεσε την εικονογράφηση του αγώνα σε Βαυαρούς καλλιτέχνες και στον Θ. Βρυζάκη, και αργότερα το παράδειγμά του ακολούθησαν οι Έλληνες πρωθυπουργοί⁶². Οι περισσότεροι Έλληνες καλλιτέχνες ακολούθησαν τις συντηρητικές τάσεις της δυτικής τέχνης όσον αφορά τη ζωγραφική και γλυπτική ιστορικών θεμάτων. Αυτό παρατηρείται ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οφείλεται κυρίως στην επαγγελματική ιδιότητα του Έλληνα καλλιτέχνη καθώς επίσης και στους ίδιους τους παραγγελιοδότες, που κατά το πλείστον ήταν θρησκευόμενα άτομα ή εκκλησιαστικοί και κρατικοί φορείς.

Παράλληλα με την επίσημη ιστορική ζωγραφική καλλιεργήθηκε και η γνήσια καλλιτεχνική αναπαράσταση, η οποία σε κάθε εποχή καταγράφει τα αισθητικά ερεθίσματα των καλλιτεχνών και συχνά δημιουργεί πρωτότυπα αριστουργήματα, όπως τα έργα του Goya και του Picasso⁶³. Σ' αυτή τη γνήσια καλλιτεχνική ιστορική εικονογράφηση εντάσσεται το έργο του Ι. Μητρόκα με θέμα την καταστροφή της Σαμοθράκης το 1821, ενώ τα υπόλοιπα έργα ανήκουν κατά το πλείστον στην κατά παραγγελία επίσημη τέχνη Ελλήνων, Ευρωπαίων και ανωνύμων δημιουργών, καθώς επίσης και στην ιδιωτική κυρίως παραγγελία εκκλησιαστικής εικονογράφησης.

Η ιστορική και εικαστική καταγραφή του 1821 διαφοροποιείται από αυτές των επόμενων αναμετρήσεων (στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα), διότι σηματοδοτεί την ίδρυση του νεο-

61. Ως ακαδημαϊκή τεχνοτροπία ορίζεται η τάση προς το ρεαλισμό που αναπτύχθηκε στις Ακαδημίες ζωγραφικής στην Ευρώπη κατά το 19ο αιώνα και η αντίθεση σε νέα τεχνοτροπικά κινήματα: βλ. Χ. Ρηντ, κ.ά., ό.π., 15.

62. Α. Κοτίδης, *Ελληνική Τέχνη, ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995.

63. Τα αντιπροσωπευτικά έργα του Goya για την εθνική επανάσταση των Ισπανών είναι *Οι εκτελέσεις της 3ης Μαΐου και οι Καταστροφές του πολέμου*, βλ. Α. Προκοπίου, *Αισθητική και Τέχνη στην Ευρώπη*, ό.π., 305 και του Picasso η γνωστή *Guernica*, βλ. Γ. Βρεττός, ό.π., 92-100.

ελληνικού κράτους και την αναζήτηση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Γενικότερα, οι απελευθερωτικοί αγώνες του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα εκφράζουν το ηρωικό στοιχείο μιας ιδεολογίας, η οποία έχει αντίστοιχη εφαρμογή στο χώρο της νεοελληνικής τέχνης, η οποία αναζητά επίσης την ταυτότητά της. Η ιδιαιτερότητα των εικαστικών έργων που εικονογραφούν τον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα του 1821, ανάγεται στο ρομαντικό ύφος των *ωρραίων θανάτων*, στην *κατασκευή μνημείων που προβάλλουν την ηρωική λεβεντιά*, την *ηρωική πρόθεση*, τον *ήρεμο θάνατο*, που δικαιώνει την πίστη στον αγώνα. Πρόκειται για εικαστικό υλικό που εντάσσεται στις εκδηλώσεις της *πολιτικής θρησκείας* (Civil Religion) που αναπτύχθηκε κατά τον 19^ο αιώνα στα νέα εθνικά κράτη, τα οποία είχαν ανάγκη να ωραιοποιήσουν, να εξάρουν και τελικά να αγιοποιήσουν τους αγώνες για την εθνική ανεξαρτησία τους. Αντίθετα, η ιστορική και καλλιτεχνική καταγραφή των επόμενων πολέμων στερείται αυτής της ηρωικής ιδεολογίας, διότι οι αγώνες και ο θάνατος των αγωνιζομένων έχουν μαζικοποιηθεί, απροσωποποιηθεί και καταγγέλλονται αρνητικά τόσο από τους ιστορικούς όσο και από τους καλλιτέχνες⁶⁴.

Τα έργα που έχουν συγκεντρωθεί στην παρούσα εργασία εικονογραφούν Θρακιώτες νεομάρτυρες, κληρικούς, Φιλικούς και ναυτικούς αγωνιστές, οι οποίοι μετείχαν ενεργά στην επανάσταση του 1821. Τρία από τα έργα ιστορούν την τοπική εξέγερση και καταστροφή της Σαμοθράκης και τέσσερα εικονογραφούν συγκεκριμένες μάχες, στις οποίες μετείχαν οι Θρακιώτες, όπως γνωρίζουμε και από γραπτές πηγές. Η πλειονότητα των έργων ανήκει στην ορθόδοξη θρησκευτική εικονογράφηση⁶⁵ του 20^{ου} αιώνα όπως αυτή δια-

64. βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου 1912-1920», 86-116: *Μνήμων*, 12/1989.

65. Οι όροι αγιογραφία και εικονογράφηση εναλλάσσονται αδιάκριτα στη μελέτη μας παρά το γεγονός ότι ο πρώτος είναι ανατολικής και ο δεύτερος δυτικής προέλευσης.

μορφώθηκε από το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Η εξέλιξη της νεοελληνικής θρησκευτικής εικονογράφησης κατά τον 19^ο-20^ο αιώνα επηρεάστηκε από τη μεταβυζαντινή και λαϊκή παράδοση, καθώς επίσης και από τη νατουραλιστική, δυτικότροπη τεχνοτροπία⁶⁶.

Ορθότερος προσδιορισμός για τις αγιογραφίες που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη είναι ο όρος *θεολογική ζωγραφική*, διότι στην ορθόδοξη Ανατολή η εικονογράφηση αποτελεί το μέσο για τη διατύπωση της θεολογικής αλήθειας και όχι της αισθητικής αναζήτησης. Οι όροι θρησκευτική και εκκλησιαστική ζωγραφική ή/και εικονογράφηση, αγιογράφηση χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση στην παρούσα μελέτη, διότι συναντώνται στο μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας⁶⁷.

Στην κατηγορία της λαϊκής εικονογράφησης εντάσσονται τα έργα που εικονογραφούν λαϊκότροπα τους νεομάρτυρες της Θράκης σε συγκεκριμένες φορητές λατρευτικές εικόνες, καθώς επίσης και η σύνθεση του Π. Ζωγράφου για την μάχη στους Μύλους και όλες οι ανώνυμες γκραβούρες του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα που εντοπίσαμε. Στη νεοελληνική ζωγραφική έχει καθιερωθεί η χρήση του όρου *λαϊκή εικόνα* και ο γαλλικός όρος *païf* για τον προσδιορισμό της τεχνοτροπίας και του ύφους χωρίς καμιά ιδεολογική, αξιολογική προοπτική⁶⁸. Ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον για τη μεταβυζαντινή, λαϊκή

66. Για το θέμα των όρων και προσδιορισμών βλ. Ε. Γεωργιάδου - Κούντουρα, *Θρησκευτικά Θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική 1900-1940*, Θεσ/νίκη 1984, 203-210. Πολλοί ερευνητές κατά μίμηση του όρου νεοελληνική τέχνη χρησιμοποιούν τον όρο *νεοβυζαντινή*: Ν.Δ. Καλογερόπουλος, *Μεταβυζαντινή και νεοελληνική τέχνη*, Αθήνα 1926, 18-20 και Ε. Γεωργιάδου - Κούντουρα, *ό.π.*, 200-213.

67. Βλ. Χ. Γιανναράς, *Η κρίση της προφητείας*, Αθήνα 1988², 177 και Κ. Καλοκύρης, *Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας*, Θεσ/νίκη 1972, 18 και Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *“Πρόδος και Συντήρηση” στο πεδίο της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ζωγραφικής, η περίπτωση του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1993, 19.

68. Γ. Πετρός, *Λαϊκή ζωγραφική*, Αθήνα 1988, 36-43. Άλλοι ερευνητές

ζωγραφική εκδηλώθηκε μετά το 1930 με την προβολή των έργων του Π. Ζωγράφου και του Θεόφιλου οι οποίοι εξάρουν τον εθνικό χαρακτήρα της ελληνικής φυλής σε συνάρτηση με τις μορφές της βυζαντινής τέχνης⁶⁹. Ωστόσο, το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη λαϊκή εικονογράφηση του 20ού αιώνα είναι περιορισμένο, διότι μετά το τέλος του 18^{ου} αιώνα είχε επιβληθεί αισθητικά και ιδεολογικά η επίσημη, λόγια τέχνη.

Στις φορητές, λατρευτικού τύπου εικόνες που παρουσιάζουμε, η βυζαντινή παράδοση και τεχνοτροπία ανανεώνεται και προσαρμόζεται συχνά με ευρηματικό τρόπο στις τοπικές ανάγκες της θρακικής εκκλησιαστικής εικονογράφησης. Το πλήθος των αγιογραφιών που έχουν εντοπιστεί τεκμηριώνει το ρόλο της Εκκλησίας ως βασικού καταναλωτή των έργων τέχνης, ρόλο που είχε άλλωστε μέχρι την ύστερη Τουρκοκρατία. Γενικότερα, η θρησκευτική εικονογράφηση λειτούργησε ως ενδιάμεσος πόλος της επαφής του ελληνισμού και των χριστιανών με τη ζωγραφική τόσο μεταπαναστατικά όσο και στη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα. Άλλωστε, από την εποχή του βασιλιά τα όρια ανάμεσα στη θρησκευτική και την ιστορική ζωγραφική δεν είναι ευδιάκριτα, διότι στις περισσότερες εικονογραφήσεις κυριαρχεί το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα⁷⁰.

Η εικονογράφηση των Θρακών νεομαρτύρων ακολουθεί το είδος της εκκλησιαστικής ζωγραφικής που από το τέλος του 18^{ου} αιώνα ξεπέρασε συγκεκριμένες ιδεολογικές και τεχνικές συμβάσεις της βυζαντινής τυπολογίας ενσωματώνοντας στοιχεία της κοσμικής δυ-

ταυτίζουν τη νεοελληνική τέχνη από τα μέσα του 18ου αιώνα με την παραδοσιακή λαϊκή τέχνη: βλ. Α. Ξύδης, «Μερικές σκέψεις γύρω από τη γένεση της νεοελληνικής τέχνης», 59-63: *Α΄ Συμπόσιο για την τέχνη*, ό.π.

69. βλ. Ε. Γεωργιάδου - Κούντουρα, «Η βυζαντινή παράδοση σε τέσσερις Νεοέλληνες ζωγράφους»: *Βυζαντινά*, 8/1976, 156 κ.ε.

70. Γ. Πετρούς, *Λαϊκή ζωγραφική*, ό.π., 212, και Η. Μυκονιάτης, *Το εικονισμένα στη ζωγραφική συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα*, (δ.δ.) Θεσ/νίκη 1979.

τικότερης παράδοσης⁷¹. Τα έργα της κατηγορίας αυτής είναι κατά το πλείστον *primitif*⁷² στη σχεδιάσή τους και εκφράζουν τη χάρη και την πρωτοτυπία του λαϊκού καλλιτέχνη. Πρόκειται για φορητές εικόνες που έχουν εντοπιστεί στην ελληνική Θράκη κυρίως, στα ξωκλήσια, στις ενοριακές εκκλησίες, σε ιδιωτικές συλλογές Θρακών, έργα λατρευτικής και ιστορικής αξίας.

Η σύγχρονη εκκλησιαστική εικονογράφηση ιστορικών προσώπων δεν έχει αξιοποιηθεί στη διδακτική της ιστορίας (τοπικής και γενικής), παρά το γεγονός ότι η παραδοσιακή βυζαντινή εικόνα αποτελεί εποπτικό μέσο διδασκαλίας και πλούσιο εικονογραφικό υλικό, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο διδακτικής και ως πηγή της εκκλησιαστικής και εθνικής ιστορίας. Γενικότερα, η ορθόδοξη εικονογράφηση ορίζεται από τους ειδικούς ερευνητές ως «εικαστική διατύπωση της θεολογικής θεματικής», ως λειτουργική, υμνογραφική, αγιολογική και ναοδομική γλώσσα⁷³. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του ιστορικού περιορίζεται στο αφηγηματικό επίπεδο της εκκλησιαστικής ζωγραφικής και η θρακική εκκλησιαστική ιστορία που αναφέρεται στον Αγώνα του 1821 προσεγγίζεται από ιστορική σκοπιά, ως κλάδος της σύγχρονης ιστορίας⁷⁴. Παρόμοια επιχειρείται μια προσέγγιση των εικόνων, λατρευτικού τύπου, αποδεσμευ-

71. Γ. Πετρής, *ό.π.*, 203.

72. Ως *Primitif* (= πρωτόγονος) προσδιορίζεται η τεχνική των αυτοδίδακτων καλλιτεχνών που θεωρείται αδέξια, αφελής και απλοϊκή όσον αφορά την πρωτοτυπία, τη χάρη και την επινοητικότητα που εκφράζει, σε αντίθεση με τα αυστηρά, ακαδημαϊκά έργα: βλ. Γ. Πετρής, *ό.π.*, 34-35 και Χ. Ρηντ, *κ.α.*, *ό.π.*, 273 και Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναΐφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 13: «η μεταβυζαντινή ζωγραφική είναι λαϊκή και ναΐφ συγχρόνως».

73. βλ. Ε.Κ. Γιάννης, *Εικόν παιδαγωγούσα, η παιδαγωγική διάσταση της ορθόδοξης εικονογραφίας και η αξιοποίηση της εικόνας στο μάθημα των Θρησκευτικών*, (δ.δ.) Φλώρινα 1996, 9-25.

74. βλ. Δ. Κυρζατάς, «Το νόημα της Ιστορίας στο μάθημα των Θρησκευτικών», 92-97: *Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού: Η διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα 1988.

μένη από την πρακτική της λατρευτικής διαδικασίας. Ο μεγάλος αριθμός των έργων που παριστάνουν το Θρακιώτη Πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ΄ και τους Σαμοθρακίτες νεομάρτυρες αποτελεί έρεισμα για τον αποφασιστικό ρόλο που άσκησε ο θρακικός κλήρος στην επανάσταση και γενικότερα συμπληρώνει την εικόνα για την καθολική συμβολή της Ορθοδοξίας στην ενδυνάμωση του ελληνισμού μέχρι σήμερα. Η θρησκευτικότητα των Ελλήνων μετεπαναστατικά, μετά την πολιτική εμφάνιση των βαλκανικών εθνικιστικών ιδεολογιών, εξισώθηκε με την εθνική ταυτότητα, με αποτέλεσμα την πολιτικοποίηση της θρησκείας και την ύστερη καθαγίαση του επαναστατικού αγώνα και των αγωνιστών⁷⁵.

Στη θεματική κατηγορία των *αγιοποιημένων* Θρακών ηρώων εντάσσονται τα ανάγλυφα της ρωμαϊκής εποχής που εικονογραφούν τον Θράκα ιππέα, θεότητα και ήρωα της εποχής. Πρόκειται για αναθηματικά ανάγλυφα που έχουν εντοπιστεί στον ενιαίο γεωγραφικό χώρο της Θράκης από την Κομοτηνή μέχρι τη Φιλιππούπολη και αποτελούν ιστορικό έρεισμα για την πολιτισμική ενότητα της εποχής⁷⁶. Τα έργα αυτά παρουσιάζονται ως εικονιστικό συμπλήρωμα για την εικονογράφηση των Θρακών αγωνιστών και ως τεκμήρια μιας λαϊκής προχριστιανικής τέχνης, η οποία εξέφραζε τη θρησκευτικότητα της εποχής και στοιχεία της μπορούν να εντοπιστούν ακόμη και σήμερα στη σύγχρονη αγιογράφηση του Αγ. Γεωργίου, που θεωρείται ένας από τους σημερινούς προστάτες του θρακικού ελληνισμού.

Από τον χώρο της εκκλησίας η δράση του Θρακιώτη μοναχού Θ. Πολυεΐδη στα προεπαναστατικά χρόνια αποτελεί συνέχεια της αγωνιστικής προσφοράς του Κ. Αιτωλού, διότι με τα ταξίδια του

75. Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», 313-337, *Ιστορικά*, τόμ. 6, τεύχ. 11/1989, 332-336.

76. βλ. Χ. Μπακιρτζής, Δ. Τριαντάφυλλος, *Θράκη*, Αθήνα 1988, 45 και Σ. Παπαδόπουλος, *Διδυμότειχο - ιστορία, μνημεία, πολιτισμός - Διδ/χο 1990*, 30 και *Guide - Plovdiv χχ.*, 30-31.

στον ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο και κυρίως με το συγγραφικό του έργο συνέβαλε αποφασιστικά στην αφύπνιση του ελληνισμού. Το σημαντικότερο έργο του Θ. Πολυεΐδη, οι «Χρησιμοί του Αγαθαγγέλου», ανήκει στα λαϊκά αναγνώσματα του νέου ελληνισμού, τα οποία, από τον 16^ο αιώνα και μέχρι τον Αγώνα, αποτελούσαν πηγή γνώσης για όλους⁷⁷ και θεμελίωσαν ένα είδος «μαχητικού εθνισμού», που προέβλεπε την απελευθέρωση των υποταγμένων χριστιανών από εξωβαλκανικές και εξωελλαδικές δυνάμεις⁷⁸. Η εικονογράφηση του Θ. Πολυεΐδη ανήκει στη φιλελληνική, γερμανική τεχνοτροπία της χαρακτηριστικής του 18^{ου} αιώνα. Η τελευταία, μέσω της ανατύπωσης εκκλησιαστικών μορφών σε αντίστοιχα αναγνώσματα, ενδυνάμωνε τη θρησκευτικότητα των χριστιανών, ιδιαίτερα στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, όταν τα θρησκευτικά βιβλία ήταν πολύ περισσότερα (180 περίπου) από τα υπόλοιπα αναγνώσματα γενικής ύλης (48 περίπου)⁷⁹. Η εφαρμοσμένη χαρακτηριστική των βιβλίων, στην οποία ανήκει το χαρακτηριστικό έργο που παρουσιάζουμε, αυτονομήθηκε ως εικαστικό είδος κατά το 19^ο αιώνα και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τους ρομαντικούς καλλιτέχνες σε έργα λαϊκής απήχησης⁸⁰.

Στη φιλελληνική, γαλλική ζωγραφική του 19^{ου} ανήκει το έργο των μεγάλων διαστάσεων (2,74 x 3,42 μ) του Α. Vinchon (1789-1855) με θέμα την καταστροφή της Σαμοθράκης από την επίθεση των Οθωμανών το 1821. Πρόκειται για ένα τυπικά ευρωπαϊκό έργο, που ακολουθεί πιστά το νεοκλασικό συμβολισμό και τη ρο-

77. R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, μετ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα 1994, 64.

78. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1983, 58-59 και Φ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης*, επιμέλεια Ι. Γριτσόπουλος, τ. Α', Αθήνα 1974, 25-26: ο ανώτερος κλήρος παρότρυνε τους χριστιανούς στην κατρεία και την υπομονή στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.

79. Γ. Πετρούς, ό.π., 178.

80. βλ. Ν. Γρηγοράκης, *Ελληνική Χαρακτική*, Καστοριά 1985, 10-11.

μαντική εικονογράφηση του Αγώνα, την οποία εγκαινίασε ο E. Delacroix στο χώρο της ζωγραφικής. Η νέα οπτική των δημιουργών της εποχής διαμορφώθηκε από τη θεματική στροφή των καλλιτεχνών προς το «κοινωνικό δράμα και το ιστορικό περιστατικό», η οποία εκφράζει και τη μετάβαση από το νεοκλασικό ιδεώδες στο ρομαντικό καλλιτεχνικό συναίσθημα⁸¹. Γενικότερα, μετά τη γαλλική επανάσταση αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των ιστορικών ζωγραφικών έργων στην Ευρώπη, όπως και στο νεότευκτο ελληνικό κράτος, όταν, με την είσοδο των Βαυαρών ζωγράφων κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862) φιλοτεχνήθηκαν περίπου 400 έργα ιστορικού περιεχομένου μαζί με τις τοπιογραφίες, στις οποίες το τοπίο αποδίδεται με την «ιστορική σημασία του ελληνικού χώρου»⁸².

Σε παραγγελία Γάλλων Φιλελλήνων οφείλονται και τα τρία χαρακτηριστικά που εικονογραφούν το νεαρό Θρακιώτη Θ. Βισβίτζη, απόγονο του ναυτικού Αινίτη αγωνιστή Α. Βισβίτζη, τον οποίο ανέλαβε ως ορφανό πολέμου γαλλική φιλελληνική επιτροπή. Πρόκειται για έργα του 1826 και 1827, φιλοτεχνημένα στα πλαίσια αναπαράστασης του παιδικού ηρωισμού που αποτελούσε πολυδιάστατο θέμα έμπνευσης για την ευρωπαϊκή ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα⁸³. Στην ίδια εικαστική κατηγορία των χαρακτηριστικών έχουν ταξινομηθεί δύο γνήσια λαϊκότροπα έργα, τα οποία αναπαρασταίνουν το μαρτύριο του Αδριανουπολίτη Πατριάρχη Κύριλλου Στ' και το θάνατο του Φιλικού Κ. Κουμπάρη. Η τεκμηρίωση των έργων αυτών είναι ιδιαίτερα ελλιπής και καλύπτεται με συγκριτική έρευνα σε παρόμοια έργα της εποχής.

Η τελευταία κατηγορία εικαστικού υλικού με θέμα τη θρακική

81. Α. Προκοπίου, *Αισθητική και Τέχνη στην Ευρώπη*, ό.π., 269.

82. Μ. Παπανικολάου, *Γερμανοί ζωγράφοι στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα - 1843*, Θεσ/νίκη 1981, 303.

83. Συλλογικό Έργο, *Η ελληνική επανάσταση - ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι (1815-1848)*, Αθήνα 1997, 116.

συμμετοχή στον αγώνα του 1821, περιλαμβάνει υπαίθρια γλυπτά, ολόσωμα, προτομές, ανάγλυφα και αναθηματικές στήλες. Τα έργα αυτά εκφράζουν στην πλειονότητά τους τη φορμαλιστική νοοτροπία, την τυποποιημένη ακαδημαϊκή τεχνοτροπία που ακολούθησαν οι Νεοέλληνες γλύπτες στις παραγγελίες των υπαίθριων, ιστορικών μνημείων κατά τον 20ό αιώνα⁸⁴. Από τα έργα αυτά ξεχωρίζουν το γλυπτό του Γ. Τσάρα και το ανάγλυφο του Β. Κυριακίδη επειδή υπερβαίνουν το στείο φορμαλισμό παρόμοιων δημόσιων έργων και αποδίδουν τις ιστορικές μορφές της νεότερης θρακικής ιστορίας σε πλήρη εναρμόνιση με το χώρο.

Στα περισσότερα έργα που έχουν ταξινομηθεί, ακόμη και στη γνήσια καλλιτεχνική απόδοση του Ι. Μητράκα, παρατηρείται η μετάβαση από το αισθητικό στο ιστορικό επίπεδο: «η φαντασία του καλλιτέχνη σταδιακά υποχωρεί και δίνει τη θέση της στη μνήμη... αυτό που φαντάζεται γίνεται αυτό που θυμάται»⁸⁵. Συνολικά, το εικαστικό υλικό που προέκυψε από την έρευνα, παρά τη συμβατική κατά το πλείστον εικονογραφική γλώσσα του, συμβάλλει στην αμεσότερη εποπτεία της θρακικής συμμετοχής στον αγώνα του 1821 και οι λιγοστές αναπαραστάσεις των Θρακών αγωνιστών αποκτούν ιστορική αξία για τη σύγχρονη διδακτική της ΠΙ.

Επιπρόσθετα το υλικό αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών και της σημειωτικής ανάλυσης της *εικόνας*. Οι πολιτισμικές σπουδές δεν ταυτίζονται με μια συγκεκριμένη εθνική παράδοση, αλλά αποτελούν διεπιστημονική κατεύθυνση με στόχο τη μελέτη των πολιτισμικών πρακτικών, οι οποίες εμπλέκονται με σχέσεις ισχύος της ηγεμονικής κουλτούρας⁸⁶.

84. Για την υπαίθρια νεοελληνική γλυπτική βλ. Μ. Παπανικολάου, *Υπαίθρια γλυπτά Θεσσαλονίκης*, Θεσ/νίκη 1985, 13 κ.ε.

85. βλ. Β. Αθανασόπουλος, *Η θεωρία και η πράξη της αφηγηματικής τέχνης του Κόντογλου*, Αθήνα χχ., 140-141.

86. Βλ: L. Grossberg, C. Nelson, P.A. Treichler (1992). *Καλειδοσκοπιο-Μελέτες για τον Πολιτισμό*. Μετ. Μ. Διάφα. Θεσσαλονίκη: Μάγια, 192. R.

Τα έργα τέχνης μπορούν να αναλυθούν ως μορφές και αντανάκλασεις της κοινωνικής πρακτικής και για το λόγο αυτό η κοινωνικοιστορική προσέγγιση αναζητά τα ιδεολογικά και κοινωνικοψυχολογικά σημεία⁸⁷.

Williams (1994). *Κουλτούρα και Ιστορία*. Μετ. Β. Αποστολίδου. Αθήνα: Γνώση, 30-34. T. Thwaites, L. Davis, W. Mules (1994). *Tools for cultural studies*. Macmillan education Australia PTY Ltd.

Για τη σημειωτική ως αναστοχαστικό διάλογο με τον κόσμο των σημασιών που ταυτόχρονα παράγουμε και μας παράγουν: βλ. Γ. Πασχαλίδης (2001). Σημείων Αγωγή / Σημεία Αγωγής, 15-22 στο: Σ. Καμαρούδης., Ε. Χοιτολίδου, *Σημειωτική και Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 19.

87. βλ. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerlander, M. Warnke (επιμ. 1995). *Εισαγωγή στην Ιστορία της Τέχνης*. Μετ. Λ. Γυιόκα. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 392.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΘΡΑΚΩΝ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ (1821)

I. Ιστορική αναδρομή

Λόγω της βαθιάς κοινωνικής και πολιτικής κρίσης που προκλήθηκε σε όλα τα χριστιανικά κράτη της Βαλκανικής, ευνοήθηκε η δυναμική προέλαση των Οθωμανών, οι οποίοι είχαν ήδη σταδιακά διεισδύσει σ' ολόκληρη τη Μ. Ασία κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα¹. Η απόβασή τους στο θρακικό χώρο άρχισε με την κατάληψη της Τζύμπης (το 1352)· στη συνέχεια, με την κατάληψη της χερσονήσου της Καλλίπολης (το 1354) εδραιώθηκε η εγκατάστασή τους στη Θράκη, σε μεγάλο μέρος της Σερβίας, στη Βουλγαρία, στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία. Οι κατακτήσεις αυτές έλαβαν χώρα επί Μουράτ Α' (1359-1389) και Βαγιαζήτ (1389-1403), ενώ ο εποικισμός στο χώρο της μείζονος Θράκης άρχισε επί Σουλεϊμάν (1520-1566) «εποικίζεται πρώτα η χερσόνησος της Καλλίπολης, όπου μεταφέρονται νομάδες Άραβες από το Καρασί της Μ. Ασίας. Αυτοί εγκαταστάθηκαν γύρω από την Καλλίπολη... κατά τις πολύ μεταγενέστερες και πιθανόν υπερβολικές πληροφορίες του μεγάλου μουφτή Χαιρουλάχ εφέντη, ο αριθμός των μουσουλμάνων που μετακινήθηκαν στη

1. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 140.

Θράκη επί Ορχάν από τη Μπίγα, Καρασί και Αϊδινί αναβαίνει σε 10000 άτομα...»².

Στη Θράκη η κατάληψη σημαντικών πόλεων και κάστρων, όπως της Αδριανούπολης (1369), η οποία το 1365 ήταν η πρώτη πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, του Διδυμότειχου της Φιλιππούπολης, των κάστρων της Προποντίδας και του Εύξεινου Πόντου και τελευταία του κάστρου της Αίνου (1456), σήμανε την καταστροφή και το ξερίζωμα του ελληνισμού από την περιοχή πέρα από τις υλικές καταστροφές και τις λεηλασίες. Οι απώλειες στο έμφυχο δυναμικό ήταν τεράστιες³. Οι βίαιοι εξισλαμισμοί των χριστιανών κατοίκων, ο εποικισμός επί Σουλεϊμάν από Γιουρούκους και η ομαδική εγκατάσταση τουρκομανικών φυλών παγίωσαν την τουρκική κυριαρχία στο θρακικό χώρο, με άμεσο αποτέλεσμα την εθνολογική αλλοίωση των περισσότερων αστικών κέντρων και τη φυγή των γηγενών Ελλήνων από τα πεδινά προς τα ορεινά και τα παράλια⁴.

Η διάσπαση της συνοχής του ελληνισμού ολοκληρώθηκε με τη συστηματική εγκατάσταση Οθωμανών ακόμη και στα πεδινά εγκαταλειμμένα μέρη της Θράκης στα πλαίσια της καθολικής ερημωσης των βαλκανικών χωρών από τους γηγενείς τους που επιδίωκε η πολιτική των κατακτητών. Από τα μεγάλα αστικά κέντρα μόνο η Αδριανούπολη διατήρησε την εμπορική σημασία της, διότι σ' αυτήν

2. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα βαλκανικά εθνολογικά προβλήματα. Η πορεία του Γένους από το Βυζάντιο στο Νέο Ελληνισμό*, Θεσ/νίκη 1992, 82.

3. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος)*, Θεσ/νίκη 1991², 17-19.

4. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., 87-88: «το αδιάκοπο ρεύμα φυγής των γηγενών προς κάθε ασφαλέστερη κατεύθυνση αποτελεί ένα ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο, που είναι συνέπεια της βίαιης τουρκικής εισβολής. Αποτέλεσμα μακρόχρονο ήταν η δημιουργία νέων ορεινών πληθυσμών που απέκτησαν για λόγους επιβίωσης τη ψυχοσύνθεση των βουνίσιων που είχαν ισχυρές αντιστάσεις απέναντι στους κατακτητές».

εγκαταστάθηκε ο σουλτάνος, ενώ το κάστρο του Διδυμοτείχου παρέμεινε άθικτο για στρατηγικούς λόγους⁵.

Η ολοκληρωτική κατάκτηση της Θράκης εδραιώθηκε στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, όταν η συρρίκνωση του βυζαντινού κράτους ήταν πλέον ιστορικό γεγονός που οφειλόταν κυρίως στην τουρκική πολιτική του εποικισμού και στην οικονομική εξαθλίωση των εκκλησιαστικών επαρχιών του οικουμενικού πατριαρχείου⁶.

Η κατάσταση του θρακικού ελληνισμού σ' αυτή την πρώτη φάση της οθωμανικής κατοχής και ερήμωσης (13^{ος}-16^{ος}) χαρακτηρίζεται από την πλήρη εξαθλίωση των υπόδουλων σε Θρησκευτικό, Πολιτισμικό και Οικονομικό επίπεδο.

Πέρα από το βίαιο εξισλαμισμό πολλοί Θρακιώτες που ήθελαν να επιβιώσουν μέσα στους συμπαγείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς επέλεξαν τον εκούσιο εξισλαμισμό⁷, ενώ το παιδομάζωμα εγκαθιδρύθηκε στη Θράκη νωρίτερα από άλλες ελληνικές επαρχίες ως μόνιμη ανοιχτή πληγή: «στο σεράγι του σουλτάνου στην Αδριανούπολη φυλάγονταν οι ιτς-ογλάν, νεαρά χριστιανόπαιδα 6-10 ετών, τα οποία προορίζονταν για την υπηρεσία των σουλτανικών σεραγιών»⁸. Οι περισσότερες εκκλησίες είχαν κατεδαφιστεί από

5. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού, Θράκη*, Θεσ/νίκη 1993, 45, και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσ/νίκη 1969, 105: «στην Αδριανούπολη μεταφέρθηκαν 1000 μάρμαρα από εκκλησίες της Θεσσαλονίκης για να τοποθετηθούν στο δάπεδο ενός λουτρού».

6. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 38, και Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, ό.π., 45-47.

7. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα βαλκανικά εθνολογικά προβλήματα*, ό.π., 90: «οι λόγοι που ανάγκαζαν τους κατοίκους να φεύγουν προς διάφορα καταφύγια, οφείλονταν στην επιθυμία τους να αποφεύγουν τον εξανδραποδισμό, τους βαρείς φόρους και τη βάνανυση γενικά συμπεριφορά των κατακτητών, γεγονότα που έφεραν τελικά την απόγνωση των χριστιανών και τους έσπρωχναν προς τον εκούσιο εξισλαμισμό». βλ. Επίσης Γ. Γιαννακάκης, «Ιστορία της Θράκης από της Αλώσεως», 26-36: *Θρακικά* 29/1958.

8. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 40, και Γ. Γιαννακάκης, «Η Θράκη ως

τους Οθωμανούς και σε συνάρτηση με τη διείσδυση των καθολικών στο θρακικό χώρο, ο κίνδυνος απώλειας της θρησκευτικής ταυτότητας για τους Θρακιώτες ήταν μεγάλος.

Στον πολιτισμικό τομέα η υποβάθμιση ήταν απόλυτη αφού κάθε θρησκευτική και εκπαιδευτική δραστηριότητα είχε διακοπεί. Σ' αυτήν την πρώτη φάση της Οθωμανικής κατάκτησης η μοναδική αντίσταση των Θρακών αφορούσε στην επιβίωσή τους⁹. Η οικονομική πραγματικότητα της Θράκης καθορίστηκε την εποχή αυτή από μια μορφή δουλοπαροικίας των περισσότερων αγροτών, οι οποίοι εργάζονταν σε μικρές ιδιοκτησίες Οθωμανών γαιοκτημόνων. Ωστόσο είχαν τη δυνατότητα οικονομικής απελευθέρωσης και επιδίδονταν αναγκαστικά στο ανταλλακτικό εμπόριο. Τα κατακτημένα εδάφη υπάγονταν στο τουρκικό δημόσιο ως δημόσιες γαίες και ως βακούφια, τα οποία ήταν αφιερωμένα στα θρησκευτικά ιδρύματα, ενώ ανάλογα με την έκτασή τους και τις προσόδους που απέφεραν, διακρίνονταν σε τιμάρια, ζιαμέτια και χάσια: «η Φιλιππούπολη έγινε χάσι του σουλτάνου, η Ραιδεστός, η Σηλυβρία, η Αίνος, η Βάρνα σχημάτισαν βακούφια, ενώ οι παραθαλάσιες πόλεις αποτέλεσαν μεγαλύτερα χάσια»¹⁰.

Η γεωργική παραγωγή καθώς και το εμπόριο περιορίστηκαν σε τοπικό επίπεδο και διακινούνταν από λίγους πλανόδιους εμπόρους. Παρά το γεγονός ότι οι οθωμανικές αρχές έδειξαν ενδιαφέρον για να διατηρηθεί το οδικό δίκτυο μετακίνησης των εμπορευμάτων και

προμαχών του Βυζαντίου», 176-177: *Θρακικά*, 35 / 1962: στα πλαίσια του παιδομαζώματος οι στρατολογούμενοι Θρακιώτες στέλνονταν μέχρι το 12ο έτος της ηλικίας τους στη Μ. Ασία για να λησμονήσουν τη γλώσσα και τη θρησκεία, που συνιστούσαν τα κύρια στοιχεία της εθνικής ετερότητάς τους.

9. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1983, 55: «πριν από τον 17ο αιώνα βασίλευε το σκοτάδι και ο μαρασμός σ' όλη τη Βαλκανική».

10. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 39-40, και Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετ. Α. Ασδραχά- βιβλιογραφικός οδηγός Σ. Ασδραχά, Αθήνα 1985 (θ' έκδοση), 41.

στρατευμάτων, οι ληστρικές επιδρομές και οι καθημερινές επιθέσεις παρεμπόδιζαν την άνθηση του εμπορίου. Τεκμήριο αποτελεί η γνώμη του Βενετού γερουσιαστή C. Carzoni για την επικινδυνότητα της διαδρομής από Ραγούζα προς Κωνσταντινούπολη μέσω Σκοπίων, Φιλιππούπολης και Αδριανούπολης¹¹. Επίσης, τα παράλια της Θράκης και το θαλάσσιο εμπόριο αντίστοιχα καταστρέφονταν από τους πειρατές, οι οποίοι κατά τον 16^ο-17^ο αιώνα δρούσαν στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου¹².

Γενικότερα, η ιστορική εξέλιξη σ'όλη την περιοχή της μεΐζονος Θράκης ανακόπηκε, διότι οι βασικότερες οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων περιορίστηκαν¹³. Ακόμη και η μεσοαστική τάξη, όπου αυτή είχε αναπτυχθεί (όπως στην Αδριανούπολη) έχασε τη δύναμή της, ενώ το Αιγαίο απομονώθηκε, καθώς και όλη η Βαλκανική. Η οικονομία επέστρεψε σε παλαιότερες κλειστές μορφές με στόχο την παραγωγή για άμεση κατανάλωση. Μ' άλλα λόγια, χρειαζόταν να δημιουργηθούν νέες παραγωγικές συνθήκες για να κινηθεί εκ νέου η ιστορία της Θράκης στα πλαίσια του γεωφυσικού βαλκανικού χώρου¹⁴. Τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των Θρακών υπόδουλων επιβάρυναν και οι κακές συνθήκες υγιεινής που αποτελούσαν το μόνιμο εχθρό για την καθημερινή επιβίωση. Οι επιδημίες της πανούκλας και της χολέρας ήταν σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας στη σθεναρή αντίσταση του ελληνισμού¹⁵.

11. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσ/νίκη 1969, 185.

12. Α. Κραντονέλλης, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα 1991, 245-246 και 329.

13. Για τα γενικά χαρακτηριστικά της οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας του μακεδονοθρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του Μακεδονικού και Θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα, στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσ/νίκη 1980, 26-37.

14. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, 63.

15. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, *ό.π.*, 71.

Ο θρακιικός χώρος συνταρασσόταν λοιπόν από τα γεγονότα της κατάκτησης και της επιβολής των Οθωμανών, από τους λοιμούς, από την οικονομική εξαθλίωση και από τη συνειδητή προσπάθεια εθνολογικής αλλοίωσης του πληθυσμού του. Η συστηματική τακτική της εγκατάστασης μουσουλμανικού πληθυσμού σ' όλη τη γεωγραφική επιφάνεια της Θράκης αποτελούσε το μεγαλύτερο κίνδυνο για τη δημογραφική και εθνική ταυτότητα των χριστιανών Ελλήνων, που αναγκαστικά πλέον συμβίωναν με τους κατακτητές τους¹⁶.

Στο τέλος του 16^{ου} αιώνα το πολιτικοκοινωνικό status που περιγράψαμε επιδειωνόταν διαρκώς και από εξωγενείς παράγοντες, ιδιαίτερα, από τις πολεμικές επιχειρήσεις των Οθωμανών στην υπόλοιπη Ελλάδα. Οποιαδήποτε μετακίνηση των τουρκικών στρατευμάτων σήμαινε για τους Θρακιώτες πρόσθετες ληστρικές επιδρομές, καταστροφές και γενικότερα, βίαιες αντιπαραθέσεις που κορυφώθηκαν μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571. Μετά την καταστροφή του οθωμανικού στόλου στη Ναύπακτο, η αναταραχή που εξαπλώθηκε σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο μέχρι και τη χερσόνησο της Καλλίπολης είχε ως αποτέλεσμα τις πρώτες θυσίες των γηγενών κατοίκων, την πρώτη παθητική αντίστασή τους. Επρόκειτο για τη συστηματική τακτική των Οθωμανών, την αντεκδίκηση έπειτα από κάθε ήττα ή προσπάθεια εξέγερσης των υπόδουλων Ελλήνων: για παράδειγμα, κατά την επιστροφή τους από τη νότια Ελλάδα οι ηττημένοι Τούρκοι λεηλάτησαν το 1573 το χωριό Κάστρο κοντά στην Καλλίπολη¹⁷.

Ωστόσο, η νικηφόρα έκβαση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου έδωσε τις πρώτες ελπίδες στους Θρακιώτες για την πιθανή λύτρωσή τους από αλλοεθνείς. Όταν αργότερα, το 1598, ο ηγεμόνας της Βλαχίας Μιχαήλ Γενναίος, που απέβλεπε σε γενική εξέγερση της Βαλκανικής, νίκησε στην Αδριανούπολη και στη Νικόπολη τους Οθωμανούς, οι Θρακιώτες ανανέωσαν τις ελπίδες τους για την αποτίναξη του τουρ-

16. Γ. Γιαννακάκης ό.π., *Θρακικά*, 29/1958, 105-106.

17. Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., 71.

κικού ζυγού¹⁸. Παρόμοιος αναβρασμός οφειλόμενος σε πολεμικό γεγονός παρατηρήθηκε το 1684, όταν ο Βενετός αρχιστράτηγος Francesco Morosini αποβιβάστηκε στη Θάσο και βομβάρδισε το κάστρο της Καβάλας, με σκοπό να αποκόψει την επικοινωνία της Θεσσαλονίκης με την Αδριανούπολη¹⁹.

Οι αποτυχίες των επιθέσεων αυτών, που ήταν η μοναδική πηγή ελπίδας για τους Θρακιώτες, σε συνδυασμό με τις συνεχείς επιδρομές του οθωμανικού στρατού στις μεσόγειες πόλεις και των Κιρτζαλήδων στην ανατολική Θράκη²⁰ ενίσχυαν την απογοήτευση και την ψυχολογική εξαθλίωση των κατοίκων, που ζούσαν απομονωμένοι και αβοήθητοι στον πυρήνα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή και μέχρι το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα ο κίνδυνος για την επιβίωση του ελληνικού στοιχείου στη Θράκη, ήταν πολύ μεγαλύτερος, διότι είχαν πολλαπλασιαστεί και οι εξωμοσίες των απελπισμένων χριστιανών και οι προσηλυτιστικές δραστηριότητες των καθολικών ιεραποστόλων.

Η ιστορική πραγματικότητα της θρακικής δουλείας μέχρι και το 1650 αντανάκλα και την ιστορική υπόσταση της ίδιας της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελεί δηλαδή έναν μικρόκοσμο που έχει όλα τα ιστορικά γνωρίσματα της πολυεθνικής αυτοκρατορίας, η οποία ήταν αποκλεισμένη από την Ευρώπη και από κάθε εμπορική συναλλαγή τόσο από ξηρά όσο και από θάλασσα. Η απουσία οποιασδήποτε ασφάλειας στο εσωτερικό του κράτους και η φυγή των περισσότερων γηγενών - κατοίκων, οι οποίοι ήταν οι κύριοι

18. Μ. Κούκος, «Οι Θράκες στους αγώνες του 21», 85-161: *ΘΕ*, 2/1981, σ. 105: *στο κίνημα αυτό κατά των Οθωμανών συμμετείχε και ο μητροπολίτης Τυρνόβου Διονύσιος, ο οποίος αντιστεκόταν από το 1756.*

19. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 71.

20. Α. Ψαθά, Β. Μητρακλή - Ψαθά, «Ο Σκοπός της Ανατολικής Θράκης», 218-376: *ΑΘΛΓΘ*, 35/1970, βλ. 266: *από τα μέσα του 17ου λυμαίνονταν τις περιοχές Αδριανούπολης, 40 Εκκλησιών, Σκοπού οι συμμορίες Ντελημπασίδες, Γενίτσαροι, Μπαγατζήδες και Μποσταντζήδες, από τους οποίους οι πιο βάνανσοι ήταν οι Κιρτζαλήδες.*

συντελεστές της γεωργικής παραγωγής και των εμπορικών συναλλαγών, περιορίζε συστηματικά τις οικονομικές δραστηριότητες στην εγχώρια αγορά: οι ταξιδιώτες έμποροι και περιηγητές μπορούσαν να φθάσουν μέχρι το Διδυμότειχο, την Αδριανούπολη, τη Φιλιππούπολη, τη Βιζύη και το Τύρνοβο²¹.

Με το τέλος του 16^{ου} αιώνα νέοι ιστορικοί παράγοντες που αναπτύχθηκαν ως αναγκαιότητα από την αδιέξοδη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα που προαναφέραμε, ευνόησαν τον ελληνισμό της Θράκης και προώθησαν όλα τα καταπιεσμένα, θετικά στοιχεία που θα οδηγούσαν στην οικονομική καταρχήν αυτονόμησή του.

Με το τέλος των κατακτητικών πολέμων άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για τη σαθρή οργάνωση της πολυεθνικής οθωμανικής αυτοκρατορίας. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία οι Οθωμανοί ηγέτες επιχείρησαν να πετύχουν την έξοδο της χώρας από την οικονομική και πολιτισμική απομόνωσή της, άρχισε η μεταβολή της καθημερινότητας των Θρακών. Για πρώτη φορά διαφαίνονταν οι ιστορικές προϋποθέσεις που θα βελτίωναν τις συνθήκες δουλείας, καθώς τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η οθωμανική εξουσία τόσο από την αυξανόμενη επιρροή της Ρωσίας όσο και από τις εσωτερικές τοπικές εξεγέρσεις των υπόδουλων εθνοτήτων την υποχρέωσαν να κάνει οικονομικά ανοίγματα προς τις ευρωπαϊκές χώρες, με αποτέλεσμα τη διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου και την υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος.

Οι δημογραφικές ανακατατάξεις στα αστικά κέντρα της Θράκης, η αναδίπλωση δηλαδή του υπόδουλου ελληνισμού προς τα πεδινά μέρη, σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση των Εβραίων προσφύγων σ' αυτά (οι οποίοι ενίσχυσαν το εμπόριο και την οικονομία των κατακτημένων), δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για την οικονομική καταρχήν και την πολιτισμική και εθνική κατά δεύτερο λόγο ανάπτυξη του ελληνισμού.

Επίσης στα πλαίσια της εποικιστικής πολιτικής των Οθωμανών,

21. Γ. Γιαννακάκης, ό.π., 105.

ενισχύθηκαν τα αστικά κέντρα της Θράκης από ελληνικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας, οι οποίοι ενίσχυσαν το εθνικό φρόνημα των Θρακών.

Αποτέλεσμα των ανακατατάξεων αυτών ήταν η ανάπτυξη των παραλιακών θρακικών πόλεων και αργότερα των μεσόγειων. Η οικονομική ευημερία (γεωργική και εμπορική) θρακικών πόλεων όπως της Ραιδεστού, της Καλλίπολης, της Αίνου, της Μεσημβρίας, της Σωζόπολης, της Αγαθούπολης, της Αγκιάλου, του Πύργου, της Βάρνας υπήρξε καθοριστική και αναγκαία συνθήκη για την πνευματική και επαναστατική αφύπνιση της υπόδουλης Θράκης. Σε αξιόλογα επίσης εμπορικά κέντρα εξελίχθηκαν οι πόλεις Σηλύβρια, Φιλιπούπολη, Διδυμότειχο, Κομοτηνή, Ξάνθη και κυρίως η Αδριανούπολη, η οποία αποτελούσε την κεντρική αποθήκη όλων των εμπορευμάτων²².

Οι προαναφερθείσες θρακικές πόλεις ανέπτυξαν εμπορικές συναλλαγές τόσο με το εσωτερικό της μείζονος Θράκης όσο και με τη Βουλγαρία, τη Βλαχία και τη νότια Ρωσία, όπου κατέφευγαν πολλοί Θρακιώτες για να προστατευθούν από τις βιαιοπραγίες των Οθωμανών και τις συνεχείς επιθέσεις των έφιππων ληστών (*χάι-ντούτσηδων*), οι οποίοι λυμαίνονταν τη Θράκη μέχρι και τη Φιλιπούπολη²³.

Παρατηρείται λοιπόν μια συνεχής βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης των Θρακών που αναζητούσαν την οικονομική απελευθέρωσή τους, χωρίς να λείπουν ωστόσο σοβαρά εμπόδια και αναχαιτίσεις σ' αυτήν την προσπάθειά τους. Οι ληηλασίες που προκαλούσαν τα οθωμανικά στρατεύματα σ' όλες τις κωμοπόλεις που βρίσκο-

22. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 60 - 64, και Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, μετ. Ε. Αβδελά - Γ. Παπαγεωργίου, τ. Β'. Αθήνα 1986, 303: η πλούσια σε πρώτες ύλες θρακική πεδιάδα πρόσφερε ευνοϊκή βάση για την ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων.

23. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσ/νίκη 1969, 478.

νταν ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη, στην Τυρολόη, στην Αρκαδιούπολη, στο Βουλγαρόφυγον, στη Νίκαια συνεπάγονταν την καταστολή και αναστολή πολλών δραστηριοτήτων των Θρακών²⁴. Η χαλάρωση που είχε υποστεί εξάλλου η κοινωνική συγκρότηση της άρχουσας οθωμανικής τάξης προκάλλουσε την εξαγρίωση των μουσουλμανικών μαζών απέναντι στους χριστιανούς Θρακιώτες που παρέμειναν κατακτημένοι²⁵.

Στο διοικητικό τομέα η αποσύνθεση της πολυεθνικής δύναμης οφειλόταν στην εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας και στη διαρκή υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος. Η μετατροπή των εκτάσεων που ανήκαν στους τιμαριούχους σε κληρονομικά τσιφλίκια επέφερε πτώση των εισοδημάτων τους και κατά συνέπεια κακές σχέσεις με το σουλτάνο, ο οποίος αντιμετώπιζε γενικότερα προβλήματα με τους αξιωματούχους του. Οι συνέπειες για τους υπόδουλους παραγωγούς και καλλιεργητές ήταν αρνητικές, διότι επιβλήθηκαν νέοι φόροι και αναπτύχθηκε μια νέα τάξη κερδοσκόπων, οι οποίοι εκμίσθωναν τους τελωνειακούς φόρους και τις δημόσιες προσόδους εμποδίζοντας την οικονομική ανακούφιση των κατακτημένων Θρακών²⁶.

Ωστόσο, μακροπρόθεσμα, η διοικητική κρίση της οθωμανικής εξουσίας, οι δυσκολίες χειραγώγησης και οργάνωσης των υπόδουλων λαών, καθώς και οι στάσεις των Γενίτσαρων οδήγησαν αναγκαστικά σε λύσεις αυτοκυβέρνησης των κατακτημένων. Ήδη από τον 16^ο αιώνα, εποχή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566), είχαν προωθηθεί αλλαγές στο διοικητικό φορολογικό σύστημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που προέβλεπαν την παροχή συγκεκριμένων προνομίων σε ορισμένες κοινωνικές τάξεις χριστιανών με απαλλαγή από φόρους και στόχο βέβαια τη θεμιτή αύ-

24. Γ. Γιαννακάκης, *ό.π.*, 107-113.

25. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα βαλκανικά εθνολογικά προβλήματα*, *ό.π.*, 91.

26. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, *ό.π.*, 70.

ξηση της γεωργικής παραγωγής.

Η ωρίμανση των ιστορικών αυτών συνθηκών ευνόησε την τοπική αυτοδιοίκηση, η οποία, καθώς είχε την ευθύνη, για την τοπική συλλογή φόρων, που είχαν αναθέσει οι διοικούντες στους Θρακίτες προύχοντες, θεμελίωσε την κοινοτική οργάνωση του ελληνισμού: *«τόσον οι κατά τόπους κοινοτικοί άρχοντες, όσο και οι ανώτεροι εκκλησιαστικοί, αποτελούν τα στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης, της κοινοτικής αυτονομίας επί Φραγκοκρατίας και επί Τουρκοκρατίας»*²⁷.

Οι βάσεις της διοικητικής καταρχήν και εθνικής στη συνέχεια κοινοτικής οργάνωσης ήταν καθαρά οικονομικές και αφορούσαν τους συνδέσμους ομότεχων επαγγελματιών που συγκροτούσαν συντεχνίες, *«συνάφια»*. Για το λόγο αυτό σε κάποιες συντεχνίες συμμετείχαν και ομότεχοι Βούλγαροι, Αρμένιοι και Εβραίοι, οι οποίοι κατοικούσαν στο μεζονα γεωγραφικό χώρο της Θράκης²⁸.

Ο πρωταρχικός στόχος της συντεχνιακής οργάνωσης των Θρακών επικεντρώθηκε στην προάσπιση των επαγγελματιικών, οικονομικών συμφερόντων, αλλά αργότερα η οικονομική αυτή δραστηριοποίηση του ελληνισμού μέσα στην τεράστια πολυεθνική αυτοκρατορία εξελίχθηκε στην πρώτη κοινοτική οργάνωση με οικονομικούς και διοικητικούς κανονισμούς και στη συνέχεια στην πρώτη μορφή αντίστασης των απελπισμένων υπόδουλων Θρακών. Όπως περιγράφει ο ιστορικός Κ. Βακαλόπουλος, *«πέρα από τα στενά πλαίσια των αρμοδιοτήτων ενός εσναφιού, οι συντεχνίες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο ως προς την εκλογή των προκρίτων των ελληνικών κοινοτήτων και συνέβαλαν σημαντικά στην ίδρυση, στη συντήρηση και επισκευή και γενικότερα στη χρηματοδότηση και στην εποπτεία των εκκλησιαστικών και των εκπαιδευτικών ιδρυμά-*

27. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα βαλκανικά εθνολογικά προβλήματα*, ό.π., 106.

28. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 92.

των»²⁹.

Αυτή η οικονομική κοινοτική οργάνωση του ελληνισμού της Θράκης μας ενδιαφέρει, διότι συνιστά την πρώτη οργανωμένη δύναμη των Θρακών, οι οποίοι αποκτούν αυτοπεποίθηση λόγω της ευημερίας τους στο υλικό επίπεδο και στη συνέχεια πνευματική αυτοτέλεια, τον αναγκαίο φορέα αντίστασης και επανάστασης. Εάν δεχθούμε ότι το υλικό υπόβαθρο κάθε κοινωνικής ομάδας προκαθορίζει και την ιστορική πορεία της, διότι γίνεται η βασική αιτία των κοινωνικών, πνευματικών και ιδεολογικών αλλαγών, γίνεται κατανοητό ότι η δυναμική σχέση ανάμεσα στους οικονομικούς φορείς της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθόρισε και τις πολιτικές εξελίξεις και στη συνέχεια την εθνική δραστηριοποίηση των υπόδουλων λαών.

Οι συντεχνίες συνέβαλαν λοιπόν αποφασιστικά στην αναγέννηση της ελληνοχριστιανικής παιδείας που βίαια είχε διακοπεί στα πρώτα ζοφερά χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας με αποτέλεσμα τον εντυπωσιακό πολλαπλασιασμό των σχολείων και των εκκλησιών από το 1750 μέχρι το 1821³⁰.

Τεκμήριο της σημαντικής αυτής προσφοράς των συντεχνιών αποτελεί το εσνάφι των αμπατζήδων της Φιλιππούπολης, που σχηματίστηκε το 1685 και διέθεσε μεγάλα ποσά από την αύξηση του αποθεματικού κεφαλαίου για την εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κατάρτιση των Θρακών της περιοχής, «η έντονη φιλεκπαιδευτική και φιλανθρωπική δράση του εσναφιού των αμπατζήδων της Φι-

29. ό.π., 93 και Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, ό.π., 74 «εις τας επαρχίας επεκράτει ο θεσμός των κοινοτήτων, ήτο δηλαδή καθιερωμένον το αποκεντρωτικόν σύστημα αυτοδιοικήσεως...το σπουδαιότερον πρόσωπον της κοινότητος ήταν ο προεστώς ή δημογέρον...που λεγόταν εις την Μακεδονίαν και κυρίως εις την Θράκην, τσορμπατζής».

30. Υπολογίζεται ότι κατά το διάστημα αυτό είχαν εκδοθεί 2500 βιβλία, ενώ τα σχολεία ήταν ήδη περισσότερα από 130 στο βορειοελλαδικό χώρο: βλ. Μ. Κούκος, ό.π., 102.

λιπούπολης κορύφωσε την ακτινοβολία του ανάμεσα σ' ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό της πόλης, ώστε πολλοί ντόπιοι εγκατέλειπαν μετά το θάνατό τους μεγάλα ποσά, που προορίζονταν για την ίδρυση σχολείων και νοσοκομείων»³¹.

Η ανάπτυξη πνευματικής κίνησης από το τέλος του 17^{ου} αιώνα σήμαινε για τη συγκεκριμένη ιστορική εποχή και για το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο που μελετούμε τη συνειδητοποίηση του ιστορικού - εθνικού παρελθόντος, τη γνώση της ελεύθερης ζωής και των επαναστάσεων που διαδραματίζονταν στην Ευρώπη και κατά συνέπεια τη συνειδητή πλέον αντίσταση και την ενεργό προετοιμασία για την αποτίναξη της δουλείας.

Το πλήθος των επαγγελματιικών συντεχνιών στη Θράκη (80 στην Αδριανούπολη, περισσότερες από 25 στη Φιλιπούπολη)³², φανερώνει την αντίσταση των Θρακών στο καθεστώς της οθωμανικής κυριαρχίας και επιπλέον τεκμηριώνει ιστορικά τη συμμετοχή τους στην προεπαναστατική οργάνωση του αγώνα, διότι τα μέλη των συντεχνιών αναλάμβαναν εθνική δράση με τη μύηση πολλών μαστόρων στη Φιλική Εταιρία³³. Γενικότερα, «με τη συσπείρωσή του σε συντεχνίες ο ελληνισμός της Θράκης αντιμετώπισε τους κατατρεγμούς, απέκτησε οικονομική οντότητα, πνευματική καλλιέργεια και διατήρησε την εθνική του ταυτότητα»³⁴.

Άμεση συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης των θρακικών συντεχνιών ήταν, όπως προαναφέρθηκε, η ενίσχυση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και η πνευματική αφύπνιση των Θρακών: «παρατηρητέον είναι ότι η επίδοσις εις τα γράμματα και η διανο-

31. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 101 και Ν. Τοντόροφ, ό.π., 304-305.

32. Μ. Κούκος, ό.π., 98.

33. Ε. Βουραζέλη - Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη συντεχνίασι των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν*, Θεσ/νίκη 1950, 174-176.

34. Θ. Μουσόπουλος, «Πολιτιστική ζωή στη Θράκη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, προϋποθέσεις και τυπολογικά χαρακτηριστικά», 52-59: *ΘΧ*, 45/1991, 53.

ητική πρόοδος είναι επακολούθημα της οικονομικής ευμάρειας»³⁵. Η ενασχόληση με την ιστορία της ελληνικής και της ευρωπαϊκής σκέψης αποτελούσε το αναγκαίο και απαραίτητο εφόδιο για κάθε υπόδουλο λαό που προετοιμαζόταν για την επανάστασή του. Οι νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες άρχισαν να διαμορφώνονται στα πλαίσια της ιδιαίτερης ιστορικογεωγραφικής ενότητας των Βαλκανίων, όταν στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο επιβλήθηκαν οι προοδευτικές αξίες των Διαφωτιστών και της Γαλλικής επανάστασης, παρά την αντίδραση πολλών συντηρητικών στοιχείων του κλήρου, των προυχόντων και των φορέων της οθωμανικής εξουσίας³⁶.

Ορόσημο για τη γενική κινητοποίηση της εκπαιδευτικής δύναμης στη Θράκη υπήρξε η απόφαση του Θρακιώτη Πατριάρχη από την Αγκιάλο Ιερεμία Β΄ του Τρανού, ο οποίος το 1593 ενεργοποίησε τους μητροπολίτες με σκοπό τη συστηματική ίδρυση σχολείων στις έδρες τους. Στην αρχή βέβαια οι κινητοποιήσεις αυτές ήταν περιορισμένες, διότι οι συνθήκες καταπίεσης και καταδίωξης μέχρι το τέλος του 17^{ου} δεν επέτρεπαν τη μαζική, πνευματική αναδίπλωση του ελληνισμού. Στα χωριά και στα μικρά αστικά κέντρα η ελληνοχριστιανική παιδεία ήταν περιορισμένη στους νόρθηκες των εκκλησιών και στα σπίτια των λογίων³⁷. Εξάιρεση αποτελούσε η Αδριανούπολη, στην οποία αμέσως μετά την άλωση υπήρχε ελληνικό σχολείο³⁸, ενώ στη Φιλιππούπολη καθώς και στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αίνου και Αγκιάλου άρχισαν να λειτουργούν από τον 16^ο αιώνα.

Ωστόσο από το τέλος του 18^{ου} αιώνα ενισχύθηκε η εκπαιδευτική δραστηριότητα σ' όλη τη Θράκη: «το 1760 ιδρύθηκε σχολή στη Ραιδεστό, το 1870 στην Τυρολόη, το 1784 στη Μάδυτο, το 1788

35. Γ. Γιαννακάκης, *ό.π.*, 114.

36. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, 60.

37. Μ. Κούκος, *ό.π.*, 99-102.

38. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη, ό.π.*, 69.

στο Μυριόφυτο, το 1790 στα Γανόχωρα, το 1796 στους Επιβάτες, το 1799 στη Σηλυβρία»³⁹. Παράλληλα, πολλοί Θρακιώτες που είχαν αποδημήσει στο εσωτερικό, συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάδοση των δυτικών ιδεών και στην οικονομική ενίσχυση των τοπικών προσπαθειών που πήγαζαν από τις συντεχνίες και την εκκλησία⁴⁰.

Στα πλαίσια λοιπόν της αναδίπλωσης του ελληνισμού στη μέζονα γεωγραφική περιοχή της Θράκης δραστηριοποιήθηκαν από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και μετά οι οικονομικές και εκπαιδευτικές δυνάμεις που είχαν υποστεί σοβαρά πλήγματα στην πρώιμη φάση της Τουρκοκρατίας. Την ίδρυση ελληνικών σχολείων στην πολυεθνική οθωμανική αυτοκρατορία ανέλαβαν ουσιαστικά, όπως ήδη σημειώσαμε, οι τοπικοί φορείς της εκκλησιαστικής εξουσίας, που συσπείρωναν το υπόδουλο ποιμνιό τους με στόχο την εθνική αναδιοργάνωσή του. Αν και η ορθόδοξη εκκλησία λειτούργησε ως *Instrumentum Regni* για το οθωμανικό διοικητικό σύστημα αποτελούσε συγχρόνως λυτρωτικό καταφύγιο και άθικτο βυζαντινό θεσμό⁴¹. Ο σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ διατήρησε για ιστορικοπολιτικούς λόγους το θεσμό αυτό απομονώνοντας τους Έλληνες χριστιανούς από τη Δύση μέσω της συνειδητής προώθησης των ανθενωτικών στον πατριαρχικό θρόνο και της παραχώρησης προνομίων στον πατριάρχη, τους μητροπολίτες και τους αρχιερείς, τα οποία καταπατήθηκαν βάνανυσα κατά την περίοδο της προετοιμασίας της Επανάστασης.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και οι τοπικοί εκπρόσωποι της ορθόδοξης εκκλησίας αποτέλεσαν βασικό πυρήνα τόσο για τη διατήρηση της ετερότητας στα ζοφερά πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (την εποχή αυτή η ορθοδοξία

39. Μ. Κούκος, ό.π., 101.

40. Γ. Γιαννακάκης, ό.π., 114-115.

41. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά προβλήματα*, ό.π., 99-100.

συγγεόταν με το έθνος)⁴² όσο και για την προετοιμασία των τοπικών εξεγέρσεων στη Θράκη και τη συμμετοχή των Θρακών στην Επανάσταση του γένους.

Παράλληλα με την οικονομική, διοικητική και πνευματική βελτίωση των συνθηκών στο χώρο της Θράκης, μέσα στα όρια βέβαια της αναγκαστικής συμβίωσης των Ελλήνων χριστιανών με τους μουσουλμάνους Οθωμανούς, κορυφώθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα οι αναταραχές σ' ολόκληρη την Ελλάδα και τη Βαλκανική με άμεσο αντίκτυπο στο θρακικό λαό. Σε μαζικό αγωνιστικό επίπεδο ο ελληνισμός της Θράκης ήταν αμέτοχος ακόμη του γενικότερου επαναστατικού κινήματος, που επικρατούσε στη νότια Ελλάδα, στη Βαλκανική και στην Ευρώπη, διότι η εξάρτησή του από την οθωμανική εξουσία ήταν από την αρχή της κατάκτησης άμεση και απόλυτη: οι γεωφυσικές συνθήκες της περιοχής, η ίδια η φυσική γεωγραφία καθόρισε και καθορίζει και σήμερα την ιστορική πορεία της περιοχής⁴³. Η συγκέντρωση τουρκικών στρατευμάτων στην Αδριανούπολη και στην πρωτεύουσα της πολυεθνικής αυτοκρατορίας, σε συνάρτηση με την ακαταλληλότητα των πεδινών εκτάσεων για πολεμική δράση, καθιστούσαν δύσκολη οποιαδήποτε άτακτη τοπική εξέγερση, ενώ αντίθετα διευκόλυναν την άμεση καταστολή κάθε αντίστασης⁴⁴.

Ωστόσο, τα σχέδια της ομόδοξης Ρωσίας και οι νέοι ιστορικοί παράγοντες, οι συναφείς με αυτά, ανέτρεψαν την καθεστηκυία επιφανειακή υποταγή των Θρακιωτών στο πεπρωμένο της δουλείας. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, το κέντρο των πολεμικών αναμετρή-

42. Ν. Σβορώνος, ό.π., 224, και γενικότερα για την έννοια της «εθνικής ετερότητας» βλ. Θ. Ζιάκας, *Έθνος και παράδοση*, Λευκωσία 1993, 66-70: *οι Έλληνες ανάλογα με τις συνθήκες αναδιπλώνονται είτε στη γλωσσική είτε στη θρησκευτική ετερότητα (ή και στις δύο) διασώζοντας έτσι την εθνική τους ετερότητα.*

43. Ν. Σβορώνος, ό.π., 259-261.

44. Ν. Σαμουρσακίδου, «Η παρουσία και ο ρόλος των Θρακών στην εθνική εξέγερση του 1821», 227-233: *Θρακικά*, 7/1991-1992, βλ.σ.230.

σεων μεταφέρθηκε από τα δυτικά προς τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας δημιουργώντας έκρυθμη κατάσταση στο θρακικό χώρο. Η ένταξη της Ρωσίας στο ιστορικοπολιτικό status των Βαλκανίων ανέτρεπε φανερά τις σαθρές ισορροπίες, που είχε επιβάλλει η οθωμανική δύναμη, ενώ η πολιτική για την προσάρτηση των βόρειων παράλιων του Εύξεινου πόντου σε συνδυασμό με τις υπερβασίες των διοικητικών οργάνων και την άδικη φορολογική πολιτική συνιστούσαν κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της αγωνιστικότητας των γηγενών πληθυσμών⁴⁵. Απ' όλα τα ρώσικα σχέδια που στρέφονταν εναντίον της οθωμανικής αυτοκρατορίας τα σοβαρότερα έγιναν από την αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' (1762-1796), η οποία διακήρυξε ότι επιδίωκε την κατάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την ανασύσταση της ελληνικής με αυτοκράτορα το γιο της Κωνσταντίνο. Το σχέδιο αυτό όμως απαιτούσε την εξέγερση όλων των λαών της Βαλκανικής και γι' αυτό στάλθηκαν σ' όλη τη μείζονα περιοχή μυστικοί πράκτορες⁴⁶.

Στα πλαίσια των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων (1768-1774, 1787-1792) γενικότερα η Θράκη παρέμεινε παθητικά⁴⁷ το κέντρο των πολεμικών αντιπαραθέσεων και των τουρκικών βιαιοπραγιών, ενώ η εξέγερση που ξεκίνησε το 1770 στην Πελοπόννησο, καθώς και τα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στην Κρήτη, στην Ήπειρο, στο Σούλι και στο Αιγαίο⁴⁸, υποστηρίχθηκαν έμμεσα από την ενεργό συμμετοχή βορειοελλαδικών κλεφταρματωλών⁴⁹.

45. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή και προς τους Έλληνες ιστορικούς*, Αθήνα 1960, 118: και ο Τούρκος ιστορικός Δ. Δζεβδέτ υποστηρίζει την υποκίνηση της ελληνικής επανάστασης από τη Ρωσία.

46. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 75.

47. Γ. Γιαννακάκης, ό.π., 126: βασική αιτία για την παθητική αυτή στάση των Θρακών ήταν στη συγκεκριμένη περίοδο ο συνεχής αφοπλισμός τους που είχε διαταχθεί από την αρχή (1768) του ρωσοτουρκικού πολέμου.

48. *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, 70-71.

49. ό.π., 70.

Οι αποτυχίες των ξεγεγήσεων είχαν άμεσο αντίκτυπο στη Φιλιππούπολη, στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, όπου σημειώθηκαν ληλασίες και εμπρησμοί. Τις μεγάλες καταστροφές όμως τις υπέστη η Πελοπόννησος από τις επιδρομές των Τουρκαλβανών. Συνέπεια αυτών ήταν οι ομαδικές μετακινήσεις Ελλήνων προς τη βόρεια Ελλάδα, οι οποίες ενίσχυσαν εθνολογικά την περιοχή⁵⁰.

Η εθνολογική ενδυνάμωση της Θράκης, σε συνδυασμό με τις συνεχείς προσπάθειες των χριστιανών να βελτιώσουν την οικονομική και διοικητική οργάνωση των κοινοτήτων τους, στα ανεκτά πλαίσια εξουσίας του σουλτάνου Σελήμ Γ', που κυβερνούσε μέχρι το 1807 (εποχή που στασίασαν οι Ουλεμάδες και οι Γενίτσαροι) περιγράφουν καθαρά τη γενικότερη στάση των Θρακών κατά την προεπαναστατική περίοδο. Πρόκειται για μια προσπάθεια προσαρμογής στα δεδομένα της κατάκτησης και για την καλλιέργεια ενός ευέλικτου πνεύματος αναμονής και παθητικής αντίστασης απέναντι στη βία του εξισλαμισμού και της εθνολογικής αλλοίωσης.

Η διπλή αυτή στάση των Θρακών απέναντι στον κατακτητή δεν είναι αντιφατική, αλλά εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα αντιμετώπισης των κατακτητών, που χαρακτήριζε τους Έλληνες υπόδουλους κατά την οθωμανική κατάκτηση. Πρόκειται για την επαμφοτερίζουσα στάση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων απέναντι στον κατακτητή, αφενός, δηλαδή, για το συμβιβασμό και την προσαρμογή των υπόδουλων για οικονομικούς, θρησκευτικούς και λόγους αυτοσυντήρησης και αφετέρου, για μια κοινωνική και θρησκευτική αντίσταση, που εκδηλώνεται ενεργητικότερα μέσω μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων⁵¹. Κατεξοχήν τέτοια ομάδα είναι εκείνη των χωρικών⁵², επειδή «ο κλέφτικος και αρματολικός βίος δεν εδημιουργήθη κατά την προεπαναστατική περίοδο»⁵³. Η απουσία έντονης

50. ό.π., 81-82.

51. Ν. Σβορώνος, ό.π., 220-224.

52. ό.π., 224-225.

53. Γ. Γιαννακάκης, ό.π., 121.

επαναστατικής κινητοποίησης ισχύει για το σύνολο της μείζονος Θράκης και οφείλεται στις δεδομένες για το χώρο γεωφυσικές δυσκολίες που προσδιόρισαν και προσδιορίζουν την ιστορική πορεία της, καθώς και στις δεδομένες επίσης δυσκολίες που υπάρχουν όσον αφορά την ιστορική έρευνα των πρωτογενών πηγών και των αδημοσίευτων αρχείων για τη σύγχρονη τοπική, θρακική ιστορία. Ωστόσο, σύγχρονες έρευνες, όπως η μελέτη των τούρκικων αρχείων της Μακεδονίας⁵⁴ τεκμηριώνουν ιστορικά το θεσμό των αρματωλών στη βόρεια Ελλάδα από το 1627 και ειδικά για το χώρο της Θράκης τον εντοπίζουν στις περιοχές της Κομοτηνής της Φιλιππούπολης και του Σαμμάκοβου⁵⁵.

Η προφορική ιστορική παράδοση την οποία έχουν διασώσει Θρακιώτες υπέργηροι και δημοτικά τραγούδια της περιοχής⁵⁶ μαρτυρούν επίσης το ιστορικό φαινόμενο των κλεφτών: *«οπωσδήποτε το φαινόμενο της μεμονωμένης και κατά τόπους διεσπαρμένης κλεφτουργίας εν Θράκη διετηρήθη επ' αρκετόν καιρόν και κατά τους μετά την επανάσταση χρόνους»*⁵⁷. Πρόκειται βέβαια για μεμονωμένες περιπτώσεις γενναίων ανδρών που διέφυγαν στα βουνά και οργάνωναν επιθέσεις με μεγάλες δυσκολίες λόγω των γεωφυσικών συνθηκών και της πυκνότητας των μουσουλμανικών πληθυσμών και στρατιωτών στην περιοχή. Τα ονόματα που έχουν διασωθεί αφορούν στους καπετάνιους Λευθέρη από τη Μεσημβρία, Κ. Ιγνάτογλου από τη Σηλυβρία, Παπάζογλου από την Τυρολόη, Λάζο από την Αδριανούπολη και Αναστάση από το Σουφλί⁵⁸. Μπορούμε να δεχθούμε λοιπόν την ύπαρξη, σε περιορισμένο αριθμό, κλεφταρ-

54. Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσ/νίκη 1967³, 12.

55. Κ. Ταμβακίδου, «Η συμβολή της Θράκης εις την επανάστασιν του 1821», σσ. 41-48: *Θρακικά*, 3π/1931, βλ. 43.

56. Ν. Σαμουρσακίδου, *ό.π.*, 232-233.

57. Κ. Ταμβακίδου, *ό.π.*, 43.

58. *ό.π.*

ματωλών στη Θράκη, οι οποίοι δεν πρόσφεραν πολύ σε μαχητικό επίπεδο λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών. Συνέβαλαν όμως ως θρύλοι, ως ηρωικά πρότυπα, αναγκαία για τη διατήρηση της ιστορικής φαντασίας και ιστορικής σκέψης των Θρακών. Όπως υποστηρίζει ο ιστορικός Α. Βακαλόπουλος⁵⁹ «οι ανυπότακτοι εκείνοι άνδρες έγιναν ινδάλματα και έλαμψαν μέσα στη θερμή φαντασία του τυραννισμένου λαού... και δημιουργήθηκε έτσι ο μύθος του παλληκαριού, του ιδανικού νέου της εποχής». Για κάθε Θρακιώτη που βίωνε αμεσότερα από τους άλλους Έλληνες την οθωμανική κατοχή η ύπαρξη και η διάδοση παρόμοιων ηρωικών αντιστασιακών μορφών ήταν αναγκαία για τη διατήρηση των ελπίδων του και την εθνική αναδιοργάνωσή του.

Μ' αυτόν τον τρόπο συγκροτούνται ιστορικά με διαφορετικό ρυθμό σε κάθε περιοχή της πολυεθνικής αυτοκρατορίας οι μορφές αντίστασης των Ελλήνων, με κύριους φορείς το πλήθος των χωρικών και του κατώτερου κλήρου. Οι κλέφτες –αντάρτες–, καθώς και οι νεομάρτυρες χριστιανοί, που προέκυψαν από την αντίσταση χωρικών και κληρικών αντιστοίχως υπήρξαν οι πρώτοι εθνικοί ήρωες - ακόμη κι αν δεν επιβλήθηκαν στην πολιτική σκέψη του ελληνισμού της Θράκης⁶⁰. Παρόλο που δεν υπήρξε οργανωμένη επαναστατική κινητοποίηση κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης στη Θράκη, υπήρχε ωστόσο το κατάλληλο υλικό για τη συγκρότηση επαναστατικής εθνικής σκέψης, όπως θα παρουσιάσουμε αναλυτικά με αφορμή τις πρώτες εικαστικές μαρτυρίες που αναπαράσταίνουν τους Θρακιώτες αγωνιστές, το Θ. Πολυείδη και τους νεομάρτυρες.

59. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα εθνολογικά προβλήματα*, ό.π., 117-118.

60. Ν. Σβορώνος, ό.π., 224-225.

II. Εικαστική μαρτυρία για το Θ. Πολυεΐδη: η πρώτη τεκμηριωμένη συμμετοχή των Θρακών στον προεπαναστατικό αγώνα

Για τη διαμόρφωση της επαναστατικής σκέψης⁶¹ στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, αλλά και στη Θράκη συνέβαλε ενεργά και αποτελεσματικά ο Αδριανουπολίτης ιερομόναχος Θ. Πολυεΐδης, τόσο με τη δράση όσο και με το συγγραφικό του έργο. Ο Θρακιώτης αγωνιστής γεννήθηκε το 1690 και «ασπαθείς το μοναχικόν σχήμα ανήκε στην τάξη των κληρικών που έκρουβαν στο ράσο το πυρ του πατριωτισμού»⁶² σπούδασε στην Αθωνιάδα Σχολή του Αγίου Όρους και ανέλαβε την πνευματική αφύπνιση των ορθόδοξων Ελλήνων και την ενεργοποίηση του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού με στόχο «να εξεγείρη σταυροφορίαν κατά της οθωμανικής αυτοκρατορίας»⁶³.

Η εθνική δράση του μοναχού εντοπίζεται στις περιόδους που ανέλαβε από το 1731-1733 στις χώρες της Γερμανίας, της Πολωνίας και της Ρωσίας, «κατά το φαινόμενον μεν προς συλλογήν λύτρων υπέρ των εν Τουρκία αιχμαλώτων και εν φυλακαίς βασανιζομένων χριστιανών»⁶⁴. Κατ' ουσίαν επιδίωκε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των ηγεμόνων και των λαών ώστε να επιτευχθεί μια καθολική αντίσταση προς τη μουσουλμανική κυριαρχία. Για το λόγο αυτό ε-

61. Ο νεοελληνικός εθνισμός στην ιδεολογική του έκφραση παρουσιάζεται μέσω του χριστιανισμού και στηρίζεται στις προφητείες και στους χρησμούς, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός παθητικού εθνισμού που εξαρτιόταν αποκλειστικά από τη βοήθεια των Ρώσων: βλ. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1983, 58-59.

62. Ι. Μαγκριώτης, «Ο ελληνισμός της Θράκης υπό την Σουλτανικήν δουλειάν», σσ. 166-187: *ΑΘΛΓΘ*, 34 / 1969, 178.

63. Ε.Κ. Λαυριώτης, «Θεόκλητος ο Πολυεΐδης και το Λεύκωμα αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος)», 84-149: *Θρακικά*, 3/1932, βλ.86.

64. ό.π., και Ε. Λαυριώτης, «Θεόκλητος ο Πολυεΐδης και το Λεύκωμα αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος)», 129-199: *Θρακικά*, 4/1993.

πιζητούσε την ενεργό συνδρομή των ευρωπαϊκών λαών προς το υπόδουλο ελληνικό, καθώς το σχέδιό του περιλάμβανε την ένωση της Γερμανίας και της Ρωσίας κατά της Τουρκίας. Για το σκοπό αυτό πραγματοποίησε εράνους και συγκέντρωσε σ' ένα ειδικό λεύκωμα τις γνώμες σημαντικών ανδρών για την τραγική κατάσταση του ελληνισμού: το λεύκωμα αυτό απευθυνόταν στους ηγεμόνες και στις ιθύνουσες τάξεις απ' όπου ήλπιζε να αποκομίσει σημαντική υλική βοήθεια⁶⁵.

Ωστόσο, η αποτελεσματικότερη συμβολή του Θρακιώτη κληρικού στην ενεργοποίηση του επαναστατικού φρονήματος συνίσταται στη συγγραφή και διάδοση ενός ιστορικοχρησιμολογικού έργου, των «Χρησμών του Αγαθάγγελου», έργου που απευθυνόταν στους λαούς των ευρωπαϊκών κρατών. Το έργο αυτό ανήκει στη μεγάλη κατηγορία των προφητικών προεπαναστατικών έργων, τα οποία σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και κυρίως στην πρόωμη φάση συγκροτούσαν το κυρίαρχο πνευματικό πλαίσιο αντίστασης των χριστιανών και διαμόρφωναν τη θρησκευτική ετερότητα των κατακτημένων. Τα χρησιμολογικά έργα αυτής της μορφής αποτελούν φιλολογικό είδος αποκαλυπτικής προφητείας και ανάγονται στην εποχή των Λασκαριδών (13^{ος}-14^{ος}), όταν πρωτοδημιουργήθηκε ένα είδος ηρωολατρείας, το οποίο μαζί με την αστρολογία και τη θεοσοφία των Αιγυπτίων και Χαλδαίων, συγκροτούσε μια ενιαία επιστήμη για την εποχή, ικανή να προσεγγίσει και να επηρεάσει τους εξαθλιωμένους λαούς που ήλπιζαν μόνο σε μια σωτήρια εξωκοσμική ή εξωγενή δύναμη⁶⁶.

Το έργο του Θ. Πολυείδη, παρά τις εσχατολογικές διαστάσεις του, αντλεί από τις νέες παραδόσεις και το νέο προφητικό υλικό της εποχής, που προσανατολιζόταν περισσότερο στην υλική υπο-

65. Ε.Κ. Λαυριώτης, ό.π., *Θρακικά*, 3/1932: ο αριθμός των αφιερώσεων φτάνει τις 181 υπογραφές.

66. Π.Π. Σημειώματα, «Ο Αγαθάγγελος και οι Χρησμοί του»: ΑΘΛΓΘ, 16/1951, 248.

στήριξη και αλληλεγγύη των λαών μεταξύ τους και όχι αποκλειστικά στη «βοήθεια του Θεού», αν και στο συγκεκριμένο έργο η έννοια της ιστορίας είναι ακόμη προκαθορισμένη από τη χριστιανική φιλοσοφία της ιστορίας, η οποία κυριαρχεί μέχρι το Διαφωτισμό⁶⁷. Ωστόσο, η επέμβαση του Θεού δεν είναι πλέον απολύτως καθοριστική, διότι ο συγγραφέας «εκκοσμικεύει την αποκάλυψιν τουλάχιστον εις ό,τι αφορά εις τους κυρίως στόχους της»⁶⁸.

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα οι Χρησιμοί του Πολυείδη αποτελούσαν το βασικότερο λαϊκό προπαγανδιστικό υλικό για την αφύπνιση της λαϊκής επαναστατικής σκέψης. Η χρησιμολογία μαζί με τη χριστιανική πίστη συνιστούν την ιδεολογική έκφραση της επανάστασης⁶⁹, επειδή καλύπτουν το κενό της πολιτικής πληροφόρησης και ανυψώνονται σε «ιστορικά δημιουργήματα πίστης και φαντασίας»⁷⁰, τα οποία διαμορφώνουν την ιστορική μνήμη. Αργότερα, η ευρύτερη διάδοση της ευρωπαϊκής θετικής σκέψης έμελε να διαμορφώσει μια καθαρότερη πολιτικοεπαναστατική ιδεολογία, αποδεσμευμένη από τη χρησιμολογία⁷¹.

Οι Χρησιμοί του Αγαθάγγελου ολοκληρώθηκαν μάλλον το 1750 και η πρώτη έκδοσή τους έγινε ανώνυμα στη Λειψία περίπου το 1751. Η πρώτη γραφή ήταν στα λατινικά για να διαδοθεί το έργο στη Γερμανία. Στη συνέχεια μεταφράστηκε από το συγγραφέα στα ελληνικά. Παρά το προφητικό ύφος, τις μεταφορές και τους ποιη-

67. W. H. Walsh, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ. Φ.Κ. Βώρος, Αθήνα 1985², 185-186.

68. Δ. Δοΐκος, «Ο Αγαθάγγελος ως προφητικόν, αποκαλυπτικόν έργον και το μήνυμά του», 93-126: *ΕΕΘΣ*, Μνήμη 1821/1971, 118.

69. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, 57 - 58.

70. Α. Βακαλόπουλος, *Τα αίτια της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Θεσ/νίκη 1971, 13-14.

71. Η εθνική ιδεολογία πλουτίζεται με καινούριο πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο, γιατί οι αντικειμενικοί της σκοποί ξεκαθαρίζουν και η στρατηγική των Ελλήνων συγκεκριμενοποιείται καθώς αναλαμβάνουν μόνοι να απελευθερώσουν τη χώρα: βλ. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, 226-227.

λους συμβολισμούς της διήγησης, «από τα παρεμβαλλόμενα ονόματα και τις χρονολογίες νομίζει κανένας πως διαβάξει ιστορία»⁷².

Η ιστορική ταυτότητα των *Χρησμών* τεκμηριώνεται απ' αυτήν ακριβώς τη λεπτομερή και ακριβή εξιστόρηση των ευρωπαϊκών, ιστορικών γεγονότων της εποχής από τον 16^ο αιώνα και μετά, τα οποία γνωρίζει ο συγγραφέας ως αυτόπτης μάρτυρας⁷³. Γενικότερα, ο βιβλικός χαρακτήρας των προφητειών, με κύριο πρότυπο την Αγία Γραφή, εμπλέκεται με τα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα, ώστε να υποστηρίζεται ότι «η προφητεία παρακολουθεί την πορεία της ιστορίας και η ιστορία προωθεί την προφητεία»⁷⁴.

Οι ποικίλες εκδόσεις του έργου που ακολούθησαν⁷⁵ μαρτυρούν επίσης την ιστορική επιρροή που είχε τόσο αυτό, όσο και ο συγγραφέας - μοναχός. Οι *Χρησμοί* έγιναν το προσφιλέστερο ανάγνωσμα του λαού και ο Θ. Πολυείδης καθιερώθηκε στην ιστορική συνείδηση όλων ως εθναπόστολος, ως ένα υπερφυσικό ον που περιόδευε στο εσωτερικό και στο εξωτερικό συναρπάζοντας τα πλήθη⁷⁶. Το έργο του πολύ γρήγορα ταυτίστηκε με τους ανώνυμους λαϊκούς πόθους και τις πολιτικές τάσεις της εποχής, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ο συγγραφέας του⁷⁷.

Ο Θρακιώτης μοναχός υπήρξε συγχρόνως θεολόγος, πολιτικός

72. Π.Π. Σημειώματα, ό.π., σ. 251 και για το χρόνο συγγραφής του έργου βλ. Ε. Λαυριώτης, «Θεόκλητος ο Πολυείδης και το Λεύκωμα αυτού», 68 - 162: *Θρακικά*, 5/1934, 159-160.

73. Δ. Δόικος, ό.π., 93-126.

74. Σ. Σάκκος, «Ο βιβλικός χαρακτήρας των προφητειών του Αγ. Κοσμά του Αιτωλού» 412-424: *ΠΘΣ, εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσ/νίκη 1988, 416.

75. Ε.Κ. Λαυριώτης, ό.π.: *Θρακικά*, 5/1934, 145-159.

76. Ε.Κ. Λαυριώτης, ό.π.: *Θρακικά*, 3/1932, 87.

77. Γ. Φίνλεν, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, τ. Α', μετ. Α. Γεωργούλης, Αθήνα 1973, 123, και Φ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης τ. Α', επιμ. Ι. Γριτσόπουλος*, Αθήνα 1974, 35.

και ρήτορας, ένας ολοκληρωμένος πατριώτης που αγωνίστηκε για την προπαρασκευή της επανάστασης. Για το λόγο αυτό, το προαναφερθέν έργο τυπώθηκε από το Ρήγα Φεραίο και μοιράστηκε μαζί με το *Θούριο* ως ένα ενιαίο προεπαναστατικό προπαγανδιστικό υλικό, αναγκαία εθνικοχριστιανική αφύπνιση για την επαναστατική δράση του ελληνισμού⁷⁸. Το έργο έχει χαρακτηριστεί ως «*εθνικό ευαγγέλιο*»⁷⁹, διότι ικανοποιούσε το εθνικό αίσθημα τόσο κατά την προεπαναστατική όσο και κατά την επαναστατική περίοδο: τεκμήριο αποτελεί η παρατήρηση του τοποτηρητή Χίου Βασιέ-πασά, ο οποίος υποστήριζε ότι «*οι Έλληνες πεπεισμένοι και βοσκομένοι ανέκαθεν εκ τινών παμπάλαιων χρησμών, ότι επέστη ο χρόνος της απολυτρώσεως του ελληνικού έθνους προέβησαν εις το κίνημα*»⁸⁰.

Οι *Χρησιμοί* είναι χωρισμένοι σε δέκα κεφάλαια και η προφητεία, που αφορά τον ελληνικό λαό αναγγέλλει υστερόχρονα την κατάλυση του βυζαντινού κράτους και στη συνέχεια την απελευθέρωσή του μέσα στα όρια του 18^{ου} αιώνα με τη βοήθεια του γερμανικού και του ρωσικού λαού, οι τύχες των οποίων θα ενώνονταν εναντίον του μουσουλμανικού κινδύνου. Η προφητεία αυτή ήταν «*η ωφελιμότερη χειραγώγηση*» για το πλήθος που είχε πλέον την ανάγκη να πιστεύει δογματικά και όχι ρεαλιστικά στη μεταβολή της ιστορικής του μοίρας⁸¹. Το έργο δεν ανήκει πάντως στην κατηγορία των μεσιανιστικών χρησμών που διαψεύστηκαν, αλλά σ' αυτούς που μετά τον 17^ο αιώνα συνέβαλαν στη θεμελίωση ενός είδους

78. Για την έκδοση αυτή και την προσαρμογή που της έγινε με βάση τα νέα δεδομένα της Γαλλικής επανάστασης από το Ρ. Φεραίο, βλ. Ε.Κ. Λαυριώτης, ό.π., *Θρακικά*, 5/1934, 145-147 και Δόϊκος, ό.π., 98: *η πρώτη έκδοσις του Αγαθαγγέλου, γενομένη υπό του Ρήγα εν Βιέννη και μεταξύ των ετών 1791-96*.

79. Το έργο είναι γραμμένο κατά μίμηση των προφητών της Βίβλου και της Αποκάλυψης του Ιωάννη σε άτεχνη σύνταξη και αλληγορική γλώσσα: Π.Π., *Σημειώματα*, ό.π., 249.

80. Δ. Δόϊκος, ό.π., 125.

81. Ε.Κ. Λαυριώτης, ό.π.: *Θρακικά*, 5/1934, 125.

μαχητικού εθνισμού. Ο Πολυεΐδης, όπως και πολλοί άλλοι αγωνιστές, περιμέναν τη λευτεριά από εξωβαλκανικές, εξωελλαδικές δυνάμεις και με τα ταξίδια στο εξωτερικό ανακινούσαν τις φιλελληνικές δυνάμεις και προωθούσαν τις επικείμενες αναταραχές⁸². Συγκεκριμένα, ο Θρακιώτης μοναχός συμμετείχε ενεργά όταν ήταν διάκονος «εις την κατά των Τούρκων δράσιν των Ενετικών στρατευμάτων εν Ευβοία προς εκπόρθησιν του φρουρίου του Ευρίπου», όπου επίσης συμμετείχαν πολλοί φιλέλληνες εθελοντές Γερμανοί⁸³. Για τους λόγους αυτούς, σε κάθε γραφή της σύγχρονης ιστορίας της Θράκης προτάσσεται το έργο του Θ. Πολυεΐδη, του οποίου μοναδική εικαστική αναπαράσταση αποτελεί μία χαλκογραφία, η οποία παρουσιάζει το Θρακιώτη «κατά πρόσωπον μετά χαμηλού σκούφου καλογερικού καμηλωτής και επί του στήθους σταυρόν»⁸⁴. Στο αριστερό χέρι κρατά ανοικτό ελλητάριο και με το δεξί προσκαλεί το θεατή προς ανάγνωση της ανοικτής σελίδας, όπου αναγράφεται σε κεφαλαιογράμματη ελληνική και λατινική γραφή «ΕΙΣ ΚΥΡΙΟΣ ΜΙΑ ΠΙΣΤΙΣ ΕΝ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΜΙΑ Η ΕΥΣΕΒΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ». Η φράση αυτή παραπέμπει στην έννοια της αδιαίρετης πίστης και εκκλησίας, στην κοινή ορθόδοξη πίστη των Γερμανών, Ρώσων και Ελλήνων και εκφράζει τον πολιτικό προσανατολισμό των υπόδουλων Ελλήνων στη βοήθεια της Ευρώπης και της Ρωσίας⁸⁵. Η μικρόσωμη μορφή του Θ. Πολυεΐδη περιβάλλεται από κυκλικό πλαίσιο, στο οποίο τα υπόλοιπα αντικείμενα λειτουργούν διακοσμητικά, ενώ προβάλλεται η επιγραφή «ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΠΟΛΥΕΙΔΗΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΕΚ ΤΗΣ ΤΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΞ ΑΓ. ΟΡΟΥΣ»⁸⁶, η οποία απο-

82. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως*, ό.π., 57-58, και Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνα 1869, 449.

83. Ε. Κ. Λαυριώτης, ό.π.: *Θρακικά*, 3/1932, 91.

84. Ε.Κ. Λαυριώτης, ό.π.: *Θρακικά*, 5/1934, 161.

85. Γ. Φίνλεϋ, ό.π., τ. Α', 123.

86. Η επιγραφή αναγράφεται και στα λατινικά: βλ. Ε. Legrand, *Bibliogra-*

τελεί το ιστορικό σήμα του έργου. Το πρόσωπο και το καθαρό βλέμμα επιβάλλονται στην εικονογράφηση, ενώ το αποφασιστικό - αγωνιστικό ύφος, παρά την ηπιότητα που προσδίδει σ' αυτό η ιερατική ενδυμασία και η τυπική στάση του ιερωμένου, κυριαρχεί ως ταυτότητά του. Η ανατύπωση της χαλκογραφίας που παρουσιάζεται (αρ.1) έχει εντοπιστεί στο συγγραφικό έργο του εικονιζόμενου Θ. Πολυείδη «*Sacra Tuba Fidei*», το οποίο εκδόθηκε στα λατινικά και γερμανικά το 1736. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό του Γερμανού καλλιτέχνη I.G. Schmidt, του οποίου έργο με θέμα τις Μονές του Αγίου Όρους στην ίδια δυτικότροπη ναΐφ τεχνική κοσμεί άλλο σύγγραμμα του Θ. Πολυείδη⁸⁷. Η εικονογράφηση του Θρακιώτη έγινε το 1733 στο Brunsvigae της Γερμανίας και ακολουθεί τη δυτικότροπη τεχνοτροπία της εκκλησιαστικής τέχνης. Σ' όλο τον 18^ο αιώνα η τεχνική της χαρακτηριστικής και της ανατύπωσης πρωτότυπων

phie Hellénique du 18eme siècle, τ. Α', Paris 1918, 253.

87. Το έργο αυτό του Θ. Πολυείδη, *Sacra tuba fidei*, αποτελεί σπάνια έκδοση, πολυτελώς δεμένη σε πράσινο βελούδο και στο εξώφυλλο υπάρχει ανατύπωση χαλκογραφίας από τις Μονές του Αγ. Όρους: βλ. E. Legrand, ό.π., 253-254. Για τη χαλκογραφία του I.G. Schmidt που παρουσιάστηκε στο εξώφυλλο του έργου «*Die Heilige Posaune Des Claubens*» του Θ. Πολυείδη, βλ. Ν. Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά (1665 - 1899)*, τ. Β', Αθήνα 1986, 394-395 και 610.

Την ανατύπωση της χαλκογραφίας με τη μορφή του Θ. Πολυείδη (αρ. 1) εντοπίσαμε επίσης στο Αρχείο Σκλαβενίτη: KNE - EIE: α / α 2088, η οποία προέρχεται από σπάραγμα του προαναφερθέντος βιβλίου, συλλογή Κ.Θ. Δημαρά. Το πρωτότυπο έργο σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παρέδωσε η υπεύθυνος της Staatbibliothek στο Βερολίνο κ. V. Nickel έχει χαθεί στην πολεμική περίοδο.

Για τον Γερμανό καλλιτέχνη βιογραφικά στοιχεία μόνο υπάρχουν στο Allgemeines Lexikon der bildenden Kunstler von des Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme n. Felix Becker, Leipzig: Seeman Bd. 30 - Anastat. Nachdr. 1950, signatur 1: 4^ο Nr 4697*^a - 30 = HBS, σ. 151. Βλ. επίσης στο Katalog der Ornamentstichsammlung der Staatlichen kunstbibliothek Berlin. - Berlin ; Leipzig: Verl. Fur Kunstwiss., 1939, Sign. 1: 4^ο Ns 5192 / 1 <a>, 756.

έργων σε βιβλία γνώρισε ιδιαίτερη ακμή⁸⁸. Όσον αφορά την τεχνοτροπία, στα περισσότερα έργα επιβλήθηκε το ύφος του Βαρος: «την εποχή του Βαρος, ανάμεσα στη θρησκευτική ζωγραφική και τη ζωγραφική ιστορικών θεμάτων δεν υπάρχει διάσταση, και στα δύο είδη κυριαρχεί ένα βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα με στοιχεία από τη σύγχρονη ιστορία και θέματα από παλαιά εποχή»⁸⁹.

Οι Έλληνες χαράκτες εργάζονταν στα κυριότερα θρησκευτικά και πολιτισμικά κέντρα του ελληνισμού (στο Άγιο όρος, στη Θεσσαλονίκη, στα Μετέωρα, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στην Πάτμο και σε άλλες περιοχές)⁹⁰, στα πλαίσια της πνευματικής αναδίπλωσης του κατακτημένου ελληνισμού, ο οποίος αγωνιζόταν να διατηρήσει τη θρησκευτική ετερότητά του. Στις ελληνικές χαλκογραφίες της εποχής παρατηρείται μια προσπάθεια για το συνταίριασμα του βυζαντινόμορφου ύφους με τα δυτικά πρότυπα, χωρίς ωστόσο να διαμορφώνεται μια ενιαία τεχνοτροπία και μία ανάλογη αισθητική αντίληψη⁹¹.

Στη θρησκευτική εικονογράφηση για τη χάραξη των ιερών μορ-

88. Η τεχνική αυτή δεν αποτελεί δυτική επινόηση, αλλά προέρχεται από παραδοσιακές μορφές που εφαρμόστηκαν στις Ινδίες, στην Περσία και στην Ιαπωνία: βλ. Τ.Γ. Γιαννούκος, *Τέχνη και Εποχές*, Αθήνα 1987, 61.

Η παλαιότερη μορφή χαρακτηρισής στην Ευρώπη ήταν η ξυλογραφία (1430), ακολούθησε η χαλκογραφία (15ος) και τέλος η λιθογραφία (1796): βλ. ό.π., και Χ. Ρηντ, *Λεξικό εικαστικών τεχνών*, μετ. Α. Παππάς, Αθήνα 1986, 366-367.

89. Για την εκκλησιαστική τέχνη του μπαρόκ, βλ. Χ. Χρήστου, *Η ευρωπαϊκή ζωγραφική του 17ου, το μπαρόκ*, Θεσ/νίκη 1973, 14, και Ν. Παπαστράτου, *Θρησκευτικά χαρακτηριστικά* (από τη συλλογή της), Θεσ/νίκη 1996. Για τη σχέση θρησκευτικής και ιστορικής ζωγραφικής βλ. Η. Μυκονιάτης, *Το εικασιένα στη ζωγραφική, συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα*, Θεσ/νίκη 1979, 2.

90. Θ.Μ. Προβατάκης, *Χαρακτικά Ελλήνων δημιουργών*, συλλογή Ιεράς Μονής Τόπλου, Αθήνα χχ., 12.

91. Θ. Προβατάκης, ό.π., 14-17.

φών οι καλλιτέχνες ακολουθούσαν την τυπολογία της θεολογικής, μοναστικής ταυτότητας των προσώπων που εικονίζονταν, την οποία απέδιδαν σε ναίφ και λαϊκό ύφος στο δυτικό και ανατολικό χώρο αντίστοιχα. Στο συγκεκριμένο έργο με την ολόσωμη μορφή του Θρακιώτη αγωνιστή στοιχεία αυτής της τυπολογίας αποτελούν η κοντόσωμη μορφή και το λοξό⁹² βλέμμα του προσώπου, το οποίο στα περισσότερα χαρακτηριστικά αποδίδει την οραματιστική, προφητική διάθεση του εικονιζόμενου. Μ' αυτόν τον τρόπο αποδίδεται πιστά η ιστορική ταυτότητα του προσώπου, το οποίο εντάσσεται σ' ένα χώρο γήινο με προοπτική (*αντίθετα με το δυσδιάστατο χαρακτηριστήρα της βυζαντινής τέχνης*)⁹³, ενώ το φως τονίζει έντονα τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά. Η εικονογράφηση του Θ. Πολυεΐδη ανήκει στα χαρακτηριστικά του 17^{ου}, 18^{ου} αιώνα που τυπώθηκαν κυρίως στη Βιέννη, Βενετία και στη Μόσχα με στόχο την ιστορική ενημέρωση, την πολιτική πληροφόρηση για τα δρώμενα της εποχής, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το είδος της εικαστικής έκφρασης⁹⁴. Η διάδοση της συγκεκριμένης χαλκογραφίας κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης και αργότερα παράλληλα με την κυκλοφορία των *Χρησμών* συνιστά ένα ιδιαίτερο τρόπο επικοινωνίας, μία μετάδοση συγκεκριμένης ιστορικής γνώσης μέσω ενός εικονικού σημαίνοντος.

Η ανατύπωση παρόμοιων χαλκογραφιών, τόσο προεπαναστατικά, αλλά και μετεπαναστατικά, απευθυνόταν, όπως επίσης και τα χρησιμολογικά έργα στη μεγάλη πλειοψηφία των αμόρφωτων εξαθλιωμένων Ελλήνων, οι οποίοι γνώριζαν μέσω του συμβολισμού της εικόνας τις προεπαναστατικές διεργασίες που οι ηγετικές μορφές είχαν αναλάβει⁹⁵. Ειδικότερα, η χαρακτηριστική ιστορικών μορφών απο-

92. Θ. Προβατάκης, ό.π., 17.

93. ό.π.

94. Για το λόγο αυτό οι ιστορικοί της τέχνης θεώρησαν την εικονογράφηση αυτή ευτελές είδος: βλ. Ν. Παπαστράτου, *Θρησκευτικά χαρακτηριστικά*, ό.π., 6.

95. Γενικότερα τα τυπωμένα έργα και κυρίως η θρησκευτική χαρακτηριστική

τελούσε για τους λαούς μία προσφιλή για την εποχή εικονιστική «προπαγάνδα», που υποδαύλιζε το επαναστατικό φρόνημα. Τεκμήριο για τη συγκεκριμένη εποχή που μελετούμε συνιστά και η χαλκογραφία του Μεγάλου Πέτρου που είχε διανεμηθεί στους χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας με την επιγραφή, «*Πέτρος πρώτος Ρωσογραικών αυτοκράτωρ*»⁹⁶, καθώς και το μονόφυλλο που τύπωσε ο Ρήγας με τη μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου «*χάριν επαναστατικού σκοπού*»⁹⁷. Οι ιστορικές χαλκογραφίες που κυκλοφορούσαν κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα αποτελούσαν για το σύνολο των κατακτημένων στο βαλκανικό χώρο ένα παιδαγωγικό και πνευματικό τροφοδότη. Ιδιαίτερα τα έργα που χαρακτήθηκαν στον ελλαδικό χώρο με άμεσο επαναστατικό θέμα –όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια– συνέβαλαν ουσιαστικά στην αναγέννηση της Ελλάδας «*με γνώμονα την αναξωπυρούμενη ελληνική παιδεία, τη χριστιανική πίστη και την έντονη συναίσθηση του εθνισμού*»⁹⁸.

Στην ίδια εικονιστική κατηγορία ανήκουν τα έργα που χαρακτηχθηκαν και γενικότερα φιλοτεχνήθηκαν για τους νεομάρτυρες, αγωνιστές και ιερά πρόσωπα ταυτόχρονα, πρότυπα της εποχής για τους κατακτημένους χριστιανικούς λαούς και ιδιαίτερα για τους απομονωμένους Θρακιώτες. Τα έργα αυτά, όπως και τα πρόσωπα που αναπαριστάνουν, εντάσσονται στις θρησκευτικές εικαστικές μαρτυρίες της προεπαναστατικής κυρίως εποχής. Οι νεομάρτυρες

απευθυνόταν στις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις που δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν τις λατρευτικές αγιογραφίες και τα άλλα είδη εικαστικής έκφρασης: βλ. Ν. Παπαστράτου, *ό.π.*, 7 και Μ. Γαρίδας, Θ. Παλιούρας, «Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων», 169-172, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22/1980, 172, Κ. Makris, «Chalkographies Grecques aux pays balkaniques pendant le xixeme siecle», 45-48: *Balkan studies*, 17/1976.

96. Ε.Κ. Λαυριώτης, *ό.π.*, *Θρακικά*, 3 / 1932, 91.

97. Ε. Παπασπύρου - Καραδημητρίου, *Το έπος του '40 - Λαϊκή εικονογραφία*, Αθήνα 1987, και Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνα 1869, 448.

98. Θ. Προβατάκης, *ό.π.*, 12.

της Θράκης, μαζί με το Θ. Πολυείδη, αποτελούν τους πρωτεργάτες στην αφύπνιση του υπόδουλου θρακικού ελληνισμού και εκπροσωπούν τη γνήσια δύναμη της Ορθοδοξίας στις αρχές του 18^{ου}, όταν αυτή λειτουργούσε ως επαναστατικός φορέας: «σύγκριση υφίσταται μεταξύ ελληνισμού και εκκλησίας, γιατί είναι και οι δύο συλλογικά υποκείμενα. Η σχέση τους είναι ομόλογη της σχέσης πραγματικού-ιδανικού, αφού το εκκλησιαστικό συλλογικό λειτουργεί στον ορθόδοξο πολιτισμικό χώρο ως πρότυπο για το εθνικό συλλογικό»⁹⁹.

III. Εικονογραφήσεις Θρακών νεομαρτύρων

Για τους ορθόδοξους λαούς της ανατολικής Ευρώπης ο ρόλος της εκκλησίας ήταν άμεσα εθνικός και λειτουργικός, διότι σε σύγκριση με τ' άλλα δόγματα, η ορθοδοξία απευθυνόταν περισσότερο στους πιστούς, στη βιωματική θρησκευτική συμπεριφορά και νοοτροπία τους, παρά σ' ένα σύνολο δογμάτων και αρχών σε θεωρητικό μεταφυσικό επίπεδο¹⁰⁰. Η ελληνική εκκλησία υποστήριζε σε καθημερινό επίπεδο κάθε είδος ενεργητικής ή παθητικής αντίστασης στον αλλόδοξο κατακτητή είτε μέσω του ανώτερου κλήρου είτε, περισσότερο, μέσω του κατώτερου, που συνιστούσε τη μεγάλη *ανώνυμη αντίσταση*. Το σύνολο της «Μικρής εκκλησίας»¹⁰¹ που αποτελούσαν ιερωμένοι και μοναχοί καθώς και όλοι οι «εξωεκκλησιαστικοί»¹⁰² λόγιοι και δάσκαλοι ρασοφόροι είχε αναλάβει ένα

99. Θ. Ζιάκας, *Έθνος και παράδοση*, Λευκωσία 1993, 209-210.

100. Ν. Σβωρόνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., 167-168.

101. Γ. Πετρίης, *Λαϊκή ζωγραφική*, Αθήνα 1988, 75-76: σε αντίθεση με τη Μεγάλη Εκκλησία του Πατριαρχείου ο συγγραφέας ονομάζει Μικρή αυτήν που την «απαρτίζουν παπάδες και καλόγεροι και δεν χωρεί καμία αμφιβολία πως η στάση τους ήταν εθνική, όσο τουλάχιστον και των απλών ανθρώπων».

102. ό.π., 76: εξωεκκλησιαστικοί ήταν όλοι οι ρασοφόροι δάσκαλοι που διαφύλαξαν τη χριστιανική παιδεία.

μεγάλο μέρος της προεπαναστατικής δράσης του ελληνισμού. Πρόκειται για τη διατήρηση της χριστιανικής ταυτότητας, που συνιστούσε την κυριότερη αντιμετώπιση στο τραγικό φαινόμενο της εξωμοσίας μέσω της φανεράς εκδήλωσης του ορθόδοξου βίου: «κυρίως στους αιώνες της τουρκοκρατίας ήταν η πράξη της ζωής, η έκφραση της κοινής εκκλησιαστικής πίστης (όχι ιδεολογικά ή φυλετικά κριτήρια), που ξεχώριζαν τον ορθόδοξο Έλληνα από τον αλλόθρησκο Τούρκο ή τον ετερόδοξο Φράγκο. Ήταν η γιορτή, η νηστεία..... το αναμμένο καντήλι»¹⁰³.

Όλοι αυτοί που μαρτύρησαν στο όνομα της χριστιανικής πίστης αρνούμενοι τον εξισλαμισμό και κατ' ακολουθία τον εκτουρκισμό ανήκουν στην κατηγορία των νεομαρτύρων. Στην εκκλησιαστική γραμματεία ονομάστηκαν έτσι όλοι αυτοί που θανατώθηκαν από τους Οθωμανούς μετά την άλωση για να διακριθούν από τους προγενέστερους μάρτυρες¹⁰⁴ και καλύπτουν γεωγραφικά όλο τον ελληνικό χώρο και περιοχές από τη βαλκανική χερσόνησο και την Εγγύς Ανατολή¹⁰⁵. Στο χώρο της Θράκης ήδη από τον 16^ο αιώνα πολλοί σουλτάνοι επιδίωξαν ομαδικούς ισλαμισμούς καταπατώντας την προηγούμενη πολιτική των εκκλησιαστικών προνομίων. Γενικό-

103. Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992², 17.

104. Σ. Παπαδόπουλος, *Οι Νεομάρτυρες και το δούλον γένος*, Αθήνα 1974, 24-28: ο όρος *Νεομάρτυρες* καθιερώθηκε μετά τις εικονομαχικές έριδες στο Βυζάντιο για να δηλωθούν όσοι μαρτύρησαν επειδή τίμησαν τις εικόνες, αργότερα όμως επικράτησε για όσους χριστιανούς μαρτύρησαν μετά το 1453, επειδή ομολόγησαν δημόσια την πίστη τους. Βλέπε επίσης *Θρησκευτική - Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, Αθήνα 1966, 162.

105. Δ. Κωνσταντέλος, «Οι βίοι των Νεομαρτύρων ως πηγή μεθόδων ισλαμικού προσηλυτισμού και μαρτυρίου κατά την οθωμανική περίοδο», 206-223, *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, 1988, 210: σε κάθε ελληνικό γεωγραφικό χώρο εντοπίζεται η θυσία των νεομαρτύρων από την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη, τη Μακεδονία μέχρι τη νότια Ελλάδα.

τερα, σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης των κατακτημένων ανάγκαζαν πολλούς χριστιανούς στην εθελοντική εξωμοσία. Στον καθημερινό τρόπο διαβίωσης και συμβίωσης των υπόδουλων με τους κατακτητές δημιουργούνταν πολύ συχνά επεισόδια που οδηγούσαν σε ατομικούς, βίαιους ή εκούσιους εξισλαμισμούς. Οι συκοφαντίες, οι διαφωνίες, οι οικονομικές διαφορές και οποιαδήποτε κοινωνική αντιπαράθεση χριστιανού - μουσουλμάνου ήταν οι αφορμές για να «δρομολογηθεί η διαδικασία του εξισλαμισμού»¹⁰⁶, που συνιστούσε για τους κατακτητές ένα εορταστικό κοινωνικό φαινόμενο¹⁰⁷. Στα πλαίσια αυτά της καθημερινής κοινωνικής και θρησκευτικής αντιπαράθεσης των λαών το φαινόμενο των νεομαρτύρων μπορεί να μελετηθεί με βάση την ιστορικοθεολογική καταγωγή του. Από το τέλος του 16^{ου} και μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κυριαρχούσε στο διεθνή πολιτικοϊστορικό ορίζοντα μία έντονη θρησκευτική σύγκρουση, εξαιτίας του υπερβολικού ισλαμικού μεσιανισμού που απειλούσε κάθε χριστιανική κοινότητα¹⁰⁸. Τότε διαμορφώθηκε η ιδιαίτερη ταυτότητα των νεομαρτύρων, η οποία περιλαμβάνει ιστορικά, εκκλησιαστικά και μυθικά στοιχεία. Πηγές για τον προσδιορισμό της ταυτότητάς τους συνιστούν τα μαρτυρολόγια, τα συναξάρια, οι ασματικές ακολουθίες, η εικονογράφηση και η χαρακτηριστική των προσώπων τους, οι ναοί που οικοδομήθηκαν προς τιμήν τους, τα ιερά λείψανα και οι χειρόγραφοι κώδικες, καθώς και κάθε γραπτό κείμενο που έμμεσα ή άμεσα εξιστορεί τη δράση τους¹⁰⁹.

106. Ι. Αναστασίου, «Σχεδιάσμα περί Νεομαρτύρων », 7-62: *ΕΕΘΣ*, Μνήμη 1821, Θεσσαλονίκη 1971, 15: οι Τούρκοι χαρούμενοι «περιέφερον έφιππον τον αρνησίχριστον προς επίδειξιν».

107. ό.π., και Ε. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτατισμός στην Δυτική Θράκη*, συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στην ελληνικό χώρο, Θεσσαλονίκη 1988, 160.

108. Δ. Κωνσταντέλος, ό.π., 208.

109. Β. Ψευτογκάς, «Μαρτυρολόγια Νεομαρτύρων », 74-93: *ΠΘΣ*, ό.π., 76-77.

Ο ιστορικός προσδιορισμός των νεομαρτύρων, που προκύπτει από τη μελέτη των προαναφερθεισών πηγών και από τη διάκριση των τυπολογικών και θρυλικών χαρακτηριστικών που τους αποδίδονται, αναφέρεται σε απλούς, καθημερινούς ανθρώπους, νέους ως επί το πλείστον, υπόδουλους κατακτημένους που δεν ανήκουν αποκλειστικά στον επίσημο εκκλησιαστικό χώρο και γι' αυτό καλύπτουν τον ευρύτερο πληθυσμό, «*συνήθως άνθρωποι του λαού, μοναχοί, γεωργοί, τεχνίτες, έμποροι που είναι πρόθυμοι να θυσιαστούν για την πίστη τους και δεν δειλιάζουν ούτε μπρος στα πιο φρικτά βασανιστήρια*»¹¹⁰.

Ο θεολογικός καθορισμός των νεομαρτύρων πηγάζει από το ίδιο το μαρτύριό τους, από την υφή του, που συνιστά μια θεολογία μαρτυρίου και ανάγεται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Στον ιουδαϊσμό οι μάρτυρες υπερασπίζονται την εθνική και θρησκευτική ταυτότητά τους, αλλά και στην Καινή Διαθήκη ακολουθούν το πρότυπο του πρώτου μάρτυρα, του Χριστού. Στα πλαίσια της μίμησης αυτής, το μαρτύριο των αγωνιστών ταυτίζεται με το βάπτισμα και χαρακτηρίζεται από τον ηρωισμό και την αταραξία τους¹¹¹, ενώ συνολικά η θυσία τους έχει ομολογιακό, πολεμικό και αντιρρητικό χαρακτήρα¹¹².

Ο δισταγμός της επίσημης εκκλησίας για την αγιοποίηση των νεομαρτύρων¹¹³ σε συνδυασμό με το *ενθουσιαστικό στοιχείο του*

110. Α. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα βαλκανικά εθνολογικά προβλήματα*, ό.π., 104. Ι. Αναστασίου, ό.π., 1. Δ. Κωνσταντέλος, ό.π., 210. Ε. Ζεγκίνης, ό.π., 164.

111. Ι. Γαλάνης, «Η έννοια του μαρτυρίου στην Αγία Γραφή», 51-71: *ΠΘΣ*, ό.π., 68-70.

112. Β. Ψευτογκάς, ό.π., 93.

113. Δ. Τσάμης, «Η θεληματική προσέλευση στο μαρτύριο αγιορειτών Νεομαρτύρων », 341-353: *ΠΘΣ*, ό.π., 344: *η Εκκλησία δίσταζε να ανακηρύξει επίσημα την αγιοποίηση των Νεομαρτύρων από φόβο για την αντεκδικητική μανία των Οθωμανών*.

μαρτυρίου¹¹⁴ συγκροτούν το θρυλικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, που προβλήθηκε ιδιαίτερα τόσο από την ελληνική εκκλησία όσο και από τις οθωμανικές αρχές. Η δημοσιοποίηση και η εκλαίκευση των μαρτυριών αυτών αξιοποιήθηκαν διαφορετικά από τους δυο λαούς, καθώς και οι χριστιανοί είχαν ανάγκη από το ηρωικό πρότυπο ενός εθνομάρτυρα «οι μάρτυρες αυτοί λάμπουν ως ήλιοι λαμπροί εν νυκτί της δουλείας, ως άγκυραι στερεαί εν καιρώ τρικυμίας»¹¹⁵, ενώ η τουρκική διοίκηση χρειαζόταν την καταστολή και την τρομοκρατία των υπόδουλων της πολυεθνικής αυτοκρατορίας καθώς και τη διατήρηση του ισλαμικού φανατισμού, του θρησκευτικού ανταγωνισμού.

Η μεγάλη πλειοψηφία των νεομαρτύρων ανήκει στην κατηγορία των νέων χωρικών που αρνήθηκαν εξ αρχής τον εξισλαμισμό, ενώ μια άλλη κατηγορία περιλαμβάνει τους ήδη εξισλαμισθέντες νέους που για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους¹¹⁶ πείστηκαν να ενδώσουν. Οι τελευταίοι λόγω του νεαρού της ηλικίας τους ή για να διασώσουν προσφιλή τους οικογενειακά πρόσωπα υπέκυψαν στον εξισλαμισμό· στη συνέχεια όμως μετανόησαν και αποκήρυξαν δημόσια τον ισλαμισμό, με αποτέλεσμα τον παραδειγματικό θάνατό τους. Η δημόσια εκτέλεσή τους «τόπος εκτέλεσης ήτο κάποιο κεντρικό μέρος, αγορά, σταυροδρόμι, πολυσύχναστος τόπος διά να παραδειγματισθεί ο λαός»¹¹⁷ και η μεγάλη σημασία που απέδιδαν οι οθωμανικές αρχές στη σχολαστική εφαρμογή των βασανιστη-

114. Δ. Τσάμης, ό.π., 344 και 350: η επίσημη στάση της εκκλησίας για το εκούσιο μαρτύριο ήταν αρνητική, διότι θεωρούσε ασφαλέστερη λύση τη φυγή και την αδιαφορία στις συνεχείς προκλήσεις των Οθωμανών. Βλέπε επίσης Γ. Πετρής, ό.π., 83.

115. Ι. Αναστασίου, ό.π., 58 και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1453-1669*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, 202-203: «πολύ περισσότερο από τους όσιους συγκινούν τους σκλάβους οι αθλήσεις των Νεομαρτύρων».

116. Ι. Αναστασίου, ό.π., 21-37 και Ε. Ζεγκίνης, ό.π., 164-165.

117. Δ. Κωνσταντέλος, ό.π., 220-221.

ριών, η τακτική των πολλαπλών ανακρίσεων, οι κολακείες και οι υποσχέσεις, η προβολή του μαρτυρίου¹¹⁸ συγκροτούσαν μια παραδοσιακή μαρτυρική δημόσια εικόνα «*διά της πυράς, διά της αγχόνης, διά αποκεφαλισμού*» ακόμη και «*διά εικονικού αποκεφαλισμού*»¹¹⁹, η οποία ξεπερνούσε τα θρησκευτικά όρια της θυσίας και μετατρέποταν σε εθνομαρτυρική κοινωνική αντιστασιακή δράση. Αυτή την επαναστατική υπόσταση των μαρτυρίων τεκμηριώνει το γλωσσικό υπόβαθρο των συναξαριών που είχε τη μορφή σκληρής και ανηλεούς πολεμικής εναντίον των Τούρκων, προς όφελος και εμπύχωση των χριστιανών¹²⁰. Η ευρεία κυκλοφορία των λαϊκών αυτών αναγνωσμάτων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας διακαίολογεί τη συνειδητή χρήση ενός εθνικού ιδιώματος¹²¹. Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται, όπως *αιχμαλωσία*, *δουλεία*, *τύραννοι*, *άνομοι*, *βεβαιώνουν* την εθνική σημασία των εκκλησιαστικών κειμένων. Οι όροι *Τούρκος*, *τουρκίζω* χρησιμοποιούνται περισσότερο από τους θρησκευτικής προέλευσης αντίστοιχους *Μωαμεθανούς*, *Μουσουλμάνους*¹²², για να περιγράψουν την αγωνιστική δράση των νεομαρτύρων.

Το σύνολο των νεομαρτύρων που έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα φτάνει τους 162, ή/και 167¹²³, ενώ ο ακριβής ιστορικά αριθμός δεν

118. Ι. Αναστασίου, ό.π., σ. 45: ένας τελάλης διακήρυττε το γεγονός «*όποιος αρνείται την πίστιν του τοιαύτα παθαίνει...*».

119. ό.π., 46-49.

120. Ι. Αναστασίου, ό.π., 58.

121. Α. Γκιάλα, «*Νεομάρτυρες*», 128-133: *Ακτίνες*, 16 - Πάσχα 1943.

122. Ι. Αναστασίου, ό.π., 56-58.

123. Ι. Αναστασίου, ό.π., 16-17: στην πρώτη έκδοση του *Νέου Μαρτυρολογίου του Νικόδημου Αγιορείτη*, που έγινε στη Βενετία το 1799 είχαν καταγραφεί 87 ονόματα, ενώ στην επόμενη έκδοση το 1856 προστέθηκαν άλλα 7 ονόματα: βλ. Ι. Περαντώνης, *Λεξικό των Νεομαρτύρων*, 3 τ., Αθήνα 1972. Η καταγραφή του Ι. Περαντώνη αριθμεί 162 ονόματα, ενώ σε επόμενη μελέτη τούς αναβιβάζει σε 167: βλ. Ι. Περαντώνης, «*Κατάλογος Νεομαρτύρων των από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του έτους 1867 μαρτυρη-*

είναι γνωστός λόγω των δυσκολιών που προκύπτουν από την έλλειψη αρχειακών πηγών. Ωστόσο τα μαρτυρολόγια παρά την αφέλεια, τις υπερβολές και το ανεπιτήδευτο του ύφους τους¹²⁴ καταγράφουν ιστορικά στοιχεία που μπορούν να διαχωρίζουν οι ιστορικοί αν και «θα ήταν πολύ παράκαιρο να γυρέψουμε να θεμελιώσουμε τα ιστορικά στοιχεία της ύπαρξής τους σήμερα, γιατί επέλεσαν τον προορισμό τους»¹²⁵.

Στο χώρο της Θράκης έχουν καταγραφεί νεομαρτυρες από πολύ νωρίς. Το 1495 μαρτύρησε ο Μιχαήλ ο Αδριανουπολίτης¹²⁶ και, πριν από την επανάσταση όσοι νέοι δεν κατέφυγαν στα λιγυστά βουνά της Ροδόπης, της Αίμου και της Στράντζας και όσοι δεν έγιναν πειρατές στη Μαύρη Θάλασσα επέλεξαν αυτή την μορφή αντίστασης θέλοντας να επιδείξουν την εθνική και θρησκευτική ελευθερία τους: «το βάρος από θρησκευτικής και θεολογικής απόψεως πίπτει εις την υπομονήν και την προσπάθειαν διατηρήσεως της πίστεως. η πίστις όμως είναι αδιαρρήκτως συνδεδεμένη με τον ελληνισμόν, με την ιδιότητα του ρωμαίου. η άρνησις της πίστεως είναι τουρκισμός, δηλαδή απώλεια όχι μόνον αυτής, αλλά και της ελληνικότητας»¹²⁷.

Αυτήν ακριβώς τη διπλή ιστορικοθρησκευτική διάσταση των νεομαρτύρων έχει αποδώσει η εικονογραφία τους, που αποτελεί μία ιδιαίτερη κατηγορία στο χώρο της λαϊκής αγιογράφησης. Ο εικονογραφικός τύπος του νεομαρτύρα εντάσσεται γενικότερα στο χώρο της θρησκευτικής ζωγραφικής, η οποία από τον 19^ο αιώνα και εξής τονίζει ιδιαίτερα τον ιστορικό της χαρακτήρα και λιγότερο

σάντων»: *Θεολογία* 60 (1989) 159. Στο *Συναξαριστή των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1989, ο αριθμός των Νεομαρτύρων ανέρχεται σε 181.

124. Δ. Κωνσταντέλος, *ό.π.*, 209.

125. Γ. Πετρής, *ό.π.*, 79.

126. Τ.Ε. Ευαγγελίδης, «Νεομαρτυρες Θράκης», 218-221: *Θρακικά*, 3π/1931, σ. 221 και Β. Ψευτογκάς, *ό.π.*, 85. Βλ. επίσης Μ. Κούκος, *Ο ελληνισμός της Θράκης*, *ό.π.* 49-51.

127. Ι. Αναστασίου, *ό.π.*, 58.

τον παραδοσιακό, λειτουργικό¹²⁸. Συγκεκριμένα, από τον 19^ο αιώνα διακρίνονται δύο κατηγορίες εικόνων στην ευρύτερη λαϊκή αγιογράφιση των Βαλκανίων: οι εικόνες που αναπαριστούν αγίους, προστάτες της αγροτικής παραγωγής συνήθως και αυτές που «ιστορούν»¹²⁹ τη θυσία των νεομαρτύρων, από τους οποίους οι περισσότεροι ανήκουν στον αγροτικό χριστιανικό πληθυσμό. Τα αγιογραφικά αυτά έργα μαρτυρούν την άμεση και αναγκαία σχέση της χριστιανικής ανατολικής θρησκείας με τις καθημερινές ανάγκες και τις συνθήκες διαβίωσης των υπόδουλων, στα πλαίσια ενός επίσης θεοκρατικού, οθωμανικού μηχανισμού.

Βασικό χαρακτηριστικό των λαϊκών εικονογραφήσεων με θέμα τους νεομάρτυρες είναι ο πρακτικός και λαϊκός προορισμός τους, ο κοινωνικός και θρησκευτικός ρόλος που υπερβαίνει την αισθητική αξία των έργων και αποτελεί μια εικαστική και θρησκευτική εκδήλωση για τις κοινότητες των χριστιανών¹³⁰, τη μόνη μορφή τέχνης (εικαστικής), που αναγνωρίστηκε από τη «συλλογική θέαση και την ομαδική συνείδηση»¹³¹ των υποδούλων. Στα πλαίσια των κοινωνικοοικονομικών και ιδεολογικών ζυμώσεων που συνέβησαν κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα διαμορφώθηκε παράλληλα με την αγιογραφική τέχνη του Αγίου Όρους και τα δυτικά εκκλησιαστικά τυ-

128. Ε. Γεωργιάδου - Κούντουρα, *Θρησκευτικά θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική 1900-1940*, Θεσσαλονίκη 1984, 1: η εικονογράφιση των νεομαρτύρων στα πλαίσια της μεταβυζαντινής ζωγραφικής διαδόθηκε ιδιαίτερα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, αλλά ως ιδιαίτερη τυπολογία υπήρχε από τον 16ο αιώνα: παράδειγμα αποτελεί το έργο με τον Νεομάρτυρα Γεώργιο από τη Σόφια που φιλοτεχνήθηκε το 1537. βλ. Μ Γαρίδης - Θ. Παλιούρας, «Συμβολή στην εικονογραφία Νεομαρτύρων», 169-172: *Ηπειρωτικά χρονικά*, 22/1980.

129. Ε. Γεωργιάδου - Κούντουρα, ό.π. «οι αγιογράφοι αποκαλούνταν ιστοριογράφοι», βλ. και Φ. Κόντογλου, *Έκφρασις της ορθόδοξου εικονογραφίας*, τ. Α', Αθήνα 1960, 416: η εικονογράφιση ονομαζόταν «ιστορία ζωγραφία, στηλογραφία, γραφή».

130. Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα, ό.π., 35.

131. ό.π., 40.

πώματα (λιθογραφίες, χαλκογραφίες), που ευρύτατα κυκλοφορούσαν και επηρέαζαν την καλλιτεχνική παραγωγή στον ελλαδικό χώρο¹³², η λαϊκή θρησκευτική τέχνη που απεικόνιζε τους νεομάρτυρες και χαρακτηριζόταν από έντονα κοσμικά στοιχεία¹³³. Πρόκειται για εικόνες που συνιστούν «πολιτικές πράξεις έμμεσης διαμαρτυρίας» ενάντια στον αλλόδοξο κατακτητή και συγχρόνως προβάλλουν ένα παράδειγμα προς μίμηση¹³⁴.

Ο εικονογραφικός τύπος του νεομάρτυρα απομακρύνεται καθοριστικά από την παραδοσιακή αγιογραφική απόδοση των αγίων της ορθόδοξης θεολογικής τέχνης, επειδή ο νέος άγιος μοιάζει με τον καθημερινό άνθρωπο, τον πολίτη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η εισαγωγή της λαϊκής, σύγχρονης για την εποχή, ενδυμασίας στο νέο αυτό μορφολογικό τύπο συνιστά το βασικό κοσμικό στοιχείο του νεομάρτυρα, που με τις φουστάνελες, τις βράκες, τα παντελόνια, τους τσουμπέδες, τους ναυτικούς σκούφους, τα φέσια, τα μέστια ή τα τσαρούχια αποκαλύπτει την κοινωνική ταυτότητά του, την εγκόσμια καταρχήν φύση και τις αντίστοιχες ανθρώπινες, κοινές αρετές του. Μόνο για τους μοναχούς νεομάρτυρες παρατηρούμε την προσήλωση στο βυζαντινό αγιογραφικό ασκητικό τύπο, που εκφράζει κυρίως τη θυσία μέσω της μοναστικής πειθαρχίας και όχι μέσω των εθνικών αρετών¹³⁵.

Στο μείζονα γεωγραφικό χώρο της Θράκης έχουν καταγραφεί στη νεομαρτυρολογική γραμματεία και σε συγκεκριμένες εικονογραφήσεις που εντοπίσαμε σε επιτόπια έρευνα λιγιστά ονόματα νεομαρτύρων, οι οποίοι έδρασαν προεπαναστατικά και κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Οι περισσότεροι από αυτούς τους Θρακιώτες αγωνιστές ανήκουν στην κατηγορία των εξισλαμισθέντων χριστιανών, οι οποίοι αργότερα αρνήθηκαν δημόσια το μουσουλ-

132. ό.π., 37.

133. Γ. Πετρώς, ό.π., 22.

134. Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα, ό.π., 38.

135. Ι. Αναστασίου, ό.π., 20.

μανισμό. Πρόκειται για μια «λελογισμένη πράξη» με την οποία οι νεομάρτυρες προκαλούσαν οι ίδιοι το μαρτύριο, παρά το γεγονός ότι η εκκλησία επίσημα διακήρυττε ότι το «εκούσιον μαρτύριον είναι κινδυνώδες και όχι νόμιμον», διότι δεν ήταν βέβαιη η αντοχή της ανθρώπινης φύσης στα φρικτά βασανιστήρια¹³⁶. Στα νέα μαρτυρολόγια έχουν καταγραφεί τα ονόματα και οι βίοι των εξής Θρακών:

α) Δήμος ή Δημήτριος από την Αδριανούπολη, μαρτύρησε στις 10 Απριλίου 1763,

β) Λουκάς από την Αδριανούπολη, μαρτύρησε στις 23 Μαρτίου 1802,

γ) Παρθένιος από το Διδυμότειχο, μαρτύρησε το 1805,

δ) Προκόπιος από τη Βάρνα, μαρτύρησε στις 25 Ιουνίου 1810,

ε) Αγαθάγγελος από την Αίνο, μαρτύρησε στις 19 Απριλίου 1818,

στ) Χριστόφορος από την Αδριανούπολη, μαρτύρησε στις 16 Απριλίου 1818,

ζ) Τιμόθεος από την Κεσσάνη, μαρτύρησε στις 29 Οκτωβρίου 1820,

η) Στέφανος από την Αίνο, μαρτύρησε στις 17 Απριλίου 1821,

θ) Οι πέντε Σαμοθρακίτες, μαρτύρησαν στις 6 Απριλίου 1835¹³⁷.

Πρόσθετα στοιχεία για τους Θρακιώτες νεομάρτυρες έχουν εντοπίσει οι Π. Καυσοκαλυβίτης και Μ. Βαρβούνης¹³⁸ στα πλαίσια

136. Ι. Αναστασίου, ό.π., 25: έτσι όριζε το μαρτύριο ο Νικόδημος Αγιορείτης και Δ. Τσάμης, ό.π., 350-351.

137. Μ.Α.Σ., «Νεομάρτυρες Θράκης», 373-377: *Θρακικά*, 10/1938, Τ. Ε. Ευαγγελίδης, «Νεομάρτυρες Θράκης», ό.π. και Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, 609. Σ. Κεμεντζετζίδης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, Θεσ/νίκη 1984, 385 και Ι. Περαντώνης, ό.π., 3τ.

138. Βλ. Γέρων Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης - Μ.Γ. Βαρβούνης (2003), *Καυσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά. Γυμνασιολογικά κείμενα περί νεομαρτύρων από τη βιβλιοθήκη της Ιεράς Σκήτης των Καυσοκαλυβίων Αγίου Όρους*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.

της νέας καταλογογράφησης των χειρογράφων και των εντύπων βιβλίων της βιβλιοθήκης του Κυριακού της Σκήτης των Καυσοκαλυβίων του Αγίου Όρους. Για τους προαναφερθέντες νεομάρτυρες τα ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε αφορούν: α) στο μαρτύριο του Αδριανουπολίτη Δήμου ή Δημητρίου, που έχει καταγραφεί σε πολυσέλιδο αρχειακό υλικό από τον σύγχρονο μ' αυτόν λόγιο Δ. Βουλησιμά. Το υλικό διαφυλάχθηκε στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονα στο Άγιο Όρος και ανήκει στις σπάνιες περιπτώσεις άμεσης καταγραφής του ιστορικού συμβάντος. Το μαρτύριον του Δήμου συνέβη στις 10 Απριλίου 1763 και η επιστολή του Βουλησιμά φέρει ημερομηνία *ψξγ Απριλίου κε*¹³⁹. Η αρχειακή αυτή ιστορική πηγή παρουσιάζει τα βιογραφικά και μαρτυρολογικά στοιχεία του νεομάρτυρα με μικρές διαφορές από τις μεταγενέστερες αγιολογικές πηγές και τεκμηριώνει σε μεγάλο βαθμό την αξιοπιστία τους. Το παράδειγμα του Αδριανουπολίτη νεομάρτυρα αποκτά έτσι μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το μελετητή, καθώς θεμελιώνεται «η ανταπόκριση του μύθου στα γεγονότα, η απήχηση των γεγονότων στους σύγχρονους του νεομάρτυρα και η πιστότητα της αποδιδόμενης κοινωνικής διάστασης των συμβάντων»¹⁴⁰. Η ταυτότητα του νεομάρτυρα, ενός δούλου ψαρά σε αγαρηνό, αναλφάβητου και μόλις 25 χρονών που θανατώθηκε «με διττή διάνοιξη της κοιλιακής χώρας με κοντό και αποκεφαλισμό»¹⁴¹ μαρτυρεί τη λαϊκή καταγωγή των νεομαρτύρων, οι οποίοι αγωνίστηκαν και στην κατακτημένη Θράκη για την πίστη και την ελευθερία¹⁴².

β) στον Αδριανουπολίτη Λουκά που ανήκει στην ξεχωριστή κα-

139. Ν. Ζαχαρόπουλος, «Η αξιοπιστία των αγιολογικών πηγών», 39-50: ΠΘΣ ό.π. 42-43.

140. ό.π., 46.

141. ό.π., 47 και Ι. Περαντώνης, ό.π., τ. Α', 171: το φαινόμενο της συκοφαντίας, οδήγησε πολλούς νέους στον εξισλαμισμό, βλ. επίσης, Ε. Ζεγκίνης, ό.π., 164.

142. Α. Καραθανάσης, *Η τρίσημη ενότητα του ελληνισμού, αρχαιότητα - βυζάντιο - νέος ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη 1991, 90.

τηγορία των παιδιών - νεομαρτύρων, διότι ήταν μόλις 13 χρονών όταν αναγκάστηκε να τουρκεύσει για να μη θανατωθεί ύστερα από μια δημόσια φιλονικία που είχε με μουσουλμάνους στην Κωνσταντινούπολη. Στην προσπάθεια να αποφύγει την κηδεμονία από εύπορη τουρκική οικογένεια, η οποία ήθελε να αναλάβει ένα νεαρό εξισλαμισθέντα, φυγαδεύτηκε στο Άγιο Όρος στη Μονή Σταυρονικήτα και κατόπιν πήγε στη Μυτιλήνη, όπου ομολόγησε δημόσια τη χριστιανική και ελληνική ταυτότητά του ενώπιον του κριτή¹⁴³.

γ) στον Αινίτη Αγαθάγγελο, ο οποίος έχει καταγραφεί ως «*οσιομάρτυς ο Εσφιγμενίτης*», κατά κόσμον Αθανάσιος, ναύτης σε τουρκικό πλοίο όπου εξισλαμίσθηκε. Μετά τη φυγή του στη Μονή του Εσφιγμένου στο Άγιο Όρος αποκήρυξε τον ισλαμισμό και μαρτύρησε στη Σμύρνη το 1818, «*την κεφαλήν αποτηθείς*»¹⁴⁴.

δ) στον Αδριανουπολίτη Χριστόφορο, κατά κόσμον Χριστόδουλο, ο οποίος σε πολύ μικρή ηλικία παρασυρμένος από Αρμένιο εξωμότη εξισλαμίσθηκε και μετανόησε στο Άγιο Όρος στη Μονή του Αγίου Διονυσίου, όπου μαρτύρησε με ξίφος¹⁴⁵.

ε) στο νεομάρτυρα Προκόπιο, ο οποίος ανήκει στην κατηγορία των μοναχών: ασκήτεψε στην Σκήτη του Τιμίου Προδρόμου στο Άγιο Όρος και «*εν απογνώσει ευρισκόμενος κατηχήθηκε στη μουσουλμανική θρησκεία για να μετανοήσει αργότερα προκαλώντας το μαρτύριό του*» με αποκεφαλισμό¹⁴⁶.

στ) στον Αδριανουπολίτη Τιμόθεο, ο οποίος υπάγεται στην ιδιαίτερη κατηγορία των εξισλαμισθέντων χριστιανών που υποχρεώθηκαν να εκτουρκευτούν για χάρη της οικογένειάς τους¹⁴⁷: για να σώσει δηλαδή τη γυναίκα του που είχε εξισλαμιστεί και απαχθεί

143. βλ. Ι. Περαντώνης, ό.π., τ. Β', 312.

144. ό.π., τ. Α', 40.

145. ό.π., τ. Γ', 474.

146. ό.π., τ. Γ', 440.

147. Για την κατηγορία αυτή βλ. Χ. Παπαδόπουλος, *Οι Νεομάρτυρες*, Αθήνα 1970³, 122.

βίαια, δήλωσε πίστη στο μουσουλμανισμό. Αργότερα, μετανοημένοι και οι δύο, κατέφυγαν σε μοναστήρια, όπου συνήθως τελείτο η αναγκαία πνευματική προετοιμασία, η «αλειπτική προς μαρτύριο φροντίς της εκκλησίας» που τους έδινε τη δύναμη για το επικείμενο μαρτύριο. Ο νεομάρτυρας Τιμόθεος¹⁴⁸ και η νεομάρτυς γυναίκα του¹⁴⁹ υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο στην Αδριανούπολη, όπου ομολόγησαν την πίστη τους, τη θρησκευτική δηλαδή και πολιτική ελευθερία τους¹⁵⁰.

Για τους προαναφερθέντες Θρακιώτες νεομάρτυρες δεν εντοπίσαμε αντίστοιχα αγιογραφίες στο χώρο της Θράκης και στις μονές του Αγίου Όρους, όπου αρκετοί από αυτούς κατέφυγαν για να προετοιμαστούν πνευματικά για το μαρτύριο. Το έργο της προετοιμασίας των εξισλαμισθέντων ολοκληρώθηκε κυρίως στο Άγιο Όρος με την καθοδήγηση ενός πνευματικού, γεγονός που βεβαιώνει την οργανωμένη από την εκκλησία αντιμετώπιση της εξωμοσίας και την τελική αποδοχή του εκούσιου μαρτυρίου¹⁵¹.

148. Σ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 76: ο πνευματικός εξομολόγος ονομαζόταν αλείπτης, όπως ακριβώς στην αρχαιότητα αποκαλούσαν αυτόν που αλείφει το μέλλοντα αθλητή πριν τον αγώνα, βλ. και Τ.Ε. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, 221: ο Τιμόθεος κατέφυγε πριν το μαρτύριο στη Μονή Εσφιγμένου, ενώ η γυναίκα του σε μοναστήρι στις Κυδωνιές. Βλέπε επίσης Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, τ. Γ', 450.

149. Οι γυναίκες είχαν επίσης μαρτυρήσει καθώς ήταν τα πρώτα θύματα των βιαιοπραγιών, αλλά η καταγραφή του μαρτυρίου τους είναι πενιχρή, όπως στους περισσότερους τομείς της επαναστατικής δράσης. Για τους νεομάρτυρες βλ. Ι. Αναστασίου *ό.π.*, 21, Κ. Σάθας, *ό.π.*, 608-609: σε σύνολο 98 νεομαρτύρων καταγράφονται 3 γυναίκες, ενώ στο Λεξικό του Ι. Περαντώνη *ό.π.*, καταγράφονται έξι γυναίκες. Για την εικονογράφηση των γυναικών νεομαρτύρων βλ. Ε. Θεοδώρου, «Οι νεομάρτυρες εις το έργον της αγωγής», 311-328: ΠΘΣ, *ό.π.* 324 και Α. Ι. Γκιάλας, *ό.π.*, 130 και Β. Φανουργάκης, «Μνήμη, Θ. Προβατάκη, Οι Νεομάρτυρες εις την εικονογραφίαν», 519-520: ΠΘΣ *ό.π.*

150. Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, 240-241.

151. Σ. Παπαδόπουλος, *Οι Νεομάρτυρες και το δούλον γένος*, Αθήνα 1974, 74-75. Για τους Θρακιώτες νεομάρτυρες που κατέφυγαν στις Μονές του

Οι μοναδικές εικονογραφήσεις που εντοπίσαμε αφορούν Θρακιώτες νεομάρτυρες που αντιστάθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 και μετά την τοπική εξέγερση της Σαμοθράκης. Η πρώτη εικόνα είναι μια έμμεση ιστορική μαρτυρία για τον νεομάρτυρα Στέφανο από την Αίνο, ο οποίος απαγχονίσθηκε στην Αδριανούπολη στις 17 Απριλίου 1821 μαζί με κατοίκους της πόλης που εξεγέρθηκαν εναντίον της τουρκικής διοίκησης¹⁵². Οι επόμενες δεκατρείς αγιογραφικές μαρτυρίες εικονογραφούν τους πέντε Σαμοθρακίτες που θανατώθηκαν στη Μάκρη το 1835¹⁵³.

Συγκεκριμένα, στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης έχει διασωθεί πολυπρόσωπη φορητή εικόνα με τον πρωτομάρτυρα Στέφανο, αφιέρωμα του προύχοντα νεομάρτυρα Αινίτη. Η εικόνα ολοκληρώθηκε στις 14 Απριλίου 1788 και αποτελεί μια κλασική εικονογράφιση του 18^{ου} αιώνα με μικτά στοιχεία από την ορθόδοξη αγιογράφιση και τη δυτική θρησκευτική τέχνη¹⁵⁴. Στο έργο (αρ.2) παρουσιάζεται με λεπτομέρεια και ακρίβεια η ζωή του αγίου σε μι-

Αγίου Όρους, βλ. Θ. Σιμόπουλος, *Μάρτυρες και αγωνισταί ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγερσίας 1821-1829*, τ. Β', Αθήνα 1972, 514 και Σ. Παπαδόπουλος, ό.π., 75 υποσ. 58. *Για την έρευνα στο Άγιον Όρος ευχαριστώ πολύ τον ερευνητή κ. Σ. Καδά.*

152. «Επιγραφαί Αίνου - ειλημμένα εκ των εν των Αρχείου του Λεξικού Χειρογράφων Λαογραφικής και Γλωσσικής ύλης του συλλογέως Σαμίδου (1912)», 279-283: *Θρακικά*, 2/1929, και Ν. Μοσχόπουλος, *Η ελληνική Θράκη*, Αθήνα 1949, 75.

153. Η χρονολόγηση της εικόνας προκύπτει από την επιγραφή που έχει διασωθεί: «*Συ υπέρ, ημών Λόγε Θεού άναξ,*

ταύτην καθ' ημάς είληφας φύσιν πάντως,

έλεος δ' αυτω σω δούλω δη χορήγει

φάος της ψυχής και σώματος την ρώσιν...

Στέφανος ειμί, έστεψαι με, ω άναξ στέφον δη καλοίς, Στέφανον τον εξ Αίνου 14 Απριλίου 1788»: βλ. *Θρακικά*, 2 ό.π., 279.

154. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957, 282.

χρονογραφικές παραστάσεις που περιβάλλουν την κεντρική μορφή. Στις σκηνές αυτές εικονίζονται ρεαλιστικά επεισόδια από το βίο του πρωτομάρτυρα με κυρίαρχο το δυτικότροπο διακοσμητικό στοιχείο στα χωρίσματα των παραστάσεων. Πρόκειται για μικρο-γραφικές σκηνές που συνδυάζουν το ύφος των ορθόδοξων μορφών με αναγεννησιακά στοιχεία. Στις δεκατέσσερις παραστάσεις του αγίου προβάλλεται το βιοματικό στοιχείο, οι χειρονομίες, η κίνηση. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι επίσης το χρυσό - κίτρινο βυζαντινό χρώμα. Τον άγιο στεφανώνουν δύο άγγελοι και ο ίδιος παριστάνεται σε σεμνή συγκρατημένη θέση κρατώντας θυμιατό και μια λιβανωτίδα. Η απόδοση της μορφής μάς παραπέμπει στη βυζαντινή παράδοση της κρητικής σχολής¹⁵⁵, στην οποία μάλλον ανήκει ο αγιογράφος, στη μεταβατική τεχνοτροπία του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα, που κινείται μεταξύ βυζαντινής παράδοσης και δυτικής επίδρασης¹⁵⁶. Την εικόνα αυτή παρουσιάζουμε ως έμμεση εικαστική μαρτυρία για τη ζωή και τη θρησκευτικότητα του νεομάρτυρα Αινίτη. Σημαντικό ιστορικό τεκμήριο αποτελεί η επιγραφή που υπάρχει στην εικόνα από τότε που βρισκόταν αυτή στον ιερό ναό της Αγίας Κυριακής στην Αίνο¹⁵⁷.

Σύμφωνα με στοιχεία από την προφορική παράδοση, η εθνική δράση των πέντε Σαμοθρακιτών νεομαρτύρων εντάσσεται στη μεγάλη σφαγή που έγινε στο νησί, όταν οι κάτοικοι εξεγέρθηκαν, το καλοκαίρι του 1821, με αποτέλεσμα την αιχμαλωσία και μεταφορά των περισσότερων στα σκλαβοπάζαρα της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας: από τους «15.000 κατοίκους σώθη-

155. Κ. Καλοκύρης, « Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί αγιογράφοι εν Μακεδονία », 111 - 138: *ΕΕΘΣ*, 16/1971, 115-117. Βλ. επίσης Σ. Καδάς, *Το Άγιον Όρος, τα μοναστήρια και οι θησαυροί του*, Αθήνα 1980. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1987.

156. Α. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*, 312-317.

157. *ό.π.*, *Θρακικά*, 2, 279.

καν μόνο 33 οικογένειες»¹⁵⁸, ενώ τα παιδιά εξισλαμίσθηκαν βίαια και πουλήθηκαν σε εύπορες μουσουλμανικές οικογένειες¹⁵⁹. Ανάμεσα στα παιδιά αυτά εξισλαμίσθηκαν και οι προαναφερθέντες Σαμοθρακίτες, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό των μικρασιατικών παραλίων: «εν μικρά ηλικία αιχμαλωτισθέντες, βιαίως υπήχθησαν τη πλάνη και ασεβεία»¹⁶⁰. Αργότερα όμως δραπέτευσαν από τη μουσουλμανική κοινωνία στην οποία βίαια εντάχθηκαν και επέστρεψαν στο νησί, όπου αποκήρυξαν τον ισλαμισμό και τον τουρκισμό.

Με βάση τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία, η ζωή στη Σαμοθράκη μετά την αποτυχημένη τοπική εξέγερση ήταν ειρηνική στα πλαίσια της φτώχειας και μικρής αγροτικής κοινωνίας και της συμβιβαστικής υποταγής που χαρακτήριζαν την πλειοψηφία των Θρακών. Η μικρή παραγωγή του νησιού άφηνε αδιάφορους τους Οθωμανούς, οι οποίοι δεν επέβαλαν αυστηρά κατασταλτικά μέτρα, επιτρέποντας την ελεύθερη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Η μοναδική αντίσταση των Σαμοθρακιτών είχε επικεντρωθεί στη διατήρηση της γλωσσικής και θρησκευτικής ετερότητάς τους που, μαζί με τη λαϊκή παράδοση, συνιστούσαν την εθνική διαφοροποίησή τους¹⁶¹. Αυτή η πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού, ο οποίος βρέθηκε μέσα σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία σε καθεστώς υποδούλωσης και σε αντιπαράθεση με διαφορετικές εθνότητες, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε πολ-

158. Λ. Μιλτιάδης, *Ο Ξεναγός*, Αλεξανδρούπολη 1993, 45: ο γέροντας Ε. Σαλαμανής, Σαμοθρακίτης που απεβίωσε το 1975 μετέφερε τις προσωπικές του μαρτυρίες στις επόμενες γενιές.

159. Δ. Αγγελώνιας, Γ. Πετρούδας, Α. Αντζανός, Δ. Στέργιος, *Η ακριτική Σαμοθράκη*, Σαμοθράκη 1993, 17: τα στοιχεία αυτά κατέγραψε ο ιατρός Σαμοθρακίτης Ν. Φαρδύς (1853-1900), βλ. και Σ. Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1982, 233-236.

160. Α. Παπαδόπουλος, «Θεολογία αρχαίων και νέων μαρτυρολογίων», 107-176: ΠΘΣ, ό.π., 169.

161. Σ. Παπαγεωργίου, ό.π., 179, και Ε. Ρόζος, *Οι Νησιώτες του Αιγαίου στον Αγώνα*, Αθήνα 1971, 30.

λά στοιχεία της εθνικής ταυτότητάς του, συνιστά επίσης φαινόμενο αντίστασης, διότι «δεν είναι μόνο ο ένοπλος αγώνας αντιστασιακή πράξη»¹⁶². Σ'αυτήν την κατηγορία αντίστασης, «στην εμπράγματη θεολογία του μαρτυρίου που τρέφει και συντηρεί την εκκλησιαστική συνείδηση του ελληνισμού» κατά την οθωμανική κυριαρχία, ανήκει η αποκήρυξη του ισλαμισμού από τους νεομάρτυρες¹⁶³. Οι πέντε Σαμοθρακίτες, παρά την παρότρυνση των κατοίκων του νησιού καθώς και του ίδιου του αρχιερέα της Τραϊανούπολης να αποφύγουν τη δημόσια αποκήρυξη του ισλαμισμού, προχώρησαν στην πράξη και τιμωρήθηκαν με φυλάκιση στη Μάκρη, στην περιφέρεια της οποίας υπαγόταν το νησί. Στη συνέχεια, οι οθωμανικές αρχές προσπάθησαν να μεταπείσουν τους φυλακισμένους, σύμφωνα με την εθιμοτυπική διαδικασία που ακολουθούσαν για όλους τους νεομάρτυρες. Μετά τη ρητή άρνησή τους, αποφασίστηκε η θανάτωσή τους στη Μάκρη. Ο μυστικός γραμματέας του σουλτάνου της Κωνσταντινούπολης ζήτησε «να τους κρεμάσουν σε τσιγκέλια ως υβριστές και καταφρονητές της τουρκικής θρησκείας»¹⁶⁴ και ο θάνατός τους, στις 6 Απριλίου 1835, προβλήθηκε ιδιαίτερα από τις τουρκικές αρχές, παραπέμποντας σε βασανιστήρια της πρωτοχριστιανικής εποχής. Σκοπός της στάσης αυτής ήταν η τρομοκράτηση των χριστιανικών πληθυσμών που ήδη μετείχαν στη νέα ιδεολογία της ενεργητικής αντίστασης του 1821¹⁶⁵.

162. Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, 19.

163. ό.π., 173.

164. βλ. *Η ακριτική Σαμοθράκη*, ό.π., 19-20. Παρατηρούμε ότι παρά τη στερεότυπη διήγηση για το μαρτύριο των νεομαρτύρων υπάρχουν και ειδοποιές διαφορές για το βίο και τα βασανιστήρια, οι οποίες συνιστούν τα ιστορικά, γεωγραφικά και χρονικά στοιχεία που τεκμηριώνουν την αντικειμενικότητα των διηγήσεων.

165. Κ. Χαράλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τα ιστορικο-φιλολογικά πηγές και τη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1989, 31-37, και για το μαρτυρικό θάνατό τους βλ. Σ. Κεμεντζετζίδης, ό.π., 424 και Ι. Περαντώνης,

Για τους Σαμοθρακίτες νεομάρτυρες εντοπίσαμε σε επιτόπια έρευνα δεκαπέντε σύγχρονες εικονογραφήσεις, οι οποίες αποτελούν έμμεσο ιστορικό εικονιστικό υλικό. Συγκεκριμένα, στη Χώρα της Σαμοθράκης, στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, βρίσκονται τρεις αγιογραφίες, οι οποίες ολοκληρώθηκαν μάλλον μετά το κτίσιμο του ναού, το 1875 από τον αγιογράφο που ανέλαβε και την εικονογράφηση όλης της εκκλησίας¹⁶⁶.

Ο εικονολογικός τύπος του νεομάρτυρα καθιερώθηκε από τους λαϊκούς αγιογράφους κατά τον 17^ο-18^ο αιώνα, την εποχή δηλαδή κατά την οποία άρχιζαν οι επαναστατικές κινητοποιήσεις στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Η λαϊκή θρησκευτική τέχνη, που αναπτύχθηκε κατά την επαναστατική και μετεπαναστατική περίοδο, εντάσσεται στο ρεύμα της λαϊκής ζωγραφικής, η οποία πρόβαλε κοσμικά θέματα από την εθνική και κοινωνική πραγματικότητα σε ύφος απλοϊκό και αφελές. Στη λαϊκή αγιογράφηση των νεομαρτύρων, η ενδυμασία του νέου αγίου, η καθημερινή φορεσιά του κατακτημένου απλού χωρικού σε συνάρτηση με την κόκκινη χλαμύδα, διαμορφώνει ένα νέο εικονογραφικό τύπο, ο οποίος εκφράζει το μεταίχμιο, την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στην *αγιοσύνη και την καθημερινότητα* του νεομάρτυρα¹⁶⁷.

Στην εικόνα (αρ. 3), η οποία αποτελεί την παλαιότερη εικονογραφική μαρτυρία (1897), τα μεταφυσικά στοιχεία της αγιοσύνης συμβολίζονται από τη χλαμύδα με το άλικο χρώμα του αίματος, από το φωτοστέφανο, από το σταυρό και από το κλαδί¹⁶⁸. Τα ιστο-

ό.π., τ. Α', 122, 126, 203, 311, 335.

166. Τις πληροφορίες οφείλω στον πατέρα Γ. Γιαλαμά από τη Σαμοθράκη, γνήσιο ερευνητή της τοπικής ιστορίας.

167. Γ. Πετρής, *Λαϊκή ζωγραφική*, ό.π., 78.

168. ό.π., 77: *ένα κλαδί στο χέρι και μάλιστα φοινικιάς σήμαινε την ελπίδα της ανάστασης και την ένδοξη πορεία, ή κάτι ανάλογο*. Βλ. επίσης Σ. Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1982, 81: Ο Ι. Δραγούμης στις χειρόγραφες σημειώσεις του για τη Σαμοθράκη αναφέρεται σε μια εικόνα των νεομαρτύρων, μάλλον παλαιότερη, διότι η λεζάντα που περιγράφει είναι διαφορετική

ρικά στοιχεία της αγωνιστικής δράσης των νεομαρτύρων εντοπίζονται στην καθημερινή ενδυμασία του ραγιά, στη φουστανέλα, στα τσαρούχια, στο πουκάμισο, στη ζώνη και στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά τα οποία παραπέμπουν στην ανθρώπινη υπόσταση και ολοκληρώνουν την τυπολογία της αναπαράστασης¹⁶⁹.

Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος των νεομαρτύρων έχει ιστορικό και αισθητικό ενδιαφέρον. Τα διηγηματικά σήματα¹⁷⁰ που περιέχει και οι συμβολισμοί τους ιστορούν¹⁷¹ την πραγματικότητα των νεομαρτύρων, καθώς η εικονογράφηση «μιμείται τα πρόσωπα των μαρτύρων, των αγίων» και το αποτέλεσμα είναι «αφηγηματικό και διδακτικό»¹⁷². Όσον αφορά στη μορφή, η εικόνα αποτελεί ένα

«εκεί είδα την εικόνα των πέντε νεομαρτύρων με φουστανέλλες και με τα ονόματά τους: Μανουήλ Παλογούδης - Γερο - Εμμανουήλ, Μιχαήλ Κύπριος, Θεόδωρος Δημητρίου Καλάκου, Γεώργιος Κουρούνης, Γεώργιος Κουρούνης».

169. Γ. Ν. Αικατερινίδης, «Λαϊκή λατρεία και θρησκευτικές παραδόσεις στη Σαμοθράκη», 11-35: Πρακτικά Στ' συμποσίου λαογραφίας, ΙΜΧΑ 1991, σσ.19-20: ο τύπος του ανδρικού ενδύματος που παρουσιάζεται στην εικόνα αποδίδει μάλλον παλαιότερο τοπικό ένδυμα, μια ενδιαμέση μορφή μεταξύ βράκας και φουστανέλας χωρίς πιέτες. Για την περιγραφή της θρακικής στολής και την ιδιαιτερότητα των τσαρουχιών - τσιρβουλιών στη Θράκη, βλ. Συλλογικό έργο, *Θράκη*, Αθήνα 1994: Γ. Αικατερινίδης, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 324.

170. Σύμφωνα με τις τεχνικές προδιαγραφές της λαϊκής τέχνης τα διηγηματικά σήματα στο έργο εξηγούν και συμπληρώνουν την ιστορική εικονογράφηση: στην εικόνα αρ. 3 έχουν προστεθεί τέσσερα λεκτικά σήματα που αφορούν τον ιστορικογεωγραφικό προσδιορισμό των εικονιζόμενων, την προέλευση του έργου (από τη συνδρομή κατοίκων), το χρόνο φιλοτέχνησης, το χρόνο ανακαίνισης (1964) και την αγιοποίηση των μαρτύρων μ' ένα απόσπασμα από το κατά Μάρκον «όστις θέλη οπίσω μου ελθείν οράτω τον σταυρόν αυτού και απαρνησάσθω εαυτόν και ακολουθήτω μοι».

171. Π. Μιχελής, *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1972, 137, 157.

172. ό.π., 138.

εικαστικό σήμα, μια λαϊκή αγιογράφιση με μακεδονικά στοιχεία¹⁷³ (φαρδιά πρόσωπα και ανοιχτόχρωμα σαρκώματα), ένα έργο θρησκευτικής τέχνης με βυζαντινόμορφα κυρίως στοιχεία σε λαϊκότροπη απόδοση που δεν παριστάνει απλώς, αλλά εκφράζει. Ειδικότερα, οι πέντε μορφές παρατίθενται σε πρώτο επίπεδο, που είναι συγχρόνως και το μοναδικό επίπεδο της εικόνας, σε μετωπιαία θέση. Σε ελαφρώς πλάγια τοποθέτηση εικονίζονται οι τέσσερις νεότεροι νεομάρτυρες (*Μανουήλ και Γεώργιος, Θεόδωρος και έτερος Γεώργιος*), οι οποίοι συμπαρίστανται στην κεντρική μορφή του Μιχαήλ που ήταν ο μεγαλύτερος σε ηλικία¹⁷⁴. Με την τοποθέτηση αυτή αποδίδεται διακριτικά η προοπτική στο έργο και το δυτικότροπο εικονιστικό σήμα του ουρανού συμπληρώνει το χώρο¹⁷⁵. Τα σώματα των Θρακών είναι σχηματοποιημένα, άτεχνα, με αλλοίωση των φυσικών αναλογιών και με ήρεμες και συγκροτημένες χειρονομίες, όπως αρμόζει στην αγιοποιημένη μορφή που εκφράζουν¹⁷⁶. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων συνδυάζουν την τεχνική της λαϊκότροπης ζωγραφικής, το ζωντανό δηλαδή μειδιάμα των κοσμικών μορφών με το ασκητικό, βυζαντινό βλέμμα των καθαγιασμένων προσώπων¹⁷⁷. Τα χρώματα στα ενδύματα είναι σεμνά, με απαλές

173. Π. Ζαμβακέλλης, *Εισαγωγή στη βυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα 1985, 18-22. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., ιθ'-ικ' και Κ. Καλοκύρης, «Η Μακεδονική και η Κρητική Σχολή», 115-117: *ΕΕΘΣ*, 16/1971.

174. Ο Μιχαήλ καταγόταν από την Κύπρο, αλλά από μικρή ηλικία έζησε στη Σαμοθράκη και όπως άλλοι αγωνιστές που έζησαν και έδρασαν στη μείζονα Θράκη έχει πολιτογραφηθεί ως Θρακιώτης.

175. Η τεχνική απόδοση του σύννεφου καθώς επίσης και οι ασώματοι στρογγυλοπρόσωποι άγγελοι χαρακτηρίζουν τη δυτική αναγεννησιακή τέχνη, ενώ η ορθόδοξη τεχνοτροπία σωματοποιεί τις αγγελικές μορφές: για τις επιμέρους πληροφορίες ευχαριστώ τον αγιογράφο Α. Τζανουδάκη.

176. Π. Ζαμβακέλλης, ό.π., 27-28.

177. Βλ. Ι. Αναστασίου, ό.π., 20: *στην εικονογραφία των νεομαρτύρων προβάλλεται ο μὴ ασκητικός χαρακτήρας τους, καθώς δεν ήταν ασκητές και αποξενωμένοι από τον κόσμο, αλλά ωραίοι άνδρες και γυναίκες, πραγματι-*

αποχρώσεις στις χλαμύδες: ουσιαστικά, μόνο το πορτοκαλί χρώμα κυριαρχεί στη χλαμύδα της κεντρικής μορφής και στις υπόλοιπες δίνεται η απόχρωση του καφέ και του λαδί, χωρίς την ένταση δηλαδή του κόκκινου χρώματος που λειτουργεί γενικότερα ως εικονιστικό σήμα του αίματος¹⁷⁸. Πέρα από την εικαστική ταυτότητα του έργου και την αντίστοιχη αισθητική λειτουργία του, δεν μπορεί να αγνοηθεί το λειτουργικό και θεολογικό επίπεδο της εικόνας, καθώς και όλων των αγιογραφικών μαρτυριών, ιδιαίτερα όταν αυτές τοποθετούνται σε ναούς και στοχεύουν στην τιμή του μάρτυρα. Στα πλαίσια της ορθόδοξης λατρείας, η εικονογράφηση υπενθυμίζει στους πιστούς ότι τα εικονιζόμενα πρόσωπα απευθύνονται όχι μόνο στις αισθήσεις και στην ιστορική μνήμη, αλλά και στην ανύψωση του λατρευτικού πνεύματος, όπως υποστηρίζει και ο ερευνητής Κ. Καλοκύρης:

*«αν η τέχνη μόνον, φίλε θέλγη σε της ζωγραφίας,
βλέπεις χρώματα ωραία και κανόνες συμμετρίας.
Αλλ' ουν στρέψον εκ της ύλης το περίεργον σου βλέμμα
και ανύψωσον τον νου σου ιστορίας εις το πνεύμα»¹⁷⁹.*

Οι επόμενες εικόνες (αρ. 4 και 5) αποτελούν νεότερες παραλλαγές της πρώτης εικονογράφησης των Θρακών νεομαρτύρων (αρ. 3) και χαρακτηρίζονται από έντονες τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις. Το έργο (αρ. 4) είναι σύγχρονη λαϊκή αγιογράφηση χωρίς ενημερωτικά στοιχεία για το χρόνο και τον καλλιτέχνη. Οι νεομάρτυρες παρουσιάζονται με τον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο, τη φουστάνελα, την κόκκινη χλαμύδα, το μπλε πουκάμισο και το πράσινο ζωνάρι, ενδυματολογικά σημεία της νεοελληνικής αγωνιστικής φο-

κοί γήινοι μάρτυρες.

178. Γ. Πετρής, ό.π., 15.

179. Κ. Καλοκύρης, *Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1972, 208-209: πρόκειται για επιγραφή του 19ου αιώνα που βρίσκεται στο καθολικό της Λαύρας του Αγίου Όρους.

ρεσιάς, και τα μεταφυσικά σύμβολα είναι όμοια με εκείνα της προαναφερθείσης εικόνας (αρ. 3). Η επόμενη εικόνα (αρ. 5) αποδίδει το ίδιο θέμα σε νατουραλιστική, δυτικότροπη, ναΐφ τεχνική, με χρωματικούς τόνους που προσδίδουν σωματικότητα και φυσικό όγκο στις μορφές, οι οποίες εικονίζονται σε προοπτική¹⁸⁰.

Στις θρησκευτικές εικόνες που παρουσιάζουμε οι μορφές των νεομαρτύρων εικονογραφούνται στην παραδοσιακή ενώπιον θέση, διότι η «κατά μέτωπον στάσις των αγίων δηλοί πάλιν τον άμεσον σύνδεσμον μεταξύ των μερών τούτων προσώπων και των πιστών»¹⁸¹ με μία ελαφρά κλίση των ακραίων μορφών (αριστερά και δεξιά) που φαίνονται να συνοδεύουν την κεντρική μορφή του μεγαλύτερου νεομάρτυρα Μιχαήλ. Μ' αυτήν τη στερεότυπη επανάληψη των εικονογραφικών λεπτομερειών, της θέσης και των χειρονομιών, επιβάλλεται ακόμη και στα δυτικότροπα έργα η αισθητική της ανατολικής χριστιανικής τέχνης, η οποία «αποφεύγει συνειδητά τη ζωηρή κίνηση, τις έντονες χειρονομίες, τη φυσικότητα των μορφών»¹⁸².

Ιδιαίτερο ιστορικό και αισθητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα (αρ. 6), η οποία φιλοτεχνήθηκε από το μοναχό Ευθύμιο Ι. στην Σκήτη Ιβήρων στο Άγιο Όρος, όπως αναγράφεται στο έργο. Ο αγιογράφος - μοναχός ακολουθεί πιστά τον εικονογραφικό τύπο των νεομαρτύρων προβάλλοντας ιδιαίτερα το νεαρόν της ηλικίας, την κοσμική ενδυμασία και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά σε νατουραλιστική, ναΐφ απόδοση. Την εικόνα αυτή εντοπίσαμε στο εξωκκλήσι των πέντε μαρτύρων στη Χώρα της Σαμοθράκης, ενώ η χρονολογία δωρεάς του έργου, το 1949, μας παραπέμπει στα αγιογραφικά εργαστήρια του Αγίου Όρους, τα οποία από τις αρχές

180. Τα στοιχεία που αναγράφονται στο έργο αναφέρονται στην ανακαίνισή του που έγινε το 1964 από την οικογένεια Σταφυλά.

181. Κ. Καλοκύρης, *Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1972, 133.

182. ό.π., 195.

του 20ού αιώνα συνεχίζουν τη μεταβυζαντινή τεχνοτροπία, αλλά και το συνδυασμό της με άλλες τεχνοτροπίες¹⁸³. Στον ίδιο ναΐσκο έχει ενσωματωθεί στο τέμπλο νεότερη εικόνα (αρ. 7) με έντονα δυτικά στοιχεία στη νατουραλιστική απόδοση των μορφών. Οι Θρακιώτες εικονίζονται με κόκκινους μανδύες και μπλε ενδυμασία (πουκάμισο και φουστανέλα), η οποία μας παραπέμπει στην τοπική σκουρόχρωμη ενδυμασία των κτηνοτρόφων, στη μαύρη ή μπλε βράκα και το γιλέκο¹⁸⁴. Οι πέντε μορφές έχουν τοποθετηθεί από τον άγνωστο αγιογράφο σε ημικυκλικό χώρο, ενώ το μπλε και το πράσινο επιβάλλονται στο φόντο.

Η εικόνα (αρ. 8) αποτελεί παράδειγμα σύγχρονης αγιογράφησης που ακολουθεί πιστά τους κανόνες της μεταβυζαντινής τέχνης βρίσκεται στην εκκλησία Γεννέθλιο της Παναγίας στη Σαμοθράκη και αποδίδει με αυστηρή βυζαντινή τεχνοτροπία τον εικονογραφικό τύπο του νεομάρτυρα. Οι πέντε αγωνιστές παρουσιάζονται ως άγιοι, χωρίς να δίνεται έμφαση στην κοσμική ταυτότητά τους. Οι μανδύες καλύπτουν πλήρως το άνω μέρος των σωμάτων και ελάχιστα διακρίνονται οι φουστανέλες και τα ζωνάρια των τεσσάρων νεομαρτύρων, ενώ το κεντρικό σώμα του Μιχαήλ καλύπτει πλήρως ο μανδύας. Η απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών ακολουθεί επίσης το βυζαντινότροπο ύφος των υπολοίπων αγιογραφιών του ναού, ο οποίος μάλλον φιλοτεχνήθηκε από έναν αγιογράφο, σύμφωνα με τις σύγχρονες απαιτήσεις της λατρευτικής εικόνας.

Στο εξωκλήσι του Προφήτη Ηλία στο νησί εντοπίσαμε μια παλαιότερη, αχρονολόγητη επίσης λαϊκή εικόνα, αγνώστου αγιογράφου, η οποία αποτελεί τη μοναδική εικονογράφηση των πέντε μαρτύρων με μειδιάμα. Οι Σαμοθρακίτες εικονίζονται χαμογελαστοί, με

183. Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Θρησκευτικά θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική 1900-1940*, Θεσσαλονίκη 1984, 31-35.

184. Συλλογικό έργο, *Θράκη*, Αθήνα 1994: Γ. Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 324.

στρογγυλά, γήινα πρόσωπα και χαμηλό βλέμμα. Κυριαρχούν τα βυζαντινά χρώματα καφέ, πράσινο και ο κόκκινος μανδύας της κεντρικής μορφής. Στην εικόνα αυτή (αρ. 9) αναγράφεται ο ιστορικός, διηγηματικός τίτλος «οι άγιοι πέντε μάρτυρες Σαμοθράκης μαρτυρήσαντες εν Μάκρη Θράκης, εν έτει 1836» όπως συνηθιζόταν στις ιστορικές λαϊκές εικόνες του 19^{ου} αιώνα.

Στην ίδια κατηγορία της λαϊκής αγιογράφησης ανήκει η εικόνα (αρ. 10), έργο σύγχρονο, δωρεά του 1966, που βρίσκεται στο τέμπλο της εκκλησίας Γεννέθλιο της Παναγίας στο Λάκκωμα της Σαμοθράκης. Στην εικονογράφηση αυτή η δυτικότερο τεχνοτροπία παρεμβαίνει αισθητά στην παραδοσιακή, ανατολική παράταξη των βυζαντινών μορφών, οι οποίες χωρίζονται σε δύο επίπεδα: τρεις μορφές σε πρώτο επίπεδο και δύο σε δεύτερο επίπεδο¹⁸⁵.

Το έργο (αρ. 11), σύγχρονη επίσης φορητή εικόνα φιλοτεχνήθηκε από τον ιερομόναχο παπα-Λουκά το 1981 και βρίσκεται στην εκκλησία της Παναγίας Καμαριώτισσας¹⁸⁶ στο νησί. Πρόκειται για μια καθαρή προσπάθεια διατήρησης των βυζαντινών κανόνων, σύμφωνα με την οποία οι νεομάρτυρες εικονίζονται συγκρατημένοι, ως ιδεαλιστικές μορφές αγίων χωρίς την κοσμική ενδυμασία με λιτότητα, ευγένεια στο πρόσωπο και στις χειρονομίες και τα σκοτεινά χρώματα (μωβ, καφέ, πράσινο) που αρμυζουν στη βυζαντινή παράδοση¹⁸⁷. Η κεντρική μορφή του Μιχαήλ προβάλλεται σε πρώτο επίπεδο με μεγαλύτερες διαστάσεις και η απουσία βήθους καλύπτει

185. Η εικόνα είναι αφιέρωμα των οικογενειών Κ.Σ. και Γ.Κ. Δημοσθένους, όπως δωρεές είναι οι περισσότερες φορητές εικόνες με τους πέντε νεομάρτυρες. Η αναγραφή των δωρητών αποτελεί μοναδικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των περισσότερων έργων.

186. Ο ιερομόναχος παπά Λουκάς αγιογράφησε το μεγαλύτερο μέρος της εκκλησίας ακολουθώντας το μεταβυζαντινό ορθόδοξο ύφος αγιογράφησης. Η παραγγελία της συγκεκριμένης εικόνας έγινε από τον προμνημονευόμενο πατέρα Γιαλαμά στον οποίο οφείλω και τα στοιχεία.

187. Κ. Καλοκύρης, «Η Μακεδονική και η Κρητική Σχολή», 115-117: *ΕΕΘΣ*, 15/1971.

ται από χρυσαφί χρώμα, μια επιφάνεια ενσωματωμένη στο μορφικό σύνολο.

Την επόμενη εικόνα (αρ. 12) εντοπίσαμε στα Θερμά Σαμοθράκης στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για μια σύγχρονη, λαϊκή φορητή εικόνα, έργο του Σ. Τσίπου, ο οποίος εικονογραφεί σε απλοϊκό σχεδιασμό με έντονα χρώματα και προοπτική τους πέντε μάρτυρες. Τους τοποθετεί σε ωσειδές πλαίσιο, χαρακτηριστικό εικαστικό σήμα της λαϊκής εικονογράφησης. Η άτεχνη αυτή απόδοση των νεομαρτύρων παρουσιάζει ενδιαφέρον, επειδή δημιουργεί ένα διαφορετικό εικονογραφικό τύπο, που αντιστοιχεί πλήρως στη σύγχρονη μορφή του γεωργού και κτηνοτρόφου Σαμοθρακίτη.

Οι δώδεκα αγιογραφικές μαρτυρίες που παρουσιάσαμε κοσμούν ναούς και εξωκλήσια στο νησί της Σαμοθράκης, χώρο εξισλαμισμού για τους πέντε μάρτυρες. Επίσης, στο χώρο του μαρτυρίου τους στην Μάκρη Αλεξανδρούπολης έχουν τοποθετηθεί φορητές εικόνες προς τιμήν τους. Στο ναό που έχει κτιστεί προς τιμήν τους έχει ενσωματωθεί στο τέμπλο εικόνα (αρ. 13) η οποία συνδυάζει αρμονικά τα βυζαντινά και λαϊκότεροπα στοιχεία.

Ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα (αρ. 14) η οποία βρίσκεται στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας στη Μάκρη, έργο του 1933. Πρόκειται για τη μοναδική εικονογράφηση των πέντε μαρτύρων με τη θρακιώτικη - τοπική, παραδοσιακή ενδυμασία. Οι Θρακιώτες παρουσιάζονται σοβαροί, ήρεμοι, ως απλοί κάτοικοι της περιοχής, με βράκα, ζωνάρι και πουνάμισο, ενώ ο κόκκινος μανδύας, ο σταυρός και το κλαδί φοινικιάς αποτελούν τα μοναδικά θεολογικά σύμβολα - σήματα της αγιοποιημένης ταυτότητάς τους.

Η τελευταία εικόνα (αρ. 15) βρίσκεται στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην Αλεξανδρούπολη. Πρόκειται για μια σύγχρονη λαϊκή αγιογράφηση, η οποία ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του νεομάρτυρα και την τεχνική της μεταβυζαντινής τέχνης. Τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και τα βυζαντινά χρώματα (πράσινο, χρυσό) εικονογραφούν σ' ένα αρμονικό σύνολο τους πέντε μάρτυρες οι οποίοι μεταδίδουν στο θεατή - πιστό το «χαροποιόν πένθος», τη θλίψη και την ελπίδα του ραγιά αγωνιστή κατά τη

διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης¹⁸⁸.

Η πλειονότητα των έργων που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο αυτό ανήκουν στο χώρο της λαϊκής εικονογράφησης, η οποία με απλοϊκά «άδολα οπτικά και εικονογραφικά σύμβολα»¹⁸⁹ ασκεί από τον 19^ο αιώνα σημαντικό κοινωνικό και θρησκευτικό ρόλο. Πέρα από το λειτουργικό ρόλο της ζωγραφικής αυτής, τη διακόσμηση δηλαδή των ναών και το λατρευτικό χαρακτήρα των συγκεκριμένων εικόνων, η εκκλησιαστική τέχνη της Ορθοδοξίας μπορεί να συμβάλει στη διδακτική της ΠΙ αξιοποιώντας «τη δυνατότητα των Βυζαντινών να αναφέρονται με μια απλή απεικόνιση σε σημαντικά γεγονότα της εποχής»¹⁹⁰. Στο σύνολο των δεκατριών έργων που έχουν εντοπιστεί ακολουθείται ο παραδοσιακός εικονογραφικός τύπος του νεομάρτυρα. Από τα δέκα έργα απουσιάζει η υπογραφή του αγιογράφου και τα έργα αρ. 6, 9, 14, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, επειδή οι μορφές των πέντε μαρτύρων εκκοσμιεύονται και προσεγγίζουν το σύγχρονο κάτοικο, τον αγρότη του νησιού. Στα καθαρά βυζαντινόμορφα έργα αρ. 8, 11, δίνεται έμφαση στο λατρευτικό χαρακτήρα της εικόνας, ενώ τα υπόλοιπα λαϊκότερα έργα ενδιαφέρουν περισσότερο τον ιστορικό ερευνητή, επειδή μπορούν να ενταχθούν ως έμμεσες μαρτυρίες στην αντιστασιακή δράση των Θρακών, χάρη στην οποία διατηρήθηκε η χριστιανική ετερότητα στο κέντρο μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Η εκκλησιαστική τέχνη και ιδιαίτερα η λαϊκή εικονογράφηση της εποχής που μελετούμε, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας, λειτουργεί και ως φορέας ιστορικής γνώσης, επειδή κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης αποτελούσε ένα ανοιχτό βιβλίο για τον αμόρφωτο, εξαθλιωμένο θρακικό ελληνισμό. Ο ιστορικός χαρακτήρας της βυζα-

188. Α. Ιωάννου, *Η ελληνική ζωγραφική, 19ος αιώνας*, Αθήνα 1974, 13-14.

189. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναϊφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 18.

190. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα*, Αθήνα 1992, 41.

ντινής και μεταβυζαντινής εικονογράφησης¹⁹¹, σε συνάρτηση με τη θεολογία που εκφράζει, ενδυνάμωναν την ορθόδοξη συνείδηση των κατακτημένων στα πλαίσια της δυναμικής επιρροής που ασκούσε η εκκλησία και η εκκλησιαστική τέχνη στους ορθόδοξους λαούς¹⁹². Τα έργα που αναπαριστάνουν και διασώζουν εικονιστικά τις μορφές των Θρακών νεομαρτύρων αναδεικνύουν το ρόλο της εκκλησιαστικής τέχνης κατά τη νεότερη και σύγχρονη νεοελληνική ιστορία. Ανήκουν στην προοδευτική τάση της αγιογράφησης, η οποία προσεγγίζει την ανθρώπινη υπόσταση των αγίων και αγωνιστών με ανάλογα μορφικά σημαίνοντα¹⁹³. Μ' αυτόν τον τρόπο προβάλλεται η παλικαρία ενεργητική συμπεριφορά των κατακτημένων, παρά το γεγονός ότι οι νεομάρτυρες δεν κατηγορήθηκαν άμεσα για τη συμμετοχή τους σε επαναστατική δράση. Ωστόσο, ο παράνομος κοινωνικά χαρακτήρας της θυσίας τους μεταγράφεται στην εικαστική γλώσσα ως επαναστατική πράξη¹⁹⁴. Επίσης στην αντίστοιχη υμνογραφία χρησιμοποιούνται λεκτικά σχήματα που προσδιορίζουν μια επαναστατική συμπεριφορά, όπως φαίνεται στο απόσπασμα που παραθέτουμε «*αθλητικήν ανδρείαν αναλαβόντες, στερρώς αντικατέστησε τη των διωκτών μανία...και ανδρειοφρόνως αγωνισάμενοι*»¹⁹⁵.

191. Γ.Ε. Βρεττός, *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1994: Ο προσδιορισμός των έργων ως μεταβυζαντινών αφορά κυρίως στη χρονική συντεταγμένη του όρου, διότι μας ενδιαφέρει η ιστορική προσέγγιση του εικονιστικού υλικού και κατά δεύτερο λόγο μόνο η τεχνοτροπική ανάλυσή του.

192. Χ. Γιανναράς, *Η κρίση της προφητείας*, Αθήνα 1988², 177: στην ορθόδοξη ανατολή η τέχνη δεν αναζητά, αλλά διατυπώνει τη θεολογική αλήθεια που είναι καθολικό βίωμα της εκκλησίας.

193. Γ. Πετρός, ό.π., 86.

194. Ι. Αναστασίου, ό.π., 53.

195. Το απόσπασμα είναι από νεότερη ασματική Ακολουθία που εκδόθηκε το 1970 και γράφηκε από τον Αγιορείτη υμνογράφο Γ. Μικραγιαννανίτο: βλ. *Ακολουθία των αγίων ενδόξων πέντε νεομαρτύρων*, εποιήθη εν Αγίω Όρει

Η ιστορική ταυτότητα των Θρακών νεομαρτύρων αναδεικνύεται μέσα από τη ρεαλιστική απόδοση και τη σχεδιαστική λιτότητα της εικονογράφησης τους, η οποία σε αρκετά έργα υπερβαίνει τα αυστηρά βυζαντινά πρότυπα, «τη στερεότητα ενός μυστικιστικού δογματισμού»¹⁹⁶. Στον εικονογραφικό τύπο των Σαμοθρακιτών μαρτύρων αποδίδεται με επιτυχία η μελαγχολική μορφή του αγωνιστή με το σεμνό μουστάκι που κυριάρχησε στην τέχνη της εποχής (15^{ος}-18^{ος}) κατά την οποία έδρασαν κυρίως οι νεομάρτυρες. Στη συνέχεια, ο ίδιος εικονογραφικός τύπος χρησιμοποιήθηκε για την αναπαράσταση των στρατιωτικών αγίων¹⁹⁷.

Η τοποθέτηση των εικόνων στους ναούς και αρκετές φορές σε τοπικούς ναούς που οικοδομούνται προς τιμήν τους εντάσσει τα συγκεκριμένα έργα στο λατρευτικό εικονιστικό υλικό μέσα από το οποίο ο σύγχρονος πιστός δεν αντιμετωπίζει τους νεομάρτυρες ως «μια στατική ανάμνηση ιερών προσώπων», αλλά τους δέχεται στο διαρκές παρόν «όπου η σημασία του ιστορούμενου ιστορικού γεγονότος υψώνεται πάνω από το χώρο και χρόνο, πέραν των τοπικών και χρονικών ορίων»¹⁹⁸.

Η θυσία των νεομαρτύρων, σε συνδυασμό με την κοινωνική καταγωγή τους, μας παραπέμπει στους μάρτυρες της πρώτης Εκκλησίας, όταν οι μάρτυρες ήταν κυρίως λαϊκοί, απλοί άνθρωποι, άντρες και γυναίκες που θανατώθηκαν για την πίστη τους. Οι νεομάρτυρες και η δράση τους προβάλλουν περισσότερο τη λαϊκή καταγωγή της θρησκείας και την κοινωνική προσφορά της Εκκλησίας κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας. Το μαρτύριο των αγωνιστών αυτών δεν ήταν αποτέλεσμα ενός «νοσηρού θρησκευτικού μυστικισμού» αποξενωμένου από τη ζωή και την καθημερινή

υπό Γερασίμου Μοναχού Μικραγιαννανίτου, Αθήνα 1970, 8.

196. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη, πηγές - προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον ΙΣΤ΄ αιώνα ως την εποχή μας*, Αθήνα 1993³, 119.

197. Φ. Κόντογλου, *Έργα Γ΄, Η πονεμένη Ρωμιοσύνη*, Αθήνα 1984⁶, 124.

198. Κ. Καλοκύρης, *Η ζωγραφική της ορθοδοξίας*, Θεσ/νίκη 1972, 209

πραγματικότητα του λαού, αλλά ήταν αποτέλεσμα πίστης και ιερόραξης των αξιών της ζωής¹⁹⁹. Για το λόγο αυτό και οι νεομάρτυρες από τη Σαμοθράκη τιμήθηκαν σχεδόν συγχρόνως με τη δράση τους από τους χριστιανούς της περιοχής. Από το 1843 ήδη είχε συντεθεί ακολουθία - εγκώμιον από τον Αγιορείτη μοναχό Ιάκωβο, έπειτα από προτροπή του επισκόπου Τραϊανούπολης Άνθιμο, ενώ η μνήμη τους γιορτάζεται και στο Άγιο Όρος²⁰⁰. Η επίσημη ωστόσο αγιοποίηση των Σαμοθρακιτών αγωνιστών έγινε, όπως και για τους περισσότερους νεομάρτυρες πολύ αργότερα, με την Η΄ Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη. Ως ημέρα εορτής τους καθιερώθηκε η Κυριακή του Θωμά.

Τελευταίο ιστορικό τεκμήριο της αγωνιστικής ταυτότητας των Σαμοθρακιτών νεομαρτύρων αποτελεί το ξίφος (αρ. 16) που έχει διασωθεί στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης και ανήκε σ' έναν από αυτούς. Η αραβική επιγραφή του ξίφους καταμαρτυρεί τη θρησκευτική και εθνική ταυτότητα της δράσης τους καθώς σημειώνεται ότι «*το σπαθί αυτό είναι για την δόξα του Θεού για την πατρίδα και για την τιμή*»²⁰¹.

Γενικότερα η αξιοποίηση του εικονιστικού υλικού που αφορά τους νεομάρτυρες έγκειται στη χρήση του ως εποπτικού υλικού στα πλαίσια μιας ιστορικής αγωγής. Η κοσμική ταυτότητα των νεομαρτύρων και το αγωνιστικό επίπεδο της δράσης τους ενδιαφέρουν τον ιστορικό ερευνητή και το διδάσκοντα κάθε ΤΙ, διότι μπορούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς για τους διδασκόμενους, καθώς επίσης και ως λαμπρό παρά-

199. ό.π., 319.

200. Γ. Ν. Αικατερινίδης, «Λαϊκή λατρεία και θρησκευτικές παραδόσεις στη Σαμοθράκη», 11-35: *Πρακτικά Στ' συμποσίου λαογραφίας*, ΙΜΧΑ, 1991, 18. και Κ. Αποστολίδης, «Ανέκδοτος Ακολουθία και εγκώμιον πέντε Θρακών νεοφανών μαρτύρων Μανουήλ, Γεωργίου, Μιχαήλ, Θεοδώρου και Γεωργίου», 335-363: *Θρακικά*, 16/1941.

201. Για τη φωτογραφία και τα στοιχεία ευχαριστώ την κ. Α. Μαλτέζου, καθηγήτρια στη Σαμοθράκη.

δειγμα της υποστήριξης της Επανάστασης από την *κατώτερη*, ανώνυμη Εκκλησία. Μ' αυτόν τον τρόπο, εμπλουτίζεται το αφηγηματικό και εικονιστικό υλικό της εθνικής ιστορίας και συγχρόνως γίνεται κατανοητή η καθολική και ποικίλη αντίσταση του ελληνισμού κατά την οθωμανική κατάκτηση. Η δράση και η εικονογράφηση των νεομαρτύρων κάθε περιοχής ενδιαφέρει τον ιστορικό όσον αφορά τη σχέση και την εξάρτηση της θρησκευτικής με την εθνική ετερότητα, η οποία καθόριζε και καθορίζει τον εθνισμό και τη συμπεριφορά αρκετών λαών και ιδιαίτερα της βαλκανικής χερσονήσου.

IV. Πρόσθετα στοιχεία

Η γνώση της ΤΙ και η εικονογράφηση των τοπικών αγωνιστών της σύγχρονης ιστορίας μπορούν να συμβάλουν σε μια διαπολιτισμική προσέγγιση της ιστορίας όσον αφορά στις ιστορικές περιόδους που παρατηρείται κοινή δράση και συμπεριφορά ανάμεσα σε γειτονικές περιοχές και λαούς. Ειδικά για την περίπτωση των Βαλκανίων το παράδειγμα των νεομαρτύρων και η επαφή των διδασκομένων με τη λαϊκή εικονογράφησή τους μπορεί να ενώσει παρά να χωρίσει την ιστοριογραφική έρευνα και τα αντίστοιχα αποτελέσματά της. Ενισχυτικό στοιχείο για την πρόταση αυτή αποτελεί η νεομάρτυς Χρυσή από τα Σλάτενα Μογλενών της Μακεδονίας²⁰² (αρ. 17), η οποία τιμάται για τη θυσία της από όλους τους ορθόδο-

202. Σήμερα το χωριό Σλάτενα ονομάζεται Χρυσή από το όνομα της Αγίας και ανήκει στο νομό Πέλλας. Την εποχή του μαρτυρίου της Αγίας στην ευρύτερη περιοχή της βορειοδυτικής Μακεδονίας κατοικούσαν Έλληνες, Βούλγαροι και Τούρκοι: Χ. Δ. Βασιλοπούλου, *Βίοι Αγίων, Η Αγία Χρυσή*, Αθήνα: Ορθόδοξος τύπος, χ.χ. Βλ. επίσης Απ. Αθ. Γλαβίνας, «Η εικονογραφία της Αγίας Χρυσής»: *Εδεσηνός*, 2001, 18-20, όπου παρτίθεται πλούσια βιβλιογραφία.

ξους των ακριτικών περιοχών και ιδιαίτερα στο νομό του Έβρου²⁰³, στη νότια Βουλγαρία και κυρίως στη δυτική Μακεδονία (Έδεσσα, Φλώρινα, Καστοριά)²⁰⁴. Ιδιαίτερο ιστορικό και εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχογραφία στο Μοναστήρι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο ομώνυμο χωριό της δυτικής Μακεδονίας, όπου ιστορούνται η απαγωγή και τα μαρτύρια της Αγίας: «*πρόκειται για μια αξιόλογη τοιχογραφία με στοιχεία για τη σύνδεση της λαϊκής εκκλησιαστικής εικονογραφίας με την αντίστοιχη αστική κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα*»²⁰⁵.

Στην περίπτωση που μελετούμε ο τόπος αναφέρεται στην προέλευση, καταγωγή των Νεομαρτύρων, αλλά και στο χώρο δράσης τους σε άλλες περιοχές καθώς επίσης και στον τόπο του μαρτυρίου-θανάτου, διότι συνιστούν την ιστορική και θεολογική – ηρωική ταυτότητά τους. Σ' αυτήν την προοπτική ο Κοσμάς Αιτωλός (1714-1779) συγκαταλέγεται στους τοπικούς νεομάρτυρες για πολλές περιοχές των περιοδειών του. Στα Γρεβενά δόθηκε το όνομά του σε χωριό της περιφέρειας και χτίστηκε ομώνυμος ναός με τη συμπαράσταση των κατοίκων και του μητροπολίτη Φλώρινας Αυγ. Καντιώτη. Στην Καστοριά, στα χωριά της Αχρίδας και του Μοναστηρίου υπάρχουν επίσης αφιερωμένοι ναοί στον Κοσμά τον Αιτωλό. Παρόμοια ο Αγ. Γεώργιος (1808-1838) από το Τσούρχλι Γρεβενών (σή-

203. Η φορητή εικόνα αρ. 17 προέρχεται από το αρχείο του Σουφλιώτη Μ. Πατέλη και είναι σύγχρονη, ανωνύμου.

204. I. Dimitrov, «Οι Νεομάρτυρες στη ζωή της βουλγαρικής εκκλησίας», σσ. 425-434: ΠΘΣ, ό.π., και I. Περαντώνης, ό.π., τ. Β'. Για την εικόνα αρ. 17 ευχαριστώ τον κ. Μ. Πατέλη από το Σουφλί.

Για την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής των Μογλενών βλ. Μ. Α. Μαρτάκης, *Ιερά Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Αλμωπίας του Νομού Πέλλης*, Ιερά Μητρόπολη Έδεσσας, Πέλλας και Αλμωπίας, 2000. Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη, 1973. *Ιερά Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Αριδαίας-Πέλλης, ιστορική έρευνα*, Έδεσσα, 1992.

205. Για τη δημοσίευση της τοιχογραφίας βλ. Ν. Μουτσόπουλο στο Απ. Αθ. Γλαβίνας, «Η εικονογραφία της Αγίας Χρυσής»: *Εδεσσηνός*, 2001, 18.

μερα το χωριό ονομάζεται Αγ. Γεώργιος) με τόπο μαρτυρίου τα Ιωάννινα μετέχει στη διπλή τοπική ταυτότητα της καταγωγής και του μαρτυρίου του όπως πολλοί νεομάρτυρες, οι οποίοι ανάλογα τιμώνται με ναούς, εικόνες και ειδική υμνογραφία²⁰⁶.

Οι πρόσφυγες Θρακιώτες όπως και όλοι οι Έλληνες πρόσφυγες μεταφέρουν στους τόπους εγκατάστασής τους το σύνολο των παραδόσεων μέσα στο οποίο η θρησκευτική, λατρευτική παράδοση κατέχει ένα πολύ σημαντικό ρόλο. Το παράδειγμα των νεομαρτύρων εντάσσεται στην ιστορία της νοοτροπίας και της κουλτούρας που μεταφέρουν λαοί και ομάδες στη διάρκεια των μετακινήσεων με αποτέλεσμα να συναντούμε μέχρι σήμερα την εικονογράφηση νεομαρτύρων σε χριστιανικές περιοχές όμορων λαών. Η αγιογράφηση των νέων αυτών μαρτύρων (προς διάκριση από τους πρώτους μάρτυρες της Εκκλησίας) υστερόχρονα συνήθως από το μαρτύριο και η τοποθέτηση των εικόνων τους στις τοπικές Εκκλησίες και στα εξωκλήσια των Βαλκανίων αποκτά ιστορικό και πολιτισμικό ενδιαφέρον, διότι

- υπερβαίνει το λατρευτικό ρόλο της εκκλησιαστικής αγιογράφησης
- απελευθερώνει τα μυθολογικά στοιχεία του μαρτυρίου
- εμπλουτίζει την ιστορική εικόνα
- εισάγει την εκκλησιαστική ιστορία στην τοπική και γενική ιστορία
- προκαλεί το διάλογο έθνους/ εθνών - Εκκλησίας²⁰⁷.

Ο εικονογραφικός τύπος του Νεομάρτυρα διαμορφώθηκε τον 17^ο-18^ο αιώνα από τον ανώνυμο, λαϊκό αγιογράφο των Βαλκα-

206. Γ. Κακαφίκας, *Ιστορία της περιφέρειας Γρεβενών*, Θεσ /νίκη 1995.

207. Δ. Κωνσταντέλος. (1988). «Οι βίοι των Νεομαρτύρων ως πηγή μεθόδων ισλαμικού προσηλυτισμού»: *Π.Θ Σ.*, 206-223. Θεσσαλονίκη. Δ. Κυρζατάς (1988). «Το νόημα της ιστορίας στο μάθημα των Θρησκευτικών»: *Πρακτικά-Η διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, 92-97, Εταιρία Μελέτης Ελληνισμού. Αθήνα.

νίων²⁰⁸ και συνέβαλε στη λαϊκή κατεύθυνση της αγιογράφησης, στην υπέρβαση της βυζαντινότητας αυστηρής τυπολογίας, διότι αποδέχθηκε κοσμικά και ιστορικά στοιχεία. Τα ισχυρότερα δημιουργικά λαϊκά φαινόμενα προέρχονται από το μη αστικό χώρο και ιδιαίτερα από τους αυτοδίδακτους καλλιτέχνες του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα. Τα παραδείγματα που αντλούμε από τους Έλληνες και τους Βούλγαρους νεομάρτυρες στο χώρο της μείζονος Θράκης, οι οποίοι συμβιώνουν και επικοινωνούν από τον 14^ο αιώνα με αλληλεπιδράσεις στην καθημερινή ζωή προσφέρουν κατάλληλο υλικό για μια *διαπολιτισμική*²⁰⁹ προσέγγιση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου²¹⁰. Ο όρος Νεομαρτυρολογία προσδιορίζει την ιδεολογική αντίσταση της χριστιανικής βαλκανικής κοινότητας και για το λόγο αυτό οι αλλόγλωσσοι νεομάρτυρες αποτελούν κατάλληλη θεματική στη σύγχρονη πολυπολιτισμική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Τα ονόματα και οι βίοι των Βουλγάρων νεομαρτύρων, όπως των Ιωάννη, Δαμασκηνού, Ονούφριου, Προκοπίου, Παρθένιου (αρ. 18) σε παράλληλη παρουσίαση με τους Θρακιώτες νεομάρτυρες θεμελιώνουν την πεποίθηση για τις κοινές πολιτισμικές και θρησκευτικές βάσεις των χριστιανών κατά την οθωμανική κυριαρχία²¹¹. Η καθημερινή, τοπική ενδυμασία του μάρτυρα απο-ιδεολογικοποιεί τη λατρευτική, χριστιανική μορφή του αγίου και κοσμικοποιεί την άρνηση του εξισλαμισμού, με αποτέλεσμα την *πολιτικοποίηση* της α-

208. Γ. Πετρής (1988). *Λαϊκή Ζωγραφική*. Αθήνα.

209. Θ. Βακάλιος (1997). *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δυτική Θράκη*. Αθήνα.

210. Βλ. ενδεικτικά Α. Α. Vasiliev (1954). *Ιστορία Βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1453*. Μετ. Δ. Σαβράμη. Αθήνα, 49. Ε. Αλεξάκης (1979). «Αλληλεπιδράσεις Ελλήνων και Βουλγάρων της Θράκης»: *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας, ΙΜΧΑ*, 25-40.

211. Κ. Νιχωρίτης (1998). «Η επίδραση του Αγίου Όρους στην Παιδεία των Βουλγάρων 18^{ου}-19^{ου} αιώνας»: *Η Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Θεσσαλονίκη*, 142. Χ. Γ. Σταυρόπουλος (1971). *Οι Νεομάρτυρες και η ελληνική επανάσταση*. Αθήνα.

ντίστασης των Νεομαρτύρων. Θεωρούμε²¹² τη διαδικασία αυτή ως τον κυριότερο λόγο, για τον οποίο η επίσημη Εκκλησία δίσταζε να ανακηρύξει την αγιοποίηση σύγχρονα με το μαρτύριο²¹³, διότι θα θεωρείτο υπεύθυνη για την ενεργή, αγωνιστική δράση των νεορών χριστιανών. Η κοινωνική προσέγγιση των νεομαρτύρων και της εικονογράφησης τους δεν εστιάζεται στη μεταφυσική έννοια της μορφής, αλλά στο ζωγραφικό σήμα της προοδευτικότητας, στη φορεσιά του μάρτυρα, η οποία δεν ακολουθεί την τυπολογία των αγίων.

Το επάγγελμα των νεομαρτύρων, η κοινωνική λαϊκή προέλευσή τους από τις ομάδες παραγωγής, τους αγρότες και τους χειροτέχνες, τους δασκάλους και τις γυναίκες, οι οποίες αντιστάθηκαν στα στερεότυπα της διαφυλικής υποταγής προσφέρουν παιδαγωγικό υλικό, αφηγηματικό²¹⁴ και εικονογραφικό υλικό για κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης και ιδιαίτερα για την προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οι οποίες συνιστούν το θεμέλιο μιας ανθρωπολογικής Αγωγής προς την Ειρήνη και τη Δημοκρατία.

Το πλήθος των νεομαρτύρων μετείχε στην καθημερινότητα της υπόδουλης πραγματικότητας και της μεγάλης ένδειας, που βίωναν οι χριστιανοί αγρότες. Με την τελική πράξη του εκούσιου μαρτυρί-

212. Ο Καθηγητής Δ. Γόνης σημειώνει ότι δεν υπήρξε δισταγμός της Εκκλησίας για την Ανακήρυξη των Νεομαρτύρων σε Αγίους, αλλά δεν είχε παγιωθεί επισήμως και γενικώς ο θεσμός της επίσημης ανακηρύξεως Αγίου. Ωστόσο είχε διατυπωθεί η άποψη από τον Αθανάσιο τον Πάριο ότι «οι νέοι Μάρτυρες εισίν Άγιοι, και πρέπει να τιμώνται ως τοιούτοι άνευ κανονικής διαγνώσεως της Μεγάλης Εκκλησίας», πρόταση η οποία επικράτησε: βλ. Δ. Β. Γόνης. (2002). «Βιβλιοπαρουσίαση, Ι. Βαμβακίδου, Θράκες», 116-18: *Σύναξη*, 82 όπου παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία.

213. Ο φόβος για αντεκδίκηση των άλλων χριστιανών και για τη μαζική εξάπλωση του φαινομένου συνηγορούν και δεν αναιρούν την υπόθεσή μας, βλ. Δ. Τσάμης (1988). «Η θεληματική προσέλευση στο μαρτύριο αγιορειτών Νεομαρτύρων»: *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου*. Α.Π.Θ. ό.π., 341-353.

214. Ε. Θεοδώρου (1988). «Οι νεομάρτυρες εις το έργον της αγωγής»: *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου*. ό.π., 311-328.

ου μπορούν να θεωρηθούν γνήσιοι «ασκητές της ζωής» στο πεδίο της ορθόδοξης άσκησης, η οποία ορίζεται ως «η δυναμική βίωση και έκφραση της χριστιανικής εκκλησιαστικής ζωής, που είναι κοινή για όλους τους πιστούς, κληρικούς, μοναχούς και λαϊκούς, άνδρες και γυναίκες»²¹⁵. Σήμερα με τις δημογραφικές αλλαγές που συντελούνται στα Βαλκάνια, με τις μετακινήσεις των πληθυσμών, τα πολιτισμικά πρότυπα και η αισθητική των αλλόγλωσσων μαθητών μεταφέρονται και αναδεικνύουν τον πλούτο των λαϊκών παραδόσεων, την κοινοτική συλλογικότητα που βίωσαν οι λαοί σε προηγούμενες πολυπολιτισμικές πραγματικότητες, όταν η θρησκεία λειτουργούσε ως πυρήνας της συλλογικής ταυτότητας. Η θυσία των νεομαρτύρων για τη θρησκεία αποτελούσε το πιο σίγουρο μέσο για να παραμείνει το άτομο μέλος της κοινότητας στις απλές, μη ηρωικές συνθήκες της καθημερινότητας. Η εκούσια αποδοχή του μαρτυρίου από τους εξισλαμισθέντες ανάγεται στο παράδειγμα του Χριστού, στην άσκηση δηλαδή της ελεύθερης θέλησης. Όπως έγραψε ο Θωμάς ο Ακινάτης «όταν είχε κάμει όλα όσα θεωρούσε αρκετά, τότε είχε έρθει η ώρα του όχι από ανάγκη, αλλά από επιθυμία, όχι υπό όρους, αλλά εν δυνάμει»²¹⁶. Η αισιόδοξη στάση των νεομαρτύρων απέναντι στο θάνατο ανάγεται στη συσχέτιση της ζωής με τη φύση, στην παράλληλη θεώρηση της παραγωγής και της ωριμότητας στην αγροτική οικονομία, στη λυτρωτική τελετουργικότητα του αγροτικού ανθρώπου²¹⁷ και στη θρησκευτική συμπεριφορά που βίωναν οι κοινότητες του 19^{ου} αιώνα.

Οι μελέτες για τους νεομάρτυρες σε τοπικό επίπεδο μας επιτρέπουν να προβάλλουμε την κοινωνική κινητικότητα των απλών αν-

215. Κ. Δεληκωσταντής (1993). «Η γοητεία του ακητισμού», 29-60: *Η Ορθοδοξία ως πρόταση ζωής*, Αθήνα.

216. Βλ. Κάλλιστος Γουέαρ (1999). «Τι είναι ένας μάρτυρας». Μετ. Α. Στυλιανίδης στο: Σ. Φωτίου (επιμ). *Μαρτυρία Ζωής*. Αθήνα, 37-62.

217. Μ. Μερακλής (1998). *Ελληνική Λαογραφία, ήθη και έθιμα*. Αθήνα, 64-66.

θρώπων, αυτών που χωρίς να μετέχουν σε οργανωμένες προεπαναστατικές ομάδες εθνικής ή εκκλησιαστικής αγωνιστικότητας στα Βαλκάνια, έδρασαν στην καθημερινή ζωή στο πλαίσιο μιας ανθρωπογεωγραφικής²¹⁸ ενότητας, ενώ στο παρόν της ιστορίας τούς συναντούμε ως μάρτυρες σύγχρονου εγκλωβισμού, όπως στο παράδειγμα της Ρωσίδας χριστιανής Ιουλίας, η οποία φυλακίσθηκε με το σύζυγό της από τον κρατικό μηχανισμό.

Για την ιστορία που γράφεται «από κάτω», την κοινωνική ιστορία όπως διαμορφώθηκε μετά την ιστοριογραφική Σχολή των Annales και το έργο των ιδρυτών της L. Febvre, M. Bloch, η σύγχρονη ή/και η υστερόχρονη (με τα ιστορικά δρώμενα) εικονιστική καταγραφή των εκκλησιαστικών μορφών, των χριστιανών αγωνιστών σε κοινωνικό και εθνικό επίπεδο ασκεί ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον στο πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies). Η νέα ιστορία των νοοτροπιών και του λαϊκού πολιτισμού αποκαλύπτει τα συστήματα των σημείων που ενυπάρχουν στη λατρεία, στα έθιμα, στα τραγούδια, στη θρησκεία. Η εικονογράφηση των νεομαρτύρων μας ενδιαφέρει ως πρόταση έρευνας και διδακτικής, διότι πρόκειται για κωδικοποιημένη γλώσσα της λαϊκής τέχνης μέσα από την οποία οι χριστιανικές κοινότητες εκφράστηκαν ως συλλογικότητες. Η τυπολογία των νεομαρτύρων έχει διαμορφώσει στα Βαλκάνια ένα «εικονικό σημείο»²¹⁹ στη λειτουργία του ως σημαίνον χάρη στην ομοιότητα ανάμεσα στις μορφές της πραγματικότητας. Οι νεομάρτυρες και η λαϊκή αγιογραφησή τους ταυτόχρονα ή /και υστερόχρονα με την αγιοποίησή τους αποτελούν ερευνητικό αντικείμενο το οποίο προβάλλει το εσωτερικό, το οικείο και όχι το ξένο, το εξωτικό της λαϊκής κουλτούρας. Σ' αυτό το πλαίσιο μπορούμε να αναζητήσουμε τους ανώνυμους και επώνυμους αγιογράφους που παράγουν τις αγιογραφήσεις, αλλά και το κοινό, τους δέκτες που διαμορφώνουν στάσεις αντίστασης και επαναστατικότη-

218. F. Braudel (1986), ό.π.

219. V. H. Minor (1994). *History's History*. N. York, 175.

τας. Από τη θεώρηση του Huntington για τη «σύγκρουση των πολιτισμών»²²⁰ απομονώνουμε την έμφαση που δίνεται στη θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα των βαλκανικών λαών, αλλά προς την αντίθετη κατεύθυνση. Αναζητούμε δηλαδή τις συνθήκες για την ειρηνική και τη διαπολιτισμική συμβίωση των χριστιανικών βαλκανικών λαών, η οποία διαμορφώνεται στα λαϊκά, αγωνιστικά, πρότυπα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα στο πλαίσιο της τοπικής, γηγενούς κουλτούρας²²¹.

Στο πεδίο της ιστορίας των πολιτισμών, της νοοτροπίας, της κοινωνικής ιστορίας δεχόμαστε ότι «η χριστιανοσύνη ή το ισλάμ υφίστανται και αναγνωρίζονται ως αυτοκατηγοριοποιήσεις»²²², οι οποίες χωρίς να προσδιορίζουν εθνικές ομάδες προσδίδουν στις ομάδες κοινά χαρακτηριστικά της καθημερινότητας και διαμορφώνουν νοοτροπίες, συλλογικότητες, κουλτούρες σε ανθρωπολογικό επίπεδο²²³. Η έννοια και η δομή του «συλλογικού» ενέχει πολλαπλές διαστάσεις, την πάλη των παραδόσεων, των κοινωνικών τάξεων, των εθνικών ομάδων, την κοινότητα και τη διαφορετικότητα που αναπτύσσονται ανάμεσα στις πολλαπλές ετερότητες που χαρακτηρίζουν τα άτομα και τις ομάδες (γλωσσική, θρησκευτική). Η σύγχρονη ιστορική έρευνα αναγνωρίζει τη μετατόπιση του κέντρου βάρους στην πολιτισμική ταυτότητα (στα πολιτισμικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας), η οποία έχει διευρυνθεί λόγω των ενοποιήσεων (ευρωπαϊκή ένωση-ευρωπαϊκή ταυτότητα), αλλά και έχει συρρικνωθεί στις περιπτώσεις διάλυσης κρατών, ομοσπονδιών (Γιουγκοσλαβία) με αποτέλεσμα «την ανάγκη διαμόρφωσης διεθνών δο-

220. S. Huntington, W. Mc Weil - Θ. Στοφορόπουλος, Κ. Ζουράρις, Γ. Καραμπελιάς, Χ. Γιανναράς (1998). *Η Σύγκρουση Ανατολής - Δύσης*. Μετ. Κ. Γεώργιας, Δ.Καββαδία, Φ. Μ. Καραμεσίνη. Αθήνα.

221. Για τον προσδιορισμό της κουλτούρας βλ. ενδεικτικά D. Punter (1986). *Introduction to Contemporary Cultural Studies*. Longman.

222. E. Hobsbawm, *Για την Ιστορία*, μετ. Π. Μάταλας, Αθήνα 1998, 104.

223. Οτ. Bollnow, *Φιλοσοφική Παιδαγωγική*, μετ. Μ. και Κ. Βαϊνά, Αθήνα 1986.

μών που θα διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη αλληλοπεριχώρηση των εθνών ως πολιτισμικών οντοτήτων»²²⁴. Σ' αυτήν την προοπτική αναζητούμε τα ερείσματα, τις πηγές για μια νέα νοηματοδότηση των παραδόσεων, για το διάλογο ανάμεσα στην ευρωπαϊκή, ορθόδοξη και άλλη ανατολική παράδοση στα πλαίσια της οικουμενικής κίνησης, της επιστροφής στα πατερικά κείμενα: ο στόχος είναι το πολύ- και δια- πολιτισμικό περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας. Η έννοια του έθνους είναι δυναμική και όχι στατική, με αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της, τη συνεχή διαδικασία εθνογένεσης-εθνοποίησης. Παρόμοια η έννοια της συνείδησης, της ιστορικής, εθνικής συνείδησης (εντάσσεται στην ευρύτερη ανθρώπινη) δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά «στρωματική». Σ' αυτήν την προοπτική προσπαθούμε να αντλήσουμε ιστορική γνώση και προβληματισμό από το συνταίριασμα ιστορικού, θρησκευτικού, εικαστικού υλικού, από τη διαθεματική προσέγγιση της τέχνης-ιστορίας-θεολογίας με στόχο μια καθολικότερη παιδεία.

Τα έργα που παρουσιάζουμε συνιστούν ιστορικό και παιδαγωγικό υλικό, ιστορικές μαρτυρίες για μια πολιτισμική και διαπολιτισμική προσέγγιση της ιστορίας των λαών και των θρησκειών. Ο σύγχρονος ιστορικός με όποιον μικρόκοσμο κι αν ασχολείται είναι οικουμενιστής, διότι η προϋπόθεση κατανόησης της ιστορίας συνίσταται στην προσέγγιση κάθε ιδιαίτερης ιστορικής ομάδας, εθνικής, θρησκευτικής, πολιτισμικής. Από τον 19^ο και μετά η ιστορία κατευθύνεται προς τη σύγκλιση και όχι προς το διαχωρισμό: τα ανθρώπινα όντα σε κάθε ιστορική εποχή καθορίζονται από συγκεκριμένους άξονες (κλίμα, θρησκεία, νόμους, συνήθειες) αποτέλεσμα ενός *esprit general*²²⁵, το οποίο αναζητούμε και σήμερα. Ο άξονας της θρησκείας παραμένει κεντρικός παρά τις πυθίδες για το τέλος της θρησκείας και της ιστορίας, διότι το έθνος και κάθε εθνική ομάδα

224. Θ. Ζιάκας, *Έθνος και παράδοση*, Λευκωσία 1993, 57.

225. J. Kristeva, *Έθνη χωρίς εθνικισμό*, μετ. Κ. Γεώργιας, Αθήνα 1997, 88.

αποτελούν συλλογικά υποκείμενα τα οποία αποκτούν πρόσωπο²²⁶ ως πολιτισμική ουσία στην πλουραλιστική δομή της θρησκείας. Η Εκκλησία μέσα από την ορθόδοξη παράδοση παρέχει στον άνθρωπο την παραδειγματική διάσταση του «εγώ», τη διαλεκτική σχέση του ατομικού με το συλλογικό. Τη βιωματική αυτή σχέση θρησκευτικότητας-ιστορικότητας αναζητούμε σήμερα στο εσωτερικό του βόρειου ελληνισμού στο ευρύτερο πλαίσιο των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου, διότι η νεότερη και σύγχρονη ιστορία από τη δημιουργία των εθνών-κρατών (19^{ος}) μέχρι και τη διάλυση, απόσχιση μερικών από αυτά (20ός) διαμορφώνεται σ' έναν άξονα συνέχειας και ασυνέχειας, στο μεταίχμιο της εθνικής και θρησκευτικής ιστορίας. Τα πρότυπα για τους Θρακιώτες, τους Μακεδόνες, τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, τους Χριστιανούς, τους Μουσουλμάνους της Πόλης και των Βαλκανίων παραμένουν εθνοθρησκευτικά. Οι προφορικές μαρτυρίες και οι ιστορικές αφηγήσεις των λαών, των απλών ανθρώπων συνδέουν άρρηκτα σε συνειδητή ή όχι ιστορική αναλογική σκέψη την αυτοθυσία για τη θρησκεία και για το Έθνος²²⁷.

226. Κ. Δεληκωσταντής, *Τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1995.

227. D. Sutton, «Η αναλογική σκέψη στην ιστορία»: *Αρχαιολογία*, 76/2000.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΘΡΑΚΩΝ ΣΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

I. Οι Θράκες στη Φιλική Εταιρία

Ο ρόλος των Θρακών στη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία ολοκληρώθηκε μέσα από την ενεργοποίηση κοινωνικών ομάδων του υπόδουλου ελληνισμού, μέσα από την αμφίδρομη και αμοιβαία σχέση ατόμων - προσωπικοτήτων και κοινωνικών ομάδων, όπως προϋποθέτει η διαλεκτική υφή της ιστορίας. Η ενεργοποίηση αυτή εκδηλώθηκε σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο από συλλογικά όργανα, τους φορείς των επαναστατικών ιδεολογιών που συστηματικά προετοίμαζαν τις τοπικές εξεγέρσεις και την γενική επανάσταση του 1821: πρόκειται για τις εταιρίες¹ που απέβλεπαν στην πολιτισμική και εθνική αναγέννηση των κατακτημένων Ελλήνων.

Η Φιλική Εταιρία ήταν μια από τις πολλές επαναστατικές εταιρίες που συγκροτήθηκαν στη νότια και ανατολική Ευρώπη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με στόχο το συντονισμό των εθνικοαπελευθερωτικών και κοινωνικών εξεγέρσεων. Η οργάνωσή της είχε ως πρότυ-

1. Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική ιστορία (1204-1940)* Θεσσαλονίκη 1993, 118, και Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 227-228.

πο την ιταλική εταιρία των Καρμπονάρων, καθώς και τις ποικίλες ελληνικές εμπορικές και πολιτισμικές εταιρίες της διασποράς οι οποίες είχαν επαφές με τις στοές των μασόνων². Ο τελικός στόχος της Φιλικής Εταιρίας ήταν η εθνική απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και η κοινωνική λύτρωση που θα συνεπαγόταν για το μεγάλο, εξαθλιωμένο, αγροτικό μέρος του ελληνισμού. Η ανομοιογενής σύνθεσή της «ιδρυμένη από μεσαίους εμπόρους, δεν απευθυνόταν αρχικά παρά σε φιλελεύθερους διανοούμενους εμπόρους... στους πιο γνωστούς κλέφτες, σε τεχνίτες και σε πιο λαϊκά στρώματα. Μόνο γύρω στο 1819, όταν φάνηκε πως η επανάσταση ήταν αναπόφευκτη και επικείμενη, η Εταιρία ανοίχτηκε σε ανθρώπους που ανήκαν σε άρχουσες ομάδες»³, ευνόησε τη συμμετοχή όλων των κοινωνικών ομάδων από όλες τις επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την επαναστατική αφύπνιση και δραστηριοποίηση ολόκληρου του ελληνισμού. Η μεγάλη δύναμη της Εταιρίας οφειλόταν σε αυτήν την ενότητα των ατόμων και των ομάδων από τη βάση προς την κορυφή, από την περιφέρεια προς το κέντρο, με σημείο αναφοράς τη συλλογική ηγεσία της, που αναζητούσε συνεχώς νέα πρόσωπα, αποστόλους - μνητές μέσα στα πλαίσια των τοπικών αναγκών και συνθηκών. Έτσι δημιουργήθηκαν πολυάριθμες εστίες εθνικής αντίστασης, μετά την ίδρυση του πρώτου πυρήνα το 1814 με ενιαία πορεία και συγκεκριμένους κάθε φορά στόχους. Επίσης ιδρύθηκαν στο εξωτερικό εταιρίες, όπως αυτή του Μονάχου, το «Αθήναιον» όπου εντάχθηκαν πολλοί νέοι από τη Μακεδονία, τη Θράκη και τη Μ. Ασία⁴.

Η Θράκη αποτελούσε έναν φυσικό, γεωγραφικά και ιστορικά, τόπο για τη συγκέντρωση των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρίας, διότι σ' αυτήν λαμβάνονταν όλες οι σοβαρές αποφάσεις των Οθωμανών

2. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ' Αθήνα 1975, 424.

3. Ν. Σβορώνος, ό.π., 229.

4. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού. Η μεγάλη ελληνική επανάσταση, (1821-1829)* τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980, 57.

ηγετών, ενώ τα λιμάνια και τα εμπορικά κέντρα της βόρειας και ανατολικής Θράκης λειτουργούσαν ως κόμβοι μετάδοσης πληροφοριών και διακίνησης πολεμοφοδίων. Ο συνωμοτικός χαρακτήρας της Φιλικής Εταιρείας ήταν η κατάλληλη «μετάπλαση για τις βαλκάνιες συνθήκες»⁵ έτσι ώστε να μετέχουν σ' αυτήν πολλοί Βαλκάνιοι, κυρίως Βούλγαροι της βόρειας Θράκης⁶.

Για τους προαναφερθέντες λόγους η έδρα των Φιλικών μεταφέρθηκε ήδη το 1817 από την Οδησό στην Κωνσταντινούπολη και η Αδριανούπολη έγινε βασικό κέντρο συναντήσεων όπου ο Ρήγας και ο Ξάνθος είχαν συντονίσει μυστικές επαναστατικές ενέργειες⁷. Επιπλέον στα τέλη του 1818 οι αρχηγοί της Φιλικής Εταιρείας αποφάσισαν τη συγκρότηση εφοριών με διοικητική και ταμειευτική δικαιοδοσία σ' όλα τα αστικά κέντρα του ελληνισμού με στόχο τη λειτουργία τοπικών παραρτημάτων μέχρι τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και τη Ρωσία⁸.

Άμεσα τεκμήρια για την ενεργητική συμμετοχή των Θρακών στα σχέδια της Φιλικής Εταιρείας αποτελούν το οίκημα συγκέντρωσής τους στην Αδριανούπολη, το οποίο διατηρήθηκε μέχρι το 1922⁹ καθώς επίσης και μια μαρμάρινη επιγραφή (αρ. 19), με το έμβλημα της Φιλικής Εταιρείας, η οποία διασώζεται εντοιχισμένη σε παλαιό σπίτι στη Χώρα της Σαμοθράκης¹⁰. Η συμμετοχή των Θρακών στη Φιλική

5. Τ. Βουρνάς, *Φιλική Εταιρεία α) Τα παράνομα ντοκουμέντα β) Απομνημονεύματα αγωνιστών (Ε. Ξάνθος, Γ. Λεβέντης)*, (πρόλογος, συλλογή και επεξεργασία Τ. Βουρνά), Αθήνα χχ. 11.

6. Ν. Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων. Ένας κατάλογος αγωνιστών στη Μολδοβλαχία*, Αθήνα 1982, 146.

7. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, 142.

8. Κ. Βακαλόπουλος, ό.π.

9. Μ. Κούκος, «Οι Θράκες στους Αγώνες του '21»: *Θρακική Επετηρίς*, 2/1981, σσ. 85-161, βλ. 110.

10. Α. Μαλτέζου, «Σαμοθράκη, Ιερό Νησί», 13-52: *Ελληνικό Πανόραμα*,

Εταιρία τεκμηριώνεται από τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχεία. Ο Σκουφάς είχε αναθέσει στο Φαρμάκη την οργάνωση της Μακεδονίας και της Θράκης, «έχρισε αυτόν ένα εκ των 12 μεγάλων αποστόλων της Φιλικής»¹¹, ενώ στον κρυπτογραφικό κώδικα της Φιλικής Εταιρίας διασώθηκαν οι αριθμοί που αντιστοιχούσαν στη Θράκη και στα μεγάλα αστικά κέντρα της. Ο αριθμός έξι αντιστοιχεί στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης, το πενήντατέσσερα στη Φιλιπούπολη, το εξηντατρία στη Βάρνα, το πενήντατρία στο Μέγα Τύρνοβο και το πενήνταπέντε στην Αδριανούπολη¹².

Ο Θρακιώτης ιστορικός και αγωνιστής Ι. Φιλήμονας συγκέντρωσε το ιστορικό υλικό από το αρχείο της Φιλικής Εταιρίας κατά την περίοδο που διετέλεσε γραμματέας του Δ. Υψηλάντη και παρουσίασε έναν κατάλογο ονομάτων ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται τριανταένα ονόματα Θρακών τα οποία παραθέτουμε:

*Αθανασίου Θ. από τη Φιλιπούπολη,
Ανώνυμος από τη Φιλιπούπολη,
Αυξεντιάδης Α. από τη Μεσήμβρια,
Γεβίδης Γ. από τη Μαρώνεια,
Γκίκας Π. από την Αίνο,
Ελευθερίου Ι. από τη Βάρνα,
Ιωαννίκιος, ιεροδιάκονος από τη Γκιμουρτζίνα,
Κομνηνός Α. από τη Μεσήμβρια,
Κουμπάρης Α., Σ., Α., Κ., Π., αδελφοί από τη Μεσήμβρια,
Κώκιας Χ. από την Αδριανούπολη,*

4/1996, βλ. 24.

11. Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1967, 70.

12. Α. Ξόδιλος, *Η Εταιρία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, Αθήνα 1964, 116-118: σε πολλές κομοπόλεις της βόρειας Θράκης οι μεικτοί πληθυσμοί μετείχαν στη Φιλική Εταιρία.

Στην περιοχή Χάσκοβο οι χριστιανοί κατηγορήθηκαν για συμμετοχή στη Φιλική Εταιρία. Βλ. Βουλγαρία, *Les Guides bleus*, μετ. Δ. Γιαλλελής, Αθήνα χχ., 214

*Κωνσταντινίδης από τη Σωζόπολη,
 Κώνστας Δ. από την Αγχίαλο,
 Λέτζογλους Δ. από την Αδριανούπολη,
 παπά Μάρκελος από τη Μάδυτο,
 Νέστορας Ζ. από την Αγχίαλο,
 Νέστωρ Κ. από την Αγχίαλο,
 παπά Νίκογλους Ι. και παπά Νίκογλους Κ. από τη Φιλιππού-
 πολη,
 Νικολάου Π. από τη Βάρνα,
 παπά Νικολάου Κριονάς από το Λουλέ Μπουργάζ,
 Παλαιολόγος Α. και Π. από την Αγχίαλο,
 Ποργιάτης Θ.Α. από Σέλιμνο,
 Σγούρος Γ. από την Αγχίαλο,
 Φραντζεσκορασώφ Λ. από την Αίνο,
 Χατζηγιάννου Α. από την Αγαθούπολη,
 Χατζηστάνου Δ. από την Αδριανούπολη¹³.*

Μια μεγάλη κατηγορία Θρακών Φιλικών περιλαμβάνει μεγαλοεμπόρους, μέλη συντεχνιών, καθώς και κληρικούς, ενώ μια άλλη κατηγορία αποτελείται από αγωνιστές Θρακιώτες. Όλοι, με διαφορετικό όμως τρόπο ο καθένας, προώθησαν τις επαναστατικές κινητοποιήσεις σε τοπικό επίπεδο (κυρίως στη Μακεδονία και στη νότια Ελλάδα), αλλά και στην γενική εξέγερση του 1821. Στην προεπαναστατική περίοδο η Φιλική Εταιρεία στηρίχθηκε κατά βάση στους μεγαλοεμπόρους και τους φιλελεύθερους αστούς που είχαν

13. βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α', Αθήνα 1859, 387-416. Θ. Κυρκούδης, «Η προσφορά των Θρακών», 57-124, *Θρακικά*, 8/1993, 64-65.

Ονόματα Θρακών Φιλικών έχουν επίσης διασωθεί στα αρχεία της Οδησού, στον κατάλογο αυτών που συμμετείχαν στο κίνημα του Υψηλάντη βλ. Ν. Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821*, ό.π., 193-285.

Βλ. επίσης Θ. Κυρκούδης, *Η προσφορά των Θρακών στους αγώνες του έθνους 1453-1923*, Αθήνα 1998, 16-17.

ήδη συγκροτήσει ισχυρές κοινότητες και συντεχνίες στο χώρο της βόρειας και ανατολικής Θράκης από τον 17^ο αιώνα. Ο Αντώνιος Κομιζόπουλος¹⁴ ανήκει σ' αυτή την κατηγορία των πλούσιων Θρακών, οι οποίοι συνέβαλαν κυρίως οικονομικά στις δραστηριότητες της Φιλικής. Ο Φιλίππουπολίτης Φιλικός αναφέρεται από τον Ξάνθο¹⁵ ως χρηστοθήης και έντιμος και έχει καταγραφεί στα αρχεία της συντεχνίας των αμπατζήδων της Φιλίππουπολης ως «μαΐστωρ»¹⁶ από το 1783. Το αρχικό επώνυμο του ήταν Κοϊμιτζόγλου, το οποίο εξελλήνισε όταν εγκαταστάθηκε στη Μόσχα για να ενισχύσει τις οικονομικές εμπορικές δραστηριότητες της οικογένειάς του¹⁷. Την οικονομική του δύναμη χρησιμοποίησε προς όφελος της Φιλικής Εταιρίας στην οποία μυήθηκε το 1815 από τον Σκουφά με τα στοιχεία ΑΕ ως τέταρτο ηγετικό μέλος¹⁸, ενώ επίσημα καταγράφηκε το 1819¹⁹. Η πλούσια υλική ενίσχυση προς το ταμείο της Φιλικής Εταιρίας, αλλά και η γενικότερη συμμετοχή του Θρακιώτη σε συναντήσεις και αποφάσεις της μυστικής εταιρίας βεβαιώνονται και από τα πολλά ψευδώνυμα που χρησιμοποιούσε: «Ανδρέας Ελευθεριάδης,

14. Κ. Αποστολίδης και Κ. Αμάντος, «Λόγιοι Θράκες»: *Θρακικά* 3π/1931, 84-195, βλ. 132 κ.ε.

Ο ξάδελφος του Κομιζόπουλου, Χατζηγιοβαννής Χρήστου ήταν επίσης Φιλικός: βλ. Π. Παπαδόπουλος, *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού εις τον απελευθερωτικόν αγώνα, 1821-1922*, Αθήνα 1949, 10.

15. Ε. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1845.

16. Κ. Αποστολίδης, Κ. Αμάντος, ό. π., 133-134.

17. ό.π., 134.

18. *Μουσείο της Φιλικής Εταιρείας, Οδησός, ιστορικά - κατάλογος*, Αθήνα 1994, 73, και Λ. Μπολυσάκωφ, *Νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα 1972, 22.

19. Κ. Αποστολίδης, Κ. Αμάντος, ό.π., 134: το έγγραφο με τις υπογραφές των ιθυνόντων έχει δημοσιευθεί στο έργο του Σ. Τρικούπη, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, τ. Α', Λονδίνο 1862².

Αντώνιος Ευστρατίου, Επαμεινώνδας, Ευστάθιος»²⁰. Μετά την απελευθέρωση της νότιας Ελλάδας αφιερώθηκε αποκλειστικά στην υποστήριξη των υπόδουλων περιοχών της Θράκης και ιδιαίτερα της γενέτειράς του Φιλιππούπολης με την ίδρυση εκκλησίας και την ανέγερση της κεντρικής ελληνικής σχολής που είχε καταστραφεί από πυρκαγιά του 1846. Οι ευεργεσίες του Θρακιώτη Φιλικού συνεχίστηκαν και μετά το θάνατό του, διότι κληροδότησε μέρος της περιουσίας του στη Ριζάρειο Σχολή Αθηνών, με τον όρο να σπουδάξει με υποτροφία «νέος εκ Φιλιππουπόλεως και των περιχώρων αυτής»²¹. Σήμερα το σπίτι του Φιλικού Α. Κομιζόπουλου διατηρείται ως εθνογραφικό μουσείο στη Φιλιππούπολη²², ενώ στον ελλαδικό χώρο δεν εντοπίσαμε εικαστική μαρτυρία του.

Η μοναδική εικαστική μαρτυρία που εντοπίσαμε αφορά το Θρακιώτη Φιλικό Κ. Κουμπάρη από τη Μεσήμβρια, ο οποίος ανήκει στην ίδια κατηγορία των πλούσιων μεγαλοεμπόρων: «εις εκ των προθύμως και ενθουσιωδώς ενστερνισθέντων την ιδέαν της απελευθερώσεως του ελληνικού έθνους, μη φεισθείς μήτε κόπων, μήτε δαπάνης, μήτε και αυτής της ζωής υπήρξεν ομολογουμένως και ο αοίδιμος, αλλ' ήδη εις παντελής περιπεσών λήθην»²³. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του προαναφερθέντος Φιλικού ήταν η επιμονή του να μην επιτρέψει σε κανέναν καλλιτέχνη της εποχής να τον ζωγραφίσει εξαιτίας της μετριοφροσύνης του. Για τον ίδιο λόγο αρνιόταν να φορά τα ρώσικα και ελληνικά παράσημά του «σύμβολα ταύτα

20. Δ. Μπογδανόπουλος, *Φιλική Εταιρεία - άγνωστες σελίδες*, Αθήνα 1987, 64. Κ. Αποστολίδης, Κ. Άμαντος, ό.π., 137-139.

21. Κ. Αποστολίδης, Κ. Άμαντος, ό.π., 137-139.

22. βλ. *Guide - Plovdiv, Agency Seven D*. Φιλιππούπολη, χχ. 73-75 και *Plovdiv, It's historical and cultural heritage, A guidebook*, Σόφια 1984, 170.

23. «Ιστορικά σημειώματα (εκ του τμήματος χειρογράφων Εθνικής βιβλιοθήκης)»: ΑΘΛΓΘ, 1/1934-1935, 156-159, βλ. 156, και Ι. Βασδραβέλλης, *Ο Φιλικός και αγωνιστής Γ. Φαρμάκης, η ηρωϊκή άμυνα στη Μολδαβία*, Θεσσαλονίκη 1972, 18.

αποκαλών της ανθρωπίνης ματαιοφροσύνης»²⁴. Το έργο που παρουσιάζουμε (βλ. αρ. 20) έγινε από άγνωστο καλλιτέχνη «εκ φωτογραφίας επί του θανάτου αυτού γενομένης»²⁵ και για το λόγο αυτό το σώμα παρουσιάζεται σε νεκρική οριζόντια θέση. Πρόκειται για μια λαϊκή χαλκογραφία του 19^{ου} αιώνα, εφόσον έγινε μετά το 1860, έτος του θανάτου του. Το κυρίαρχο θέμα στο έργο είναι η νεκρική μορφή του Κ. Κουμπάρη, που παρουσιάζεται από τον καλλιτέχνη γαλήνια, ήρεμη και συγχρόνως επιβλητική με μακριά λευκή γενειάδα και κόμη. Η λιτή γραμμή του λαϊκού δημιουργού προβάλλει ιδιαίτερα τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του, τα κλειστά μεγάλα μάτια, τη ρεαλιστική ελληνική μύτη και το πλατύ φωτεινό μέτωπο. Από το σώμα του αναπαριστάμενου φαίνεται μόνο το αριστερό χέρι, που αποδίδεται επίσης λιτά θυμίζοντας λαϊκή αγιογράφηση. Το υπόλοιπο μέρος της μορφής είναι βυθισμένο στο μαύρο ρούχο του αποβιώσαντος Φιλικού, ενώ παράλληλα στο σώμα του διακρίνονται δύο παράσημα, σύμβολα της εθνικής και κοινωνικής προσφοράς του.

Το έργο είναι αντιπροσωπευτικό της λαϊκής χαρακτικής και λιθογραφίας που εμφανίσθηκε από τις αρχές του 18^{ου} στον ελλαδικό χώρο. Η τεχνική αυτή και οι εικονογραφικοί λαϊκοί τύποι που δημιούργησε παρουσιάστηκαν ως μια «γενικότερη τάση απελευθέρωσης από τα βυζαντινά πρότυπα και κομίζουν με τη λιτότητα, την αφέλεια και το ρεαλισμό τους μια νέα πνοή στο καλλιτεχνικό αίσημα»²⁶. Οι δημιουργοί ήταν κυρίως αγράμματοι καλόγεροι και φτωχοί τεχνίτες που μέσα από την ανωνυμία τους μετέγραψαν σε εικαστικά σύμβολα τις εθνικές και θρησκευτικές μορφές της εποχής. Ειδικότερα τα έργα της ανατολικής λαϊκής εικονογράφησης, στα

24. «Ιστορικά σημειώματα», ό.π., 158.

25. Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι, πλούτος και θυσία*, τ. Δ', Αθήνα 1871, 217, και για την αναπαράσταση που παρουσιάζουμε βλ. 186.

26. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη, πηγές - προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον ΙΣΤ' αιώνα ως την εποχή μας*, 1993³, 119.

οποία εντάσσουμε και το προαναφερθέν, λειτούργησαν «ως απολογητές του εθνικού βίου»²⁷ και διαχρονικά αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες για τη σύγχρονη ιστορία.

Η ανώνυμη λαϊκή χαλκογραφία που παρουσιάζουμε συνιστά ένα μοναδικό ιστορικό εικαστικό δείγμα αναπαράστασης Θρακιώτη Φιλικού και συγχρόνως είναι ένα παράδειγμα της λαϊκής εικονογράφησης που «μπαίνει από το 1840 στην πλατύτερη εξυπηρέτηση του έθνους και του λαού»²⁸. Το σημαντικότερο κριτήριο αξιολόγησης των έργων αυτών δεν είναι η αισθητική τους αξία και συνεπώς αντίστοιχα η ένταξή τους στην ιστορία της σύγχρονης ελληνικής τέχνης, αλλά η ιστορική θεματική και η αξιοποίηση τους ως δευτερεύουσας ιστορικής πηγής και ως εποπτικού υλικού κατά τη διδακτική πράξη.

Μια εικαστική απόδοση τιμής στην προσφορά του Θρακιώτη Φιλικού αποτελεί και το επιτύμβιο ανάγλυφο (αρ. 21) που έχει τοποθετηθεί στον τάφο του στην Αθήνα²⁹. Πρόκειται για μια επιτύμβια στήλη, έργο του Ι. Μαλακατέ, που παρουσιάζει έναν άγγελο με πλούσια ενδυματική πτυχολογία. Ο Βαυαρός καλλιτέχνης που εγκαταστάθηκε στην Αθήνα με τον αδελφό του, λιθοξόο επίσης, Φ. Μαλακατέ το 1835, ανέλαβε πλήθος οικοδομικών και πλαστικών έργων εμπνευσμένων από το κλασικιστικό πνεύμα της εποχής. Το συγκεκριμένο επιτύμβιο ανάγλυφο εντάσσεται στην ώριμη περίοδο του Ι. Μαλακατέ και εκφράζει απόλυτα τη «λατρεία» των Βαυαρών προς την αρχαιοελληνική γλυπτική. Εικονογραφικά ακολουθεί τα μοτίβα της σύγχρονης με την εποχή του επιτύμβιας δυτικοευρωπαϊκής γλυπτικής, όπως η σπασμένη κολώνα στην οποία αναπαύεται ο «Μορφέας» ή το «Πενθούν πνεύμα» το οποίο συνιστά ένα καθιερωμένο μοτίβο του 19^{ου} και συμβολίζει την απότομα αποκομι-

27. ό.π.

28. ό.π., 131.

29. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, τ. Ε', Αθήνα 1981, 34 και 30-36: το έργο βρίσκεται στο Α' νεκροταφείο Αθηνών.

μένη ζωή ενώ η πεταλούδα συμβολίζει την ψυχή. Συνολικά πρόκειται για ένα ταφικό μνημείο που διακονίζει τη μνήμη του Κ. Κουμπάρη και συγχρόνως προσδίδει σ' αυτόν μια καινούρια υπόσταση που ασκεί επιρροή στους ζωντανούς καθώς «το νεκροταφείο μεταβάλλεται σε ζωντανή πολιτιστική εστία που συνδέεται άμεσα με τον οικισμό και την ιστορία»³⁰.

Οι εικαστικές μαρτυρίες για το Θρακιώτη Φιλικό συμπληρώνουν τις ιστορικές μαρτυρίες για το εθνικό έργο του, το οποίο επικεντρώνεται κυρίως στη συμμετοχή στα σχέδια και στις αποφάσεις της Φιλικής Εταιρίας. Συγκεκριμένα, ο προαναφερθείς Φιλικός από τη Μεσήβρια (γεννήθηκε το 1760) ανήκε στον πλούσιο εμποροναυτικό κύκλο της Κωνσταντινούπολης και μύηθηκε το 1818 στη Φιλική Εταιρία «κατηχήσαντος αυτόν Παναγιώτου Σέκερη»³¹ αναλαμβάνοντας από την αρχή τη φύλαξη μυστικών εγγράφων και χρημάτων της Εταιρίας. Σ' αυτόν ανατέθηκε επίσης η εκτέλεση ενός μυστικού σχεδίου που προέβλεπε την προετοιμασία εξέγερσης στην Πόλη, στο κέντρο των κατακτητών. Η αποτυχία του φιλόδοξου αυτού σχεδίου υπήρξε και η μοναδική απόρριψη του Θρακιώτη Φιλικού και των συνεργατών του από σύγχρονους και μεταγενέστερους αγωνιστές και ιστορικούς. Το σχέδιο περιλάμβανε την πυρπόληση του τουρκικού ναυστάθμου και ταυτόχρονα την απαγωγή του σουλτάνου, παράτολμες επαναστατικές πράξεις που δεν ολοκληρώθηκαν παρά τις προετοιμασίες των Φιλικών, των τοπικών αγωνιστών και τη συνεισφορά Ελλήνων από την υπόλοιπη Ελλάδα³². Ο Κυριακός Κουμπάρης και τα υπόλοιπα ηγετικά στελέχη της

30. ό.π., 37.

31. Την κατήχηση του Θρακιώτη Φιλικού από τον Π. Σέκερη υποστηρίζει ο Α. Γούδας, ό.π., 156, ενώ άλλα στοιχεία μας δίνουν οι Β. Μέξας, *Οι Φιλικόι - κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρίας εκ του αρχείου Σέκερη* - Αθήνα 1937, 8, Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1967³, 70. Η άποψη ωστόσο του Α. Γούδα βεβαιώνεται και από το χειρόγραφο της Εθνικής βιβλιοθήκης, βλ. «Ιστορικά σημειώματα», ό.π., 157.

32. Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής επαναστάσεως*,

Φιλικής Εταιρίας που ανέλαβαν την εκτέλεση του μυστικού σχεδίου κατηγορήθηκαν για νωθρότητα και έλλειψη ορθών ενεργειών. Το ίδιο θέμα έχει καταγράψει ο Φιλικός και ιστορικός Θρακιώτης Κ. Παπαδόπουλος, ο οποίος στράφηκε και προσωπικά εναντίον του Κ. Κουμπάρη υποστηρίζοντας ότι: «ο πρόεδρος Κουμπάρης αποπλανούσε τον υποναύαρχον με το αύριον και μεθαύριο προσπαθών να συλλέξει το χρηματικόν του μέχρις ότου εξεργάγη η επανάστασις δεξιά και αριστερά. Ο δε κύριος Κουμπάρης λαβών το ταμείον της Εταιρίας, δραπετεύει νυκτός εις Οδησσόν»³³. Ωστόσο, η έντονη μομφή του Κ. Παπαδόπουλου προς τον Κουμπάρη και τους άλλους συντελεστές του σχεδίου εντάσσεται μάλλον στη γενικότερη αποδοκιμασία του προς την τάξη των μεγαλεμπόρων, οι οποίοι δε διέθεταν βέβαια τον ενθουσιασμό και την αμεσότητα της αγωνιστικότητας των λαϊκών αγωνιστών, που επίσης μετείχαν στη Φιλική Εταιρία, αλλά συνολικά πρόσφεραν εξίσου στον ενιαίο εθνικό αγώνα του 1821.

Η οικονομική και εκπαιδευτική ενίσχυση των υπόδουλων ελληνικών κοινοτήτων στο μείζονα χώρο της Θράκης (και σ' όλες τις κατακτημένες περιοχές) εξαρτιόταν άμεσα από την τάξη των μεγαλεμπόρων και των αστών της εποχής, η οποία, παρά τα οικονομικά συμφέροντα που μοιραζόταν με την οθωμανική άρχουσα τάξη, δεν μπόρεσε να ταυτιστεί μαζί της. Όπως υποστηρίζουν οι ιστορικοί Α. Βακαλόπουλος και Ν. Σβορώνος, η αστική τάξη της εποχής λειτούργησε ως πρωταρχικός παράγοντας για την εθνική αφύπνιση και την εξέγερση, αλλά την τελική κινητοποίηση την επωμίστηκαν το μεγάλο πλήθος του αγροτικού λαού και γενικότερα όλες οι δυνάμεις των κατακτημένων³⁴. Την άποψη του Κ. Παπαδόπουλου για

τ. Α', ό.π., 59-68 και 68-71, και Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, 310.

33. Κ. Παπαδόπουλος, *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος των Ελλήνων*, παρουσίαση - σχολιασμός Θ. Διξίλου, Αθήνα 1976, 49.

34. Βλ. Κ. Παπουλίδης, «Η Ρωσία και η ελληνική επανάσταση του 1821-

τη δράση του Φιλικού Κ. Κουμπάρη αντικρούει ο Ι. Φιλήμονας εντοπίζοντας την αιτία της αποτυχίας του σχεδίου στην έλλειψη έμπυχου υλικού και πολεμοφοδίων, σε αντίθεση με την οργάνωση και τον πλούσιο εξοπλισμό που διέθετε η οθωμανική ηγεσία της Πόλης³⁵. Οι ευχαριστήριες επίσης επιστολές που έχουν διασωθεί προς τον Κ. Κουμπάρη για τη σωτήρια παρέμβασή του στη φυγάδευση πολλών ελληνικών οικογενειών μαρτυρούν τη συνεισφορά του Θρακιώτη Φιλικού. Μετά τη διαρροή του μυστικού σχεδίου για την εξέγερση στην Κωνσταντινούπολη διώχθηκαν πολλές ελληνικές οικογένειες, αλλά «ο Κουμπάρης ηδυνήθη να σώσει υπέρ τας 1000 ψυχάς και αποστείλη αυτάς εις Οδησσόν προς τους εκεί εγκατεστημένους αδελφούς αυτού Αλέξανδρον και Σταμάτιον, παρ' ων έτυχον πάσαν προστασίαν και περίθαλψιν»³⁶. Για το ίδιο θέμα ο ιστορικός Γ. Κορδάτος υπερασπίζεται τις κινητοποιήσεις των Φιλικών, υποστηρίζοντας ότι παρά τις τροποποιήσεις που επέφεραν στα ριζοσπαστικά σχέδια του Ρήγα, δεν έφταιγαν για τη συγκεκριμένη αποτυχία του σχεδίου στην Κωνσταντινούπολη³⁷.

Σημαντική επίσης υπήρξε η επινόηση ενός ιδιαίτερου μυστικού αλφάβητου από τον Κ. Κουμπάρη, με το οποίο επικοινωνούσε η Εφορία της Κωνσταντινούπολης με την Εφορία της Οδησσού: «ε-σύνθεσεν άλλα στοιχεία (αλφαβηταρίου), βάζοντας στοιχεία ιταλικά

1822 (με αφορμή την πρόσφατη δημοσίευση εγγράφων από τα Αρχεία Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας)», 184-204: *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2/1983, 200, και Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 196.

35. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως*, ό.π., 69.

36. Βλ. Α. Γούδας, ό.π., 217: διασώζονται οι ευχαριστήριες επιστολές των οικογενειών Κ. Οικονόμου, Π. Σέκερη, Ε. Μουρούζη, Α. Μαυροκορδάτου, βλ. και «Ιστορικά σημειώματα», ό.π., 157.

37. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1983, 144-145.

-από της αριθμητικής- και από το ιδιόν μας αλφαβητάριον»³⁸. Τα αδέρφια του μετείχαν εξίσου ενεργά ο καθένας στις δραστηριότητες της Φιλικής Εταιρείας αν και με διαφορετικό τρόπο. Ο Αλέξανδρος Κουμπάρης διετέλεσε ηγετικό μέλος στην Εφορία της Οδησσού, η οποία ιδρύθηκε από τον ίδιο τον Υψηλάντη και ενεργοποιούσε τον ελληνισμό της ευρύτερης περιοχής³⁹. Η προσωπική, οικονομική προσφορά του Α. Κουμπάρη στην επανάσταση της Μολδαβίας έφτασε τα 300.000 ρούβλια⁴⁰. Μετά την αποτυχία της μετείχε ενεργά στη νέα μορφή της Φιλικής Εταιρείας, στη Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία «ούτως έληξεν η δράσις της Φιλικής Εταιρείας ως συστήματος ουχί όμως και η των Φιλικών ως ατόμων, ως μαρτυρεί η Ιστορία»⁴¹.

Αυτή η νέα μορφή της Φιλικής Εταιρείας προσδιορίστηκε μετά από συνάντηση των Φιλικών στην οικία του Θρακιώτη επίσης, Φιλικού Γρηγορίου Ι. Μαρασλή, όπου εξελέγησαν ως νέοι έφοροι οι Α. Κουμπάρης, Β. Παλαιολόγος, Ι. Αμβροσίου, Α. Μαύρος, Γ. Μαρασλής. Αυτοί ανέλαβαν την ηθική και οικονομική υποστήριξη των πολυάριθμων αγωνιστών (5000) που κατέφυγαν στην Οδησό μετά την αποτυχία της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία⁴². Οι δραστηριότητες της νέας Εταιρείας συνεχίστηκαν μέχρι το Δεκέμβριο του 1821, όταν με διαταγή του υπουργού των εξωτερικών της Ρωσίας Κ. V. Nesselrode απαγορεύθηκε η λειτουργία της ως «πολιτικής οργάνωσης με πρόσχημα αγαθοεργού εταιρείας», με αποτέλεσμα τη μη συμπα-

38. Για την Εφορία της Κωνσταντινούπολης, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., 308-309, και για το μυστικό αλφάβητο βλ. Σ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησσός 1909, 71: πρόκειται για χειρόγραφο του αδελφού του Σ. Κουμπάρη.

39. Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., 387-416, και για την Εφορία της Οδησσού, βλ. Σ. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 37.

40. Μ. Κούκος: *ΘΕ*, 2/1981, ό.π., 116.

41. Σ. Σακελλαρίου, ό.π., 270.

42. ό.π., 22-27.

ράσταση της επίσημης εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας κατά την κρίσιμη για τον ελληνισμό περίοδο 1821-1822⁴³.

Ο μικρότερος αδελφός, Σταμάτης Κουμπάρης, είχε αναλάβει το επικίνδυνο έργο της μεταφοράς μυστικών μηνυμάτων μεταξύ των Φιλικών που είχαν δραστηριοποιηθεί σ' όλη την επικράτεια της μείζονος Θράκης, καθώς και στις παροικίες της νότιας Ρωσίας⁴⁴. Το νεαρόν της ηλικίας και ο ένθερμος χαρακτήρας του τον καθιέρωσαν ως έναν, «εκ των θερμουργών και φανατικών κατηχητών» της Φιλικής Εταιρείας, διότι έτρεχε «όπου η χρεία τον καλέση»⁴⁵. Σε χειρόγραφο του ίδιου διαβάζουμε τα εξής: «άρχισα να εμβάζω κάθε Έλληνα εις την Φιλικήν αιτερίαν, ο καθείς όπου έμβενε την ακόλουθον μέραν έφερνε τους συγγενείς και τους φίλους του... πολλούς πτωχούς είδα πλέον γεννέους από τους πλουσίους, όπου κρατούσαν μόνο τα έξοδα των διά τον δρόμον προς το στάδιον της μάχης»⁴⁶.

Παρόμοιες υπήρξαν οι δραστηριότητες του Θρακιώτη Γ.Ι. Μαρασλή ο οποίος γεννήθηκε στο Μαράς της Φιλιππούπολης γύρω στο 1780 και απεβίωσε το 1851 αφήνοντας άξιο απόγονο τον Γ.Γ. Μαρασλή, μεγάλο εθνικό ευεργέτη του ελληνικού κράτους⁴⁷. Ο Φιλικός

43. Κ. Παπουλίδης, *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής 1831-1907, η ζωή και το έργο του*, Θεσσαλονίκη 1989, 33-34: «μετά την απαγόρευση λειτουργίας της Εταιρείας την οικονομική ενίσχυση των προσφύγων ανέλαβε με απόφαση του ρωσικού κράτους, το ελληνικό επικουρικό κοιτάτο, το οποίο λειτούργησε από τα τέλη του 1821 μέχρι και το 1831». Για την επίσημη εχθρική πολιτική της Ρωσίας βλ. Κ. Παπουλίδης, *Η Ρωσία και η ελληνική επανάσταση του 1821-1822*, ό.π., 184-204 και 201.

44. Ε. Καμαριανάκης, *Ηρωικάί και πνευματικάί μορφαί της Θράκης*, ΝΕΛΕ Έβρου, Αλεξανδρούπολη 1974⁵, 15.

45. Σ. Σακελλαρίου, ό.π., 37.

46. ό.π., 70.

47. Βλ. Κ. Παπουλίδης, *Γ.Γ. Μαρασλής*, ό.π., 25-35 και 57. Βλ. επίσης Κ. Αποστολίδης, «Γ.Γ. Μαρασλής»: *Θρακικά*, 3/1932, 367-371 και Τ. Ακρίτας, «Η Θράκη διά μέσου των αιώνων», 35-54, *ΑΘΛΓΘ*, 35/1970, 43. Σύμφωνα με την

Γ.Ι. Μαρασλής ήταν από τους πρώτους οικιστές της Οδησσού, δραστήριο μέλος της πρώτης Φιλικής Εταιρίας και στη συνέχεια έφορος της Φιλανθρωπικής Εταιρίας, στην οποία πρόσφερε την οικία του για να χρησιμοποιείται ως μυστικός τόπος συνάντησης⁴⁸. Η ανθηρή οικονομική κατάσταση του και η εμπορική ιδιότητά του αποτελούσαν την καλύτερη κάλυψη για τις παράνομες δραστηριότητές του. Υποστήριξε ιδιαίτερα τους Θρακιώτες που κινδύνευαν από τη βαναυσότητα των Οθωμανών και από τις υποψίες των ρωσικών αρχών. Η δράση του ήταν συνολικά πολιτιστική, φιλανθρωπική και εθνική τόσο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αλλά και μετεπαναστατικά, όταν ηγήθηκε της ελληνικής κοινότητας στην Οδησό⁴⁹.

Εικαστικά έχει καταγραφεί η μορφή του προαναφερθέντος απογόνου του, Γ.Γ. Μαρασλή σε δημόσια προτομή και σε σύγχρονες προσωπογραφίες⁵⁰. Η επιτακτική ανάγκη για την εικαστική καταγραφή των Θρακών αγωνιστών, ιδιαίτερα αυτών της βόρειας Θράκης, προβάλλει σήμερα, λόγω των αμφισβητήσεων της ελληνικής καταγωγής τους. Οι προαναφερθέντες αγωνιστές, πατέρας και υιός, ανήκουν στην κατηγορία αυτών που η καταγωγή και το επαναστατικό έργο τους έχουν αμφισβητηθεί από ιστορικές μελέτες και εικαστικές απόπειρες πλαστογράφησης της ιστορικής αλήθειας. Ο Κ. Παπουλίδης στην εμπειριστατωμένη μελέτη του (με βάση έγγραφα και αρχεία) παρουσιάζει στοιχεία για τη συγκεκριμένη πρόταση Βούλγαρου ιστορικού, του St. Strumenski, να τοποθετηθεί η δημόσια προτομή του Γ. Μαρασλή στον περίβολο σχολείου που ίδρυσε ο ίδιος στη Φιλιππούπολη, πρόταση η οποία απορρίφτηκε ελλείψει

προφορική παράδοση, ο παππούς της οικογένειας Μαρασλή, ο Χ΄ Σκάρολος, ήταν επίσης Φιλικός και απαγχονίστηκε το 1821 μαζί με τους προκρίτους της Φιλιππούπολης.

48. Κ. Παπουλίδης, *Γ.Γ. Μαρασλής*, ό.π., 57 κ.ε.

49. ό.π., 27-34.

50. Βλ. Κ. Παπουλίδης, ό.π., σ. 110. Για τις προσωπογραφίες βλ. ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, α/α 2677, 950, 158, 1889.

στοιχείων για τη βουλγαρική εθνικότητά του⁵¹.

Εκτός από την κατηγορία των πλούσιων Θρακών Φιλικών, που συνέβαλαν αποφασιστικά στο έργο της Φιλικής Εταιρίας στη μείζονα περιοχή της Θράκης, σημαντικός ήταν και ο ρόλος των Φιλικών αγωνιστών που προέρχονταν από κατώτερες οικονομικά τάξεις, όπως οι αδελφοί Ξενοκράτη: πρόκειται για τους Αθανάσιο (1789-1871) και Κωνσταντίνο (1803-1876) Ξενοκράτη από το Σαμμάκοβο της ανατολικής Θράκης οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο Βουκουρέστι μετά τη μετανάστευση του μεγαλύτερου αδελφού τους Θεόδωρου. Το αρχικό επώνυμό τους ήταν «*Τσαλανδή ή Μπεντάς*», το οποίο άλλαξαν το 1820 στο ελληνοπρεπέστερο Ξενοκράτης για να προβάλλουν την ελληνική ταυτότητά τους στη Ρουμανία, όπου εγκαταστάθηκαν μόνιμα για επαγγελματικούς λόγους⁵². Ο νεότερος Κ. Ξενοκράτης μυήθηκε σε μικρή ηλικία στη Φιλική Εταιρία και στη συνέχεια κατατάχθηκε στον Ιερό Λόχο του Υψηλάντη, όπως και άλλοι νέοι από τη Θράκη. Η μεγάλη περιουσία την οποία απέκτησαν οι αδελφοί Ξενοκράτη μακριά από τη γενέτειρά τους δόθηκε

51. Κ. Παπουλίδης, *Γ.Γ. Μαρασλής*, ό.π., 98. Ο Βούλγαρος ιστορικός ζήτησε άδεια για τη φιλοτέχνηση γλυπτού από το Υπουργείο Παιδείας της Βουλγαρίας, η οποία τελικά δεν του δόθηκε.

Ενδιαφέρουσα επίσης για το σύγχρονο μελετητή είναι η πληροφορία του ερευνητή Κ. Παπουλίδη για την μετονομασία της Μαρασλείου Σχολής στη Φιλιππούπολη μετά το 1906, *διαδοχικά σε «Ιλαρίωνος Μακαριουπόλεως», «Jordanka Nikolona», «Κυρίλλου και Μεθοδίου», και σήμερα «Geo Millev»*. Για τον Geo Millev, εθνικό ποιητή και ήρωα της σύγχρονης ιστορίας της Βουλγαρίας, βλ. Α. Μάλαμας, *Τουριστική Βουλγαρία*, Γιάννενα 1983, 337-338.

52. Κ. Αποστολίδης, «Αδελφοί Ξενοκράται»: *Θρακικά* / 3 1932, 393-397 και Θ. Κιακίδης, «Ιστορία Σαμμακοβίου και περιχώρων», 292-294: *Θρακικά*, 30/1959, βλ. 227-239: «*η ένδεια της πολυμελούς οικογένειας ανάγκασε τον μεγαλύτερο αδελφό Θεόδωρο να καταφύγει αρχικά στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργάστηκε ως ράπτης και στη συνέχεια προσλήφθηκε από τον ηγεμόνα της Βλαχίας*».

μετά το θάνατό τους στο ελληνικό κράτος, ενώ οι απόγονοί τους πρόσφεραν σημαντική οικονομική βοήθεια για δωρεάν σπουδές σε νέους καταγόμενους από το Σαμιάκοβο ή από τη Βιζύη⁵³.

Οι αδελφοί Ξενοκράτη έχουν επίσης καταγραφεί ως Ρουμάνοι Βλάχοι Φιλικοί και αγωνιστές⁵⁴, σε μια προσπάθεια ιστορικής πλαστογράφησης, η οποία ωστόσο αποτελεί για το σύγχρονο ιστοριοδίφη παρωχημένη προπαγανδιστική μέθοδο, επειδή από τα αρχεία και τα δημοσιευμένα έγγραφα θεωρείται πλέον δεδομένη η συνολική συμμετοχή των Βαλκανίων στη Φιλική Εταιρία καθώς και στις εθνικές επαναστάσεις των επιμέρους λαών ενάντια στην οθωμανική κατάκτηση. Κάθε έθνος των Βαλκανίων μπορεί να καταγράψει και να τιμά τους δικούς του ήρωες, τους αγωνιστές - πρότυπα, μέσα από μια σύγχρονη, διαβαλκανική ιστορική προοπτική⁵⁵.

Εκτός από τους επώνυμους προαναφερθέντες Φιλικούς εμπόρους έχουν επίσης καταγραφεί κληρικοί και λαϊκοί αγωνιστές Θρακιώτες από τη μείζονα περιοχή της Θράκης, επειδή όλες οι περιοχές είχαν από πολύ νωρίς υποστεί σφαγές και ερημώσεις (Βάρνα, Σωζόπολη, Φιλιπούπολη, Αδριανούπολη, Σαράντα Εκκλησιές, Ραιδεστός) με αποτέλεσμα τη μυστική ενεργοποίηση των κατοίκων στη Φιλική Εταιρία. Ειδικότερα οι μητροπολίτες, οι δημογέροντες, οι πρωτομαίστορες των συντεχνιών ήταν μνημένοι στα μυστικά σχέδια της Φιλικής Εταιρίας για την απελευθέρωση από την οθωμανική κατάκτηση⁵⁶.

Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμμετοχή των Θρακών

53. Θ. Κιακίδης, ό.π., 231-238.

54. Γ. Σαγκιάς, *Ο Ιερός Λόγος*, Αθήνα 1973, 34.

55. Για τη συμμετοχή των Αλβανών, Βουλγάρων, Ρουμάνων και Σέρβων στη Φιλική Εταιρία βλέπε Τ. Βουρνάς (πρόλογος, συλλογή, επεξεργασία), *Φιλική Εταιρία, α. τα παράνομα ντοκουμέντα, β. απομνημονεύματα αγωνιστών* (Ε. Ξάνθος, Γ. Λεβέντης), Αθήνα χ.χ., 109-132.

56. Π. Παπαχριστοδοπούλου, *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1950, 4 και Α. Ρωσσίδη, «Κομοτηνή - σύντομη ιστορία της πόλης»: *ΘΕ*, 3/1982, 217-224.

κληρικών στην παράνομη Εταιρία, επειδή η επίσημη Εκκλησία ήταν στην αρχή δύσπιστη, ενώ αργότερα ακολούθησε και εχθρική στάση απέναντι στις «ιδέες που προπαγανδίζουν την εξέγερση και απέναντι στην ίδια τη φιλοσοφία όπου βασίζονται αυτές οι ιδέες», με αποτέλεσμα «καταδίκες και αναθεματισμούς των καινούριων ιδεών και καταδίωξη των οπαδών της... καταδικάζεται η φιλοσοφία του Μαλεμπράνς, η σκέψη του Βολταίρου, οι μασόνοι και οι γάλλοι “άθεοι”...»⁵⁷.

Στα πλαίσια ωστόσο της διττής συμπεριφοράς όλων των κατακτημένων, της συνύπαρξης και της αντίστασης, η ορθοδοξία και οι φορείς της δεν «ταυτίστηκαν εσωτερικά με τον κατακτητή»⁵⁸ αλλά διαμόρφωσαν ένα ιδιαίτερο status χριστιανικής πίστης των κατακτημένων, χρησιμοлогίας και διάδοσης των προφητειών, που είχε ως αποτέλεσμα τη θρησκευτική, εμπράγματη αντίσταση στον αλλόδοξο κατακτητή, «εις τους Έλληνας φαίνεται ότι η σημασία της επαναστάσεως είναι εις τας χείρας του θεού διά των λειτουργών της θρησκείας του»⁵⁹.

Από το χώρο της Θράκης έχουν καταγραφεί ως Φιλικοί οι κληρικοί: Δέρκων Γρηγόριος, Αγκιάλου Ευγένιος, Αδριανούπολης Δωρόθεος, Βάρνας Ζαχαρίας, Βιζύης Ιωάσαφ, Μαρώνειας Κωνστάντιος, Μεσημβρίας Ιωσήφ, Σωζοαγαθουπόλεως Παΐσιος, Φιλιππουπόλεως Παΐσιος⁶⁰. Από αυτούς εικαστικά έχουν καταγραφεί ο Φιλικός Κωνστάντιος της Μαρώνειας, ο Ευγένιος της Αγκιάλου μαζί με αρχιερείς της Θράκης και ο Δωρόθεος Πρώιος της Αδριανούπολης. Αξιοσημείωτο είναι ότι η καταγωγή των αναφερθέντων δεν προέρ-

57. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 228.

58. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία - οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1993³, 91.

59. Π. Γεωργαντζής, *Οι αρχιερείς και το 21*, Ξάνθη 1985, 215.

60. ό.π., 223-224. Για το δεσπότη Βάρνας, ο οποίος κατηγορήθηκε για προδοσία της Φιλικής Εταιρίας, ενώ μάλλον υπήρξε θύμα προδοσίας από το Βούλγαρο διάκονό του, βλ. Π. Σκεπάρνης, *Φιλική Εταιρία*, χ.τ. 1965, 59.

χεται από τη Θράκη, αλλά η δράση τους και η συμβολή τους στην ενεργοποίηση του θρακικού ποιμνίου εναντίον του κατακτητή συνέβαλαν στην πολιτογράφησή τους ως Θρακιωτών.

Το πρώτο έργο που παρουσιάζουμε (αρ. 22) είναι ο ανδριάντας που αναπαριστάνει τον Φιλικό Κωνστάντιο, έργο του Θ. Βασιλείου (1917-) και ανήκει στην κατηγορία της μνημειακής γλυπτικής, που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα μετά τον 19^ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο, επειδή ο υπερβατισμός του χριστιανισμού είχε περιορίσει το ρόλο της γλυπτικής στο διακοσμητικό χώρο και στις εφαρμοσμένες τέχνες, ενώ συγχρόνως η ζωγραφική ανταποκρινόταν περισσότερο στις ανάγκες της χριστιανικής τέχνης⁶¹.

Γενικότερα, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1830) η αναγεννημένη ιστορικά και καλλιτεχνικά Ελλάδα ακολούθησε την ευρωπαϊκή πραγματικότητα προσπαθώντας να εκφράσει τις ελληνικές ανησυχίες: «στις αφετηρίες της νεοελληνικής τέχνης βρίσκεται ο απλός αγωνιστής, ο τολμηρός ναυτικός...» όλα τα εθνικά πρότυπα του αγώνα, διότι «η τέχνη ήταν πάντα σε απόλυτη επαφή με το ιστορικό γίνεσθαι»⁶². Αυτή την εθνική και πολιτική αξία των δημόσιων μνημείων γνώριζαν οι Βαυαροί, οι οποίοι πρώτοι τίμησαν και κατέγραψαν τους Βαυαρούς που μετείχαν στον ελληνικό αγώνα⁶³.

Στο χώρο της μνημειακής γλυπτικής η διάδοση της δημόσιας μορφοποίησης ιστορικών προσώπων και γεγονότων άρχισε στην Ελλάδα μετά το 1898, όταν θεσπίστηκαν ειδικές διαδικασίες για τη συγκρότηση επιτροπών που θα αναλάμβαναν την ανέγερση των μνημείων. Από τότε τα δημόσια γλυπτά έγιναν πολυάριθμα και την παραγγελία τους ανέλαβαν επίσημα οι τοπικοί φορείς διοίκησης⁶⁴.

61. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, τ. Ε', Αθήνα, 1981: βλ. στον πρόλογο.

62. Χ. Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, Αθήνα 1981, 14-15.

63. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, ό.π., 98.

64. Γ. Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωϊκού θανάτου»: *Μνήμων*, 12/1989, 89-116.

Στον τομέα της ανδριαντοποιίας, όπου ανήκει το έργο που παρουσιάζουμε, είχαν φιλοτεχνηθεί έργα δημόσιας παραγγελίας από το 1869, όταν αποφασίσθηκε η παραγγελία για δύο ανδριάντες του Ρ. Φεραίου και του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στα προπύλαια του πανεπιστημίου της Αθήνας το 1872⁶⁵. Με αφορμή τους πρώτους αυτούς ανδριάντες που τοποθετήθηκαν στην Αθήνα, ως πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, συζητήθηκε εκ νέου του θέμα του «καθολικού» μνημείου για το 1821 που είχε προτείνει ήδη ο Ι. Καποδίστριας: «*προώριστα να περικλείη τα οστά των υπέρ της Πατρίδος πεσόντων. Εις το υπόγειον μέρος θα τοποθετηθώσιν οι τάφοι και άνωθεν το Πάνθεον... Το όλον θα διακοσμηθή και έσωθεν και έξωθεν δι έργων ζωγραφικής, γλυπτικής και μωσαϊκών. Τα ωραιότερα μάρμαρα θα χρησιμοποιηθώσιν εις την κατασκευήν του έργου και η στέγασις έσται εκ χαλκού*»⁶⁶. Από το φιλόδοξο αυτό σχέδιο φαίνεται και η σπουδαιότητα της εθνικής εικαστικής καταγραφής η οποία εντάσσεται «στο ιδεολογικό οπλοστάσιο με το οποίο επιδιώκουν την εκπλήρωση πολιτικών στόχων»⁶⁷.

Ο ανδριάντας (αρ. 22) που αναπαριστά τον Φιλικό Κωνστάντιο είναι πολύ μεταγενέστερο έργο, του 1981, μετά από παραγγελία και έρανο που έγινε με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Μαρώνας και Κομοτηνής κ. Δαμασκηνού⁶⁸. Ο μητροπολίτης Κωνστάντιος από τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής διετέλεσε αρχιμανδρίτης στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και το 1810 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Μαρώνας «εγνώριζε πολύ καλά τις προετοιμασίες για την εξέ-

65. Η. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα προπύλαια του πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους»: *Ελληνικά*, 35 (2)/1984, 355-370.

66. Ι.Α. Μελετόπουλος, «Το Πάνθεον του 21»: *Βομοί*, 35/1977, 5-7 και 12.

67. Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση»*, ό.π., 103-104.

68. *Τελετή αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του αιοδίμου Μητροπολίτου Μαρωνας Κωνσταντίου, εθνεγέρτου Ροδόπης κατά τον Ιερό Αγώνα του 1821*, προσφορά Ιερά Μητρ. Μαρώνας και Κομοτηνής 1984.

γερση, διότι είχε μνηθεί ενωρίς στην Φιλική Εταιρεία...»⁶⁹. Στο συγκεκριμένο δημόσιο γλυπτό, το υλικό -χαλκός- και οι μικρές διαστάσεις προσδίδουν ιδιαίτερη οικειότητα στην ιστορική μορφή, η οποία αποδίδεται κατενώπιον με ελαφρά στροφή του κεφαλιού και με το αριστερό χέρι κρατά σφικτά στο στήθος το ειλητάριο, ενώ απλώνει το δεξί χέρι προς τα εμπρός παράλληλα με την κίνηση του κάτω άκρου ευλογώντας το λαό στον οποίο απευθύνεται όπως τα περισσότερα δημόσια γλυπτά κληρικών. Ο καλλιτέχνης Θ. Βασιλείου⁷⁰ ακολουθεί την τυπική γλυπτική κατασκευή ενός περίοπτου ανδριάντα που μπορεί να γίνει κατανοητός από το ευρύ κοινό. Είναι τοποθετημένος στο κέντρο του περιβάλλου της Μητρόπολης στον ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην Κομοτηνή. Το έργο προβάλλει ρεαλιστικά την εξωτερική εμφάνιση του εικονιζόμενου, το λειτουργικό χαρακτήρα του ράσου και η θέση της μορφής τονίζει την ηγετική ικανότητα του ιστορικού προσώπου. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται «το κυριότερον έργον του αγαλματοποιού», που είναι το «παρασχηματικόν», και η ιστορική απομνημόνευση του ήρωα μέσα από ένα μνημειώδες έργο⁷¹.

Γενικότερα, οι ανδριάντες ιστορικών προσώπων και ιδιαίτερα των κληρικών είναι ακαδημαϊκής τεχνοτροπίας και εκφράζουν απόλυτα την κυρίαρχη κοινωνική και αισθητική προσδοκία. Ακόμη και ο Μ. Τόμπρος (1889-1974), ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στην ανανέωση της νεοελληνικής γλυπτικής, συμβιβάστηκε με τις επίσημες παραγγελίες που ανέλαβε⁷² επιβεβαιώνοντας τον κανόνα για τη «μορφολογική διάσταση ιδιωτικού και δημόσιου έργου στον

69. ό.π.

70. Ο Θ. Βασιλείου υπήρξε μαθητής του Κ. Δημητριάδη στην Αθήνα και συνέχισε τις σπουδές του στο Λονδίνο: βλ. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, ό.π., 287-288.

71. Η. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα», ό.π. 361.

72. Μ. Στεφανίδης, *Εισαγωγή στην ελληνική γλυπτική από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα 1984, 15.

ίδιο καλλιτέχνη»⁷³.

Ωστόσο, στο παρόν έργο, όπως και στα περισσότερα που παρουσιάζουμε, μας ενδιαφέρει η ιστορική σήμανση, επειδή αυτή συνιστά μια μοναδική εικαστική καταγραφή της τοπικής ιστορίας των Θρακών. Η αισθητική μορφοποίηση των ιστορικών προσώπων προσδίδει σ' αυτά μια άμεση υλική ταυτότητα και οι ήρωες γίνονται ένα φυσικό αντικείμενο του παρόντος, παρατηρήσιμο και πολλές φορές αξιопιστότερο ίσως του ιστορικού λόγου.

Ιδιαίτερα για την ακριτική περιοχή της ελληνικής Θράκης η δημοσία τέχνη τεκμηριώνει τη γεωπολιτική και ιστορική βάση της, την ίδια δηλαδή την ιδεολογική πορεία του έθνους μέσα από ένα εικαστικό, διδακτικό και καθοδηγητικό έργο⁷⁴.

Τα δύο επόμενα έργα που παρουσιάζουμε μαρτυρούν επίσης τη «φιλική ταυτότητα» των εικονιζόμενων κληρικών που έδρασαν και αγωνίστηκαν στη Θράκη. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Αγκιάλου Ευγένιο Καραβία και τον μητροπολίτη Αδριανούπολης Δωρόθεο Πρώιο. Οι δύο κληρικοί έχουν πολιτογραφηθεί λόγω της εθνικής τους δράσης στη Θράκη ως Θρακιώτες, ενώ η καταγωγή τους είναι από την Ιθάκη και τη Χίο αντίστοιχα⁷⁵.

Ο Φιλικός Καραβίας «διδάξας εν Αγκιάλω μέχρι του 1807»⁷⁶ διέτελεσε αρχιερέας της μητρόπολης Αγκιάλου από το 1813 μέχρι το 1821. Την ίδια χρονιά φυλακίστηκε ως ύποπτος για τη συμμετοχή του στη Φιλική Εταιρία και στην προετοιμασία της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία μαζί με τους αρχιερείς Νικομήδειας Αθανάσιο, Δέρκων Γρηγόριο, Θεσσαλονίκης Ιωσήφ, Αδριανούπολης Δωρόθεο και

73. Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση»*, ό.π., 141.

74. ό.π., 105.

75. Α. Διαμαντόπουλος, «Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Αγκιάλου», 167-180, *Θρακικά*, 9/1938, 177.

76. Βλ. Θ. Σμιόπουλος, *Μάρτυρες και αγωνισταί ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγερσίας 1821-1829*, τ. Α', Αθήνα 1971, 296: Στο διάστημα 1816-1818 ο μητροπολίτης μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από το συγγενή του και χιλιάρχο Β. Καραβία, πρωτεργάτη στο κίνημα της Βλαχίας.

Τυρνόβου Ιωαννίκιο⁷⁷. Από τους προαναφερθέντες κληρικούς οι Δέγκων Γρηγόριος, Αδριανούπολης Δωρόθεος, Τυρνόβου Ιωαννίκιος, Βιζύης Ιερεμίας, Ηράκλειας Μελέτιος, Βάρνης Φιλόθεος, Σωζόπολης Παΐσιος και Διδυμοτείχου Καλλίνικος είχαν υπογράψει τον αφορισμό του Πατριαρχείου για τη Φιλική Εταιρία, αλλά κατηγορήθηκαν ως Φιλικοί και ύποπτοι, καθώς οι δημόσιοι αντεπαναστατικοί αφορισμοί ανήκαν περισσότερο στο «διπλωματικό» επίπεδο της δράσης των κληρικών και όχι στο αγωνιστικό⁷⁸.

Αυτήν την ιστορική στιγμή της φυλάκισης φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Ε. Δούκας (1886-1969) έπειτα από παραγγελία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Πρόκειται για μια πολυπρόσωπη ελαιογραφία με τίτλο «Ο Αρχιεπίσκοπος Ευγένιος Καραβίας εμπνυχώνων τους άλλους αρχιερείς προ του απαγχονισμού των την νύχτα της Αναστάσεως του 1821»⁷⁹ (αρ. 23). Ανήκει στην κατηγορία της ζωγραφικής ιστορικών θεμάτων, στην εικονιστική καταγραφή του ελληνικού αγώνα και την εξύψωσή του μέσα από μνημειακές δημιουργίες⁸⁰. Τα πρόσωπα των κληρικών αποδίδονται με ιστορική ακρίβεια και σχεδιαστική δεξιότητα και συγχρόνως προβάλλονται τα περιγραφικά στοιχεία των ιερατικών ρούχων και των προσωπογραφικών γνωρισμάτων, στα οποία κυριαρχεί η δραματική ένταση του ιστορικού γεγονότος στα πλαίσια ενός συμβατικού ιδεαλισμού της εποχής. Η σύνθεση ακολουθεί τη ρεαλιστική απόδοση των ιστορι-

77. Π. Γεωργαντζής, *Πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της Θράκης κατά το 1821*, τ. Β', Κομοτηνή 1983, 364 και Π. Γεωργαντζής, *Οι αρχιερείς και το 21*, Ξάνθη 1985, 289-290.

78. Τ. Βουρνάς, ό.π., 90-95.

79. *Κατάλογος αναδρομικής και ατομικής εκθέσεως έργων ζωγραφικής του Ε. Δούκα στην αίθουσα Παρνασσού (21/1/60-9/2/60)*: ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα. Σε σύνολο 62 έργων το παρόν παρουσιάστηκε πρώτο χωρίς τιμή, διότι ανήκε στην Αρχιεπισκοπή.

80. Α. Κωτίδης, *Ελληνική Τέχνη - ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, 14-15.

κών θεμάτων που είχαν θεωρηθεί ήδη από τον 17^ο αιώνα αυτόνομο είδος ζωγραφικής με αφητηρία τη ρεαλιστική, ειδική ζωγραφική του D. Velasquez⁸¹.

Γενικότερα η ζωγραφική ιστορικών θεμάτων απασχόλησε πολλούς καλλιτέχνες του 19^{ου} αιώνα, διότι θεωρούσαν σημαντική την ενασχόληση με την ιστορία⁸². Το έργο που παρουσιάζεται (αρ. 23) συγκαταλέγεται στα τελευταία έργα της ιστορικής νεοελληνικής ζωγραφικής, στην «τελευταία αναλαμπή της θεματογραφίας του 21» που ολοκληρώθηκε το 1930 όταν έγινε η έκθεση ζωγραφικής προς τιμήν των εκατό χρόνων από την επανάσταση, με σημαντικότερη τη συμμετοχή του προαναφερθέντος καλλιτέχνη Ε. Δούκα⁸³.

Στο παρόν έργο οι κινήσεις των χεριών και η τραγική ένταση των βλεμμάτων, καθώς και η διακριτική λεπτομέρεια της αλυσίδας στον κίονα της φυλακής προσδίδουν στον ακαδημαϊκό ρεαλισμό του δημιουργού και της εποχής την ευρωπαϊκή εξπρεσιονιστική χροιά της σχολής του Μονάχου⁸⁴.

Το άλλο έργο της θεματικής που παρουσιάζεται (αρ. 24) απεικονίζει τον Φιλικό Δωρόθεο Πρώιο, Χιώτη στην καταγωγή, ο οποίος έδρασε στην περιοχή της Θράκης, όταν διετέλεσε μητροπολίτης Αδριανούπολης κατά την περίοδο 1813-1821 έπειτα από πρόταση του τέως πατριάρχη, Αδριανουπολίτη Κύριλλου Στ⁸⁵. Τον Δ.

81. Η. Μυκονιάτης, *Το εικοσιένα στη ζωγραφική, συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1979, 1-2.

82. ό.π., 140: υποσημείωση 80.

83. ό.π., 120-121: ο ζωγράφος Ε. Δούκας μετείχε με δέκα ιστορικά έργα, αλλά το βραβείο που είχε θεσπίσει η Ακαδημία Αθηνών δεν δόθηκε σε κανέναν. Για το ζωγράφο βλ. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. Γ', Αθήνα 1976, 277-279.

84. *Κατάλογος - Ανεξαρτησία και Ελευθερία*: Πνευματικό κέντρο Αθηνών, Αθήνα 1989, 10-11: Ο Ε. Δούκας γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1885, σπούδασε στη Βενετία και στην ομάδα Λάιφτς στο Μόναχο και συγκαταλέγεται στους καλλιτέχνες του 19ου αιώνα που εμπνεύστηκαν από τον αγώνα.

85. Α. Ιορδάνογλου, «Εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κατάσταση Αδρι-

Πρώιο συγκαταλέγουμε επίσης στους δευτερογενείς Θράκες αγωνιστές, διότι αποτέλεσε λαμπρό παράδειγμα αγωνιστή τόσο για τη συμμετοχή του στα σχέδια της Φιλικής Εταιρίας όσο επίσης και για τη μεγάλη προσφορά του στη θεμελίωση μιας νέας επιστημονικής, προεπαναστατικής ιδεολογίας, που επρόκειτο να ενεργοποιήσει τον ελληνισμό πέρα από τα στενά όρια των χρησιμολογικών πεποιθήσεων.

Συγκεκριμένα, οι σπουδές του Πρώιου στην Ιταλία, τη Γαλλία, την Αγγλία και το Βέλγιο, καθώς και οι περιηγήσεις του σ' όλη την Ευρώπη και στις περιοχές της Μολδοβλαχίας, διαμόρφωσαν μια ηγετική πνευματική μορφή στο χώρο της θεολογίας και των θετικών επιστημών. Η παιδεία του στη φιλοσοφία και τα φυσικομαθηματικά αναβάθμισε την εκπαίδευση στη γενέτειρά του, αλλά και στις Σχολές της Αδριανούπολης και της Κωνσταντινούπολης⁸⁶. Αποτέλεσμα της φιλεκπαιδευτικής προεπαναστατικής δραστηριότητας του ήταν η ανάδειξη της Αδριανούπολης σε κέντρο εθνικής και θρησκευτικής διδασκαλίας. Επίσης, η ευρύτερη διάδοση των θετικών επιστημών και της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης θεμελίωσαν μια νέα «λογική πίστη» στην αφύπνιση και την απελευθέρωση του γένους με πρότυπο τη γαλλική επανάσταση και τη φιλοσοφία της⁸⁷.

ανουπόλεως τον 19ο αιώνα, τρία ανέκδοτα έγγραφα από τα γενικά αρχεία του κράτους»: *Θρακικά*, 2/1979, 287-306: το σχετικό πατριαρχικό σιγιλλιώδες γράμμα του 1813 με την πρόταση του Κυρίλλου Στ' έχει διασωθεί.

86. Για τη ζωή και το έργο του Δ. Πρώιου, βλ. Α. Σαμοθράκης, «Δωρόθεος ο Πρώιος Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως (1813-1821) και η πνευματική κίνηση αυτής»: *Θρακικά*, 15/1941, 153-158 και Θ. Σιμόπουλος, *Μάρτυρες και αγωνιστάι ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγερσίας 1821-1829*, τ. Α', Αθήνα 1971, 327-331.

87. Γ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα και βιβλιοθήκες της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, τ. Α', Κομοτηνή 1993, 430: Σε χειρόγραφα που διασώθηκαν στη μονή Εικοσιφοινίσσης έχει καταγραφεί το έργο του Δ. Πρώιου «Στοιχεία Άλγεβρας εκ νεωτέρων συνερανισθέντα υπό κύρου Δωρόθεου πρεσβυτέρου Πρωίου του Χίου». Έργα ανάλογου περιεχομένου δόθηκαν επίσης ως

Το πορτρέτο που παρουσιάζουμε (αρ. 24) εντοπίσαμε στη βιβλιοθήκη της Χίου, δωρεά του «ανεψιού αυτού Σταματίου Ιωάννου Πρώιου» το 1865, ανώνυμου καλλιτέχνη. Πρόκειται για μια ελαιογραφία του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του στενού επαγγελματικού πνεύματος που χαρακτήριζε τις προσωπογραφίες της εποχής, οι οποίες στην πλειονότητα ακολουθούν το ύφος και την τεχνική της δυτικής ζωγραφικής. Η συγκεκριμένη προσωπογραφία αποδίδει συμβατικά χωρίς ιδιαίτερη έξαρση τον ιερωμένο σε θέση συγγραφέως τονίζοντας έτσι και την εκπαιδευτική του ιδιότητα⁸⁸.

Εκτός από τους προμνημονευόμενους έμπορους και κληρικούς, επώνυμους Φιλικούς που μετείχαν στα προεπαναστατικά σχέδια της Φιλικής Εταιρίας, στην επίσημη ιστορία της Εταιρίας έχουν καταγραφεί και άλλοι Θράκες λαϊκοί και λόγιοι αγωνιστές:

α) ο Αδριανουπολίτης αγωνιστής Χατζηγεωργίου Δημητρίου, ο οποίος σπούδασε στη Σχολή της γενέτειράς του και κατόπιν εργάστηκε ως αυλικός στην Κωνσταντινούπολη, όπου ίδρυσε με τον αδελφό του τραπεζικό κατάστημα, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρία το 1817 με τον τίτλο του αρχιερέα «για 3000 γρόσια υπό των εταιριστών Κ. Παπαδάκη και Γ. Φλέσσα»⁸⁹.

β) ο ναυτικός από την Αίνο Α. Βισβίτζης, για τον οποίο έχει διασωθεί το έγγραφο κατήχησης: «καθιερώνω ιερέα φιλικόν και αφιερώνω εις την αγάπην της φιλικής εταιρίας και εις την υπεράσπισην

δωρεά από τον ίδιο μητροπολίτη στη βιβλιοθήκη της Αδριανούπολης, τμήμα της οποίας έχει διασωθεί από το σύλλογο Αδριανουπολιτών Θεσσαλονίκης: βλ. ΑΡΧΕΙΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ, τμήμα φυσικομαθηματικά έργα-ΔΩΡΕΑ Δ. ΠΡΩΙΟΥ, και Κ. Βακαλόπουλος, *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996)*, Θεσσαλονίκη - Αθήνα 1996, 241-256.

88. Για τη φωτογράφιση ευχαριστώ πολύ τον υπεύθυνο της βιβλιοθήκης στη Χίο.

89. Τ. Ευαγγελίδης, «Απομνημονεύματα αγωνιστού Χατζηγεωργίου Δημητρίου Αδριανουπολίτου»: *Θρακικά*, 5/1934, 222-225 και Γ. Μαμέλης, «Η Αδριανούπολη εθνική έπαλξι και πνευματική εστία επί τουρκοκρατίας», 335-258: *ΘΕ* 1/1980, 347.

των μεγάλων ιερέων των Ελευσινίων τον συμπολίτη Χατζή Αντώνιον εκ πατρίδος Αίνου, χρόνων σαράντα πέντε, επάγγελμα του καπετάνιος, ως θερμόν υπερασπιστήν της ευδαιμονίας της πατρίδος κατηχηθέντα και ορκισθέντα παρ' εμού εις τας 2 των Φιλικών, 15 Μαρτίου Ζμηλιές»⁹⁰.

γ) ο ιστορικός και αγωνιστής Κάρπος Παπαδόπουλος από την Αδριανούπολη μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 στην Οδησό από τον Ι. Αμβροσίου και ανήκε στην παράταξη των λαϊκών - αγωνιστών, όπως ο ίδιος υποστηρίζει στα απομνημονεύματά του⁹¹.

δ) οι πρόκριτοι Φιλικοί από τις Σαράντα Εκκλησιές: «Κωνσταντίνου ιερέα, Χατζή Μαζαράκη, Χατζή Δημητράκη και Χατζηνικολάου των αυτάδελφων. Ούτοι ήσαν φιλικοί και ανταλάσσοντες τα συνθήματα του δεινού αγώνος εν γραφαίς τεθωρακισμέναις υπό τα πέταλα των διαγγελέων ιππέων, ήταν σ' επικοινωνία και είχαν συνοχή στις ενέργειές τους...»⁹².

Στην προφορική παράδοση επίσης έχουν διασωθεί πολλά ονόματα Θρακών αγωνιστών Φιλικών⁹³ χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται η συμμετοχή και η δράση τους στη Φιλική Εταιρεία.

Η περιοχή της μείζονος Θράκης που μελετούμε παρουσιάζει πρόσθετο ιστορικό ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη προεπαναστα-

90. «Ολίγα περί Θράκης»: *Θρακικά*, 3π/1931, 5-40, βλ. 18 και Σ. Κλήμη Παναγιωτόπουλου, «Χατζηαντώνης και Δόμνα Βισβίτζη, Οι Θρακιώτες αγωνιστές του 21»: *ΘΕ*, 2/1981, 219-232. Την εικαστική μαρτυρία για τον Αινίτη αγωνιστή θα παρουσιάσουμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο για τους ενεργούς αγωνιστές στη νότια Ελλάδα.

91. ό.π., 8 και 23.

92. «Απαγχοτισμοί εν Σαράντα Εκκλησίαις κατ' ανακοίνωση του άλλοτε δημάρχου Σαράντα Εκκλησιών Μ. Λυκίδου», 54-55: *Θρακικά*, 3π/1931.

93. Κ. Βακαλόπουλος, *Θράκη*, ό.π., 108 και 110 και Ρ. Frangos, *The Philike Etaireia 1814-1821: a Social and historical analysis*, (δ.δ.) 1971, Ann Arbor, Michigan, U.S.A. High Wycombe England 1976, 310-317 όπου υπάρχουν στατιστικοί πίνακες για την κατά γεωγραφική περιοχή συμμετοχή των Ελλήνων στην Φιλική Εταιρεία.

τική δράση της Φιλικής Εταιρίας. Και τούτο επειδή εντάσσεται στην ευρύτερη ιστορική ενότητα της χερσονήσου του Αίμου, η οποία, παρά την πολυμορφία που την χαρακτηρίζει⁹⁴ κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ανέπτυξε κοινές μορφές αντίστασης, ιδιαίτερα στις περιοχές όπου διατηρήθηκε η πίστη στο χριστιανισμό, σ' αυτές που αργότερα ονομάστηκαν νοτιοανατολική Ευρώπη⁹⁵.

Από το τέλος του 17^{ου} αιώνα είχε δημιουργηθεί ήδη μία «*διαβαλκανική αστική τάξη*» Ελλήνων, η οποία είχε εγκατασταθεί σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων προωθώντας οικονομικά, πολιτισμικά και επαναστατικά την κοινή αντίσταση και εξέγερση εναντίον της οθωμανικής κατάκτησης⁹⁶. Αυτή η προσπάθεια απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό συστηματοποιήθηκε από τη Φιλική Εταιρία, η οποία κινητοποίησε όλους τους λαούς της χερσονήσου σε εθνικό και κοινωνικό επίπεδο υπό τη σκέπη της κοινής θρησκείας⁹⁷. Η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι οι Έλληνες Φιλικοί είχαν την ιδέα μιας πολυεθνικής βαλκανικής πραγματικότητας φαίνεται καθαρά από το πολιτικό πρόγραμμα της εταιρίας που κήρυττε το δικαίωμα των βαλκανικών λαών στην εθνική ανεξαρτησία, στην πολιτειακή οργάνωση με βάση τα ήθη και τις παραδόσεις τους, και στο καθεστώς μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας που θα ακολουθούσε την απελευθέρωση⁹⁸. Πάνω σ' αυτή την ιδεολογική βάση ξεκίνησε η

94. Β. Παπούλια, *Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργάνωσης της χερσονήσου του Αίμου*, Θεσσαλονίκη 1978, 6-7.

95. ό.π., 7.

96. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί*, ό.π., 62.

97. Για τη συμμετοχή της Σερβίας, Κροατίας, Σλοβενίας, Βουλγαρίας, Αλβανίας και των παραδουνάβιων ηγεμονιών στα προεπαναστατικά σχέδια της Φιλικής Εταιρίας, βλ. ό.π., 70-182 και *Φιλική Εταιρία, α) τα παράνομα ντοκουμέντα, β) απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 109-132 και *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες (1804-1830): Α' Ελληνοσερβικό συμπόσιο*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979.

98. Κ. Χατζόπουλος, «Ιδεολογικές απόψεις του πολιτικού προγράμματος της Φιλικής Εταιρίας βάσει γνωστών και άγνωστων προκηρύξεων του 1821»:

επανάσταση του Υψηλάντη στις Ηγεμονίες με τη συμμετοχή όλων των Βαλκάνιων και βέβαια του θρακικού ελληνισμού.

II. Η Συμμετοχή των Θρακών στην πρώτη εξέγερση στη Μολδοβλαχία και οι εικαστικές μαρτυρίες

Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1806-1812 και την αποτυχία της σέρβικης επανάστασης το 1813 πολλοί Βαλκάνιοι πρόσφυγες κατέφυγαν στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Πολλοί Έλληνες είχαν ήδη καταφύγει στις ρουμανικές χώρες από τον 15^ο αιώνα μετά την πτώση του Βυζαντίου⁹⁹ και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, διότι « η Τουρκία σύμφωνα με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812), δεν είχε το δικαίωμα να διαβιβάσει στρατεύματα στις ηγεμονίες χωρίς τη ρώσικη συγκατάθεση»¹⁰⁰.

Από τους Έλληνες αυτούς πολλοί κατάγονταν από τη Θράκη «οι Θράκες ήσαν γεωγραφικώς οι πλησιέστεροι των Ελλήνων προς τας χώρας αυτάς. Διά τούτο εκ των παραλιακών πόλεων προς την Μαύρην Θάλασσαν... ως και εκ Κωνσταντινουπόλεως, Ραιδεστού... και εκ των μεσογείων εκεί διηθύνοντο, όπου ειργάζοντο, εσταδιοδρόμουν και άλλοι μεν επέστρεφον, άλλοι δε παρέμενον διά παντός»¹⁰¹. Άμεση συνέπεια της μετανάστευσης αυτής ήταν η συμμετοχή των Θρακών στα επαναστατικά κινήματα στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες καθώς επίσης και στον Ιερό Λόχο του Α. Υψηλάντη¹⁰².

Σκουφας, έτος ΚΘ', Ιαν.-Δεκ. 1984, τ. 8, τεύχ. 68-69, 75-84.

99. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί*, ό.π., 63.

100. Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1993, 121.

101. Γ. Γιαννακάκης, «Ιστορία της Θράκης από της αλώσεως»: *Θρακικά*, 29/1958, βλ. 86-87.

102. Α. Ρωσίδης, «Τα στρατεύματα του 21», 229-230: *Θρακικά Χρονικά*, 20/1965, 230 και Θ. Κυρκούδης, «Η προσφορά των Θρακών στους απελευθε-

Η πρώτη συστηματική εξέγερση των Ελλήνων στη Μολδοβλαχία συντονίστηκε από τους Φιλικούς και εξυπηρετούσε ένα γενικότερο σχέδιο για μια καθολική επανάσταση στα Βαλκάνια μέσω κινητοποιήσεων που θα αναλάμβαναν Βούλγαροι, Σέρβοι και Έλληνες. Οι θρακικές πόλεις που συμμετείχαν με ανθρώπινο υλικό στην εξέγερση αυτή καθώς επίσης και επώνυμοι έμποροι Θράκες έχουν καταγραφεί στον ονομαστικό κατάλογο που συνέταξαν οι τοπικές αρχές της Ρωσίας, ο οποίος διασώθηκε στα αρχεία της Οδησσού¹⁰³. Ανάμεσα στους πεντακόσιους τρεις Έλληνες που έχουν καταγραφεί στον προαναφερθέντα κατάλογο των χιλίων αγωνιστών, οι σαράντα πέντε κατάγονται από τη μείζονα Θράκη. Από την Αίνο οι Κ. Ενίτης (αρ. 107) Α. Γεωργίου (105), Π. Εγκορίεφ (204), Γ. και Σ. Σταυράκης (αρ. 983), από την Αδριανούπολη οι Α. Ζήλος (αρ. 225), Α. Χρήστου (230), Χ. Οικονόμου (238), Δ. Ιωάννου (354), Α. Γεωργίεφ (723), Α. Κιρζαλής (879), Σ. Πέτρου (901), Α. Πούλιας (913) και Γ. Παπάς (984), από την Αγκιάλο ο Κ. Ιωάννου (228), από τη Ροδεστό οι Κ. Μπρίτογλου (223) και Ν. Μαργαρίτος (511), από τη Φιλιππούπολη οι Κ. Ευνάκης (455), Ι. Χατζόπουλος (613) και Κ. Φιλιππουπολίτης (715), από τη Βάρνα οι Ν. Σουμπαράζης (307), Μ. Κατέλης (308), Χ. Βάρναλης (312), Α. Θάνου (631), Ν. Καραμιχάλης (802), Γ. Ζαφειρίου (911), Γ. Θεοχάρης (805), Α. Γεωργίου (807), από το Βασιλικό ο Θ. Κορδίβας (299) και ο Γ. Ζαφειρίου (911), από την Κομοτηνή οι Α. Κίρζαλης (439), Σ. Κομπενός (856), από την Μεσήμβρια οι Π. Δαμασκηνός (495), Θ. Κωνσταντίνου (717), Α. Γεωργάκης (810), από τις Σαράντα Εκκλησιές ο Θ.Κ. Βάρτικ (507), από την Καλλίπολη ο Θ. Νικολάου (620), από τη Σωζόπολη οι Δ. Θεοδώρου (718), Δ. Κωνσταντίνοβιτς (797), από το Τύρνοβο οι Κ. Εμμανουήλ (743), Γ. Αλεξιάς (826), από τον Πύργο ο Α. Γεωργίου

ρωτικούς αγώνες του έθνους (1453-1923)», 57-124: *Θρακικά*, 8/1993, 65-67.

103. Ν. Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821, η περίπτωση των Βουλγάρων, ένας κατάλογος αγωνιστών στη Μολδοβλαχία (αρχεία Οδησσού)*, Αθήνα 1982, 193-292.

(908), Γ. Κώστα (902), από τα Γαννοχώρια οι Κ. Θεοδώρου (909) και Α. Ν. Γιάμας (981), από τις Κυδωνιές ο Κ. Ν. Μπονόφατς (982), από την Μήδεια ο Α. Μιχαήλ (205) και από το Μπαζαρτζίκ οι Θ. Ηλία (962) και Π. Δρακάνος¹⁰⁴.

Μ' αυτήν την κινητοποίηση στα βόρεια Βαλκάνια οι αγωνιστές επιδίωκαν την παραπλάνηση του οθωμανικού στρατού, τη δημιουργία αντιπερισπασμού και τη σταδιακή εξάπλωση των αναταραχών στην υπόλοιπη Ελλάδα¹⁰⁵. Η επανάσταση του Α. Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία ενέπνευσε εθνικό ενθουσιασμό στους Θράκες χριστιανούς και συγχρόνως προανήγγειλε τις θυσίες που επρόκειτο να υποστούν από την αντεκδικητική μανία των Οθωμανών. Συγκεκριμένα, κατά το διάστημα των μαχών στις Ηγεμονίες πολλές πόλεις της Θράκης με πρώτη την Αδριανούπολη έγιναν το «θέατρο της τουρκομανίας»¹⁰⁶, επειδή οι οθωμανικές αρχές συνέλαμβαναν τους Θράκες προύχοντες προς παραδειγματισμό και καταστολή των υπολοίπων που περίμεναν με αγωνία την εξάπλωση της επανάστασης¹⁰⁷. Ωστόσο, η εξέγερση της 22ας Φεβρουαρίου 1821 μας ενδιαφέρει για την ενεργό συμμετοχή των Θρακών σ' αυτήν και ιδιαίτερα στον Ιερό Λόχο. Οι εικαστικές μαρτυρίες που έχουν καταγράψει τις κινητοποιήσεις στις Ηγεμονίες αφορούν έμμεσα και τους επώνυμους Θράκες, από τους οποίους οι γνωστότεροι είναι οι Κ. Ξενοκράτης και Γ. Παπάς¹⁰⁸.

104. ό.π.

105. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π., 234-236 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, 20-25.

106. Κ.Λ. Ραφενέλ, *Ιστορία των νεότερων Ελλήνων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ Β' - 1825*, μετ. Κ. Κοκίδου, Αθήνα 1861, 236.

107. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών, ο τακτικός στρατός από του 1821-1833*, Αθήνα 1874, 19.

108. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1993: η προφορική παράδοση αναφέρει πολλούς νέους από πόλεις της μεϊζονος Θράκης ως μετέχοντες

Συγκεκριμένα, ο Γ. Παπάς ή Καραγιώργος ή Κούρτογλους καταγόταν από την Αδριανούπολη και αγωνίστηκε στη νικηφόρα μάχη που έγινε στον ποταμό Σερέτη στις 30 Απριλίου 1821 κοντά στην πόλη Γαλαζίου, «*ανήρ τίμιος και πολεμιστής δόκιμος*»¹⁰⁹. Στη συνέχεια διακρίθηκε στην ηρωική έξοδο των πολεμιστών από το περικυκλωμένο στρατόπεδο, από την οποία σώθηκαν τριανταεννέα άτομα περνώντας τον ποταμό Προύθο. Ιδιαίτερος έπαινος δίνεται από τον ιστορικό Ι. Φιλήμονα στους Γ. Παπά και τον υιό του Μ. Παπά¹¹⁰.

Στον Ιερό Λόχο του Α. Υψηλάντη, ο οποίος συμμετείχε με την υπόλοιπη στρατιά στη μάχη του Δραγατσανίου¹¹¹, κατατάχθηκε από πολύ νωρίς ο Κ. Ξενοκράτης από το Σαμιάκοβο. Τα όπλα, η σφραγίδα και ο μανδύας της στολής του διασώζονται στο Ιστορικό Εθνολογικό Μουσείο της Αθήνας ως τα μόνα τεκμήρια - αντικείμενα από την εποχή εκείνη¹¹². Στη συγκεκριμένη μάχη στις 7 Ιουνίου 1821, ο Ιερός Λόχος ήταν στρατοπεδευμένος στην περιοχή. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες, με κυρίαρχη την πείνα και τον ελλιπή οπλισμό: «*όταν πλησίαζαν οι εχθροί και προσπαθούσαν με επελάσεις των ιππέων να διασπάσουν το Λόχο οι ιερολοχίτες πολεμού-*

στον Ιερό Λόχο.

109. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής επανάστασεως*, τ.Β', Αθήνα 1859, σ. 379.

110. ό.π., σσ. 395-399: ο Γ. Παπάς συμμετείχε επίσης στη μάχη στο Σκουλένι όπου τραυματίστηκε και έχασε τα πέντε αδέρφια του. Βλ. επίσης: «Σημειώσεις, Προσθήκαι, Διορθώσεις»: *Θρακικά*, 18/1943, 356-357.

111. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', ό.π., 46: στη μάχη αυτή ο Ιερός Λόχος συμμετείχε λόγω λανθασμένης επιλογής και ανυπακοής στο σχέδιο του Υψηλάντη.

112. Κ. Αποστολίδης, «Αδελφοί Ξενοκράται»: *Θρακικά*, 3/1932, 393-397: υπάρχει επίσης και η φωτογραφία του Κ. Ξενοκράτη που έγινε στην Κωνσταντινούπολη και τον παρουσιάζει με τη στολή, την οποία φορούσε πάντα στις εθνικές εορτές βλ. στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ, αρ. ΙΒ - 577.

σαν και με τις λόγχες τους...»¹¹³.

Στην καταστροφική αυτή για τους Έλληνες μάχη οι απώλειες ήταν τραγικές. Γι' αυτό οι νεαροί σπουδαστές Ιερολοχίτες ηρωποιήθηκαν και η ενθουσιώδης αντίστασή τους βρήκε έκφραση σε όλους τους χώρους της τέχνης¹¹⁴. Ειδικότερα στις εικαστικές ιστορικές μαρτυρίες που ερευνούμε, το σύνολο του Ιερού Λόχου των ανώνυμων δηλαδή στην πλειοψηφία αγωνιστών¹¹⁵ που κατατάχθηκαν κυρίως από τις περιοχές της Μολδοβλαχίας και της μεξζονος Θράκης έχει τιμηθεί με δύο δημόσια μνημεία - ηρώα και πολλά ζωγραφικά έργα που αναπαριστάνουν τη μάχη στο Δραγατσάνι.

Στα έργα που παρουσιάζονται απουσιάζουν εκείνα που αναφέρονται σε συγκεκριμένους αγωνιστές, διότι συνιστούν άμεση εικαστική μαρτυρία για τα πρόσωπα αυτά¹¹⁶ και δεν αναφέρονται έμμεσα στους Θράκες. Τα ηρώα ανήκουν στην κατηγορία των πρώιμων δημόσιων μνημείων της νεοελληνικής γλυπτικής που εμφανίστηκε μετά τους απελευθερωτικούς αγώνες και αντλούσε την έμπνευσή της από τα δυτικά και εγχώρια αρχαιοελληνικά πρότυπα. Στην κατηγορία αυτή οι παραγγελιοδότες και οι δημιουργοί δεν ενδιαφέρονται για πρωτότυπη παραγωγή και αισθητική παρέμβαση, αλλά για την προβολή του ιστορικού περιεχομένου που προερχό-

113. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', ό.π., 55.

114. Γ. Σακκάς, *Ο Ιερός Λόχος*, Αθήνα 1973, 249-260.

115. Κατάλογος των Ιερολοχιτών δεν έχει διασωθεί: βλέπε πρόχειρο κατάλογο του Γ. Σακκά, ό.π., 216-218.

116. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, ό.π., 250-251: πρόκειται για έργα που αναφέρονται επώνυμα στον Α. Υψηλάντη, όπως το αντίστοιχο μνημείο στο Ναύπλιο, καθώς επίσης και για πολλά ζωγραφικά έργα και λιθογραφίες που εικονογραφούν το πέραςμα του Υψηλάντη από τον Προύθο, ή τον αγωνιστή Α. Καρπενησιώτη, ή επιμέρους μάχες στη Μολδοβλαχία: βλ. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', ό.π., 22,24,44 και 64-65. Πολλές λιθογραφίες έχουν καταγράψει επίσης τη δράση των ατάκτων αγωνιστών: βλ. το έργο του V. Katzier και του Valerio στο I. Βασδραβέλλης, *Ο φιλικός και αγωνιστής Γ. Φαρμάκης*, ό.π., 28 και 34.

ταν από το εγγύς ελληνικό παρελθόν, από την ελληνική ιστορία και παράδοση, από τον «ελληνικό χώρο»¹¹⁷. Τα πρώιμα αυτά ιστορικά μνημεία αποτέλεσαν μορφολογικά το σύνδεσμο της νεοελληνικής γλυπτικής και ιστορίας με τα σύμβολα της κλασικής αρχαιότητας και ανδριαντοποιίας, τα οποία είχαν ήδη επιβληθεί και στην ευρωπαϊκή τέχνη.

Το πρώτο έργο (αρ. 25) χρονολογείται το 1843. Έχει τον τίτλο «*Μνημείο του Ιερού Λόχου*» και βρίσκεται στο Πεδίο του Άρεως στην Αθήνα¹¹⁸. Αποτελεί το πρώτο δημόσιο μνημείο που τοποθετήθηκε στην Αθήνα. Πρόκειται για μια υπερυψωμένη στήλη με επίστεψη μία περικεφαλαία, τυπική κλασικιστική παραλλαγή αρχαιοελληνικού μοτίβου, έργο του γλύπτη Σ. Κλεάνθη.

Το δεύτερο έργο (αρ. 26) είναι επίσης μια μαρμάρινη λιτή στήλη, η οποία τοποθετήθηκε στο Δραγατσάνι ως άμεσος φόρος τιμής στη δυναμική συμμετοχή του Ιερού Λόχου στη μάχη. Η πρωτοβουλία για το μνημείο αυτό ανήκει στον αξιωματικό Δ. Παπάζογλου, αδελφό του Ιερολοχίτη Ν. Παπάζογλου, ο οποίος μαζί με Έλληνες της Ρουμανίας παρήγγειλαν το έργο στους Τήνιους γλύπτες Χαλεπά και Λαμπαδίτη. Η κατασκευή αυτή εντάσσεται στην παράδοση της μαρμαρογλυπτικής που άκμαζε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων στα εργαστήρια των οποίων εργάζονταν και Έλληνες μαρμαρογλύπτες¹¹⁹. Το μνημείο ολοκληρώθηκε το 1885 και η τοποθέτησή του στην περιοχή της μάχης (στο Δραγατσάνι απεβίωσε και ο Κ. Ξενοκράτης το 1876) σηματοδοτεί ιστορικά την βαλκανική αντίσταση του 1821 κατά του οθωμανικού ζυγού. Στις τρεις βαθμίδες της στήλης, «ο επί του στυλοβάτου μονόλιθος είναι πέντε περίπου μέτρων φέρων ανάγλυφον τον σταυρόν επί της ημι-

117. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, ό.π., στον επίλογο.

118. ό.π., έργο αρ. 101.

119. ό.π., 374-375, Γ. Σακκάς, *Ο Ιερός Λόχος*, ό.π., 241, και Δ. Σούτζος, «Μια ιστορική επέτειος - προσκύνημα στο Δραγατσάνι»: *Βωμοί*, 19/1974, 4 και 9.

σελήνου, υποκάτω δε το σήμα των Ιερολοχιτών, κρανίον ανάγλυφον»¹²⁰, έχουν προστεθεί αντίστοιχα τρεις επιγραφές που καταγράφουν την ιστορική ταυτότητα του έργου: «ΔΙΑΒΑΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ ΟΤΙ ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΜΕΘΑ ΥΠΕΡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΓΩΝΙΣΑΜΕΝΟΙ»¹²¹.

Τα δύο έργα, όπως και τα περισσότερα δημόσια ιστορικά ηρώα, απευθύνονται στον κάτοικο και επισκέπτη της περιοχής, στην ιστορική αφύπνισή του, στη διέγερση της ιστορικής μνήμης. Μ' αυτό τον τρόπο, συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης αν και το μορφολογικό αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές δεν συγκινεί τους νεότερους λόγω της κλασικής ακαδημαϊκής τεχνοτροπίας που τα ιστορικά μνημεία εκφράζουν.

Τα ζωγραφικά έργα που μαρτυρούν τη συμμετοχή του Ιερού Λόχου στη μάχη στο Δραγατσάνι, «καταστροφική μάχη που μπορούσε κι έπρεπε να έχει αποφευχθεί»¹²², ανήκουν στην κατηγορία των φιλλεληνικών εικαστικών μαρτυριών που μετέφεραν τους αγώνες των Ελλήνων στον ευρωπαϊκό χώρο ως ιστορική, σύγχρονη γνώση και έμμεσα ως ηθικό αίτημα συμπάθειας και υποστήριξης προς τους ομόθρησκους λαούς της Ανατολής. Το ευρωπαϊκό κοινό «διάβαζε εφημερίδες αλλά συγκινείται από τα ποιήματα του Μπάρον, του Ουγκό...»¹²³ και από τα ιστορικά τυπώματα που κυκλοφορούσαν για τη συγκέντρωση οικονομικής βοήθειας προς τους εξα-

120. Γ. Σακκάς, ό.π., 240.

121. Γ. Σακκάς, ό.π., 240: οι υπόλοιπες επιγραφές του μνημείου που καταστράφηκε εν μέρει από καθιζήσεις του εδάφους και το 1905 από φανατικούς μισέλληνες περιγράφουν τη μάχη στα λατινικά και ελληνικά. Σήμερα το ηρώον βρίσκεται στο νεκροταφείο της ομώνυμης ρουμανικής κωμόπολης, κατεστραμμένο και για το λόγο αυτό η φωτογράφησή του στάθηκε αδύνατη. Ο καλλιτέχνης Χαλεπάς που αναφέρεται είναι μάλλον ο πατέρας του Γιαννούλη Χαλεπά, ο οποίος είχε αναλάβει παραγγελίες από το χώρο της Βαλκανικής.

122. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', ό.π., 53-56.

123. Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη, ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, 23

θλιωμένους αγωνιστές και τις οικογένειές τους¹²⁴.

Ειδικότερα η «ειδησεογραφική ζωγραφική» και χαρακτηριστική την οποία ο ίδιος ο Ναπολέων είχε προωθήσει ως «ασφαλές μέσο προπαγάνδας»¹²⁵ είχε μεγάλη και αποτελεσματική απήχηση στον απλό καθημερινό άνθρωπο της εποχής, που δειλά, αλλά σταθερά αναλάμβανε τη συμμετοχή του στις νέες ιστορικές καταστάσεις και συνθήκες που δημιουργούνταν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Απέναντι στην «ηγετική» ιστορία και την αντίστοιχη τέχνη που είχαν διαμορφώσει οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες του περασμένου αιώνα, οι οποίες βέβαια δεν εξαιρέθηκαν αλλά ενσωματώθηκαν στο κίνημα του νεοκλασικισμού¹²⁶, παρουσιάστηκε η ιστορία των εθνών και του ανθρώπινου πνεύματος, η επιστημονική θεμελίωση της ιστορίας, η ιστοριογραφική έρευνα, που συνεπαγόταν μία νέα επίσης εικαστική απόδοση των ιστορικών πράξεων και προσώπων¹²⁷.

Στα πλαίσια των σημαντικών αυτών αλλαγών, στη μεταβατική περίοδο από την εποχή των Διαφωτιστών και της κοσμικής διάνοησης στη Γαλλία προς τον Γερμανικό Ιδεαλισμό του Hegel και το ριζοσπαστικό θετικισμό του Compté¹²⁸, το νόημα της ιστορίας και της ιστορικής τέχνης μεταβάλλεται και πολλοί λαοί επιδιώκουν τη δική τους πνευματική και εθνική αναγέννηση. Οι Έλληνες λόγιοι, έμποροι και καλλιτέχνες μεταφέρουν τα πνευματικά και κοινωνικά

124. Η. Μυκονιάτης, *Το εικοσιένα στη ζωγραφική, συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1979, 21 και 124-219: από τον 19ο αιώνα τα ιστορικά γεγονότα απεικονίστηκαν κυρίως σε χαλκογραφίες και λιθογραφίες, διότι έτσι η εικόνα μεταφερόταν στο μεγάλο τμήμα του λαού που δεν μπορούσε να προσεγγίσει τη ζωγραφική, τέχνη που απευθυνόταν στους αστούς.

125. Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, 3-6.

126. *ό.π.*, 4.

127. *ό.π.*, 2-3.

128. Χ. Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αθήνα 1982², 51-59 και γενικότερα βλ. W. Walsh, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας*, μετ. Φ. Βώρος, Αθήνα 1985².

δρῶμενα της Ευρώπης κυρίως της Γαλλίας και τη Γερμανίας στην Ελλάδα και αντίστροφα οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον νεοελληνικό αγώνα και τα αιτήματά του. Αυτός ο φιλελληνισμός εκδηλώθηκε κυρίως μέσω της αρχαιοφιλίας των Ευρωπαίων και της συνειδητής προσπάθειας του Βαυαρού Λουδοβίκου (πατέρα του Όθωνα) να διαμορφώσει το πολιτικό και ιδεολογικό πρόσωπο του νέου βασιλείου έτσι ώστε να το ταυτίσει με τη δική του πολιτική εικόνα. Πρόκειται για τον βασιλιά που υπερασπίζεται τον πολιτισμό και το παρελθόν ενός ομόθρησκου λαού για να πετύχει την «*ισχυροποίηση της χριστιανογερμανικής ιστορικής συνείδησης*»¹²⁹ και για να υπογραμμίσει πως ο γιος του θα βασιλεύσει σε ένα έθνος με άξιο παρελθόν και όχι σε ένα μικρό ασήμαντο κρατίδιο της Ανατολής¹³⁰.

Το έργο (αρ. 27) είναι μια γερμανική λαϊκή γκραβούρα¹³¹ ανώνυμου. Φιλοτεχνήθηκε μέσα στο προαναφερθέν γερμανικό φιλελληνικό πνεύμα και αντιπροσωπεύει την ιστορική, ειδησεογραφική εικαστική εικονογραφία της εποχής, η οποία αποδίδει στρατιωτικές σκηνές και μάχες σε παρατακτική σύνθεση με ιδιαίτερη έμφαση στην ενδυμασία των αντιμαχόμενων. Στο έργο που παρουσιάζουμε προβάλλεται καθαρά η στολή και το έμβλημα των Ιερολοχιτών και των Οθωμανών αντίστοιχα. Πρόκειται για μια τυποποιημένη αφηγηματικού χαρακτήρα απεικόνιση, η οποία, παρουσιάζει τη μάχη με σχηματικό και γενικευτικό ύφος. Η τραγική έκβαση της μάχης για τους Έλληνες φαίνεται στην άνιση αριθμητικά εικονογράφηση

129. Μ. Παπανικολάου, *Γερμανοί ζωγράφοι στην Ελλάδα κατά τον 19ο (1826-1843)* Θεσσαλονίκη 1981, 32.

130. Μ. Παπανικολάου, *ο.π.*, 34: για το λόγο αυτό παρήγγειλε ο Λουδοβίκος τις ζωγραφικές αναπαραστάσεις της άφιξης και υποδοχής του Όθωνα στο Ναύπλιο το 1833.

131. Γ. Τσούλιου - Τ. Χατζή, *Ιστορικών Λεύκωμα της ελληνικής επανάστασης*, σύνθεσις Γ. Τσούλιου - Τ. Χατζή μέρος πρώτο, Αθήνα 1970, 49. Στο πρωτότυπο έργο υπάρχει υπόμνημα το οποίο «*ενδεικτικά απηχεί τα αισθήματα του γερμανικού λαού για την απελευθέρωση της Ελλάδας*».

των αγωνιστών. Το ύφος του τυπώματος παραμένει απόμακρο και επιδερμικό, οι γραμμές και τα χρώματα αποδίδονται λαϊκότροπα, με απλό συμβατικό σχεδιάσμα και έντονα χρώματα, και οι χειρονομίες των πολεμιστών φαίνονται επιτηδευμένες, θεατρικές χωρίς να δίνεται έμφαση στα ατομικά και εθνικά χαρακτηριστικά τους.

Ωστόσο, με παρόμοια τυπώματα πετυχαίνεται η διάδοση μιας πολεμικής είδησης από την Ανατολή στους λαούς της Ευρώπης, η οποία στοχεύει στην ιστορική και πολιτική ενημέρωσή τους. Ιστορική, διότι πρόκειται για μετάδοση ιστορικού γεγονότος και πολιτική, επειδή μέσω της λιθογράφησης γνωστοποιείται η σύγχρονη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα άλλων χωρών και οι πιθανοί κίνδυνοι που προέρχονται από αυτήν.

Το ίδιο θέμα, φιλοτεχνημένο από τον Γερμανό καλλιτέχνη P.V. Hess, απευθυνόταν σε ένα άλλο κοινό και προκαλούσε τη συναισθηματική και συγκινησιακή κυρίως ταύτιση με το δράμα ομόθρησκων. Ήταν μια συγκεκριμένη πολιτική παραγγελία του Λουδοβίκου, ο οποίος φιλοδοξούσε να επιβάλλει τη δική του ερμηνευτική εικονογράφηση του νεοελληνικού αγώνα στο εξωτερικό και στο εσωτερικό του νέου βασιλείου. Όπως υποστηρίζει ο Η. Μυκονιάτης, «σε κάθε στιγμή η παρουσίαση ενός γεγονότος έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από το ίδιο το γεγονός, αφού οι σκέψεις και οι ενέργειες μας σχετικά μ' αυτό διαμορφώνονται με βάση τη συμβολική παρουσίαση του και όχι το ίδιο το συγκεκριμένο συμβάν»¹³².

Ειδικότερα η σύνθεση του P.V. Hess (αρ. 28) εντάσσεται στο γνωστό κύκλο των τριανταεννέα έργων που ανέλαβε να φιλοτεχνήσει με θέμα τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, την άφιξη του Όθωνα και το ιστορικό ελληνικό τοπίο¹³³. Ο ζωγράφος είχε ενταχθεί στη συνοδεία του βασιλιά Όθωνα το 1832 και όλα τα έργα που φιλοτέχνησε τοποθετήθηκαν «στη βόρεια στοά του Hofgar-

132. Η. Μυκονιάτης, *Το εικοσιένα στη ζωγραφική*, ό.π., 125.

133. Μ. Παπανικολάου, *Γερμανοί ζωγράφοι στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα (1826-1843)*, Θεσσαλονίκη 1981, 113-119.

ten»¹³⁴ στο Μόναχο, κατά το 1841-1844. Μέσω των έργων αυτών η νεότερη ελληνική ιστορία παρουσιάζοταν παράλληλα με τη γερμανική και βουαρικη ιστορία, ενώ συγχρόνως γινόταν αποδεκτός ένας απελευθερωτικός αγώνας την εποχή που στην Ευρώπη είχε αποφασιστεί η απόρριψη των εθνικών επαναστάσεων και εξεγέρσεων¹³⁵.

Το έργο αυτό (αρ. 28) με τίτλο «400 Ιερολοχίται, πρόδρομοι του ιερού αγώνος πίπτουσι περί το Δραγατσάνιον»¹³⁶ έχει σαφώς καλλιτεχνικές αξιώσεις σε σχέση με την προαναφερθείσα λιθογραφία, διότι πέρα από τη συγκεκριμένη ιστορική είδηση προβάλλει το συναίσθημα και την υποκειμενική προοπτική του ζωγράφου. Οι Έλληνες αγωνιστές αποτελούν τα κεντρικά πρόσωπα του έργου, και εικονίζονται στο πρώτο επίπεδο λαβωμένοι, ενώ οι Οθωμανοί, έφιπποι και ορμητικότεροι, επιτίθενται από θέση ισχύος. Οι μορφές των Ιερολοχιτών αποδίδουν το νεαρόν της ηλικίας και η λεπτομέρεια των στρατιωτικών ενδυμασιών, της δυτικοευρωπαϊκής των Ιερολοχιτών, της παραδοσιακής ελληνικής που φορά ο άτακτος αγωνιστής κάτω δεξιά, και της παραδοσιακής ανατολίτικης των Οθωμανών, προσδίδει ιστορική αντιστοιχία στο έργο και φανερώνει την τεχνική δεξιότητα του ζωγράφου και τη γενικότερη προοπτική της ιστορικής ζωγραφικής του 19^{ου} αιώνα. Οι μορφές των Ελλήνων παρουσιάζονται ως εξιδανικευμένες, ευγενικές φυσιογνωμίες. Μας παραπέμπουν περισσότερο σε ευρωπαϊκά πρότυπα, σε απογόνους των αρχαίων Ελλήνων οι οποίοι έχουν «κοινωνική οντότητα ισότιμη των Ευρωπαϊών και πολιτισμική υπόσταση ανώτερη των αλλόθρησκων»¹³⁷, ενώ τα πρόσωπα των Οθωμανών απεικονίζονται τυ-

134. ό.π., 113.

135. ό.π., 119.

136. Λιθογραφία του έργου εντοπίσαμε στο ΑΡΧΕΙΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ, ΑΠΘ, αρ. 412. Βλ. επίσης Πέτερ Φον Ες, *Πάνθεον ηρώων του 21*, Λεύκωμα 40 λιθογραφιών και εξηγήσεων στα ελληνικά, γαλλικά, γερμανικά, αγγλικά, Αθήνα 1978, αρ.11.

137. Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη, ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 1995, 23.

ποποιημένα, προβάλλοντας τη φιλελληνική διάθεση του καλλιτέχνη. Το έργο κυριάρχησε ως ιστορικό και εικαστικό σήμα στον ελληνικό χώρο για πολλά χρόνια¹³⁸, καθώς επίσης και σ' άλλα βαλκανικά κράτη, όπως φαίνεται από τη λιθογράφηση του στη Ρουμανία το 1890 και την τύπωσή του σε ιστορικά εγχειρίδια¹³⁹.

Γενικότερα, το έργο του P.V. Hess αντιπροσωπευτικό του ρομαντικού ακαδημαϊσμού της γερμανικής σχολής, επηρέασε αποφασιστικά και τη νεοελληνική ζωγραφική και ιδίως τον Θ. Βρυζάκη, ο οποίος ανέλαβε τη φιλοτέχνηση ιστορικών έργων μετά από παραγγελία του Όθωνα¹⁴⁰.

Το επόμενο έργο (αρ. 29) ανήκει στην ίδια θεματική, αλλά είναι μια λαϊκή λιθογραφία ανωνύμου (455 x 658 διαστάσεις) που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1822 μετά από παραγγελία του Δ. Παπάζογλου, διασωθέντος Ιερολοχίτη από τη μάχη στο Δραγατσάνι¹⁴¹. Πρόκειται για μια ιστορική τύπωση σε ναΐφ ύφος που προβάλλει τη διηγηματική γραφή της ιστορικής λιθογραφίας. Το απλοϊκό σχέδιο, η παραστατική κατ' ενώπιον θέση των περισσότερων αγωνιστών, η λιτότητα της γραμμής, η αρμονική χρησιμοποίηση του τοπίου, που απουσιάζει συνήθως από τις λόγιες εικαστικές μαρτυρίες του Hess, συνθέτουν ένα εικονογραφικό, ιστορικό έργο λαϊκής ζωγραφικής για το 1821. Το συγκεκριμένο έργο που εντοπίσαμε στο Τμήμα Τυπωμάτων της Ρουμανικής Ακαδημίας και στη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη¹⁴² τεκμηριώνει τη βαλκανική απήχηση των λαϊκών αυ-

138. Α. Κωτίδης, ό.π., 21-22. *Μέχρι και το 1970 στον εκπαιδευτικό χώρο κυριαρχούσαν οι εικαστικές μαρτυρίες των Γερμανών ζωγράφων.*

139. Η λιθογράφηση έγινε από τον καλλιτέχνη P. M. P. Ostemalgioglu το 1890 στην Braila: βλ. ΑΡΧΕΙΟ ΤΥΠΩΜΑΤΩΝ Ρουμανικής Ακαδημίας - για τις πληροφορίες ευχαριστώ την κ. C. Popa.

140. Α. Κωτίδης, *Ελληνική Τέχνη*, ό.π., 15.

141. Γ. Σακκάς, *Ο Ιερός Λόχος*, ό.π., 260 ενώ ο Δ. Σούτζος στο έργο: *Οι Έλληνες ηγέμονες της Μολδοβλαχίας*, Αθήνα 1972, 41, αναφέρει ως χρονιά τύπωσης το 1824.

142. ΑΡΧΕΙΟ ΤΥΠΩΜΑΤΩΝ Ρουμανικής Ακαδημίας: INV. 580 B.A.R.

τών έργων που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα. Η θεματική των μαζικών, ανώνυμων μαχών προσέγγιζε το νέο περιεχόμενο της ιστορίας των λαών και των εθνών. Την ίδια λειτουργική αξία διατηρούν τα έργα αυτά και στη σύγχρονη ιστορική και παιδαγωγική πραγματικότητα όσον αφορά τη διδακτική της τοπικής ιστορίας. Η χάρη, η πρωτοτυπία, το απλοϊκό σχέδιο των ιστορικών τυπωμάτων συνιστούν κατάλληλο μέσο προσέγγισης για τα συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα της σύγχρονης εθνικής ιστορίας, καθώς επίσης και για το κατά κανόνα υποτιμημένο είδος της λαϊκής ζωγραφικής.

Ο Θρακιώτης Γ. Παπάς μετείχε, εκτός από τη μάχη στο Δραγατσάνι, στις μάχες της Στίγκας (16 Ιουνίου 1821) και στο Σκουλένι, όπου τραυματίστηκε. Αργότερα προέβη στην οργάνωση τοπικών εξεγέρσεων στην περιοχή της βόρειας Θράκης: *«τω 1823 μετ' άλλων Ελλήνων, συνέστησεν μίαν νέαν εταιρίαν με τον σκοπόν να καταρτισθούν σώματα επαναστατών, τα οποία διερχόμενα από την Μολδαυίαν, κυβερνώμενα από τον Ιωάννην Στούρζαν, να μη τη θίξωσι ποσώς, αλλά να φθάσωσι εις Βουλγαρίαν δια να την εξεγείρουν εις επανάστασιν»*¹⁴³.

Με τη μάχη στο Σκουλένι ολοκληρώθηκε η οργανωμένη πολεμική δράση των Ελλήνων επαναστατών στη Μολδαβία για να συνεχιστεί από μικρότερα επαναστατικά σώματα με κυριότερα εκείνα των Μακεδόνων Ολύμπιου και Φαρμάκη, που ηγήθηκαν της τελευ-

Για τη φωτογραφία της λιθογραφίας ευχαριστώ την κ. C. POPA.

143. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', ό.π., 60: «στη Στίγκα οι Έλληνες, Πελοποννήσιοι, Ρουμελιώτες και Σφακιανοί, που ενισχύθηκαν και από τον Γ. Παπά αντιστάθηκαν με επιτυχία».

Για την κινητοποίηση στη βόρεια Θράκη, βλ. «Σημειώσεις - Προσθήκαι - Διορθώσεις»: *Θρακικά*, 18/1943, 357, και Ν. Σαμουρσακίδου, *Η παρουσία και ο ρόλος των Θρακών στην εθνική εξέγερση του 1821*, 227-233: *Θρακικά*, 7/1991-92, 229. Η προφορική παράδοση επίσης διασώζει το όνομα του Θρακιώτη Α. Μπελιά για τη συμμετοχή του στη μάχη στο Δραγατσάνι.

ταίας μάχης στη μονή του Σέκου¹⁴⁴. Με το τέλος της αποτυχημένης εξέγερσης στη Μολδοβλαχία και παρά τις σοβαρές απώλειες σε έμψυχο αγωνιστικό υλικό, οι συνθήκες για την καθολική επανάσταση στις περιοχές της Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Πελοποννήσου είχαν πλέον ωριμάσει. Όλα τα ευνοϊκά δεδομένα που απουσίαζαν από το θρακικό χώρο υπήρχαν στο νότο, όπου συνεχίστηκε η επανάσταση. Τις νέες επαναστατικές κινητοποιήσεις και διεργασίες υποπεύονταν οι Οθωμανοί με αποτέλεσμα να προβαίνουν σε λεηλασίες και σφαγές στην υπό έλεγχο θρακική περιοχή. Ο Θρακικός ελληνισμός υπέστη εκ νέου την αντεκδικητική μανία των Οθωμανών με άμεσα θύματα τους κληρικούς και τους προύχοντες. Ωστόσο, άμεση ήταν η αντίσταση των Θρακών με τοπικές εξεγέρσεις και με την συμμετοχή τους στις μάχες του Αιγαίου και της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας.

144. ΑΡΧΕΙΟ ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ, ΑΠΘ, αρ. 409. Για το ολοκαύτωμα στη μονή του Σέκου ο P.V. HESS φιλοτέχνησε ελαιογραφία με κεντρικό ήρωα τον Γ. Ολύμπιο, βλ. επίσης Ν. Σαμουρσακίδου, ό.π., 229: *Η προφορική παράδοση διασώζει το όνομα του Αδριανουπολίτη Χατζηγιώργη για τη συμμετοχή στη μάχη αυτή.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΘΡΑΚΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ι. Ο ρόλος των Θρακών κατά την κύρια επαναστατική περίοδο (1821-1829)

Η τεκμηριωμένη συμμετοχή των Ελλήνων της Θράκης στην προετοιμασία της εθνικής επανάστασης, καθώς και στην κύρια επαναστατική περίοδο του αγώνα, μετά την αποτυχία της εξέγερσης στις ηγεμονίες, δηλώνει τον καθολικό χαρακτήρα της επανάστασης, στην οποία συμμετείχαν όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα του ελλαδικού χώρου. Ο θρακικός ενιαίος χώρος, παρά το μειονέκτημα της άμεσης γεινίασης με το κέντρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ανήκε στο «ευρωπαϊκό»¹ τμήμα της Ελλάδας, το οποίο επαναστάτησε πρώτο ακολουθώντας το νέο ευρωπαϊκό και βαλκανικό αίτημα για εθνική ανεξαρτησία παρά το γεγονός ότι στη Θράκη (μαζί με τη Βοσνία, την Αλβανία και την Κωνσταντινούπολη) η πληθυσμιακή αναλογία κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης ήταν τέσσερις Τούρκοι προς έναν αλλόθρησκο².

1. Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος*, επιμέλεια Α. Κουμαριανού, Αθήνα 1970, 30.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού - η μεγάλη ελληνική επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε΄, οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της, 1813-

Η νέα πολιτική ιδεολογία και η νέα ιστορική πραγματικότητα της Ευρώπης αφύπνισε τους λαούς της χερσονήσου του Αίμου, που άρχισαν σταδιακά να προετοιμάζουν τη δική τους απελευθερωτική κινήση, αν και μετά τους ναπολεόντειους πολέμους (1792-1815) η «*Ιερή Συμμαχία*» επιδίωκε την καταστολή τους. Οι Έλληνες διεκδικούσαν «*την ανώτερη θέση ανάμεσα στις χριστιανικές φυλές*»³ και πρώτοι εναντιώθηκαν στην παλινδρόμηση της Ιερής Συμμαχίας: με τον τρόπο αυτό θεμελίωσαν τον «*πρωταρχικό ρόλο τους*» στα Βαλκάνια⁴.

Συγκεκριμένα, η νεοελληνική επανάσταση στην οποία επικεντρώνεται η έρευνά μας, αφενός υπάγεται στα ευρωπαϊκά απελευθερωτικά κινήματα του 1820⁵, που ήθελαν να πραγματώσουν τις ιδέες της Γαλλικής επανάστασης, των εγκυκλοπαιδιστών, του Βολταίρου, του Φίχτε, του Καντ, της νέας φιλοσοφίας στην πολιτική και την οικονομία οι οποίες είχαν ήδη διαμορφώσει μια νέα δυναμική στο δυτικό χώρο⁶ και αφετέρου ανήκει στη «*διαβαλκανική απελευθερωτική συνεργασία*»⁷ των υποτελών στην οθωμανική αυτοκρατορία λαών. Οι λαοί αυτοί, ενάντιοι στον κοινό εχθρό, αλλά εξαρτώμενοι από διαφορετική στρατιωτική και πολιτική συγκυρία

1822, Θεσσαλονίκη 1980, 146: *αντίθετα στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο αναλογούσαν οκτώ Έλληνες προς έναν Τούρκο.*

3. Γ. Φίνλεν, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, μετ. Μ. Γαρίδης, Αθήνα 1958, 349.

4. Ν. Τοντόρωφ, *Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας*, μετ. Α. Μπισπίκου - Γαβρήλου, Αθήνα 1983, 158-159.

5. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 231-232: *η ελληνική επανάσταση δεν αποτελούσε απομονωμένο ιστορικό φαινόμενο, γιατί ήδη το 1820 είχαν ξεσπάσει στην Ευρώπη και στη νότια Αμερική εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα.*

6. Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, 188.

7. Π. Ρούσος, «*Προϋποθέσεις και κίνητρα της επανάστασης του 1821*», 19-42: *Η επανάσταση του εικοσιένα*, επιστημονικό συμπόσιο, Αθήνα 1985³.

σε τοπικό επίπεδο, εξεγέρθηκαν κατά μιας αλλόθρησκης εξουσίας. Οι Σέρβοι (1804-1813) και οι Έλληνες (1821-1829) σηματοδότησαν με τις εθνοκοινοπολιτικές κινητοποιήσεις τους μια νέα πολιτική πραγματικότητα για τους κατακτημένους Βαλκάνιους.

Σ' αυτήν τη γεωγραφική πραγματικότητα εντάσσεται η ενιαία Θράκη και η συμμετοχή της στους αγώνες για την απελευθέρωση από το μουσουλμανικό ζυγό. Οι αγώνες αυτοί θεμελιώθηκαν κυρίως στη λαϊκή παράδοση και στη θρησκεία των υπόδουλων σε αντίθεση με τη Δύση όπου υπαγορεύτηκαν από την πίστη στους νόμους της επιστήμης και από την αντίθεση στην αυθεντία της θρησκείας⁸. Ο συνδυασμός των διαφορετικών αυτών ιστορικών παραμέτρων της ανατολικής Μεσογείου οδήγησε στο πολύπλοκο⁹ ιστορικό φαινόμενο του 1821 που περιλάμβανε τόσο τη συμμετοχή των Θρακών καθώς και άλλων Βαλκάνιων, Ευρωπαίων και Ρώσων¹⁰.

Η αυθόρμητη συμμετοχή στη Επανάσταση του 1821 προσδιόρισε και την πολυμορφία της. Στους κόλπους της είχε πλήθος αγωνιστών από κάθε κοινωνική και γεωγραφική προέλευση: λόγιους, εμπόρους, αγρότες, ναυτικούς, όλους τους Νεοέλληνες¹¹ που αγωνί-

8. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος)*, Θεσσαλονίκη 1991², 65.

9. Ν. Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της ελληνικής επανάστασης του 1821*, ό.π., 170: «Σέρβοι, Αλβανοί, Μαυροβούνιοι, Βλάχοι, Μολδαβοί μετείχαν ως εθελοντές». Για τη συμμετοχή Ρώσων φιλελλήνων, παρά την επίσημη αντιφατική πολιτική της Ρωσίας: βλ. Δ. Σούτζος, «Η επανάσταση του εικοσιένα και η Ρωσία», 10-11: *Βωμοί*, 44/1978 και Κ. Παπουλίδης, *Η Ρωσία και η ελληνική επανάσταση του 1821-22*, 184-204: *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2/1983, βλ. 202.

10. Θ. Κατσουλάκος - Κ. Τσαντίσης, *Προβλήματα Ιστοριογραφίας στα σχολικά εγχειρίδια των βαλκανικών κρατών*, Αθήνα 1994, 57.

11. Α. Καραθανάσης, *Η τρίσημη ενότητα του ελληνισμού, αρχαιότητα - βυζάντιο - νέος ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη, 1991, 92: *το εθνώνυμο Νεοέλληνας εκφράζει τη νέα ιστορική και πολιτική πραγματικότητα που αντλεί στοιχεία από την αρχαιοελληνική καταγωγή και τη βυζαντινή συνέχεια, αλλά και α-*

ζονταν για την εθνική ταυτοποίησή τους.

Η πολιτική συγκυρία όμως και τα οικονομικά συμφέροντα των ευρωπαϊκών δυνάμεων και της Ρωσίας υπήρξαν αρνητικοί παράγοντες κατά την πρώτη επαναστατική περίοδο (1821-1829). Ο ίδιος ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ συνέταξε το κείμενο της συνθήκης για την Ιερή Συμμαχία (Σεπτέμβριος 1815), όπου αποφασιζόταν η καταστολή των κοινωνικοαπελευθερωτικών κινημάτων. Ωστόσο, τα ίδια τα συμφέροντα των κρατών - μελών της Συμμαχίας διαφοροποίησαν τη θέση τους απέναντι στην Ελληνική επανάσταση, η οποία σήμαινε γι' αυτούς μια ανακατάταξη των επιρροών στη Μεσόγειο και στα Βαλκάνια. Οι εμπορικοί δρόμοι από τη Μαύρη Θάλασσα και το Δούναβη προς τη Μεσόγειο βρίσκονταν στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά ουσιαστικά ελέγχονταν από αγγλικές και γαλλικές εταιρίες, ενώ η Ρωσία ήδη από την εποχή του Μ. Πέτρου επεκτεινόταν σε βάρος της οθωμανικής κυριότητας. Παρά τα διπλωματικά παιχνίδια των ευρωπαϊκών δυνάμεων, που μάταια αναζητούσαν μια ισορροπία για τα διαφορετικά συμφέροντά τους, τα δεινά των Ελλήνων, η φορολογική καταπίεση, η οικονομική εξαθλίωση των αγροτών και των βιοτεχνών, σε συνδυασμό με τις φιλελεύθερες ιδέες των εμπόρων και λογίων της Δύσης, είχαν επιβάλλει πλέον την αναγκαιότητα της επανάστασης του 1821¹². Η ιδιαιτερότητα του θρησκευτικοεθνικού¹³ αγώνα των Ελλήνων - χριστιανών, σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα συμφέροντα στην περιοχή, διαμόρφωσαν τελικά ένα νέο, ξεχωριστό πρόβλημα, «το ανατολικό ζήτημα»¹⁴ που επρόκειτο να απασχολήσει επίσημα πλέ-

ντιστοιχεί στο νέο εθνικό αίτημα για πολιτική και θρησκευτική αποδέσμευση από την οθωμανική αυτοκρατορία.

12. Α. Βακαλόπουλος, *Τα αίτια της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, 9 και 22.

13. Ι. Βασδραβέλλης, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων*, Θεσσαλονίκη 1975, 12: η συνθήκη της Ιερής Συμμαχίας προέβλεπε την καταστολή αγροτικοκοινωνικών κινημάτων.

14. Μ. Λάσκαρις, *Το ανατολικό ζήτημα 18ου αιώνα - 1923*, τ. Α΄, Θεσσα-

ον την εξωτερική πολιτική των ηγετικών δυνάμεων από το 1822 και εξής.

Ο θρακιώτικος ελληνισμός, απογοητευμένος από την αποτυχία του κινήματος στις Ηγεμονίες, αντιμετώπιζε όλες τις συνέπειες της αντεκδικητικής οθωμανικής πολιτικής και των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων. Ήδη από την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου το 1768 ο Μουσταφά Γ΄ είχε διατάξει τον αφοπλισμό των Θρακών, με αποτέλεσμα «οι Θράκες να ευρίσκονται πάντοτε άοπλοι και απάρασκειτοι δι' επαναστατικά κινήματα»¹⁵ εκτεθειμένοι σε θυσίες και σφαγές με σημαντικότερη διέξοδο τη συμμετοχή στους αγώνες της Μακεδονίας και της νότιας Ελλάδας. Η αναγκαστική παθητική στάση της πλειοψηφίας των Θρακών κατά την κύρια επαναστατική περίοδο οφείλεται κυρίως στην τρομοκρατία¹⁶ που ασκούσαν με άγριο τρόπο πάνω τους, στις συνεχείς επιδρομές και προελάσεις των οθωμανικών στρατευμάτων και στη σοβαρή εξάπλωση των επιδημιών πανώλης και χολέρας στην ευρύτερη περιοχή¹⁷.

Με βάση τα ιστορικά στοιχεία που έχουν διασωθεί, δεχόμαστε τη διπλή δράση - αντίσταση του θρακιώτικου ελληνισμού, που εκδηλώθηκε σε πρώτη φάση με τις θυσίες και τις σφαγές ηγετικών προσώπων, του κλήρου και της αυτοδιοίκησης, και σε δεύτερη φάση συνεχίστηκε ενεργά με τοπικές εξεγέρσεις στην ενδοχώρα και στα παράλια. Συγκεκριμένα, όταν ο Μαχμούτ Β΄ ενημερώθηκε για

λονίκη, 1948, 11-12: ο όρος καθιερώθηκε από το συνέδριο της Βερόνας.

15. Γ. Γιαννακάκης, «Ιστορία της Θράκης από της αλώσεως»: *Θρακικά*, 29/1948, 126 και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε΄, ό.π., 498-499.

16. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., 515.

17. Κ. Κωστής, «Χρονογραφία της πανώλης στην ελληνική χερσόνηση, 14ος-19ος, μέρος πρώτο», 71-120 *Ιστωρ*, 6/12 1993 και Κ. Κωστής, ό.π., μέρος δεύτερο, 109-151, *Ιστωρ*, 7/12, 1994: *από τον 16ο αιώνα χρονολογούνται οι επιδημικοί κύκλοι που έπληξαν την ευρύτερη περιοχή της Θράκης μέχρι και τον 19ο αιώνα. Πρόκειται για τις χρονιές 1812, 1813-1814, 1829, 1831, 1837-1838.*

την επανάσταση των Ελλήνων στο νότο, διέταξε σφαγές στην Κωνσταντινούπολη, στην Αδριανούπολη¹⁸ και στη Βάρνα προσαρμόζοντας μάλιστα τη διαταγή του στους νόμους του κορανίου¹⁹ για να συμπεριληφθούν «νόμιμα» στις σφαγές οι πρόκριτοι και οι ιερείς, οι οποίοι αποτελούσαν τη θρησκευτική και διοικητική εξουσία των χριστιανών. Την έκρηξη της επανάστασης στο νότο, πλήρωσαν πρώτοι οι Θρακιώτες στο Διδυμότειχο, στις Σαράντα Εκκλησιές στην Αίνο, στον Σκοπό²⁰, ενώ κατά την κάθοδο των οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων καταπνίγηκαν οι εξεγέρσεις στον κόλπο της Σάρου²¹, στην Κομοτηνή, στη Γενισέα και στην Ξάνθη²².

Σύμφωνα με ένα σχέδιο που είχε υποβληθεί στη Φιλική Εταιρία από τις δέκα Σεπτεμβρίου του 1820, θεωρείτο σκόπιμο οι επαναστατικές ενέργειες να εξαπλωθούν προς βορρά μετά την εξέγερση των Σέρβων. Συγκεκριμένα, προτάθηκε η εξέγερση της βόρειας Βουλγαρίας και της βόρειας Θράκης στα εδάφη του Γκάμπροβο,

18. Χωρίς συγγραφέα, «Ολίγα περί Θράκης», 5-40: *Θρακικά*, 3π/1931, 27-28: Οι σφαγές στην Κωνσταντινούπολη αποκορυφώθηκαν με τον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ εξαιτίας του οποίου διακόπηκαν οι διπλωματικές σχέσεις Ρωσίας - Τουρκίας, τον Αύγουστο του 1821 για να αποκατασταθούν αργότερα στο συνέδριο της Βερόνας, ενώ την ίδια περίοδο σφαγές έγιναν στην Αδριανούπολη και στη Βάρνα.

19. Γ. Γιαννακάκης, *Η ιστορία της Θράκης από της αλώσεως*, ό.π., 139.

20. Γ.Δ. Μαγκριώτης, «Η Θράκη, η ιστορία της και τα σύγχρονα προβλήματα της», 218-219, *Θρακικά*, 5 / 1985-87, σειρά δεύτερη, 234 και Θ. Κυρκούδης, *Η προσφορά των Θρακών*, ό.π., 21-22.

21. Ν. Σαμουρσακίδου, «Η παρουσία και ο ρόλος των Θρακών στην εθνική εξέγερση του 1821»: *Θρακικά*, 7/1991-92, σειρά δεύτερη, 228-233, βλ. 230. Από την έρευνα στα τουρκικά αρχεία της Βέροιας αντλούμε στοιχεία για την αντίσταση των Ελλήνων χριστιανών που συνάντησε ο στρατηγός Μπαϊράμπασάς στον κόλπο του Σάρου και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Ε΄, 516-517.

22. Π. Γεωργαντζής, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη 1976, 39: οι λεηλασίες στις περιοχές αυτές απέτρεψαν οποιαδήποτε τοπική εξέγερση.

του Κότελ και της Φιλιππούπολης μέχρι το βουνό Στράντζα²³. Ωστόσο η τελική επιλογή της Πελοποννήσου²⁴ δεν απέκλειε τη συμμετοχή των βόρειων Μακεδόνων και Θρακών στον αγώνα του 1821. Ήδη στην πρώτη εξέγερση στη Μολδοβλαχία οι Θρακιώτες αγωνίστηκαν ενεργά και ήταν επόμενο να συμμετάσχουν στην αναζωπύρωση του επαναστατικού κινήματος στο νότο. Πριν αρχίσει η κάθοδος των Θρακών προηγήθηκαν θυσίες επώνυμων και ανώνυμων αγωνιστών που πρωτοστάτησαν σε τοπικές εξεγέρσεις.

Τα ιστορικά στοιχεία που έχουν διασωθεί για την περίοδο που μελετούμε είναι λιγοστά, λόγω της διατήρησης της Τουρκοκρατίας στη Θράκη μέχρι το 1923 και της αποδημίας των αγωνιστών της. Οι γραπτές μαρτυρίες καταστράφηκαν και σε πολλές περιοχές ακόμη και η προφορική παράδοση είναι πενιχρή, ενώ οι αντίστοιχες για την εποχή εικαστικές μαρτυρίες είναι λιγοστές, αλλά συνιστούν μια σύγχρονη ή/και υστερόχρονη με τα ιστορικά γεγονότα εθνική μαρτυρία.

Ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον για το σύγχρονο μελετητή έχει η συμβίωση και σε αρκετές περιπτώσεις η συμπολέμηση των Ελλήνων Θρακών με τους Βούλγαρους της βόρειας Θράκης, διότι οι ανάγκες των διαφορετικών εθνοτήτων συνέκλιναν την εποχή εκείνη²⁵. Κοινός παρονομαστής των βαλκανικών αιτημάτων ήταν η ευνοϊκή θέση τους απέναντι στις αξιώσεις της Ρωσίας να διαδεχθεί την οθωμανική αυτοκρατορία, αν και η ίδια η ρώσικη παρέμβαση επρόκειτο να προωθήσει αργότερα την εθνική αυτονομία της Βουλγαρίας

23. Ν. Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της ελληνικής επανάστασης*, ό.π., 87.

24. Σ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος 1821-1909, οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1988, 35-36: ο κυριότερος ευνοϊκός παράγοντας για το συντονισμό της επανάστασης στη νότια Ελλάδα ήταν το πολύ μικρό ποσοστό (10%) των Οθωμανών που συμβίωνε με την πλειοψηφία των χριστιανών Ελλήνων.

25. Π. Γεωργαντζής, *Εθνικοί και εκκλησιαστικοί αγώνες των Ελλήνων της Ροδόπης 1864-1872*, Ξάνθη 1980, 13-17.

μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης²⁶. Η συνθήκη αυτή (2/14 Σεπτεμβρίου 1829) σφράγισε τη νίκη των Ρώσων και ανάγκασε τους Τούρκους να δεχθούν προηγούμενες σκληρές απαιτήσεις²⁷. Οι Θρακιώτες Έλληνες όμως έμειναν, μαζί με την υπόλοιπη Βόρεια Ελλάδα, εκτός κρατικών συνόρων. Επιπλέον, στο τέλος (1829) της πρώτης επιφανούς περιόδου της ελληνικής Επανάστασης αρκετές περιοχές της βόρειας Θράκης κατακτήθηκαν από τα ρώσικα στρατεύματα με μακροπρόθεσμη συνέπεια την κυριαρχία του βουλγαρικού στοιχείου στην περιοχή μετά τη σκληρή αντιπαράθεση του με το ελληνικό. Το Φεβρουάριο του 1829 οι Ρώσοι κατέλαβαν τη Σωζόπολη και τον Πύργο. Μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (1829) σε πολλές παρευξείνιες ελληνικές πόλεις παρατηρήθηκε μαζική φυγή των Ελλήνων προς τη Ρωσία και τη Ρουμανία²⁸.

Σ' αυτή την ιστορική πραγματικότητα αναφέρονται τα υστερόχρονα εικαστικά έργα από το χώρο της δημόσιας μνημειώδους γλυπτικής, της λαϊκής πλαστικής δημιουργίας, της λαϊκής - ναίφ ιστορικής ζωγραφικής και της σύγχρονης αγιογράφησης. Τα σύγχρονα με την εποχή έργα (μέσα και τέλος του 19^{ου} αιώνα) προέρχονται από την ευρωπαϊκή ιστορική ζωγραφική (γαλλική) και τη βαλκανική λαϊκή λιθογραφία και συνιστούν σπάνιες ιστορικές μαρτυρίες για τον αγώνα των Θρακών.

26. Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1978, 44.

27. Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, μετ. Ρ. Σταυρίδη - Πατρικίου, Αθήνα 1983, 343-346: οι Τούρκοι δέχθηκαν την αναγνώριση της συνθήκης του Άκκερμαν (1826), την Ιουλιανή συνθήκη (1827) και το Πρωτόκολλο (10/22 Μαρτίου 1829), με αποτέλεσμα την επέκταση των ρωσικών συνόρων και την ισχυροποίηση της πολιτικής τους θέσης στο χώρο.

28. ό.π., σ.332 και Κ. Βακαλόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του Θρακικού Ευξείνου Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 38-47.

II. Η συμμετοχή του ανώτερου θρακικού κλήρου στον Αγώνα και η εικονογράφηση του

Ο ΚΛΗΡΟΣ ΥΠΗΡΞΕ ΚΑΙ Ο ΟΔΗΓΟΣ ΤΗΣ ΦΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΗΡΙΓΜΑ ΤΗΣ... ΟΙ ΑΥΤΟΘΥΣΙΑΣΘΕΝΤΕΣ ΧΑΡΙΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΚΑΘ'ΟΛΗΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΗΡΩΙΚΗ ΛΕΓΕΩΝΑ ²⁹

Ο θρησκευτικός και εθνικός χαρακτήρας της Επανάστασης του 1821 τεκμηριώνεται και στο επιμέρους παράδειγμα της τοπικής ιστορίας της Θράκης. Παρόμοιες κατηγορίες κληρικών έδρασαν στην ενιαία Θράκη όπως και στα υπόλοιπα γεωγραφικά διαμερίσματα συμπληρώνοντας το μεγάλο ποσοστό (80%)³⁰ των ενεργών ιεραρχών, των μαρτύρων κληρικών, των θυμάτων από τον εκκλησιαστικό χώρο.

Ο ίδιος ο Μαχμούτ Β΄ ονόμασε τον αγώνα των άπιστων ραγιάδων «θρησκευτικό» για να εξάψει το θρησκευτικό φανατισμό των μουσουλμάνων³¹, εκφράζοντας συγχρόνως την απόλυτα θεοκρατική δομή και ιδεολογία της οθωμανικής δεσποτείας. Σήμερα δεχόμαστε ότι η επαναστατική ιστορική πραγματικότητα του 1821 διαμορφώθηκε στο εσωτερικό της δεσποτείας αυτής, η οποία προσδιόριζε τις στρατιωτικές και διοικητικές πράξεις των αρχόντων της ανάλογα. Η ελληνική εκκλησία διαμόρφωσε επίσης τον ιστορικό ρόλο της,

29. Κ. Βοβολίνης, *Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας*, Αθήνα 1952, 105: πρόκειται για άποψη του ιστορικού Δ. Κόκκινου.

30. Π. Γεωργαντζής, *Οι αρχιερείς και το εικοσιένα*, Ξάνθη 1985. Ο συγγραφέας καταλήγει στο ποσοστό αυτό μετά από συστηματική έρευνα σ' όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα των κατακτημένων Ελλήνων: 36,5% είναι το ποσοστό των ιεραρχών που ενεργά έλαβαν μέρος στον αγώνα, ενώ 21% αυτών που μαρτύρησαν και 22,5% όσων έπεσαν θύματα της αντεκδικητικής οθωμανικής πολιτικής: βλ. 279-280.

31. Π. Γεωργαντζής, *ό.π.*, 252-253.

πριν και κατά τη διάρκεια δημιουργίας των εθνών - κρατών στα Βαλκάνια, σε σχέση και αντίθεση με το ρόλο του Ισλάμ³² στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Η διοικητική ορολογία της εποχής εκφράζει απόλυτα το θεοκρατικό υπόβαθρο της ιστορίας κατακτητών και κατακτημένων. Οι χριστιανοί όλων των δογμάτων και οι Εβραίοι αποκαλούνταν «γκιαούρηδες» (άπιστοι) και «ραγιάδες» (υποταγμένοι μη μουσουλμάνοι)³³ για να διακρίνονται από τις υπόλοιπες μουσουλμανικές εθνότητες. Πρόκειται για κατεξοχήν θρησκευτικούς προσδιορισμούς που μέχρι τη συγκρότηση των βαλκανικών κρατών - εθνών σηματοδοτούσαν τη δομή και την ιδεολογία της οθωμανικής πολιτείας. Ο κρατικός μηχανισμός δεν ξεχώριζε την εθνική καταγωγή των υπόδουλων, αλλά τη θρησκευτική τους πίστη: για το λόγο αυτό ο ανώτερος χριστιανικός κλήρος χρησιμοποιήθηκε στην αρχή για τη διοικητική υπαγωγή και αστυνόμευση των χριστιανών³⁴ και στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια του αγώνα, καταδιώχθηκε για να επιτευχθεί η καταστολή των επαναστατημένων.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι προεπαναστατικά και κατά την πρώτη επιφανή³⁵ περίοδο (1821-1822) ο χώρος των κατακτημένων Βαλκανίων δεν προσδιορίζεται εθνολογικά, αλλά θρησκευτικά. Όπως οι Τούρκοι δεν είχαν πολιτικό εθνισμό, παρόμοια και οι Έλληνες εξαρτιόνταν κυρίως από ένα θρησκευτικού τύπου εθνισμό, που καθόριζε το είδος και την ταυτότητα των αγώνων τους.

Στα πλαίσια αυτής της ιδιαιτερότητας προσεγγίζουμε καθολικά

32. Δ. Μιχαήλ, Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση, Αθήνα 1992, 55 και Λ. Παπανικολάου, Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19ου, Αθήνα 1991, 23-25.

33. Σ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)*, Αθήνα 1988, 19-28.

34. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση*, ό.π., 33-38. Οι Τούρκοι οργάνωσαν τις κατακτημένες εθνότητες με το σύστημα Μιλέτ, με βάση την πίστη τους.

35. Σ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος*, ό.π., 55.

την πλουραλιστική πραγματικότητα του νεοελληνικού έθνους και την αξία της επανάστασης του 1821 που το διαμόρφωσε. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα η ορθοδοξία εκφράζει ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής «προσωπικό - εθνικό και οικουμενικό»³⁶ που δεν νοείται έξω από την ιστορική σχέση της με το Ισλάμ, αλλά και με τη Δύση³⁷. Γι' αυτούς τους λόγους, σε κάθε τεκμηριωμένη καταγραφή της εθνικής ιστορίας μας, είτε πρόκειται για τη γενική ιστορία είτε για την τοπική, προηγείται η παρουσίαση της συμμετοχής του κλήρου και η ανάλυση της σημασίας της. Στο χώρο της ενιαίας Θράκης ακολουθούμε την κατηγοριοποίηση των αγωνιζόμενων κληρικών με κριτήριο τη δομή της μελέτης: α) τους κληρικούς που θυσιάστηκαν προκειμένου να κατασταλεί το θρησκευτικό και επαναστατικό φρόνημα των υπόδουλων, β) τους φυλακισμένους αρχιερείς, Φιλικούς ή απλώς θετικά διακείμενους προς την επανάσταση, και γ) τους ενεργούς κληρικούς αγωνιστές και πρωτεργάτες τοπικών εξεγέρσεων.

Κατηγορία πρώτη

Ανεξάρτητα από την καταγωγή τους οι περισσότεροι κληρικοί που υπηρέτησαν στην ενιαία Θράκη συνέβαλαν στην προσπάθεια συγκρότησης ενός εκκλησιαστικού καταφυγίου για τον ακριτικό - ανασφαλή ελληνισμό που κατακτήθηκε πρώτος και επρόκειτο να απελευθερωθεί τελευταίος. Εκπρόσωπος όλων αυτών των εκκλησιαστικών ποιμένων είναι ο Κύριλλος Στ' κατά κόσμον Κωνσταντίνος Σερμπετζόγλου, ο οποίος, χωρίς να συμμετέχει ενεργά³⁸ σε κάποιο εγχώριο επαναστατικό κίνημα, έθεσε τους υπόδουλους Θρακιώτες κάτω από τη θρησκευτική και πνευματική σκέπη της προ-

36. Θ. Ζιάκας, *Έθνος και παράδοση*, Λευκωσία 1993, 193.

37. ό.π., 210.

38. Α. Ρωσσίδης, «Μορφές της Θράκης - Κύριλλος Στ'», 130-132: ΘΧ, 7/Ιουλίου/1962: Τεκμηριωμένη ιστορική μαρτυρία για τη συμμετοχή του στη Φιλική Εταιρεία δεν έχουμε εντοπίσει αν και αναφέρεται στην προφορική παράδοση της τοπικής ιστορίας.

σωπικότητάς του.

Ο Αδριανουπολίτης Κύριλλος γεννήθηκε το 1775³⁹ στην πρώτη πρωτεύουσα της οθωμανικής επικράτειας και διετέλεσε πατριάρχης Κωνσταντινούπολης από το 1813-1818, αξίωμα που κατέλαβε χωρίς να το επιζητήσει⁴⁰. Η ιστορική και πολιτική δράση του ξεκίνησε πολύ νωρίτερα, όταν από τη θέση του μητροπολίτη στο Ικόνιο ανέλαβε να αφυπνίσει ένα τρομοκρατημένο ποίμνιο, απομονωμένο από την εκκλησία και την ελληνική γλώσσα. Με τη διπλωματική συμπεριφορά που τον χαρακτήριζε και τη γνώση της τουρκικής γλώσσας κατάφερε να προσεγγίσει τους τουρκόφωνους Έλληνες της περιοχής: «*οι τουρκόγλωσσοι Έλληνες του Ικονίου μαθαίνανε τα ελληνικά γράμματα και ένιωθαν το Ευαγγέλιο στη γλώσσα που μιλούσαν, αυτά τα ευαγγέλια τα Καραμανλίδικα, ήσαν οι ακοίμητοι φρουροί στα ελληνικά γράμματα και στη χριστιανική πίστη των υπόδουλων...*»⁴¹.

Σημαντικό επίσης υπήρξε το συγγραφικό του έργο από το οποίο ξεχωρίζει ο «*Χωρογραφικός Πίνακας*» της μεγάλης αρχισατραπείας του Ικονίου και της ευρύτερης περιοχής που τυπώθηκε το 1812 στη Βιέννη σε σχήμα 88 επί 66 εκατοστά και σε χαρακτηριστική του Νείκλιστ⁴², καθώς και η ιστορική καταγραφή για την περιοχή της Αδριανούπολης⁴³. Η αξία των γεωγραφικών αυτών έργων για την ι-

39. Α. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι αγώνες του 1821 ή οι πρωταγωνιστές της Ελλάδος*, τ. Α', Πάτρα 1877, σ. 47. Για την ημερομηνία γέννησης του Θρακιώτη υπάρχουν αμφιβολίες, αλλά εντοπίζεται από τους μελετητές στη δεκαετία 1760-1770, βλ. Τ. Τσονίδης, *Κύριλλος Στ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 1813-1818*, Ορεστιάδα 1986².

40. Τ. Τσονίδης, ό.π., 49-50: *όταν έμαθε την εκλογή του στενοχωρήθηκε, δεν θεωρούσε τον εαυτό του άξιο για τον πατριαρχικό θρόνο και ειδοποίησε τη Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη ότι τους ευχαριστούσε,... αλλά δεν μπορούσε να δεχθεί.*

41. ό.π., 25.

42. ό.π., 29: ο πίνακας αυτός βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

43. ό.π., 29-32.

στοριογραφική έρευνα είναι ιδιαίτερα σημαντική, όπως φαίνεται και στο σχόλιο του Λόγιου Ερμή της Βιέννης: «*όσον η γεωγραφία της Ευρώπης είναι εξιχνιασμένη και ακριβής, άλλο τόσον περισσότερο εκείνη η της Ασίας είναι σκοτεινή και συγκεχυμένη... δια να γνωρίσωμεν την παλαιάν Γεωγραφίαν όθεν εκπηγάζει και η Ιστορία ημείς πρέπει ν' αρχήσωμεν από την νέαν, πρώτον δηλαδή να εξετάσωμεν πότε εκτίσθη η πόλις ή η χώρα στην οποία κατοικούμεν και έπειτα να ερευνήσωμεν και τας παλαιάς και κατηδαφισμένας... Το πρώτον παράδειγμα το έδωσαν οι Μηλιώτες, ο Δανιήλ και ο Γρηγόριος... το δεύτερον μας το έδωσεν ο Πανιερότατος Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως κύριος Κύριλλος...*»⁴⁴. Αυτή η σχέση ιστορίας - γεωγραφίας είναι σήμερα επίκαιρη και αναγκαία, διότι τα ιστορικά και εθνικά ζητήματα εξαρτώνται από γεωγραφικές διεκδικήσεις και αμφισβητήσεις. Όπως υποστηρίζεται, «*η γεωγραφία είναι σιωπηλή ιστορία και η ιστορία συνεχής γεωγραφία*»⁴⁵. Είναι και οι δύο απαραίτητες στη σύγχρονη διδακτική της εθνικής ιστορίας, της νεοελληνικής ιστορίας -γενικής και τοπικής- η οποία εξαρτάται από το νέο αίτημα για μια ευρωπαϊκή ή/και βαλκανική συνείδηση⁴⁶.

Ο φιλομαθής Κύριλλος ενδιαφερόταν για τη θρησκευτική και ιστορική εκπαίδευση των υπόδουλων Θρακών, για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας και της ελληνικότητας των περιοχών μέσω της γνώσης και της συγκέντρωσης αρχειακού υλικού. Για το λόγο αυτό περιόδευε συχνά στις επαρχίες της δικαιοδοσίας του και ασχολούνταν με την ανεύρεση και διαφύλαξη κάθε αρχαίου ελληνικού ή βυζαντινού στοιχείου σε μορφή νομισμάτων και επιγραμμάτων.

44. Τ. Τσονίδης, ό.π., 30-31.

45. Β. Ασημομύτης, «Τα εποπτικά μέσα στη διδασκαλία της ιστορίας», 66-77: *Σεμινάριο*, 3/Γενάρης/1984, 72: πρόκειται για θέση του φιλοσόφου Herder.

46. Α. Βεντούρα - Χ. Κουλούρη, «Η διδασκαλία της ιστορίας στη δυτική Ευρώπη, Αναζητήσεις και Προτάσεις», 118-147: *Σεμινάριο*, ό.π., 118.

Η εκλογή του στη Μητρόπολη της Αδριανούπολης έγινε στις 19 Δεκεμβρίου 1810 και η ενθρόνισή του στις 14 Μαρτίου 1811. Οι ημερομηνίες αυτές σφράγισαν τη ζωή της πόλης, στην οποία αφιερώθηκε ο Κύριλλος με έργα στην Ελληνική Σχολή και με αγαθοεργίες, τονώνοντας την καθημερινή εθνική και θρησκευτική αντίστασή της⁴⁷.

Ωστόσο, η γενικότερη κατάσταση στο σύνολο των εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών θεμάτων στην ενιαία Θράκη ήταν αξιοθρήνητη μετά τη βίαιη παραίτηση του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία και τις απόπειρες των Οθωμανών να αντεκδικηθούν τα προεπαναστατικά κινήματα και τη δράση των Φιλικών. Το ακέφαλο Πατριαρχείο με δύο συνοδικές προτάσεις - επιστολές ζήτησε από τον Κύριλλο την ενθρόνισή του⁴⁸ και η άρνησή του απορρίφθηκε αμέσως. Η επίσημη τελετή ολοκληρώθηκε στις 17 Απριλίου 1813 και η πνευματική εξουσία του Θρακιώτη επεκτάθηκε από τη Βαλτική Θάλασσα και τον Αρχάγγελο μέχρι τη Μεσόγειο, και από την Αρμενία μέχρι τα νησιά του Ιονίου.

Η πρώτη ενέργεια του Πατριάρχη προσανατολίστηκε στη γενέτειρά του, στην οποία διόρισε τον προμνημονευόμενο Χιώτη Δ. Πρωΐο. Αυτός συνέχισε επάξια το έργο του προκατόχου του. Στη συνέχεια ανέλαβε με ζήλο και σύνεση την πνευματική αφύπνιση των υπόδουλων Ελλήνων δείχνοντας διπλωματικότητα απέναντι στις οθωμανικές αρχές. Κατάφερε έτσι να αποσπάσει από το σουλτάνο προνόμια και να γίνει αρχιδικαστής όλων των Ρωμιών, χωρίς να αποκλείει τους Βούλγαρους, τους Ρουμάνους και τους Αλβανούς. Στα προλεγόμενα ελληνοβουλγαρικού λεξικού που εξέδωσε με τη βοήθεια φίλων αρχιερέων στη Βουλγαρία σημειώνει «*Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, αλλόγλωσσοι χαρήτε και ετοιμασθήτε όλοι σας Έλληνες να γεννήτε*»⁴⁹. Γενικότερα, η παιδεία σ' ό-

47. Τ. Τσονίδης, ό.π., 39.

48. ό.π., 41-42.

49. Α. Αγαπητός, ό.π., 53 και Τ. Τσονίδης, ό.π., 62.

λες τις δυνατές για την εποχή βαθμίδες κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στις δραστηριότητες του Πατριάρχη, ο οποίος είχε αναλάβει και την οικονομική υποστήριξη πολλών μαθητών του⁵⁰. Μεγάλη ήταν επίσης η προσφορά του στη διάρκεια της θητείας του ως διοικητή του «νοσοκομείου των γεμιτζήδων» στην Κωνσταντινούπολη το 1814, όπου κατέφευγαν οι ναυτολογημένοι χριστιανοί, θύματα των τραγικών συνθηκών διαβίωσης στον τουρκικό στόλο και των συνεχών συγκρούσεων⁵¹.

Στη διάρκεια της πενταετούς θητείας του Κύριλλου η ίδρυση και η εξάπλωση της Φιλικής Εταιρίας μετέβαλε τις συνθήκες υποδούλωσης των χριστιανών, ενώ οι δημογέροντες, οι προεστοί και οι μεγαλέμποροι της περιοχής με τη βοήθεια των Θρακών Φιλικών Κ. Κουμπάρη και Α. Κομιζόπουλου προετοίμαζαν τις μελλοντικές κινητοποιήσεις. Οι υποψίες των οθωμανικών αρχών για πιθανή αναταραχή στην περιοχή επικεντρώθηκαν στο πρόσωπο του Πατριάρχη. Τα κεκτημένα οικονομικά τους συμφέροντα από κάθε αλλαγή του οικουμενικού ηγέτη⁵², σε συνδυασμό με την πολιτική των Ηγεμονιών απέναντι στο Πατριαρχείο, σηματοδότησαν την καθαίρεση του Κύριλλου, ο οποίος κατηγορήθηκε «ως ανίκανος να διατηρήσει τους λαούς εις την υποταγήν»⁵³. Η εξορία του Θρακιώτη στην Αδριανούπολη διέκοψε το πνευματικό και πολιτικό έργο του μόνον επίσημα και τυπικά, διότι στη συνέχεια αφιερώθηκε στην αθόρυβη υποστήριξη της γενέτειράς του και στη μελέτη της ιστορίας.

Η επανάσταση ωστόσο στη νότια Ελλάδα απασχολούσε ιδιαίτερα τους Οθωμανούς που αναζητούσαν τους συνενόχους και υπο-

50. Τ. Τσονίδης, ό.π., 61-67.

51. Β. Σφυροέρας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, 122.

52. Τ. Τσονίδης, ό.π., 74: *Από στοιχεία του Άγγλου περιηγητή Portes προκύπτει ότι η οικονομική αγοραπωλησία του πατριαρχικού θρόνου, σήμαινε για τους αξιωματούχους διανομή 90000-100000 πιάστρον.*

53. ό.π.

στηρικτές της στη Θράκη ανάμεσα στους εκκλησιαστικούς και διοικητικούς ηγέτες στους κληρικούς, στους προεστούς και στους προύχοντες. Οι φυλακίσεις και οι απαγχονισμοί των προσώπων αυτών ήταν η απάντηση των οθωμανικών αρχών στην εξάπλωση της επανάστασης. Η εγκληματική πολιτική των αντίποινων απέβλεπε επίσης στο φανατισμό των γενιτσάρων, οι οποίοι επρόκειτο να ακολουθήσουν τα στρατολογούμενα σώματα των πασάδων της Θράκης στην εξόρμηση προς το νότο⁵⁴. Επιπλέον, ο αφανισμός των προυχόντων συνεπαγόταν τη δήμευση της ακίνητης και την αρπαγή της κινητής περιουσίας τους από τον εγχώριο μουσουλμανικό πληθυσμό, που δεν φοβόταν τους Θρακιώτες, διότι δεν υπήρχαν στην περιοχή Έλληνες οπλαρχηγοί⁵⁵.

Από τις 3 Απριλίου 1821 άρχισαν οι συλλήψεις των Αδριανουπολιτών, κατάλογος των οποίων διασώθηκε από τον Πρόξενο της Ελλάδας στην Αδριανούπολη το 1858, Κ.Π. Φοίβο. Ανάμεσα στους πρώτους συλληφθέντες ήταν ο πρωτοσύγγελος Θεόκλητος, ο γενικός γραμματέας της μητρόπολης Δ. Ζώτος και άλλα 31 άτομα, δημογέροντες, προϊστάμενοι συντεχνιών και πρωτομαίιστορες⁵⁶, ενώ στις περιοχές της Βάρνας, Σωζόπολης, Αγκιάλου, Σαράντα Εκκλησιών έγιναν επίσης απαγχονισμοί των προκρίτων⁵⁷. Ο Κύριλλος, πιστός στην προστασία του ποιμνίου του, προσπάθησε με τη γνωστή για τα δεδομένα της εποχής μέθοδο, τη δωροδοκία, να επηρεάσει τον υποδιοικητή της Αδριανούπολης, αλλά η διαταγή για τη θανάτωση των φυλακισθέντων ήταν ρητή, καθώς επίσης και για τον ίδιο «ο προκάτοχος του φονευθέντος πατριάρχη ενέχεται επί-

54. ό.π., 94.

55. Θ. Σιμόπουλος, *Μάρτυρες και αγωνισταί ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγερσίας 1821-1829*, τ. Α', Αθήνα 1971, 222.

56. Τ. Τσονίδης, ό.π., 95: ο κατάλογος αυτός του προξένου περιέχει 31 ονόματα.

57. Π. Παπαχριστόδουλος, *Η Προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1950, 9.

σης εις το κίνημα το παρασκευαζόμενον μεταξύ του Ρωμαϊκού έθνους και εδέησε να εξαλειφθεί και ούτος εκ του προσώπου γης προς παραδειγματισμόν των άλλων...»⁵⁸.

Ο απαγχονισμός του Θρακιώτη έγινε στην Αδριανούπολη στις 18 Απριλίου 1821 ως συνέχεια του προηγηθέντος απαγχονισμού του Γρηγορίου του Ε΄ (10 Απριλίου 1821) και συνοδεύτηκε από τη σφαγή στενών φίλων και συνεργατών του. Αποτελεί μια ιστορική μαρτυρία για όλες τις σφαγές που υπέστησαν οι Θρακιώτες κληρικοί στην προσπάθεια να περισώσουν τη θρησκευτική και εθνική ταυτότητα των υποδούλων⁵⁹.

Η ιερή μορφή του Κύριλλου Στ΄ τιμήθηκε με αρκετές σύγχρονες αγιογραφίες στο χωριό Πύθιο, όπου βρέθηκε και τάφηκε μυστικά το σκήνωμα του Πατριάρχη από κάτοικο της περιοχής⁶⁰. Η οικία του Εβρίτη Αργυρίου στο Πύθιο αποτελεί από τότε χώρο προσκυνήματος, όπου έχει τοποθετηθεί αναθηματική πλάκα (εικόνα αρ. 30), ενώ σ' άλλο σημείο του χωριού έχει ανεγερθεί ναΐσκος προς τιμήν του⁶¹.

Οι αγιογραφίες αυτές φιλοτεχνήθηκαν έπειτα από παραγγελία ιδιωτών - πιστών και ανήκουν στη σύγχρονη μεταβυζαντινή ζωγραφική του 20ού αιώνα που συνδυάζει στοιχεία της μακεδονικής

58. Τ. Τσονίδης, ό.π., 98-99: πρόκειται για απόσπασμα από το φιρμάνι του μεγάλου βεζύρη, το οποίο βρέθηκε σε αντίγραφο στο Ιεροδικείο της Αδριανούπολης στην αραβοπερσική γλώσσα. Για το μαρτύριο του Κύριλλου έχουν επίσης εντοπιστεί στοιχεία σε χειρόγραφα στη Βατοπαιδινή Σκήτη του Αγίου Όρους, όπου υπάρχει και ένα μικρό τεμάχιο του αγίου λειψάνου. Βλ. *Βίος και θαύματα Αγίου Κυρίλλου Στ΄*, έκδοση Λ. Κάλλα - Χατζή, Πύθιο, 1994², 71.

59. βλ. Σ. Σεχερλής, «Ελληνική Θράκη», 48: *Μακεδονική Ζωή*, 203/1983: Μαζί με τον Κύριλλο απαγχονίστηκαν συνολικά 32 άτομα.

60. Τ. Τσονίδης, ό.π., 104: το σκήνωμα του πατριάρχη, όπως και των υπολοίπων θυσιασθέντων δεν ενταφιάστηκε, αλλά ρίχτηκε στον ποταμό Έβρο σύμφωνα με τη συνήθεια των Οθωμανών.

61. Πρόκειται για παρεκκλησί κτισμένο στο προαύλιο της κύριας εκκλησίας του Πυθίου, του Αγ. Αθανασίου.

σχολής και δυτικές επιρροές. Συγκεκριμένα, έχουμε εντοπίσει στην περιοχή του Έβρου έξι σύγχρονα έργα, τα περισσότερα από τα οποία συνιστούν παραλλαγές της πρώτης εικόνας που χρονολογείται το 1933, ενώ άλλα δύο έργα βρίσκονται στις συλλογές ιδιωτών στην Αθήνα.

Η πρώτη εικόνα (αρ. 31) βρίσκεται σήμερα στο προσκυνητάρι του προαναφερθέντος χωριού στο ίδιο μέρος όπου είχε ταφεί ο Κύριλλος και αποτελεί δωρεά της Μ. Μπάρα⁶². Ως τόπος αγιογράφησης αναγράφεται το Σουφλί, γνωστό για τα αγιογραφικά εργαστήρια του από το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η μορφή του μάρτυρα παρουσιάζεται λιτή με έκφραση ανθρώπινη: είναι ζωγραφισμένη με δυτικότερη τεχνική σε μπλε έντονο φόντο και περιβάλλεται από βαριά ξύλινη κορνίζα με ροκοκό διακοσμητικά στοιχεία. Η θέση του αναπαριστάμενου είναι τυπικά βυζαντινή, σε ενώπιον στάση κρατώντας το Ευαγγέλιο, και ηλικιακά τα χαρακτηριστικά συμπίπτουν με την ιστορική πραγματικότητα του προσώπου⁶³.

Η επόμενη εικόνα (αρ. 32) είναι σύγχρονη αγιογραφία, αφιέρωμα των Γεωργίου - Λίνας Κάλλα και φιλοτεχνήθηκε το 1985 από τον αγιογράφο Κ. Ζούβελο. Το έργο έχει τοποθετηθεί στην εκκλησία του προαναφερθέντος χωριού και αποτελεί ένα μεταβυζαντινό ξυλόγλυπτο, θεματική παραλλαγή της προηγούμενης εικόνας με τεχνοτροπικά στοιχεία της μακεδονικής σχολής, φωτισμένο πρόσωπο με πλατύ μέτωπο, χρυσοκίτρινο ομοιόμορφο φόντο και ευχάριστα αρμονικά χρώματα σε ήπιους τόνους⁶⁴.

Το έργο (αρ. 33) ακολουθεί χρονολογικά τα προηγούμενα, έγινε

62. Η προφορική παράδοση την αναφέρει και ως δημιουργό της εικόνας, ενώ άλλο όνομα αγιογράφου δεν διασώθηκε.

63. Η εικονογράφηση του Κυρίλλου αναφέρεται στην τελευταία περίοδο της ζωής του στην εξορία, στην Αδριανούπολη όπου ήταν περίπου 50 χρόνων, γέροντας σε σχέση με τον μέσο όρο ζωής την εποχή εκείνη.

64. Π. Ζαμβακέλης, *Εισαγωγή στη βυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα 1985, 18-22.

το 1989 από τον αγιογράφο Μ. Ταψίκογλου και βρίσκεται στο ίδιο παρεκκλήσι⁶⁵ ως δωρεά της Λ. Κάλλα. Στην αγιογραφία αυτή κυριαρχούν τα βυζαντινόμορφα στοιχεία, που αποδίδονται ωστόσο με υπερβολή στο χρωματικό επίπεδο, ενώ οι γραμμές του προσώπου παραπέμπουν σε λαϊκής τεχνοτροπίας σχήματα.

Η αγιογραφία (αρ. 34) βρίσκεται κάτω από την προαναφερθείσα και είναι έργο και δωρεά των προμνημονευόμενων. Αποτελεί μια αρμονική σύνθεση βυζαντινόμορφων και δυτικών στοιχείων όπου κυριαρχεί το βυζαντινό ρούχο με τα αναγεννησιακά χρώματα (τόνοι του μπλε και μωβ) σε χρυσοκίτρινο πλούσιο φόντο.

Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο του Έβρου εντοπίσαμε τη μορφή του Κύριλλου σε ένα εξωτερικό ψηφιδωτό (αρ. 35) όπου εικονογραφούνται και ιστορικά στοιχεία: ο χώρος φυλάκισης του και το φυσικό τοπίο της Αδριανούπολης. Η μορφή είναι μια παραλλαγή παλαιότερης ιστορικής χαλκογραφίας που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια. Το ψηφιδωτό αυτό στο ίδιο παρεκκλήσι έγινε από τον καλλιτέχνη Σ. Κατσιρέα και συνιστά ένα διαφορετικό εικαστικό σήμα, μια σύγχρονη λαϊκότροπη προσέγγιση⁶⁶. Στο λάβαρο επίσης (αρ. 36) έχει ενσωματωθεί η μορφή του Θρακιώτη Πατριάρχη όμοια με την πρώτη εικόνα, δωρεά της Α. Τσουφοτίδου - Μαλανδρινιώτη.

Η τελευταία εικόνα (αρ. 37) από το παρεκκλήσι του Πυθίου αποτελεί δωρεά της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Θρακικών Σωματείων και έγινε από τον αγιογράφο Β. Τσουλκανάκη. Πρόκειται για τη μοναδική στην περιοχή του Έβρου ολόσωμη εικονογράφηση, η οποία αποδίδει πιστά την πατριαρχική ταυτότητα του Κύριλλου

65. βλ. *Βίος και θαύματα του Αγίου*, ό.π., 77-78. Η ανέγερση του ναΐσκου προς τιμή του Κυρίλλου ολοκληρώθηκε το 1990.

66. Το ψηφιδωτό βρίσκεται επίσης στο παρεκκλήσι και είναι δωρεά της Λ. Κάλλα, η οποία έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την εικονογράφηση και την αγιοποίηση του Θρακιώτη Πατριάρχη. Αυτή ολοκληρώθηκε την 8η Ιουλίου 1993 με απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας. Η μνήμη του τιμάται στις 18 Απριλίου αλλά εορτάζεται μαζί με τους πέντε Σαμοθρακίτες νεομάρτυρες την Κυριακή του Θωμά.

μέσω της ενδυμασίας. Η σύγχρονη αυτή αγιογραφία ακολουθεί πιστά τους αυστηρούς κανόνες της μεταβυζαντινής ζωγραφικής τόσο στη λεπτομερή παρουσίαση του βυζαντινού ρούχου με την καμπύλη στο εσωτερικό του, όσο και στην απόδοση «των σαρκωμάτων, στην κοκκινίλα, τη ψιμυθιά και το γράψιμο»⁶⁷.

Σε μια άλλη εικαστική κατηγορία ανήκουν τα επόμενα δύο έργα, που εικονογραφούν τη μορφή του Κύριλλου στα πλαίσια της νεοελληνικής λαϊκής τέχνης που διαμορφώθηκε στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης και εκδηλώθηκε μέσω της εκκλησιαστικής τέχνης κατά την μεταπελευθερωτική περίοδο. Στην εποχή που μελετούμε (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) ο μεταβυζαντινός εικονογραφικός τύπος ιστορικών προσώπων εντάσσεται στη λαϊκή ζωγραφική⁶⁸.

Το έργο (αρ. 38) που παρουσιάζουμε απευθυνόταν στον ακριτικό ελληνισμό της Θράκης. Είναι μια ιστορική χαλκογραφία του 19^{ου} αιώνα που με λιτό, φυσικό ύφος αποδίδει την τραγική μορφή του Κύριλλου. Πρόκειται για μια ρεαλιστική τεχνική χαρακτηριστική που παρουσιάζει ένα εκκλησιαστικό πρόσωπο πέρα από τα αυστηρά βυζαντινόμορφα πρότυπα, αν και τονίζεται ιδιαίτερα η θρησκευτική ταυτότητα της μορφής μέσω της λεπτομερούς απόδοσης του μητροπολιτικού ενδύματος και της αντίστοιχης μίτρας. Ωστόσο, στη χάραξη του προσώπου κυριαρχούν τα εγκόσμια χαρακτηριστικά του Κύριλλου, οι ρυτίδες και τα έντονα περιγράμματα των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, στοιχεία του προσωπογραφικού ρεαλισμού που διαμορφώθηκε ήδη από τα χρόνια των Παλαιολόγων στην ορθόδοξη αγιογράφιση. Μ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε ένας εικονογραφικός τύπος ιερών προσώπων που «υπενθυμί-

67. Για την ορολογία των αγιογράφων: κοκκινίλα = το κόκκινο χρώμα στα σαρκώματα, ψιμυθιά = το άσπρο στη μύτη και στα μάτια, γράψιμο = η μαύρη πινελιά στη μύτη και στα μάτια, ευχαριστώ τον υπεύθυνο στο εργαστήριο Αγιογραφικής «Εικόν» των Φουντουκίδου - Τζανουδάκη στη Θεσσαλονίκη.

68. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. Γ', Αθήνα 1976, 14.

ζουν την πραγματικότητα»⁶⁹ και γίνονται οικεία στο πιστό και επαναστατημένο κοινό.

Η προέλευση του έργου παραμένει άγνωστη. Το μοναδικό στοιχείο αναφοράς υπάρχει στην έκδοση του Α. Γούδα, που περιέχει την ανατύπωση που παρουσιάζουμε μαζί με ένα περιγραφικό σχόλιο για τη μορφή του Κύριλλου: «ήτο ο μακαρίτης το ανάστημα και την θεά μέγας, το πρόσωπό του ουκ επί τα χαρίεν ρέπον, γαλανός τους οφθαλμούς, ξανθός, σπανογένης και ευλογοκομμένος»⁷⁰. Σύμφωνα με τη χρονολογία έκδοσης του τόμου αυτού (1872) υποθέτουμε ότι η χαλκογραφία φιλοτεγήθηκε μάλλον στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εποχή που πολλοί τεχνίτες επηρεάζονται έντονα από τη δυτική «καλλιτεχνική όραση»⁷¹, από τις νατουραλιστικές και ρομαντικές εικονογραφήσεις, ενώ συγχρόνως διατηρούν τη θρησκευτική ευλάβεια και τον ενθουσιασμό της ανατολικής ζωγραφικής. Η ανατύπωση της μορφής του Κύριλλου εντάσσεται στη γενικότερη διάδοση της τεχνικής της χαλκογραφίας⁷², η οποία απέβλεπε στη γνωριμία του ελληνισμού με τους μάρτυρες, τους αγίους και τους γεωγραφικούς τόπους όπου διαδραματιζόταν οι αγώνες: «για τους κατακτημένους βαλκανικούς λαούς ήταν προτιμότερη η χαλκογραφία», διότι ήταν φθηνή και αποδεκτή στο χώρο της κυρίαρχης αγιογραφίας⁷³.

69. Κ. Καλοκύρης, *Η ζωγραφική της ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1972, 197.

70. Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Α΄, Αθήνα 1872, 37.

71. Π. Μυλωνάς, *Ο Άθως και τα μοναστηριακά του ιδρύματα μεσ' από παλιές χαλκογραφίες και έργα τέχνης*, Αθήνα 1963, 22.

72. Μ. Γαρίδης - Θ. Παλιούρας, «Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων», 169-205, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22/1980, 171: τις χαλκογραφίες τύπωναν κυρίως τα μοναστήρια και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, ενώ στις αυτοτελείς χαλκογραφίες συνήθως σημείωναν το όνομα του χρηματοδότη, του καλλιτέχνη καθώς και το χρόνο κατασκευής.

73. Κ. Makris, «Chalcographies grecques aux pays balkaniques pendant le XIXeme siecle», 15-48: *Balkan studies*, 17/1976, 45-46.

Στην ίδια καλλιτεχνική - επικοινωνιακή τεχνική⁷⁴ ανήκει η λιθογραφία (αρ. 39) που εικονογραφεί τον απαγχονισμό του Κύριλλου. Πρόκειται για μια λαϊκότεροπη λιθογραφία της οποίας αντίγραφα κυκλοφορούσαν κατά την απελευθέρωση της Αδριανούπολης το 1920⁷⁵, ενώ στοιχεία για τον εκδότη και τον καλλιτέχνη του έργου δεν έχουμε εντοπίσει⁷⁶. Οι ελληνικές εκδόσεις των έργων αυτών ακολουθούν τη νεοελληνική λαϊκή τεχνοτροπία και πήραν ελάχιστα δυτικά στοιχεία από το μπαρόκ, το ροκοκό και τον νεοκλασικισμό, τα οποία ενσωμάτωσαν στο δικό τους ύφος της «*επίπεδης, αντιφυσιοκρατικής και μη ψευδαισθησιακής απεικόνισης*»⁷⁷.

Το συγκεκριμένο έργο εκφράζει απόλυτα την «*τιμιότητα της πρόθεσης*»⁷⁸ του λαϊκού ανώνυμου τεχνίτη, ο οποίος με αφέλεια και σχεδιαστικό πρωτογονισμό κατασκεύαζε εικονογραφικούς τύπους και συνθέσεις από την πρόσφατη τοπική ιστορία. Ο μύθος, η ιστορική και η κοινωνική πραγματικότητα εμπνέουν τον ανώνυμο καλλιτέχνη ο οποίος στο τέλος του 19^{ου} αιώνα καταθέτει τις δικές του εικαστικές μαρτυρίες. Στην προσπάθειά μας να εντοπίσουμε κατά προσέγγιση το έτος και τον τόπο έκδοσης της λιθογραφίας που εικονογραφεί τον απαγχονισμό του Κύριλλου, αναζητήσαμε παρόμοια έργα όσον αφορά το θέμα και την τεχνική τους. Σ' αυτή τη συγκριτική μελέτη χρησιμοποιήσαμε τη λαϊκή λιθογραφία του 19^{ου} αιώνα που αναπαριστάνει σκηνές από το μαρτύριο του Πατριάρχη

74. Η. Μυκονιάτης, *Θέματα από την επανάσταση του 1821 στην αγγλική ζωγραφική και χαρακτική*, Αθήνα 1982, 165-167.

75. Τ. Τσονίδης, *ό.π.*, 103.

76. Για την εικονογράφηση απαγχονισμών και αποκεφαλισμών η οποία συναντάται από τον 14ο αιώνα βλ. Κ. Χαράλαμπίδου *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τας ιστορικοφιλολογικές πηγές και την βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1983, 145.

77. Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη - ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, 20.

78. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, *ό.π.*, 133.

Γρηγορίου Έ με κεντρική σκηνή τον απαγχονισμό του⁷⁹. Στο έργο αυτό (αρ. 40) παρατηρούμε την κοινή θεματική δομή που ακολουθεί ο καλλιτέχνης εικονογραφώντας σε μία παρατακτική σύνθεση τη δημόσια ιστορική πράξη του απαγχονισμού. Τα έξι πρόσωπα της σύνθεσης παρουσιάζονται σε κατ' ενώπιον θέση, ακίνητα και ψυχρά, ενώ η πλάγια τοποθέτηση των τεσσάρων μορφών δεν επιβάλλεται στη συνολική, στημένη πόζα του έργου.

Αντίθετα στο έργο με τον Κύριλλο (αρ. 39) ο Πατριάρχης παρουσιάζεται σε πλάγια θέση προς τα δεξιά προβάλλοντας το αριστερό τμήμα του προσώπου του. Ανάλογα στραμμένη φαίνεται η μικρόσωμη μορφή του, καλυμμένη πλήρως από το μοναχικό ένδυμα - με το οποίο είχε διαταχθεί να απαγχονισθεί - και τοποθετημένη σε υψηλότερο επίπεδο από εκείνο των δημίων. Δεξιά και αριστερά από το Θρακιώτη Κύριλλο εικονογραφούνται, όπως και στο προαναφερθέν έργο Οθωμανοί στρατιώτες, ρωμαλέοι, επιθετικοί και αρματωμένοι (οκτώ συνολικά). Οι μορφές αυτές παρουσιάζονται σε κίνηση, με έντονες χειρονομίες, σε πλάγια θέση, τοποθετημένες με προοπτική στην επιφάνεια, σε αντίθεση με την επίπεδη λιθογραφία (αρ. 40) που εικονογραφεί τον Γρηγόριο. Ωστόσο η αμφίση και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά των Οθωμανών έχουν αρκετές ομοιότητες στα δύο έργα και ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στους σκούφους των στρατιωτών που δηλώνουν το διαφορετικό αξίωμά τους (π.χ. ο σκούφος που απολήγει σε οξεία άκρη είναι χαρακτηριστικό των Γενίτσαρων) προκειμένου να καταδειχτεί η θρησκευτική και κοινωνική αντίθεση κατακτητών και κατακτημένων⁸⁰.

79. Κ. Βακαλόπουλος, «Μια άγνωστη λαϊκή λιθογραφία του απαγχονισμού του Γρηγορίου Έ», 390-396: *Ελληνικά*, 24/1971: Το έργο αυτό περιλαμβάνει τέσσερις διαφορετικές παραστάσεις με τον Γρηγόριο, αλλά η κυρίαρχη αφορά τον απαγχονισμό του και καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας.

80. Για την ιδιαίτερη εικονογράφηση των Οθωμανών διοικητών, βλ. (edit) S. Hyman, *Edward Lear in the Levant, travels in Albania Greece and Turkey in Europe (1848-1849)*, London, 1988, 58.

Οι διαφορές των δύο έργων αφορούν στη σχεδιαστική ικανότητα των καλλιτεχνών, η οποία στην εικόνα με τον Κύριλλο φαίνεται να έχει αφομοιώσει πληρέστερα τις νέες ανάγκες της λαϊκής εικονογράφησης, καθώς δείχνει αποδεσμευμένη από την «κυριαρχία της θρησκευτικής μεταφυσικής»⁸¹. Το αισθητικό αποτέλεσμα στη λιθογραφία αυτή, της οποίας η ανατύπωση που παρουσιάζουμε φανερώνει μικρές καταστροφές του πρωτότυπου έργου⁸², είναι γνήσια λαϊκό και ναΐφ⁸³ και προβάλλει τον «πρωτογονισμό του ενστίκτου»⁸⁴ που ακολουθούν οι λαϊκοί καλλιτέχνες της εποχής.

Μπορούμε να υποθέσουμε - με βάση την κοινή θεματική των δύο λαϊκών λιθογραφιών και τις διαφορές στο αισθητικό αποτέλεσμα - ότι η εικόνα με τον Κύριλλο είναι μεταγενέστερη, περίπου στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη και την πιθανή χρονολογία τύπωσης της εικόνας με τον Γρηγόριο - το 1861⁸⁵. Ο τόπος της φιλοτέχνησης και της τύπωσης της λαϊκής αυτής εικόνας προσδιορίζεται μάλλον στην υπόδουλη ανατολική Θράκη λόγω της καταγωγής του Πατριάρχη από την Αδριανούπολη και του απαγχονισμού του, που έγινε στην Κωνσταντινούπολη. Το μοναδικό αυτό έργο που εικονογραφεί τον απαγχονισμό ενός Θρακιώτη, κληρικού - αγωνιστή αντιπροσωπεύει

81. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, ό.π., 128

82.. Έχουν διατηρηθεί πολύ καθαρά στην ανατύπωση τα περιγράμματα των μορφών και η φυσική φωτισσίαση που χαρακτηρίζει την τεχνική της λιθογραφίας. Τη φωτογραφία της ανατύπωσης του έργου εντόπισα στο φωτογραφείο της Ορεστιάδας των Ζ.Β. Κυριακίδη.

83. Για τον όρο *naif* που αναφέρεται στο άτεχνο, το απλοϊκό, το πρωτόγονο, το αρχέτυπο καθώς επίσης και στην τεχνική του καλλιτέχνη και για τη χρήση του όρου «λαϊκός» που προσδιορίζει ό,τι αναφέρεται στο λαό: βλ. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναΐφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 10-12.

84. Δ. Σταμέλος, ό.π., 128.

85. Κ. Βακαλόπουλος, *Μια άγνωστη λαϊκή λιθογραφία*, ό.π., 395-396. Το έργο μάλλον φιλοτεγήθηκε μετά το 1861 στην Κωνσταντινούπολη, όπως υποθέτει ο μελετητής από συνδυασμό ιστορικών στοιχείων.

τη λαϊκή, μεταβυζαντινή τέχνη του 19^{ου} αιώνα, με την οποία ο λαϊκός τεχνίτης εξαίρει τη δράση ή το «πάθημα» του Νεοέλληνα υποτάσσοντας όταν χρειάζεται τη θρησκευτική ταυτότητά του στην ιστορική και διηγηματική μορφή της τέχνης.

Η ανατύπωση των λαϊκών έργων με τη χρήση της χαρακτηριστικής γινόταν από το 1840⁸⁶ από «*Νεοέλληνες που έμαθαν την τέχνη του τυπώματος*»⁸⁷ στα εργαστήρια Ευρωπαίων φιλελλήνων γνωρίζοντας έτσι τα δυτικά πρότυπα, καθώς επίσης και από την επαφή τους με τα ιερά βιβλία που τυπώνονταν στην Ευρώπη και περιείχαν θρησκευτικές χαλκογραφίες⁸⁸. Το τελικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα ήταν όμως εικονογραφικοί τύποι και συνθέσεις με κυρίαρχα στοιχεία από την ελληνική μεταβυζαντινή παράδοση, την ανατολική αραβοπερσική ζωγραφική, τη διαβαλκανική, κοινή μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ιστορία⁸⁹.

Οι λαϊκές τάξεις της μείζονος Θράκης και των όμορων βαλκανικών περιοχών, οι πιστοί στο χριστιανισμό χωρικοί που ήταν απομονωμένοι από τη λόγια, ακαδημαϊκή τέχνη της Αθήνας, κατανοούσαν ως κοινό σήμα του αγώνα, ως «*χαροποιόν πένθος*»⁹⁰ τις λαϊκές έντυπες εικόνες. Αυτές λειτουργούσαν σ' όλο τον 19^ο αιώνα ως μέσο λαϊκής ενημέρωσης⁹¹ για τα επίκαιρα, ιστορικά και πολιτικά δρώμενα: «*η διάδοση της λιθογραφίας μετατρέπει τη ζωγραφική*

86. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναΐφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 20.

87. Γ. Πετρής, *Λαϊκή ζωγραφική*, Αθήνα 1988, 50.

88. Μ. Καλλιγιάς, *Νεοελληνική Τέχνη - ζωγραφική, γλυπτική, χαρακτηριστική*, επιμέλεια Α. Τάσσοσ, Αθήνα 1980, 10.

89. Α. Προκοπίου, *Το εικοσιένα στη λαϊκή ζωγραφική του*, Αθήνα χχ., 226-227.

90. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναΐφ ζωγραφική*, ό.π., 13: οι αναπαραστάσεις τραγικών ιστορικών συμβάντων προκαλούσαν θλίψη, αλλά συγχρόνως και ελπίδα, την οποία αντλούσαν οι κατακτημένοι από τη δύναμη της αντίστασης που οι ήρωες πρόβαλαν.

91. ό.π., 20.

από λαϊκό θέμα σε λαϊκό κτήμα»⁹². Όπως προαναφέρθηκε, η κυκλοφορία της λιθογραφίας με τον απαγχονισμό του Κύριλλου εντοπίζεται στην ανατολική Θράκη και μετά το 1920, βεβαιώνοντας έτσι τη σπουδαιότητα των ιστορικών, εικαστικών σημάτων του 1821 για την ιστορική συνείδηση και αγωνιστικότητα των Θρακών.

Οι δύο τελευταίες εικόνες με τη μορφή του Κύριλλου αποτελούν σύγχρονη λαϊκή αγιογραφική έκφραση και ανήκουν σε ιδιώτες - πιστούς του αγίου. Το έργο (αρ. 41) φιλοτεχνήθηκε από την αγιογράφο - μοναχή Ειρήνη, που έχει επίσης εικονογραφήσει μορφές αγωνιστών του 1821 στη μονή Καλτετζιά (αγίου Νικολάου) στην Τρίπολη, όπου υπηρετεί, έπειτα από παραγγελία της προμημονομένης Λ. Κάλλα⁹³. Πρόκειται για μια λαϊκή μεταβυζαντινή εικόνα με πολλά αναγεννησιακά στοιχεία, καθώς στην ολόσωμη μορφή του Θρακιώτη κυριαρχεί το βυζαντινόμορφο ρούχο, ενώ το καλαίσθητο ανθρώπινο πρόσωπο και τα χρώματα του εδάφους μας παραπέμπουν σε δυτικότερες εικόνες.

Το επόμενο έργο (αρ. 42) είναι σύγχρονη λαϊκή αγιογραφία, παραγγελία της Ε. Μουρατίδου στην αγιογράφο Κασσιανή⁹⁴ και αποτελεί παραλλαγή της προηγούμενης εικόνας (αρ. 41). Κυρίαρχα στοιχεία είναι η έμπνευση και η θρησκευτικότητα του καλλιτέχνη και του παραγγελιοδότη, χωρίς αισθητικές απαιτήσεις. Η εικόνα αυτή παρά τα άτεχνα στοιχεία έχει ενδιαφέρον λόγω της πρόσθετης ιστορικής απεικόνισης ενός μικροσκοπικού φούρνου στο δεξιό τμήμα της εικόνας που συμβολίζει το χώρο ταφής του μητροπολίτη στο Πύθιο⁹⁵.

92. Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη*, ό.π., 24.

93. Τα στοιχεία μου παραχώρησε σε προσωπική συνέντευξη η κ. Λ. Κάλλα στον Πειραιά.

94. Τα στοιχεία μου παραχώρησε η κ. Ε. Μουρατίδου στην Αθήνα.

95. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', 519. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση ο Εβρίτης μυλωθρός Χ. Αργυρίου από το Πύθιο μετέφερε το σκήνωμα του Πατριάρχη από τον Έβρο ποταμό και το έθαψε στο σπίτι του, στο φούρνο που ήταν ιδανική κρυψώνα.

Τέλος, στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης υπάρχει μια μικρή εικόνα με τον Κύριλλο, αφιέρωμα της Λ. Κάλλα στον πατριάρχη Δημήτριο το 1990, έργο του αγιογράφου - καθηγητή Γεωργακόπουλου. Σε επιτόπια έρευνα που κάναμε όμως δεν την εντοπίσαμε⁹⁶.

Σήμερα, αρκετοί ιδιώτες και εκκλησιαστικοί φορείς της ελληνικής Θράκης συνεχίζουν τις παραγγελίες εικόνων με θέμα τη μορφή του Κύριλλου (αρ. 43)⁹⁷. Το έντονο ενδιαφέρον των ιδιωτών - πιστών για την εικονογράφηση του Θρακιώτη Πατριάρχη βεβαιώνει την ανάγκη των ακριτών πολιτών να μνημονευθεί η ιστορική μορφή του Κύριλλου, καθώς και ο ιστορικός χωρόχρονος του 1821 μέσα στον οποίο έδρασε.

Η εικόνα ακόμη και σ' αυτή τη σύγχρονη, λατρευτική μορφή και λειτουργία της συνιστά ένα «προϊόν εκλάμψεως» και αναδεικνύει «α γαρ ο λόγος της ιστορίας δια της ακοής παρίστησι ταύτα γραφική σιωπώσα διά μιμήσεως»⁹⁸. Το ύφος της λατρευτικής εικόνας παραμένει στα όρια της μεταβυζαντινής αισθητικής «ιερατικό»⁹⁹, αλλά στα συγκεκριμένα ιστορικά έργα δέχεται επιδράσεις και από την νεοελληνική λαϊκή ζωγραφική, η οποία αντλούσε τα θέματά της από «την πραγματικότητα του μύθου, και όχι από το μύθο της πραγματικότητας»¹⁰⁰. Η εκκλησιαστική ζωγραφική, τόσο στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης αλλά ακόμη και σήμερα, είναι προσιτή στο ευρύτερο τμήμα του λαού «λόγω της μεγάλης ιδεολογικής εμβέ-

96. Για την έρευνα στο Πατριαρχείο ευχαριστώ πολύ τον καθηγητή κ. Αθ. Καραθανάση.

97. Παράδειγμα ζωντανού ενδιαφέροντος για τη σύγχρονη εικονογράφηση του Κυρίλλου αποτελεί η τοιχογραφία αρ. 43 η οποία βρίσκεται στο μητροπολιτικό ναό του αγ. Νικολάου στην Αλεξανδρούπολη και ευχαριστώ πολύ τον κ. Μ. Κούκο και τον πατέρα Κηπουρό για τη φωτογράφιση.

98. Π. Μιχελής, *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1972, 132.

99. ό.π., 216.

100. ό.π., 222.

λειας»¹⁰¹ που έχει για τους πιστούς, αλλά κυρίως λόγω της περιοπτης λειτουργικής θέσης της στους ναούς. Η εικονογράφηση τοπικών ιστορικών μορφών της εθνικής ιστορίας εκφράζει σε κάθε εποχή το «λαϊκό επικρατούν αίσθημα»¹⁰² και στην περίπτωση που μελετούμε, την ανάγκη των ακριτών να συντηρήσουν τα αγωνιστικά πρότυπά της ώστε να δώσουν υπόσταση στη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα.

Όσον αφορά τη δημόσια γλυπτική, από το 1980 έχει τοποθετηθεί ανδριάντας (αρ. 44) του Κύριλλου στην πλατεία της Ορεστιάδας, κωμόπολη του νομού Έβρου. Πρόκειται για ένα έργο του Νικόλα¹⁰³, παραγγελία των μητροπόλεων Διδυμοτείχου, Ορεστιάδας και Σουφλίου, που παριστάνει σε ολόσωμο, μαρμάρινο γλυπτό τον Θρακιώτη πατριάρχη στην κλασική στάση του μνημειακού ρεαλισμού. Στη θέση αυτή φαίνεται μια ελαφρά κίνηση της μορφής, καθώς με το δεξί χέρι ο Κύριλλος ευλογεί και με το αριστερό χέρι κρατεί το σκήπτρο - σύμβολο της θρησκευτικής εξουσίας, ενώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου του είναι γαλήνια και ήπια.

Το γλυπτό ανήκει στην κατηγορία των δημόσιων κατασκευών που εκφράζουν ακόμη και σήμερα φορμαλιστικά και ψυχρά την ιστορική καταγραφή και απομνημόνευση ηρωικών προσώπων, ακολουθώντας πιστά τους κανόνες της δημόσιας ακαδημαϊκής γλυπτικής. Ο γλύπτης Νικόλας Παυλόπουλος ανήκει στη γενιά του παραστατικού ρεαλισμού (γεννήθηκε το 1920) που υλοποιεί την πρόθεση του παραγγελιοδότη και της κοινωνικής ομάδας στην οποία αυτός εντάσσεται. Το προκαθορισμένο ιστορικό - ηρωικό θέμα και το ι-

101. Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη - ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, 22.

102. Ν. Καλογερόπουλος, *Μεταβυζαντινή και νεοελληνική τέχνη*, Αθήνα 1926, 99.

103. Για το γλύπτη και χαρακτή Νικόλα Παυλόπουλο, καλλιτέχνη δημοσίων ιστορικών παραγγελιών, βλ. Σ. Λυδάκης, *Έλληνες γλύπτες*, τ. Ε΄, Αθήνα 1981, 409-410.

δεολογικό φορτίο που αυτό μεταφέρει στο θεατή, σε συνδυασμό με την τοποθέτηση του έργου σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους, τους οποίους διακοσμεί ή διαμορφώνει¹⁰⁴, περιορίζουν εκ των προτέρων τη δυνατότητα αυτενέργειας του καλλιτέχνη. Για το λόγο αυτό η πλειονότητα των έργων αυτών αντλεί μορφικά πρότυπα κυρίως από το συγκερασμό των βασικών καλλιτεχνικών ρευμάτων που μεταφέρθηκαν στην Αθήνα από τις αρχές του νεοελληνικού κράτους, «η νεοελληνική γλυπτική καλλιεργείται στη σκιά του ευρωπαϊκού ή σωστότερα του ιταλικού και αργότερα του γερμανικού κλασικισμού.»¹⁰⁵. Το αισθητικό αποτέλεσμα των δημόσιων παραγγελιών εξαντλείται σε συμβατικές μορφές, στατικές συνήθως, οι οποίες ωστόσο ανταποκρίνονται στην «κυρίαρχη κοινωνική προσδοκία»¹⁰⁶.

Πολύ νωρίτερα από τη δημόσια νεοελληνική γλυπτική του 19^{ου} αιώνα, που συνεχίστηκε και στον 20^ό διαμορφώνοντας το ανάλογο γούστο, καλλιεργήθηκε από το τέλος του 17^{ου} η τέχνη των διακοσμητικών φυλλωμάτων και της ξυλογλυπτικής στις εκκλησίες. Τα λιθανάγλυφα και τα ακρόπρωρα εμφανίσθηκαν αργότερα ως γνήσιες λαϊκές τεχνικές πλαστικής δημιουργίας που συνδυάζουν αρχαιοελληνικά και βυζαντινά μορφικά πρότυπα¹⁰⁷.

Σ' αυτή την «πρωτόγονη γλυπτική»¹⁰⁸ εντάσσεται το ανάγλυφο (αρ. 45) που έχει προστεθεί στον προαναφερθέντα ανδριάντα του Κύριλλου στην Ορεστιάδα. Πρόκειται για ένα ανάγλυφο σε μπρούντζο, το οποίο φιλοτέχνησε ο λαϊκός καλλιτέχνης Β. Κυριακίδης

104. Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1993, 101-167.

105. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, ό.π., στον πρόλογο.

106. Α. Κωτίδης, ό.π., 145.

107. Μ. Καλλιγιάς, ό.π.

108. Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση»*, ό.π., 162: η πρωτόγονη γλυπτική των ξύλινων ακρόπρωρων αντιστοιχεί αισθητικά στη μεταβυζαντινή λαϊκή ζωγραφική με την οποία ήταν εξοικειωμένο το κοινό λόγω της θρησκείας.

από την Ορεστιάδα του Έβρου κατά το διάστημα 1995-1996¹⁰⁹. Το θέμα του έργου προέρχεται από τη προμνημονευόμενη λαϊκή λιθογραφία (αρ. 39) με τον απαγχονισμό του Κύριλλου, που παρέμενε άγνωστη στο ευρύ κοινό μέχρι τη δημιουργία του ανάγλυφου. Η ενσωμάτωση του λαϊκού αυτού δημιουργήματος στη βάση ενός ακαδημαϊκού γλυπτού συνιστά μια πρωτότυπη εικαστική πρόταση, η οποία αντιστοιχεί σ' αυτό που οι καλλιτέχνες ονομάζουν «*παραπληρωματικό μοτίβο*» όταν θέλουν να παρέμβουν σ' ένα έργο παραγγελίας¹¹⁰. Η τέχνη των λιθαναγλύφων εκφράζει μια γνήσια λαϊκή αισθητική την οποία συναντούμε σε υπαίθριους και κλειστούς χώρους¹¹¹ και συνιστά κάθε φορά τη θρησκευτική ή ιστορική μνημόνευση συγκεκριμένων προσώπων.

Στην ίδια κατηγορία με τον Αδριανουπολίτη Κύριλλο εντάσσονται οι κληρικοί της Θράκης που συνελήφθησαν αμέσως μετά την έκρηξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία. Ο σουλτάνος είχε διατάξει ομαδικές συλλήψεις των αρχιερέων της Θράκης και της Μ. Ασίας, επειδή ο αφανισμός τους θα περιόριζε τον τοπικό επαναστατικό ενθουσιασμό των χριστιανών και συγχρόνως θα γνωστοποιούσε την πολιτική της «*σφαγής και της αγχόνης*»¹¹² που επρό-

109. Ο Β. Κυριακίδης (1930-) είναι συλλέκτης ιστορικού φωτογραφικού υλικού με θέμα την ιστορία της Ορεστιάδας, καθώς επίσης και ζωγράφος, σκηνογράφος και λαϊκός γλύπτης. Τα θέματα που τον απασχολούν αφορούν την τοπική ιστορία και τα στοιχεία που παραχώρησε ο ίδιος σε προσωπική συνέντευξη στην Ορεστιάδα.

110. Στην περίπτωση που παρουσιάζουμε, το αυτόνομο λαϊκό ανάγλυφο του Β. Κυριακίδη λειτουργεί παραπληρωματικά, λόγω της υστερόχρονης τοποθέτησης και της διαφορετικής αισθητικής του. Στις περισσότερες περιπτώσεις γλυπτικών συνθέσεων οι καλλιτέχνες πειραματίζονται με τις μοντέρνες τάσεις και την προσωπική τους έκφραση σ' ένα τμήμα του έργου που αποκαλούν «*παραπληρωματικό μοτίβο*». βλ. Α. Κωτίδη, ό.π., 103-104.

111. Σ. Λυδάκης, *Οι Νεοέλληνες γλύπτες*, ό.π., 242-243.

112. Π. Γεωργαντζής, *Πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της Θράκης κατά το 1821*, τεύχος 2, Κομοτηνή 1983, 403.

κειτο να ακολουθηθεί από τις οθωμανικές αρχές. Όπως προαναφέρθηκε στο κεφάλαιο για τους Φιλικούς οι πρώτοι συλληφθέντες ήταν οι συνοδικοί Ευγένιος της Αγκιάλου, Πρώιος της Αδριανούπολης, Γρηγόριος των Δέρκων και Ιωαννίκιος του Τυρνόβου, οι οποίοι απαγχονίσθηκαν μετά από δήμενη φυλάκιση. Πρώτος θυσιάσθηκε ο μητροπολίτης Ε. Καραβίας της Αγκιάλου, για τον οποίο εντοπίσαμε δύο εικαστικές μαρτυρίες: μια προτομή, έργο του μεγάλου δάσκαλου Θ. Θωμόπουλου (1873-1937) και ένα πορτρέτο - ελαιογραφία του Ν. Αλεκτορίδη (1874-1909).

Στη δημόσια προτομή (έργο αρ. 46) παρουσιάζεται ρεαλιστικά, σε απλοϊκό ύφος η μορφή του μητροπολίτη, τοποθετημένη σε κεντρικό χώρο της γενέτειράς του στην Ιθάκη¹¹³. Το έργο ακολουθεί το λιτό εκφραστικό πρότυπο της εποχής (δεκαετίας του 1930) προβάλλοντας ιδιαίτερα την ακινητοποιημένη έκφραση των δημόσιων προτομών που μεταφέρουν το όραμα της αιωνιότητας. Ο γλύπτης Θ. Θωμόπουλος, γνωστός από πολλά δημόσια ιστορικά έργα, εισήγαγε τη «*ρεαλιστικότερη αντιμετώπιση της ιστορίας των Ελλήνων από τους ίδιους τους Έλληνες*»¹¹⁴, παρά τη νεοϊδεαλιστική παιδεία που είχε αποκτήσει στο Μόναχο.

Πολύ νωρίτερα (;) ο αυτοδίδακτος ζωγράφος Ν. Αλεκτορίδης φιλοτέχνησε το πορτρέτο του μητροπολίτη σε μια ελαιογραφία (0,61 x 0,44), δωρεά του Ι. Καραβία, η οποία βρίσκεται στο Εθνολογικό - Ιστορικό Μουσείο και ανατύπωσή της υπάρχει στο Αρχείο

113. Για τη φωτογράφιση του έργου ευχαριστώ πολύ το δήμαρχο της Ιθάκης και την υπεύθυνη της Δημοτικής Βιβλιοθήκης. Για την τοποθέτηση της προτομής στο νησί, βλ. Ι. Καραβίας, *Ο εθνομάρτυς Ευγένιος Καραβίας, μητροπολίτης Αγκιάλου*, Αθήνα 1951, 34-38.

114. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, τ. Ε', ό.π., 100-101. Για τα δημόσια ιστορικά έργα του Θ. Θωμόπουλου, βλ. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκatonταετηρίδος, 1821-1921*, τ. Δ', Αθήνα 1927, 131-133, και Λ. Λαμέρας, *Χωροθετικό διάγραμμα γλυπτών έργων δήμου Αθημαίων νεότερης Ελλάδος*, Αθήνα 1975.

Προσωπογραφιών του ΕΙΕ¹¹⁵. Στο έργο αυτό (αρ. 47) εικονογραφείται ο Ε. Καραβίας σε ρεαλιστική απόδοση με ευδιάκριτα τα στοιχεία της ιερατικής ενδυμασίας. Πρόκειται για ένα έργο δουλεμένο σχεδιαστικά και χρωματικά σύμφωνα με την ηρωική, συμβολική σημασία που απέδιδαν οι καλλιτέχνες στις ηγετικές προσωπογραφίες.

Κατηγορία δεύτερη

Στη δεύτερη ταξινόμηση που προτείνουμε, εντάσσονται ο μητροπολίτης Γάνου και Χώρας Γεράσιμος, ο επίσκοπος Μυριόφυτου και Περιστάσεως Νεόφυτος, και ο Σαμμακοβίου Ιγνάτιος, οι οποίοι θυσιάστηκαν περίπου στα τέλη Μαΐου - αρχές Ιουνίου 1821 για αντεκδίκηση στην επανάσταση της νότιας Ελλάδας¹¹⁶.

Οι Θρακιώτες αρχιερείς, στα πλαίσια των γεωφυσικών και στρατηγικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν όλοι οι κάτοικοι της ενιαίας Θράκης για μια άμεση επαναστατική κινητοποίηση, αλλά και λόγω της ιδιότητάς τους και της ιδεολογίας που αυτή εξέφραζε¹¹⁷, προέβησαν σε έμμεση αντίσταση στη θρησκευτική και κατ' επέκταση εθνολογική αλλοίωση που επιδίωκαν οι κατακτητές. Αφοσιώθηκαν στη συστηματική υποστήριξη του ποιμνίου τους σε προβλήματα καθημερινής, οικονομικής και κοινωνικής φύσης που

115. βλ. ΑΡΧΕΙΟ Προσωπογραφιών του ΕΙΕ, α/α 4103.

Για το ζωγράφο του έργου, βλ. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι - Λεξικό Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών* - τ. Δ', Αθήνα 1976, 17.

116. Τα ιστορικά στοιχεία για αυτούς τους αρχιερείς είναι ελλιπή, καθώς επίσης και για τους επισκόπους Μυριούπολης, Θεοδωρούπολης και Μεσημβρίας: βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', ό.π., 509 και 517, Γεωργαντζής, *Οι Αρχιερείς και το 1821*, ό.π., 297-300, Π. Παπαχριστοδούλου, *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1950, 9.

117. Η ιδιότητα του κληρικού δεν άφηγε πολλά περιθώρια φανερής επαναστατικής δραστηριότητας, αλλά πολλές φορές χρησιμοποιήθηκε ως επικάλυψη.

προέκυπταν από τη συμβίωση των χριστιανών με τους μουσουλμάνους. Το ρόλο αυτό του διαιτητή - προστάτη των χριστιανών, καθώς και του διπλωμάτη απέναντι στην οθωμανική διοίκηση διαχειρίστηκαν επιτυχώς στη Θράκη οι εξής μητροπολίτες: ο Τυρνόβου Ιλαρίωνας, που φυλακίστηκε στο Διδυμότειχο το 1827 και στη Κωνσταντινούπολη το 1828, επειδή κατήγγειλε την καταπιεστική διοίκηση προς τους χριστιανούς¹¹⁸,

ο Βιζύης Ιωάσαφ, ο οποίος συνελήφθη στις 2/9/1826 και κατέφυγε στην Οδησό κυνηγημένος μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης¹¹⁹,

ο Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ που εγκατέλειψε τη θέση του λόγω των πιέσεων που ασκήθηκαν από τον σουλτάνο στο Πατριαρχείο. Η κατηγορία εναντίον του Σαμουήλ αφορούσε τη βοήθειά του προς τους διωκόμενους Φιλιππουπολίτες και τις έντονες διαμαρτυρίες του προς τις τουρκικές διοικητικές αρχές¹²⁰,

ο Αγαθουπόλεως Ιωσήφ, ο οποίος αγωνίστηκε υπέρ των Ρώσων στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1828 - 1829)¹²¹,

ο Βάρνας Φιλόθεος που κυνηγήθηκε από τους Οθωμανούς, γιατί βοήθησε τους Ρώσους στην κατάληψη της Βάρνας (11/10/1828), όπως επίσης και πολλοί άλλοι κάτοικοι που ήλπιζαν πως χάρη στη ρώσικη βοήθεια θα επιτυγχανόταν η απελευθέρωσή τους¹²².

Την ιστορική δράση των προαναφερθέντων κληρικών δεν εντοπίσαμε σε εικαστικές μαρτυρίες ούτε στο γεωγραφικό χώρο της ελληνικής Θράκης, ούτε στις περιοχές της καταγωγής τους.

118. Π. Γεωργαντζής, ό.π., 338.

119. ό.π., 339 και Δ. Πασχάλης, «Βιζύης Ιωάσαφ Μαρμαράς (1790-1846)», 45-56: *Θρακικά*, 4/1933.

120. Π.Γεωργαντζής,ό.π., σ.340, και Κ.Μ. Αποστολίδης, «Ο από Σηλυβρίας Φιλιππουπόλεως Παΐσιος», 17-35: *Θρακικά*, 3/1932, 31.

121. Π. Γεωργαντζής, ό.π., 342: *Μετά τη δραπέτευσή του η επαρχία Αγαθόπολης ενώθηκε μ' εκείνη της Σωζόπολης*.

122. ό.π., 343.

Κατηγορία τρίτη

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν όσοι κληρικοί ανέλαβαν ενεργό επαναστατική πρωτοβουλία σε τοπικά κινήματα της Θράκης, καθώς και σε εξεγέρσεις άλλων κατακτημένων επαρχιών κατά την περίοδο 1821-1829. Ο μητροπολίτης Σωζόπολης Νέρης από την Άνδρο, φίλος και προστατευόμενος του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, συνεργάστηκε με τους προύχοντες της πόλης και κήρυξε ένοπλη εξέγερση στις 17 Απριλίου 1821¹²³. Η ορκωμοσία των αγωνιστών έγινε από τον ίδιο στον περίβολο του ναού Αγίου Ζώσιμου (ή Ζήσιμου), ο οποίος διασώζεται στη σημερινή βουλγαρική κωμόπολη Sozopol (Σωζόπολη). Πρόκειται για ένα μονοκλήσι που συντηρείται από τον Έλληνα ιερέα και τη σύζυγό του¹²⁴ και αποτελεί ιστορικό τεκμήριο της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή κατά τα επαναστατικά χρόνια. Η αγιογράφηση στο ιερό τέμπλο βεβαιώνει επίσης τη χριστιανική εθνική συνείδηση των κατοίκων, οι οποίοι ανέθεσαν την παραγγελία των εικόνων σε εγχώριο αγιογράφο, «Δημήτριο τον Ζουπολίτη» τα έτη 1847 και 1856, όπως αναγράφεται στις εικόνες¹²⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστοριογραφική έρευνα που εκπονούμε παρουσιάζει η εικόνα (αρ. 48) με τον ομώνυμο στρατιωτικό άγιο Ζήσιμο. Πρόκειται για μια τυπική μεταβυζαντινή απόδοση του αγίου με κυρίαρχα τα βυζαντινόμορφα στοιχεία στη μορφή, στο χρώμα και την τεχνική της ιστορικής αναπαράστασης του βίου

123. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, ό.π., 519 και Δ. Πασχάλης, «Δύο Άνδριοι Εθνομάρτυρες ιεράρχαι - Κορώνης Γρηγόριος και Σωζοπόλεως Παΐσιος», 35-44: *Θεολογία*, 8/1930, βλ. 39-43.

124. Η κ. Ολυμπία Τσαούση Νταλακμάνοβα, σύζυγος του ιερέα, άνοιξε τη μικρή εκκλησία και με ιδιαίτερο ζήλο απάντησε στις ερωτήσεις μου, όπως επίσης και η ελληνίδα Θεοφανώ Ευθύμοβα Νικόλοβα.

125. Οι ημερομηνίες καταγράφονται στα έργα του ναού, τα οποία ακόμη δεν έχουν μελετηθεί και η διάσωση των αγιογραφιών αυτών οφείλεται αποκλειστικά στο ενδιαφέρον και στην πίστη των Ελλήνων της περιοχής.

και μαρτυρίου του¹²⁶. Το σημαντικότερο ωστόσο στοιχείο είναι η ενσωματωμένη λεζάντα - αφιέρωση, στην οποία καταγράφεται η ταυτότητα των παραγγελιοδοτών: «*αύτη η υκών εγένετο διά συνδρομής και εξόδων των ρουφετίδων, τουλκέριδων, μαραγκών, καλλαφάτων, βουάδων, τερπέριδων, τουφεκτλύδων εις μνημόσυνον αυτών και εις ζωήν αιώνιον, έτος 1847 Ιουλίου 15 χειρ Δημητρίου του Ζουπολίτου*»¹²⁷. Έτσι αποκαλύπτεται η κοινωνικοοικονομική δομή της τοπικής ελληνικής κοινότητας.

Μετά την καταστολή της εξέγερσης στη Σωζόπολη ο μητροπολίτης Παΐσιος Νέρης και οι συνεργάτες του απαγχονίστηκαν προς παραδειγματισμό των υπόλοιπων επαρχιών. Ο τάφος του σώζοταν στην περιοχή Κουρνιά με την επωνομασία «*ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ*» μέχρι το 1918¹²⁸. Την ίδια χρονική περίοδο έδρασε ο μητροπολίτης Μαρώνειας και Φιλικός Κωνστάντιος, που πρωτοστάτησε στην εξέγερση της Χαλκιδικής (γλυπτό του βλ. Β΄ Κεφάλαιο). Στην περιοχή της Μακεδονίας και παρά τα κατασταλτικά μέτρα του μουτσελίμη Θεσσαλονίκης ο ελληνισμός είχε ενεργοποιηθεί επαναστατικά με τη βοήθεια της Φιλικής Εταιρίας. Ο ίδιος ο Ε. Παπάς είχε κινητοποιήσει τους μοναχούς του Αγ. Όρους από το 1817¹²⁹. Ο

126. Βουλγαρία, σειρά μπλε οδηγοί, μετ. Δ. Γιαλλελής, Αθήνα χ.χ, 266: ο άγιος εικονίζεται με την ανάλογη στρατιωτική ενδυμασία και ακολουθείται η τυπολογία των στρατιωτικών αγίων (κόκκινος μανδύας, ξιφολόγη, το απαγχονισμένο κεφάλι), ενώ οι δέκα μικρές εικόνες στον περίγυρο της κεντρικής μορφής διηγούνται το μαρτύριό του.

127. Πρόκειται για αδημοσίευτη εικόνα της οποίας η λεζάντα αποτελεί ιστορικό τεκμήριο για τις ελληνικές συντεχνίες της περιοχής: βλ. εικόνα (αρ. 47).

128. Μ. Κούκος, «Οι Θράκες στους αγώνες του εικοσιένα», 85-161: *Θρακική επετηρίδα*, 2/1981, 123-125: *ο τάφος καταστράφηκε το 1918 από Βούλγαρους σύμφωνα με στοιχεία που έχουν διασωθεί στο προσωπικό αρχείο Σωζοπολίτη γέροντα.*

129. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη* 1990, 149 και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Ε΄, ό.π., 474: παντού, όπου κηρύχθηκε η επανάσταση, συστήθηκαν με τη

Κωνστάντιος, ο οποίος καταγόταν από τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής, έσπευσε στο Άγιο Όρος μαζί με Θρακιώτες αγωνιστές μόλις ο Ε. Παπάς κήρυξε τη στρατολόγηση των μάχιμων κατοίκων από την περιοχή της Χαλκιδικής μέχρι τη Μαρώνεια της Δ. Θράκης. Εκεί, στο μοναστήρι των Καρυών το Μάιο του 1821 έγινε η επίσημη τελετή για την ευλογία της εξέγερσης¹³⁰. Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία που έχουν διασωθεί σε λιγοστά έγγραφα της εποχής¹³¹, ο Κωνστάντιος συμμετείχε μαζί με τον αρχηγό Ε. Παπά σ' όλες τις επαναστατικές κινητοποιήσεις, ακόμη κι όταν τραυματισμένος αποσύρθηκε στο Άγιο Όρος όπου τελικά απεβίωσε¹³² «*ξηλωτής υπέρμαχος πρώτος από τους άλλους ο άγιος Μαρώνειας Κωνστάντιος λεγόμενος*»¹³³. Η εξέγερση στη Χαλκιδική εξαπλώθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα προκαλώντας πανικό στην τουρκική διοίκηση της Θεσσαλονίκης μέχρι το τέλος Ιουλίου του 1821, οπότε η αλλαγή στην αρχηγία του οθωμανικού στρατού, σε συνδυασμό με τα εσωτερικά προβλήματα των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων, αποδυνάμωσαν το σθένος των χριστιανών αγωνιστών¹³⁴. Μετά τη σφαγή της Κασσάνδρας και την υποταγή των κατοίκων του Αγ.

φροντίδα του Εμ. Παπά, μεικτές επιτροπές από κληρικούς και λαϊκούς με καθήκοντα διοικητικά, οικονομικά και δικαστικά.

130. Ι. Βασδραβέλλης, *Ο αγώνας του εικοσιένα στη Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1969, 47-48, και Α. Βακαλόπουλος, *Εμμανουήλ Παπάς, αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας, η ιστορία και το αρχείο της οικογένειας του*, Θεσ/νίκη 1981.

131. Α. Ρωσσίδης, «Ο Θρακικός ελληνισμός στον απελευθερωτικό αγώνα 1821», 209-240: *ΑΘΛΓΘ*, 39/1976, 221-222.

132. Π. Γεωργαντζής, *Οι αρχιερείς και το εικοσιένα*, ό.π., 249-296: ο Κωνστάντιος τραυματίστηκε στη μάχη στο στενό της Ρεντίνας τον Ιούνιο του 1821 ενάντια στο στρατό του Μπαϊράμι πασά.

133. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, 561: πρόκειται για λόγια του αυτόπτη μάρτυρα στη μάχη μοναχού Δοσίθεου.

134. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού*, ό.π., 152.

Όρους και της Θάσου, οι οθωμανικές δυνάμεις κυριάρχησαν σ' όλη την περιοχή στο τέλος Οκτωβρίου 1821, ενώ ήδη αρκετοί φιλελληνικοί κύκλοι στη Ρωσία είχαν ενεργοποιηθεί προς βοήθεια των πολλών θυμάτων - χριστιανών¹³⁵.

Η αποτυχημένη αυτή εξέγερση της Χαλκιδικής καθυστέρησε ωστόσο τη διείσδυση των οθωμανικών στρατευμάτων προς τη νότια Ελλάδα, και ενεργοποίησε κρυφές επαναστατικές αντιστάσεις στη δυτική Μακεδονία. Στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Ελλάδας γενικότερα διατηρήθηκε μετά την εξέγερση μια κατάσταση αναταραχής και συγκρούσεων μέχρι το 1840¹³⁶, διατηρώντας σταθερό το αγωνιστικό φρόνημα και των Θρακών.

Κατά την επανάσταση του 1821 κινητοποιήθηκαν επίσης οι ιερωμένοι της περιοχής του Σκοπού της Αν. Θράκης μαζί με όλους τους κατοίκους του. Η προφορική παράδοση έχει διασώσει το όνομα του πατέρα Ανδρέα, ο οποίος απαγχονίστηκε μαζί με δεκαπέντε κατοίκους στον περιβόλο του ναού του Αγ. Δημητρίου¹³⁷. Στην ίδια κατηγορία εντάσσουμε τους μητροπολίτες θρακικών πόλεων που κατέφυγαν στη νότια Ελλάδα για να συμμετάσχουν ενεργά στον αγώνα του 1821 και συγχρόνως για να αποφύγουν τις βιαιότητες των οθωμανικών αρχών που τους κατεδίωκαν. Πρόκειται για τους Μελέτιο Μετρών, ο οποίος κατέφυγε στην Κέρκυρα την άνοιξη του 1822 «φυγή χρησάμενος», διότι θεωρήθηκε ύποπτος, τον Μακάριο Σηλυβρίας, τον Κύριλλο Παμφίλου και τον Άνθιμο Θεοδωρούπολης¹³⁸.

Η προσφορά των προμνημονευομένων εκπροσώπων του ανώτερου κλήρου της Θράκης δεν έχει ακόμα συμπεριληφθεί στην επίση-

135. βλ. Κ. Παπουλίδης, «Η Ρωσία και η ελληνική επανάσταση του 1821-1822», 184-204: *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2/1983, 195: η διαρκής Ιερά Σύνοδος της Ρώσικης Εκκλησίας διοργάνωσε έρανο για τα θύματα από την εξέγερση στη Χαλκιδική.

136. Ι. Βασδραβέλλης, *Οι αγώνες του 1821 στη Μακεδονία*, ό.π., 73-92.

137. Α. Ψαθά και Β. Μητρακλή - Ψαθά, «Ο Σκοπός της Ανατολικής Θράκης», 213-376: *ΑΘΛΓΘ*, 35/1970, 25.

138. Π. Γεωργαντζής, *Οι αρχιερείς και το εικοσιένα*, ό.π., 389-391.

μη νεοελληνική ιστορία ενώ λιγοστά είναι τα εικαστικά δημόσια ή ιδιωτικά έργα που μαρτυρούν την εθνική συμβολή τους. Η μοναδική εικαστική μαρτυρία αναφέρεται στον μητροπολίτη Μαρώνειας Κωνσταντίο και για το λόγο αυτό ο τοπικός ερευνητής της ιστορίας Μ. Κούκος τονίζει τη σοβαρή έλλειψη «περικαλλών» μνημείων για τις εκκλησιαστικές, εθνικές μορφές στη γεωγραφική περιοχή της ελληνικής Θράκης¹³⁹.

Στην επιτόπια έρευνά μας στη γεωγραφική περιοχή της ενιαίας Θράκης εντοπίσαμε ωστόσο ένα εικαστικό - ιστορικό σήμα για όλους τους επώνυμους και ανώνυμους εκκλησιαστικούς αγωνιστές. Πρόκειται για τη μορφή του «Θράκα ιππέα», του πιο αγαπητού θεού στην ειδωλολατρική Θράκη, που προέρχεται από το ρωμαϊκό παρελθόν, ως σύμβολο ενός ανώνυμου αγροτικού ήρωα¹⁴⁰. Έλληνες και Βούλγαροι αρχαιολόγοι - ιστορικοί έχουν ανακαλύψει ανάγλυφα λαϊκής μορφής σε μάρμαρο τα οποία παριστάνουν έναν αναβάτη που πολλές φορές βαστάζει ένα δόρυ¹⁴¹. Στον ελληνικό χώρο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μαρμάρια ανάγλυφα του ήρωα που υπάρχουν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής (αρ. 49) και στο λαογραφικό μουσείο του Διδυμοτείχου (αρ. 50)¹⁴². Στην ανατο-

139. Μ. Κούκος, *Οι Θράκες στους αγώνες του εικοσιένα*, ό.π., 125.

140. Π. Παπαχριστοδούλου, «Ο ήρωας Θραξ ιππέυς», 283-285: *ΑΘΛΓΘ*, 16/1952.

141. ό.π., 283: Σε μερικές αναπαραστάσεις ο αναβάτης κτυπά με το δόρυ κάποιο ζώο απροσδιόριστων χαρακτηριστικών. Στα δύο ανάγλυφα από το Λαογραφικό μουσείο Διδυμοτείχου παρατηρούμε αυτή τη διαφορά της αναπαράστασης με δόρυ και χωρίς δόρυ.

142. Σ. Παπαδόπουλος, *Διδυμότειχο - ιστορία, μνημεία, πολιτισμός*, Διδυμότειχο 1990, και Ε. Κούριλα, «Ο καβαλλάρης Αγ. Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία - δημόδης τύπος εν Θράκη», 17-136: *ΑΘΛΓΘ*, 22/1957, 20: στη Φιλιππούπολη, στην αρμένικη εκκλησία υπήρχε επί τουρκοκρατίας εντοιχισμένο ανάγλυφο του Θράκα ιππέα το οποίο τιμούσαν ως εικόνα του Αγ. Γεωργίου. Βλ. επίσης Κ.Μ. Αποστολίδης, «Η επί της Ροδόπης του Αγ. Γεωργίου Μονή», 236-245: *Θρακικά*, 5/1934, σσ. 242-243, και Β.Φ

λική Θράκη, στην περιοχή της Αίνου που ανήκει στην Τουρκία, έχει διασωθεί επίσης παρόμοιο ανάγλυφο ενσωματωμένο στο κάστρο (αρ. 51), ενώ στη νότια Βουλγαρία διασώζονται όμοιες αναπαραστάσεις (αρ. 52)¹⁴³.

Το ενδιαφέρον για την έρευνα που εκπονούμε εστιάζεται στη μετεξέλιξη αυτής της αναπαράστασης του θρακικού ήρωα - θεού στα χριστιανικά χρόνια. Η πρόσθεση του φωτοστεφάνου ή του σταυρού στο ανάγλυφο ή στην απομίμηση του λαϊκού ανάγλυφου εκχριστιάνισε τον ειδωλολατρικό θεό αποδίδοντας τη μορφή ενός στρατιωτικού - έφιππου αγίου, προστάτη των ακριτικών περιοχών της ενιαίας Θράκης¹⁴⁴. Πολλοί θεολόγοι - ιστορικοί και ερευνητές της εκκλησιαστικής τέχνης θεωρούν νεότερη μετεξέλιξη του Θράκα ιππέα τις μορφές των στρατιωτικών αγίων Γεωργίου, Δημητρίου, οι οποίοι λατρεύονται ιδιαίτερα στα ακριτικά χωριά της Θράκης¹⁴⁵. Μ' αυτόν τον τρόπο, «η θρησκεία δεν είναι θεωρία πλέον, αλλά πράξη κτήμα του λαού όστις ζη και κινείται εν αυτή...»¹⁴⁶, καθώς πετυχαίνει να συμβιβάσει τις παραδόσεις του Θράκα ιππέα με τη

Hoddinott, *The Thracians* (with 168 illustrations), Thames and Hudson 1981, 172-175.

143. Για τις φωτογραφίες στην Αίνο και στη Βουλγαρία ευχαριστώ αντίστοιχα τις κ. κ. Δ. Πολίτου και Β. Μποσίλεβα.

144. Ε. Κούριλα, ό.π.

145. Σε επιτόπια έρευνα στα ακριτικά χωριά του Έβρου, Βύσσα, Καστανιές, Κόμμαρα, Στέρνα, Διδυμότειχο, όπου έχουν κτιστεί εκκλησίες προς τιμήν του Αγ. Γεωργίου, συναντήσαμε κατοίκους και τους υπεύθυνους των εκκλησιών οι οποίοι δέχονται τη στρατιωτική ταυτότητα του αγίου ως σύμβολο άμυνας στην τουρκική απειλή. Στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στις Καστανιές τιμάται επίσης και ο Αγ. Γεώργιος -ο Αράπης καβαλλάρης- από την Ηράκλεια σε αντίγραφο εικόνας από το ανάγλυφο αιγυπτιακής προέλευσης που λόγω της μορφικής ομοιότητας ταυτίστηκε με το διαφορετικό ανάγλυφο του Θράκα ιππέα: βλ. Ε. Κούριλα, ό.π., 81-85.

146. Ε. Κούριλα, «Εισαγωγή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Ηρακλείας», σσ.17-46: *Θρακικά*, 23/1955, σ. 26.

σύγχρονη πίστη στους στρατιωτικούς αγίους¹⁴⁷.

III. Οι τοπικές κινητοποιήσεις στη μείζονα Θράκη και η εικαστική αναπαράστασή τους

Παρά την ιδιάζουσα γεωγραφική και εθνολογική δομή του θρακικού χώρου, ο οποίος περιλάμβανε ελληνικούς, βουλγαρικούς, αρμενικούς και εβραϊκούς πληθυσμούς μέσα σε μία κατεξοχήν αγροτική, μουσουλμανική αυτοκρατορία, η αγωνιστική κινητοποίηση των χριστιανών Ελλήνων και Βουλγάρων ενάντια στους κατακτητές υπήρξε καθοριστική. Η έλλειψη αρχειακών ιστορικών πηγών για την περίοδο 1821-1829 καλύπτεται εν μέρει από την προφορική παράδοση, τη λαϊκή τέχνη (τη δημοτική ποίηση κυρίως) και τα λιγοστά ιδιωτικά αρχεία εγχώριων ερευνητών δασκάλων, κληρικών και συλλεκτών, που αναζητούν διαρκώς τεκμήρια της τοπικής ιστορίας τους.

Τα τοπικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στη μείζονα Θράκη ήταν σύντομης διάρκειας λόγω της άμεσης καταστολής τους και λειτούργησαν κυρίως ως ενθουσιώδεις κινήσεις αλληλεγγύης προς την επανάσταση που εξαπλωνόταν στο Αιγαίο και στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα. Γραπτά στοιχεία έχουν εντοπιστεί για τέσσερα τοπικά κινήματα, στη Σωζόπολη, στη χερσόνησο του Σάρου, στην Αίνο και στη Σαμοθράκη, ενώ εικαστικά έχει καταγραφεί μόνο το κίνημα στη Σαμοθράκη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέγερση της Σωζόπολης από τον προμνημονευόμενο Παΐσιο Νέρη και τον αδελφό του, διότι σ' αυτήν κινητοποιήθηκαν Έλληνες και Βούλγαροι ενάντια στους Οθωμανούς. Η οργάνωση του κινήματος έγινε με τη βοήθεια των Σωζοπολιτών Φιλικών Ι. Κωνσταντινίδη και Κ. Παναγιώτου, που

147. Ε. Κούριλα, ό.π., σ. 25 και για τον εικονογραφικό τύπο των στρατιωτικών αγίων, βλ. Ν. Ζίας, *Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα 1991, εικόνες αρ. 139, 388, 389.

ενίσχυσαν οικονομικά το στρατιωτικό σώμα, «5000 περίπου άνδρες με στρατιωτικόν ηγέτην τον αδελφόν του μητροπολίτου Δημήτριον Νέρην... με τους Έλληνας επαναστάτας συνέπραττεν και ο Βούλγαρος βοϊβόδας Αντώνιος με δύναμιν 500 ανδρών»¹⁴⁸. Ωστόσο η επέμβαση του Χουσεϊν πασά από τη γειτονική Αγκιάλο ήταν, σύμφωνα με την παράδοση, άμεση και οδήγησε στο ολοκαύτωμα της πόλης, στον απαγχονισμό των πρωτεργατών και στην εξόντωση του βουλγαρικού στρατιωτικού σώματος¹⁴⁹.

Έμμεσα ιστορικά στοιχεία έχουν επίσης εντοπιστεί για το κίνημα στην Καλλίπολη¹⁵⁰ και στην Αίνο¹⁵¹, ενώ για την εξέγερση στο Σαλτίκιο¹⁵² αντλούμε στοιχεία από την προφορική παράδοση. Το ιστορικό και εικαστικό ενδιαφέρον της έρευνας που εκπονούμε εστιάζεται στο κίνημα της Σαμοθράκης για το οποίο έχουν καταγραφεί μαρτυρίες ιστορικών και περιηγητών της εποχής, καθώς επίσης και μία σύγχρονη με το ιστορικό γεγονός γαλλική εικαστική

148. Μ. Κούκος, «Οι Θράκες στους αγώνες του εικοσιένα»: *ΘΕ* 2/1981, 123.

149. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Ε΄, ό.π., 519-520, και Κ. Κωνσταντινίδου, «Η Απολλωνία, Σωζόπολις νυν καλουμένη (εκ των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης)», 150-171: *Θρακικά*, 3/1932.

150. Από τα τουρκικά αρχεία της Βέροιας προκύπτει η πληροφορία για την επαναστατική κινητοποίηση στην περιοχή της Καλλίπολης: βλ. Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1967³, 138 και 262, και Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν τη αντιπαραβολή και προς τους Έλληνας ιστορικούς*, Αθήνα 1960, 215.

151. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Ε΄ ό.π., 515-516, όπου και η σχετική βιβλιογραφία: *Οι Αινίτες ξεσηκώθηκαν μάλλον από τους Ψαριανούς στις 2 Μαΐου του 1821, όταν οι νησιώτες με αρχηγό το Γιαννίτη βομβάρδισαν το οχυρό Ίμπριτζε μέσα στον κόλπο του Σάρου*.

152. Θ. Κυρκοΰδης, «Πολιτιστικός οδηγός νομού Έβρου», 191-221: *Θρακικά*, 9/1994 –δεύτερη σειρά– 202: Πρόκειται για ονομασία της εποχής για το σημερινό χωριό Λάβαρα του Έβρου, «στη θέση της μάχης οι κάτοικοι έκτισαν ναό αφιερωμένο στον Αγ. Αθανάσιο», και Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., 201.

μαρτυρία.

Η Σαμοθράκη κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς επί Μωάμεθ Πορθητή το 1462 και διοικητικά υπαγόταν στο νομό του Αιγαίου. Το νησί δεν είχε απασχολήσει τις οθωμανικές αρχές μέχρι το φθινόπωρο του 1821, όταν οι γεωργοί, κτηνοτρόφοι και ψαράδες κάτοικοι ενθουσιάστηκαν από τις περιπολίες των Ψαριανών στα βόρεια ελληνικά παράλια και εξεγέρθηκαν ενάντια στην οθωμανική κατοχή, αρνούμενοι να πληρώσουν τους καθορισμένους φόρους¹⁵³. Ο Τούρκος ιστορικός Δζεβδέτ πασάς αναφέρει την καταστολή του κινήματος από μικρή στρατιωτική τουρκική δύναμη και ο Βρετανός ιστορικός Finlay καταγράφει την καταστροφή του νησιού, την αιχμαλωσία εβδομήντα ανδρών και τον απαγχονισμό δώδεκα¹⁵⁴. Ιστορική μαρτυρία για τη σφαγή της Σαμοθράκης αποτελεί το Ιερό Ευαγγέλιο, το οποίο βρέθηκε λογχοσιμένο και σήμερα εκτίθεται στο Εθνολογικό - Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας. Το νησί μετά τη σφαγή δέχθηκε πολλές πειρατικές επιθέσεις με αποτέλεσμα να ερημωθεί, ενώ το 1830, όταν ο Κ. Κανάρης κυριάρχησε στο Αιγαίο, άρχισε η επιστροφή των λιγοστών κατοίκων¹⁵⁵.

Τις δραματικές σκηνές της σφαγής στη Σαμοθράκη μετέφεραν οι ταξιδιώτες και οι προεσβευτές στην Ευρώπη με αποτέλεσμα μία ζωγραφική μαρτυρία του Γάλλου Α. Vinchon (1789-1855) με θέμα:

153. Ε. Ρόζος, *Οι Νησιώτες του Αιγαίου στον Αγώνα*, Αθήνα 1971, 131 και 293: στον πίνακα αποβιωσάντων, τραυματισθέντων, ασθενησάντων και απαχθέντων κατοίκων των νησιών του Αιγαίου στη διάρκεια του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος αναφέρονται πενήντα απαχθέντες από τη Σαμοθράκη και 100 νεκροί». Βλ. επίσης Σ. Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1982, 233.

154. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., 523-524 και Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., 215. Βλ. επίσης Α. Σαμοθράκης, «Σύντομος ιστορική επισκόπησης της νήσου Σαμοθράκης», 9-49: *Θρακικά*, 18/1943.

155. Α. Μαλτέζου, «Σαμοθράκη, ιερό νησί», 13-52: *Ελληνικό Πανόραμα*, τ. 4/1996: το νησί παρέμεινε στην οθωμανική κατοχή μέχρι τις 19 Οκτωβρίου 1912 και η προσάρτηση του ολοκληρώθηκε με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (13-26 Φεβρουαρίου 1914).

«*Après le massacre de Samothrace*», (Μετά τη σφαγή της Σαμοθράκης), ελαιογραφία μεγάλων διαστάσεων (2,74 x 3,42) που πρωτοπαρουσιάστηκε στον κατάλογο του Salon του 1827¹⁵⁶. Στην Ελλάδα πρωτοπαρουσιάστηκε το 1997 στην Εθνική Πινακοθήκη της Αθήνας με αφορμή την έκθεση «*Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι 1815-1848*»¹⁵⁷. Στο έργο (αρ. 53) εικονογραφείται συμβολικά η σφαγή στο νησί μέσα από τη νατουραλιστική απόδοση ενός μεμονωμένου περιστατικού, την πυρπόληση δηλαδή ενός σπιτιού και το θρήνο ενός γέροντα πατέρα για την κόρη και τον μικρό εγγονό του. Το κεντρικό πρόσωπο παρουσιάζεται βυθισμένο στη θλίψη και ανυψώνεται σε καθολικό σύμβολο του πόνου. Γύρω του, ο πολεμιστής κείται νεκρός και η γυναίκα ως σύμβολο αναφοράς στην πατρίδα παρουσιάζεται ως άμεσο θύμα του Αγώνα με το κεφάλι και το μπούστο εκτεθειμένα στο ημίφως. Στο πρόσωπο του μικρού παιδιού παρατηρούνται επιρροές από τις δυτικές αναγεννησιακές μορφές αγγέλων, που γαλήνια αποδέχονται ή αγνοούν τα γήινα δρώμενα και τα ζεστά χρώματα του μεσογειακού ουρανού φωτίζουν το σκοτεινό συνολικά έργο.

Μ' αυτόν τον τρόπο ο Γάλλος ζωγράφος εικονογραφεί ρομαντικά την καταστροφή της ακριτικής Σαμοθράκης, μια σφαγή στην μακρινή Ανατολή, η οποία μεταδίδει τη φρίκη του πολέμου ως πληροφορία: πρόκειται για μια ζωγραφική του πολέμου η οποία «*αναφέρεται περισσότερο στους τραυματίες και την ηθική τους*

156. H.W. Janson, *Catalogue of the Paris salon de 1827, societe des amis de 1827*, N. York - London 1977, 154: στον κατάλογο περιγράφεται η παράσταση χωρίς να εικονογραφείται.

157. Τη φωτογραφία του έργου μου παρέδωσε ο υπεύθυνος της Reunion des mysees nationales στο Παρίσι M. Richard με τα στοιχεία 96DB8270, Λούβρο MI 150. Για το Γάλλο καλλιτέχνη, βλ. E. Benezit, *Dictionnaire des peintes, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, t. 10, Paris 1976, 524.

Για τη μεταφορά του μεγάλου αυτού πίνακα βλ. *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι, 1815-1848*, Αθήνα 1997, 238.

μοναξιά παρά στους νεκρούς»¹⁵⁸. Η ζωγραφική της εποχής που μελετούμε (1800-1830) στηριζόταν αισθητικά και ηθικά στο πολιτικό κλίμα της εποχής και παρουσίαζε μια απεικόνιση της ιστορίας εμπνευσμένη από τις αισιόδοξες αξίες του διαφωτισμού.

Η εικαστική μαρτυρία του Vinchon (αρ. 53) προκαλεί έκπληξη στο σύγχρονο ερευνητή, διότι, παρά το μεγάλο αριθμό ζωγραφικών ευρωπαϊκών έργων για τον αγώνα του 1821, η περιοχή της Θράκης έχει περισσότερο καταγραφεί ως *τοπιογραφική άποψη* που παρείχε κυρίως γεωγραφικές, εξωτικές πληροφορίες για την Ανατολή στο ευρωπαϊκό κοινό¹⁵⁹.

Η συγκεκριμένη μνημόνευση της σφαγής των λιγιστών κατοίκων ενός νησιού στο βόρειο Αιγαίο έγινε μετά το γνωστό έργο του Delacroix (*Η σφαγή στη Χίο, Salon 1824*)¹⁶⁰. Ανήκει στην ίδια κατηγορία της γαλλικής ζωγραφικής, η οποία εμπνεύστηκε από το ηρωικό και τραγικό στοιχείο του εθνικοαπελευθερωτικού νεοελληνικού αγώνα: μετά τη γαλλική επανάσταση η τέχνη γενικότερα ερμηνεύει τα ιστορικά και πολιτικά δρώμενα και το κοινό αρχίζει να εκπαιδεύεται στην πολιτική και ιστορική θέαση των σύγχρονων εικαστικών μαρτυριών.

Ήδη μετά το 1815 είχε κυριαρχήσει στη γαλλική τέχνη «ένας άνεμος ηρωισμού και εποποιΐας»¹⁶¹ και στη ζωγραφική μια νέα γε-

158. *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά*, ό.π., 22.

159. Η. Μυκονιάτης, *Θέματα από την επανάσταση του 1821 στην αγγλική ζωγραφική, χαρακτηριστική* Αθήνα 1982, 155: στην εποχή που μελετούμε 1821-1833 κυριαρχούσε η ζωγραφική της τοπιογραφίας, των αρχιτεκτονικών απόψεων, των ερειπίων και των προσωπογραφιών και *ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ, Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. Δ', Αθήνα 1982.

160. *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά*, ό.π. 238: η πρώτη καταγραφή του έργου έγινε στον κατάλογο της έκθεσης του Salon 1827, ενώ η δωρεά του έργου στο Μουσείο του Λούβρου έγινε το 1856 από τη χήρα του καλλιτέχνη.

161. *Ενημερωτικός κατάλογος από την Exposition - Images du philhellénisme Français (1820-1840)*, Institute Français d'Athènes, 1971, 6.

νιά καλλιτεχνών του 19^{ου} αιώνα ανέλαβε να μεταφέρει τα ιστορικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής στο ευρύτερο κοινό, που ήταν εντυπωσιασμένο «από τις δύο κορυφαίες μορφές του 19^{ου}, τον Βοναπάρτη και τους Έλληνες»¹⁶². Οι ζωγράφοι αυτοί ανέπτυξαν μια νέα ηθική και αισθητική οπτική, που εξαρτιόταν απόλυτα από τα σύγχρονα δρώμενα στην ιστορία των λαών. Κορυφαίοι εκπρόσωποι υπήρξαν οι J.L.David, T. Gericault και E. Delacroix, οι οποίοι μεταμόρφωσαν ανώνυμα πρόσωπα, άγνωστους επαναστατημένους λαούς και απόμακρα εξωτικά μέρη σε ηρωικά στοιχεία της σύγχρονης τους κοινωνικής πραγματικότητας¹⁶³.

Την εποχή αυτή η ιστορική ζωγραφική είχε αναλάβει παρόμοιο ρόλο με εκείνον της ποιητικής τέχνης, δηλαδή «να τέρπει διδάσκοντας ή να διδάσκει τέρποντας»¹⁶⁴. Πρόκειται για τη ζωγραφική που διευρύνει την αισθητική κατηγορία του νεοκλασικού ωραίου και τελικά την αντικαθιστά με το τραγικό, το υψηλό, που προκαλείται από τρομερές εικόνες¹⁶⁵.

Ο τίτλος του έργου που παρουσιάζουμε (αρ. 53) (*Μετά τη σφαγή της Σαμοθράκης*) όπως και οι τίτλοι έργων του Delacroix και άλλων ανωνύμων καλλιτεχνών¹⁶⁶ συνιστούν ένα σημαντικό μέρος του εικαστικού σήματος, μια πρόσθετη περιγραφή με το διάμεσο

162. Σε σύγχρονο έργο της εποχής που δημοσιεύτηκε το 1826 με θέμα τον «Βοναπάρτη και τους Έλληνες» η συγγραφέας mme Belloc υποστήριξε την άποψη αυτή: βλ. *Ενημερωτικός κατάλογος έκθεσης*, ό.π., 6.

163. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, *Η Γαλλική επανάσταση στην Ελλάδα και τη Γαλλία*, Α.Π.Θ., τομέας Γαλλικής λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 1989, 145-149.

164. M. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μετ. Δ. Κούροβικ - Τ. Χριστοδουλίδης, Αθήνα 1989, 139.

165. ό.π., 184-185.

166. *Ενημερωτικός κατάλογος*, ό.π., 15: έργα 33 και 34: Λιθογραφίες ανώνυμων με θέματα τη σφαγή της Χίου, ή άλλες σφαγές παρουσιάστηκαν στην έκθεση γαλλικών έργων για το 1821.

της γλώσσας¹⁶⁷, που προβάλλει και κοινοποιεί στους αστούς της Γαλλίας τη θυσία χριστιανών ομόδοξων. Η θυσία των Σαμοθρακιτών το 1821, άγνωστη ακόμη και σήμερα στο ευρύτερο ελληνικό κοινό, παρουσιάστηκε μ' αυτό τον τρόπο στο Παρίσι, το 1827, μέσω της σύγχρονης δηλαδή εικαστικής μαρτυρίας του Vinchon. Αργότερα το μακρινό παρελθόν της Σαμοθράκης επρόκειτο να καταγραφεί στην αρχαιόφιλη συνείδηση του γαλλικού λαού μέσω του ακρόπρωρου - αγάλματος «*Νίκη της Σαμοθράκης*» που μετέφερε ο πρόξενος Σαμπουαζό το 1863 στο Λούβρο¹⁶⁸.

Από το προαναφερθέν κίνημα στη Σαμοθράκη έχει καταγραφεί στη μνήμη των νησιωτών η σφαγή και η αιχμαλωσία ανδρών και γυναικοπαίδων στην περιοχή «*ΕΦΚΑΣ*»¹⁶⁹, όπου σύμφωνα με την προφορική παράδοση¹⁷⁰ συγκεντρώθηκαν με δόλο 700 κάτοικοι. Στην περιοχή αυτή, στη Χώρα του νησιού έχει αναγερθεί ηρώον προς τιμή των πεσόντων (αρ. 54), έργο μαρμάρινο του 1981 σε παραλληλόγραμμη λιτή στήλη όπου έχει χαραχτεί ως εικονικό σήμα ένα δάφνινο στεφάνι¹⁷¹.

Η ομαδική θανάτωση των Σαμοθρακιτών είναι ενδεικτική της ερήμωσης που είχε υποστεί το νησί κατά το 1821, διότι σύμφωνα με

167. Γ. Πετρίης, *Λαϊκή ζωγραφική*, Αθήνα 1988, 119.

168. Συλλογικό έργο: Δ. Αγγελώνια, Γ. Πετρούδα, Α. Αντζάνου, Δ. Στεργίου, *Η Ακριτική Σαμοθράκη*, Σαμοθράκη 1993, 14.

169. Λ. Μιλτιάδης, *Ο Ξεναγός*, Αλεξανδρούπολη 1993, 51: Η περιοχή αυτή βρίσκεται κοντά στη χαράδρα Φωκά, η οποία στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα αποκαλείται φκα: την πληροφορία μου παραχώρησε ο πατέρας Γιαλαμάς ερασιτέχνης, ερευνητής της τοπικής ιστορίας του νησιού, σε προσωπική συνέντευξη στη Σαμοθράκη. Άλλες τοπικές πηγές αναφέρουν ότι η ονομασία προέρχεται από τον αριθμό των επτακοσίων θυμάτων (εφκά = 700).

170. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, ό.π., 524: η προφορική παράδοση έχει δεκαπλασιάσει τον αριθμό των αιχμαλώτων.

171. *Τα στοιχεία μου παραχώρησε η κ. Ι. Μαλτέζου, Σαμοθρακίτισσα εκπαιδευτικός. Για τη φωτογράφιση ευχαριστώ πολύ την κ. Α. Στεφανίδου, επαγγελματία - φωτογράφο από το Σουφλί Έβρου.*

γραπτά στοιχεία «από τους 15.000 κατοίκους γλύτωσαν μόνο 33 οικογένειες»¹⁷². Η τολμηρή αυτή προσπάθεια αντίστασης των ακριτών ενέπνευσε ένα σύγχρονο λαϊκό ζωγράφο που φιλοτέχνησε δύο έργα με θέμα τη θυσία των Σαμοθρακιτών. Πρόκειται για το έργο (αρ. 55) του Θρακιώτη Ι. Μητράκα¹⁷³ με τίτλο «*Η θυσία των Εφκά Σαμοθρακιτών*» που φιλοτεχνήθηκε το 1987 και το έργο (αρ. 56) με τίτλο «*1821 ο όλεθρος της Σαμοθράκης*» που ολοκληρώθηκε το 1986. Στην πρώτη εικαστική μαρτυρία παρουσιάζεται μία πολυπρόσωπη λαϊκή σύνθεση με ευρηματική διάρθρωση, οργανωμένη σ' ένα κλειστό κυκλικό σύνολο σε θερμές αποχρώσεις της ώχρας, του πορτοκαλί και του πορφυρού. Οι Σαμοθρακίτες εικονίζονται άοπλοι την ώρα του αποκεφαλισμού και της σφαγής τους από οπλισμένους Οθωμανούς, οι οποίοι διακρίνονται στην πολύχρωμη ζωντανή πυραμίδα του έργου από την ομοίομορφη στολή τους. Οι μορφές είναι τοποθετημένες σε επάλληλες ζώνες, λιγνόκορμες και τραγικές και παραπέμπουν στις λαϊκές και βυζαντινές καταβολές του ζωγράφου, καθώς επίσης και στην εικονογραφία του Hieronymus Bosch, ενώ η λεπτομέρεια των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών αναδύεται από τις χρωματικές ενότητες και την ιδιαίτερη προσωπική τεχνική αγιογραφίας και λαϊκής ζωγραφικής του Ι. Μητράκα.

Στην ίδια θεματική και τεχνική εντάσσεται το έργο (αρ. 56) που αναπαριστά την αιχμαλωσία των γυναικόπαιδων και τη βίαιη μεταφορά τους από έναν Οθωμανό στρατιώτη. Η ευρηματικότητα του καλλιτέχνη εστιάζεται στη συμβολική κίνηση του αλόγου (στο

172. Συλλογικό έργο, *Η ακριτική Σαμοθράκη*, ό.π. 17: Τα στοιχεία αυτά κατέγραψε ο Σαμοθρακίτης Ν. Φαρδύς (1853-1900) του οποίου χειρόγραφα έχουν διασωθεί. Ο αριθμός αυτός ωστόσο είναι μάλλον υπερβολικός για το αραιοκατοικημένο νησί: βλ. Σ. Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1982, 75: *στις παραμονές της ελληνικής επανάστασης είχε 4000 κατοίκους*.

173. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. Δ', Αθήνα 1976, 259 και Δ. Σταμέλος *Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1993³, 146. Ο Ι. Μητράκας από τον Έβρο (1936-) συγκαταλέγεται στους σύγχρονους λαϊκούς ζωγράφους.

τράβηγμα του αναβάτη με το στόμα του), το οποίο υπάκουο στη Θεία Δίκη εμποδίζει τον αναβάτη από την εγκληματική πράξη σκοτώνοντάς τον. Μ' αυτόν τον τρόπο η τοπιογραφία, οι ανθρώπινες μορφές και το άλογο εντάσσονται αρμονικά και λειτουργικά στην ιστορική εικόνα, με την οποία ο καλλιτέχνης αναπαριστά και συγχρόνως ερμηνεύει τα ιστορικά δρώμενα υπακούοντας και ο ίδιος υστερόχρονα στη Θεία Δίκη. Στην εικόνα αυτή κυριαρχεί η κίνηση των μορφών που φαίνεται να «χορεύουν» προς την πορεία του μαρτυρίου τους μέσα σε ένα έντονο χρωματικό υπόβαθρο (πορφύρο και κίτρινο). Οι μορφές, αιωρούνται χωρίς όγκο και βάρος ανάμεσα στα χωράφια και τα βουνά του νησιού και σχηματοποιούν το φυσικό τοπίο σ' ένα επίπεδο από τη γη μέχρι τον ουρανό. Μορφοπλαστικά η εικόνα συνιστά ένα επίπεδο που το καθορίζουν οι μορφές (των ανθρώπων και του αλόγου), ενώ ο ιστορικός - φυσικός χώρος εμπλουτίζει τη συνολική αφήγηση.

Οι δύο σύγχρονες αυτές εικαστικές μαρτυρίες ανήκουν στη γενικότερη εικαστική μυθολογία του λαϊκού καλλιτέχνη Ι. Μητράκα, που τα τελευταία χρόνια έχει προσανατολιστεί θεματικά σ' ένα είδος ιστορικής - εθνικής ζωγραφικής¹⁷⁴ στην οποία έχει αφομοιώσει τα στοιχεία της μεταβυζαντινής και της λαϊκής ζωγραφικής. Η αμεσότητα και η εκφραστική δύναμη των έργων πηγάζουν από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παιδεία του ζωγράφου, ο οποίος είναι αυτοδίδακτος και κατέκτησε το δικό του προσωπικό ύφος ακολουθώντας τις οδηγίες των Φ. Κόντογλου και Θεόφιλου: «ο ασπούδαχτος αυτός ζωγράφος έμαθε την παραδοσιακή τεχνική μελετώντας το Φώτη Κόντογλου»¹⁷⁵. Ιδιαίτερα η πυραμοειδής διάταξη, οι έντο-

174. Ο Μ. Χαραλαμπίδης σημειώνει για το έργο του Ι. Μητράκα ότι «το έργο αυτό είναι ένα όπλο για την εθνική μας άμυνα, αλλά και την εθνική μας αναγέννηση»: βλ. *Ενημερωτικό κατάλογο* από την έκθεση του καλλιτέχνη στο Δήμο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992.

175. *Ενημερωτικός κατάλογος*, Γ. Μητράκας, έκθεση Κοχλίας, Θεσσαλονίκη 1985: σημείωμα του βυζαντινολόγου Ζ. Ζία.

νες χειρονομίες των μορφών, η απλή τεχνική της αγιογραφίας παραπέμπουν σε έργα του Κόντογλου, όπως η «*Η κοιλάδα του κλαυθμώνος, 1930*»¹⁷⁶. Η ιδιαιτερότητα των πολύμορφων και μικρών διαστάσεων που χαρακτηρίζει τις συνθέσεις ανήκει σε μια ξεχωριστή κατηγορία της λαϊκής ομαδικής προσωπογραφίας σε μικρογραφική διαπραγματέυση την οποία καλλιεργεί ο Ι. Μητρόκας στον ελληνικό χώρο¹⁷⁷.

Αυτή η σπάνια εικονογραφημένη σειρά του 1821 για τη Σαμοθράκη, έργο του 20ού αιώνα αποτελεί αντιπροσωπευτική συνέχεια της νεοελληνικής λαϊκής ζωγραφικής που επίσημα θεμελιώθηκε στο ελληνικό κράτος με τη μεγάλη παραγγελία του Ι. Μακρυγιάννη και την λαϊκή εικονογράφιση του Π. Ζωγράφου κατά το 1836-1839¹⁷⁸. Η έμπνευση και η ιστορική προοπτική των προαναφερθέντων έργων πηγάζουν από παρόμοια ιστορική ανάγκη με εκείνη του στρατηγού Μακρυγιάννη, και τεκμηριώνουν εικαστικά την πολεμική ιστορική πραγματικότητα του 1821 στην ακριτική Θράκη. Το σχέδιο του ζωγράφου αντλεί στοιχεία από μια συνείδηση πρωτόγονη και θρησκευτική, η οποία διοχετεύθηκε στην κοσμική - ιστορική ζωγραφική μνημειακού χαρακτήρα¹⁷⁹. Το εικοσιένα ως εικονογραφικό θέμα της ιστορικής ζωγραφικής εμφανίστηκε στη νεότερη Ελλάδα πριν 150 χρόνια με τη λαϊκή εικονογράφιση του Π. Ζωγράφου και προβάλλεται στο συνολικό έργο του Ι. Μητρόκα με την ίδια αφηγηματική, ποιητική, λυρική δύναμη και τον ιστορικό χαρακτήρα¹⁸⁰.

176. Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Θρησκευτικά θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική 1900-1940*, Θεσσαλονίκη 1984, 174-εικόνα 153.

177. *Ενημερωτικός κατάλογος*, ό.π., Θεσσαλονίκη 1992, Ο Χ. Χρήστου σημειώνει ότι «*με τον Μητρόκα έχουμε και την πιο σημαντική προσπάθεια μιας λαϊκής ομαδικής προσωπογραφίας... κάτι ασυνήθιστο στην Ελλάδα*».

178. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, ό. π., 129.

179. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και νάιφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 37.

180. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικούς τίτλους έργων για να φανεί συνολικά η έννοια της εθνικής - ιστορικής εικαστικής μαρτυρίας που αποδίδουμε: «*Σαμοθρακιώτισσα στο Σάος, Στον ήχο της νίκης του Μ. Αλεξάνδρου, Φύτρα*

Τα στοιχεία της ανατολικής τέχνης, της λαϊκής διακοσμητικής και της μεταβυζαντινής ζωγραφικής που χαρακτηρίζουν το έργο του Π. Ζωγράφου¹⁸¹ εντοπίζονται και στις πινελιές του Ι. Μητράκα, ο οποίος αφομοίωσε το σύνολο της ιστορίας της λαϊκής τέχνης σε έργα με μεγάλη αφηγηματικότητα, εκφραστική δύναμη και έντονη θεματολογική φαντασία. Ο Θρακιώτης ζωγράφος ανήκει στη γενιά των καλλιτεχνών που αναγνώρισαν την αισθητική και την εθνική αξία της λαϊκής και μεταβυζαντινής τέχνης σε συνάρτηση με τους σύγχρονους τοπικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες και με τη συνεισφορά της μοντέρνας τέχνης του εικοστού αιώνα που προτείνει νέα αισθητικά κριτήρια. Η αναγνώριση αυτή άρχισε από το 1930¹⁸², όταν χάρη στις δημιουργίες του Φ. Κόντογλου και του Θεόφιλου η αδεξιότητα και ο ρεαλισμός των απλοϊκών τεχνιτών απέκτησαν αυτόνομη εικαστική έκφραση, η οποία διατήρησε το λειτουργικό χαρακτήρα της θρησκευτικής ζωγραφικής.

Στο σημείο αυτό και με αφορμή την έκδοση της αναμνηστικής σειράς γραμματοσήμων που έγινε από το Πατριαρχείο και τα ΕΛΤΑ (2000) για τη νέα χιλιετία του χριστιανισμού, παρουσιάζουμε έργα του Μητράκα ως μια εικαστική διατύπωση ης θεολογικής θεματικής, «ως έργον των συνεχιστών του πνεύματος της βυζαντινής παραδόσεως, δια της πρωτοπόρου εικονογραφικής και εικονολογικής κατευθύνσεως», όπως προσδιορίζει ο ίδιος ο Θρακιώτης καλλιτέχνης Ι. Μητράκας. Το ενδιαφέρον για το δημιουργό και τη συγκεκριμένη θρησκευτική-ιστορική θεματική που καταγράφει, εστιάζεται στην ιστορική και εθνική αξία των έργων, η οποία σε συ-

- Χριστιανοσύνη - Γραικοσύνη, Ακρίτας στις επάλξεις του Διδυμοτείχου, Ακρίτας - ξεριζωμένος και έρημος, Γέννα και πορεία της Γραικοσύνης, Εκπαίδευση στα όπλα, Αδριανοπολίτισσα, Καβακλιώτισσα, Μακεδονικά μνημάτα, Ο Μ. Αλέξανδρος».

181. Βλ. Γ. Πετρός, *Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος, Δοκίμιο εικονολογικό*, Αθήνα 1975.

182. *Ενημερωτικός κατάλογος*, ό.π., Θεσσαλονίκη 1985. και Γ. Πετρός, *Λαϊκή ζωγραφική*, ό.π., 26-53.

νάρτηση με τους σύγχρονους, τοπικούς, εθνικούς και ευρύτερους πολιτισμικούς άξονες μέσα στους οποίους υπάγεται η ιστορική τέχνη και η ορθόδοξη χριστιανοσύνη, διευρύνει το σύγχρονο νεοελληνικό εικαστικό κώδικα. Η σειρά αυτή περιλαμβάνει (6) έξι γραμματόσημα τα οποία κυκλοφόρησαν την 1/1/2000 και τα οποία κατηγοριοποιούμε θεματικά όσον αφορά στη διάκρισή τους σε κοσμικά-ιστορικά δρώμενα που χρονολογικά και ερμηνευτικά καταγράφουν τις μετά τη γέννηση του Χριστού πράξεις των ανθρώπων (Μετάληψη, Πρόνοια και Διαθησκειακό διάλογο) και αυτά που εικονογραφούν το απόλυτο, υπερβατικό και θείο επίπεδο του χριστιανισμού, τη Γέννηση, τη Φανέρωση και τη Δοξολογία, τη μετάβαση, το μεταίχιμο της επαφής του Θεού με τον άνθρωπο, την αποκάλυψή του στους ανθρώπους με τη Γέννηση του Χριστού, τη Φανέρωση του Αγίου Πνεύματος και τη Δοξολογία-Ευχαριστία των Αγγέλων προς το Θεό. Στις μικρογραφίες αυτές ο καλλιτέχνης εκφράζει το διαχρονικό δυναμισμό της βυζαντινής εικαστικής έκφρασης και προβάλλει όπως και στα υπόλοιπα έργα που παρουσιάζουμε τα «Μακεδονικά μηνύματα» και «τον Μ. Αλέξανδρο» την ευρύτητα του πνεύματος του Οικουμενικού Θρόνου, το διαχρονικό, διαθησκειακό και οικουμενικό στοιχείο που μπορούμε να διδάξουμε μέσα από την ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου, του Πατριαρχείου, της Μακεδονίας και της Θράκης.

Οι εικόνες¹⁸³ του Μητράκα προβάλλουν μορφές (εθνικές-θρησκευτικές-καθημερινές) σ' ένα είδος χωροχρονικής περιγραφής. Ο καλλιτέχνης ακολουθεί πιστά τον πνευματικό ρεαλισμό της βυζαντινής παράδοσης και εστιάζει στο θέμα, *στο ον και όχι στην τεχνική*, στην μορφολογική αναπαράσταση. Η ακινησία των μορφών και δρώμενων έχει ως έρεισμα τον εσχατολογικό χρόνο, ο οποίος δε χρειάζεται την κίνηση (το φυσικό χώρο), διότι παρουσιάζει γεγο-

183. Ο όρος *icon* ως θρησκευτική παράσταση που χρησιμοποιείται ως αντικείμενο λατρείας αναφέρεται στα έργα της βυζαντινής και της ρώσικης ζωγραφικής: βλ. Ρηντ (1986), ό.π.

νότα με δογματικό βάρος, συμβολισμούς της εσωτερικής ενδοχώρας, την ασκητική διάσταση της εθνικής ετερότητας. Για να κατανοήσουμε τη διάσταση της θρησκευτικότητας στο έργο του Μητράκα παραπέμπουμε στα λόγια των φιλοσόφων «το έργο τέχνης ως αισθητική έκφραση της Ιδέας του Αγαθού: Πλωτίνος»¹⁸⁴, αλλά κυρίως στην ίδια την τεχνική του: μορφικές απλουστεύσεις, κυκλική διάταξη, χωροχρονικό συνεχές (από τη γη προς τον ουρανό, από το θνητό προς το αθάνατο), τα γήινα χρώματα, τα ζωντανά κοσμικά στοιχεία, το χρυσό και οι θερμοί τόνοι του πορφυρού συντελούν σ' αυτό που ο καλλιτέχνης ονομάζει «κοσμολογούσα βιοσοφία», μια ελληνότροπη ερμηνευτική προσέγγιση της θρησκείας. Ο ερμηνευτικός άξονας αφορά στην οικουμενική αδελφούσνη, στη συλλογική ύπαρξη.

Το έργο του Μητράκα μένει πιστό στην ανατολική, θρησκευτική και ιστορική, λαϊκή αφήγηση, στη μορφοποίηση προσώπων και δρώμενων τονίζοντας ιδιαίτερα το χρώμα, το «οποίο απεικονίζει τη συνθήκη του εικονιζόμενου παρά τα συναισθήματα του ζωγράφου». Το ήθος του προσώπου συνιστά ένα χρωματικό και όχι ένα ψυχολογικό ον. Παρά το «ασήμαντο» μέγεθος των γραμματοσήμων προσεγγίζουμε την εικονογράφηση αυτή ως μικρογραφία θρησκευτικών εικόνων, στα οποία διατηρείται το μεγαλείο του θέματος και η αισθητική της μεταβυζαντινής, λαϊκής εικονογράφησης. Στο έργο «Διαθρησκειακός διάλογος ΕΛΤΑ 2000» (αρ. 57) οι τρεις φορείς των θρησκειών, από δεξιά ο εκπρόσωπος του μουσουλμανισμού, ο Πατριάρχης στο κέντρο και αριστερά ο εκπρόσωπος του Ιουδαϊσμού¹⁸⁵ διαλέγονται με βιβλία αναφοράς τα ιερά κείμενα που έχουν στο τραπέζι του διαλό-

184. Θέος Δ., *Το ιερό και το αισθητικό*, Αθήνα 1989, 115.

185. *Η ιστορική χρονολόγηση γίνεται από αριστερά προς δεξιά με κριτήριο την ιστορική παρουσία των θρησκειών, διότι ο ιουδαϊσμός αντιπροσωπεύει τον αρχαιότερο και πιο απόλυτο μονοθεϊσμό, από τον οποίο κατάγονται οι τρεις μονοθεϊσμοί, χριστιανισμός, μουσουλμανισμός.* Σ. Ροζάνης, *Ο σύγχρονος Ιουδαϊσμός*, Αθήνα 1995.

γου. Το μαύρο χρώμα των ιερατικών Αμφίων επιβάλλεται στην εικόνα παράλληλα με το ιδιαίτερο θρησκευτικό γνώρισμα, την καλύπτρα, ως σημαίνον διαφορετικής θρησκευτικότητας. Το αστικό τοπίο στο βάθος παραπέμπει σε πρώτο επίπεδο στην Πόλη-Κωνσταντινούπολη στην πολυπολιτισμική, πολυθρησκευτική πραγματικότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το σημαίνόμενο όμως της εικόνας δεν αναφέρεται στην πραγματική-ιστορική πόλη στο χρόνο και στο χώρο, αλλά στην ου-τοπική, την εσχατολογική πόλη, την εικονική πόλη του διαλόγου, της οικουμενικότητας. Η αντιστροφή της εικόνας όπως σχολιάζει ο ίδιος ο καλλιτέχνης παραπέμπει σ' αυτήν την πόλη-βασιλεία του Θεού, του θείου. Οι τρεις διαφορετικοί φορείς θρησκειών παρουσιάζονται ως πηγή αλληλεγγύης, κοινωνικών αξιών, ως δυνάμεις ειρήνης και ενότητας και είναι φανερό ότι ο καλλιτέχνης *ιστοριογραφεί*¹⁸⁶ την ειρηνική, διαπολιτισμική σύγχρονη διάσταση της ιστορίας, η οποία ωστόσο παραμένει ανολοκλήρωτο αίτημα.

Το αίτημα της συνύπαρξης των λαών παραπέμπει στο Διαφωτισμό (στην αιώνια ειρήνη του Καντ) καθώς και στον αγώνα του Γκάντι¹⁸⁷, σε ποικίλες ιστορικές αναφορές και σήμερα προβάλλει ως αναγκαιότητα, διότι η ιστορία των πολέμων, των επιθέσεων, της προσφυγιάς δεν συμβαδίζει με την έννοια ενός προηγμένου πολιτισμού του 21ου αιώνα, καθώς ο διάλογος παραμένει η μόνη διέξοδος. Ο φανατισμός της ιδιαιτερότητας σε βάρος του κοινού πολιτισμού της ανθρωπότητας ισοπεδώνει την ετερότητα, ενώ ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός συρρικνώνει τον πλούτο της θρησκευτικής παράδοσης. Η λαϊκότητα απόδοση του Μητράκα όπως και το σύνολο του έργου του εκλαϊκεύει, εκκοσμικεύει τις θεολογικές και ιστορικές αλήθειες προσεγγίζοντας τη βιωματική γνώση της τέχνης και της πί-

186. Η εικονογραφία ονομαζόταν ιστορία, ζωγραφία, στηλογραφία, γραφή: βλ. Φ. Κόντογλου, *Εκφρασις της ορθοδόξου εικονογραφίας*, τ. Α', Αθήνα 1960, 416.

187. Κ. Δεληκωσταντής, *Τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1995, 66-68.

στις πέρα από τις αυστηρές κατηγορίες της επιστήμης. Μ' αυτόν τον τρόπο προβάλλεται ο ρόλος της θρησκείας στη διαμόρφωση του λαϊκού πολιτισμού και η μεγάλη επίδραση που ασκεί η Εκκλησία στις κοινωνικές ομάδες. Η τέχνη του Μητράκα στο σύνολό της είναι ιστορική - θρησκευτική και για το λόγο αυτό η επιλογή του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκφράζει απόλυτα τις προθέσεις του : *η εικονογραφία θρησκευτικών θεμάτων ενταγμένων στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής αποτελεί ένα αυτόνομο κώδικα, ένα εικαστικό σήμα, σημαίνουν και σημαίνόμενο που πληροφορεί, ευαισθητοποιεί, μια οπτική αφήγηση, μια αισθητοποίηση πολύπλοκων εννοιών.*

Τα έργα του Μητράκα για το Πατριαρχείο, το χριστιανισμό, τη Θράκη και τη Μακεδονία συνιστούν μια ιστορική μαρτυρία και διαμορφώνουν, ή/και αναπαράγουν την ιστορική μνήμη: *δε σημαίνουν την πραγματικότητα, δεν αναπαριστάνουν, αλλά διατυπώνουν μια θεολογική αλήθεια και ένα ιστορικό αίτημα.* Η συμπαραδήλωση που προτείνει ο καλλιτέχνης οδηγεί στην υπέρβαση των δυαδικών και άλλων αντιθέσεων. Η αναγκαιότητα του διαθρησκειακού διαλόγου που προτείνεται στο έργο αντιστοιχεί απόλυτα στην εποχή μας, στο αίτημα της αυτογνωσίας, της ταυτότητας που προκύπτει από το σύγχρονο υπαρξιακό κενό της ποσοτικής πληροφόρησης. Η ειρηνευτική διάσταση της θρησκείας, ως σταθεράς και όχι ως μεταβλητής δύναμης μπορεί να προσεγγίσει τον πλουραλισμό ως θετική πρόκληση και όχι ως απειλή, ως ανάγκη και διάθεση διαλόγου, αλληλοκατανόησης: *«οι θρησκείες μπορούν να αξιοποιήσουν το δυναμικό ειρήνευσης που διαθέτουν ενάντια στην επιθετικότητα και στη βία, ως πολιτισμική παράδοση που πλουτίζει και διευρύνεται συνεχώς»¹⁸⁸.* Οι Έλληνες παρά το γεγονός ότι δεν αποδέχθηκαν το Ισλάμ, πρώτοι μελέτησαν και ήρθαν σε επαφή με τους μουσουλμάνους *«διά μέν του χριστιανισμού το ελληνικό πνεύμα εισέδυσσε και εξηπλώθη εις ξένους λαούς...αλλά και οι Άρα-*

188. Κ. Δεληκωσταντής, *Τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1995.

βες κατώρθωσαν διά της αραβικής γλώσσης να πραγματοποιήσουν τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού»¹⁸⁹.

Στο έργο ο «Μ. Αλέξανδρος (1992)» (αρ. 58) μας ενδιαφέρει η σύγχρονη, ιστορική προοπτική και διάσταση που αποδίδει ο καλλιτέχνης. Η πορεία του γένους ως ιδιαίτερη θεματική όπως την ορίζει ο ίδιος ο καλλιτέχνης¹⁹⁰, ως πνεύμα και επιστήμη, ως πολιτισμός εκφράζεται στο πρόσωπο του Αλέξανδρου: η κεντρική τοποθέτηση της προσωπογραφίας στο κυκλικό σημαίνον, στη γη που γίνεται ήλιος, στον ήλιο που ακτινοβολεί τη γη και τους αγρότες, την καθημερινότητα και την ιστορία, τους Μακεδόνες, τους Θρακιώτες. Τα αγροτικά προϊόντα, μέσα στις ακτίνες (σημαίνον) τις οποίες ο καλλιτέχνης ονομάζει φτερά και δέσμη ακτινών, στο κυκλικό σύμπαν (σημαινόμενο) «δες τα φτερά του! Πάνω σ' αυτά ακουμπάει ολόκληρος ο ελληνισμός, ο κόσμος που τον αγάπησε, αυτή η παιδική σχεδόν μορφή», θυμίζουν τα παλικάρια - νεομάρτυρες, τους αγρότες που ωρμάζουν γρήγορα, πρώιμα. Παραπέμπουν επίσης στα κύριο φυσιογνωμικό χαρακτηριστικό που έχει διασωθεί από τις παλαιότερες αποδόσεις της μορφής του Αλέξανδρου σε νομίσματα, στο ψηφιδωτό της Νεάπολης, στα μεγάλα αγριωπά μάτια, στη νεανική Αγλαΐα του Αλέξανδρου, ο οποίος το 324 π. Χ. στα βάθη της Ασίας με πολυεθνικό στράτευμα ορκίζοταν «δεν ξεχωρίζω τους ανθρώπους σε Έλληνες και Βαρβάρους, τους καταμερίζω με ένα μόνο κριτήριο, την αρετή»¹⁹¹.

Κάθε δέσμη ακτινών αντιστοιχεί στις φυλές των Ελλήνων, στο διαχρονικό της ιστορίας, συγκροτώντας κάθετους και οριζόντιους άξονες μέσα στους οποίους προβάλλονται οι απόγονοι, τα παιδιά και η μήτρα - μητέρα - γυναίκα την οποία συνειδητά τιμά ο καλλιτέχνης. Στο εσωτερικό των ακτίνων καταγράφονται τα μουσικά όργανα των Μακεδόνων και Θρακών για να προβληθεί ο πολιτι-

189. Α. Καριώτογλου, Ορθοδοξία και Ισλάμ, Αθήνα 1994, 79.

190. Συνέντευξη του καλλιτέχνη Ι. Μητρόγκα στην ερευνήτρια.

191. Συνέντευξη στην ερευνήτρια.

σμός, η τέχνη και το πνεύμα που παράγουν οι εργάτες της γης. Το σημείο του δέντρου, η βαλανιδιά –τα φύλλα και οι καρποί της– συνιστούν για τον καλλιτέχνη την ισχυρή φύτρα, τον ισχυρό καρπό της γης, τον Αλέξανδρο που περιβάλλεται από δορυφόρους, συμβούλους, προστάτες και συντρόφους στον πόλεμο και στην ειρήνη: *τους Θρακιώτες, υποστηρίζει ο καλλιτέχνης τους εμπιστευόταν ως σωματοφύλακες, στοχεύοντας στο ενιαίο του θρακικού-μακεδονικού ελληνισμού, στην κοινότητα. Όπως καταγράφεται στις πηγές «ες ταύτην δε την νήσον και οι Θράκες οι πρόσχωροι τοις Τριβαλλοίς προσάγοντος Αλεξάνδρου συμπεφευγότες ήσαν: Αρριανός, ... Θράκες δε πρόδρομοι και Παίονες εννακόσιοι, Κάσσανδρον έχοντες ηγεμόνα μετ' Αλεξάνδρου διαβάντες εις την Ασίαν τοσούτοι το πλήθος ήσαν: Διόδωρος»¹⁹². Τον Μ. Αλέξανδρο (356-323π.Χ.) προσεγγίζουμε ακολουθώντας τις εικονογραφικές κατευθύνσεις του Μητράκα, ο οποίος υποστηρίζει ότι παρά το ιστορικό δεδομένο-γεγονός ότι αποτελεί σύμβολο πολέμων, κατακτήσεων, «μια εποχή πολέμου, ένα αιώνα εμφυλίων και εσωτερικών διαμαχών», συνιστά επίσης την υπέρβαση αυτών με τον πολιτισμό που διέδωσε και τους πολιτισμούς που δέχτηκε ¹⁹³. Οι λαοί της Ασίας δέχτηκαν και ενσωμάτωσαν στη λαϊκή παράδοση τους άθλους του «χωρίς τις ανθρωπίνες αξίες που είχαν γεννηθεί και αναπτυχθεί στον ελληνικό κόσμο, η εξάπλωση του ελληνισμού που πραγματοποίησε ή εγκαινίασε ο Αλέξανδρος δε θα μπορούσε να γίνει κοσμοιστορικό γεγονός»¹⁹⁴.*

Στο έργο «Μακεδονικά Μηνύματα» (1991), (αρ. 59) καταγράφονται στο ίδιο σχεδιαστικό ναΐφ πλαίσιο, οι Μακεδόνες αγρότες, ά-

192. Α. Ανδρέου (1994). *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας Α' - από τις απαρχές μέχρι την εποχή των Διαδόχων*. Πρέσπες, 151-152.

193. βλ. P. Briant, *Από την Ελλάδα στην Ανατολή, ο Μ. Αλέξανδρος, ανακαλύψεις, μετ. Δεληθανάση*, Αθήνα 1990, 85.

194. Βλ. *Ιστορία ελληνικού έθνους*, (συλλογικό) τ. Δ', Αθήνα 1973.

ντρες και γυναίκες φιλτραρισμένοι από την τραχιά γη-εργασία και λαμπεροί από την καταγωγή τους, από τον ήλιο που εκπέμπει φως, έθνος, ιστορία. Στο αστέρι της Βεργίνας εικονογραφούνται και εικονογραφούν τα μηνύματα, όπως αποκαλύπτει ο τίτλος του έργου. Πρόκειται για το συνταίριασμα τιλοφόρησης των έργων με τη μορφή, για τη σχέση λόγου - ζωγραφικής, για την απόδοση της μεταβυζαντινής, λαϊκής παράδοσης, για την προσωπική - φαντασιακή μυθολογία του καλλιτέχνη και την ιστορική μυθολογία ενός ήρωα, μιας εποχής και μιας περιοχής της Μακεδονίας. Ο καλλιτέχνης τοποθετεί τους Μακεδόνες και τους Θρακιώτες έξω από το αστέρι δημιουργώντας ένα προσωπογραφικό κύκλο. Τα πρόσωπα τους φωτίζονται, ετεροτροφοδοτούνται από την ιστορία, την καταγωγή, την «αρχαιολογία της γνώσης»¹⁹⁵, ενώ η σύγχρονη ενδυμασία των μορφών προβάλλει τη συνέχεια και το διαχρονικό μήνυμα της ιστορίας.

Μ' αυτόν τον τρόπο με αφετηρία την τοπική ιστορία, τα τοπικά συγκεκριμένα μηνύματα παραπέμπουν στον ελληνισμό, στην ιστορία και στον πολιτισμό μέσα σ' ένα ιστορικό-χρονολογικό πλαίσιο, όπως βιώνεται στη μνήμη και στην ιστορική σκέψη του λαού, των λαών. Η θεματική που επιλέξαμε στόχο έχει την ανάδειξη της λαϊκότητας, ιστορικής και θρησκευτικής εικονογράφησης και παράδοσης σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα στο μάθημα της Ιστορίας του βόρειου Ελληνισμού, των Βαλκανίων, των όμορων λαών. Η λαϊκότητα θρησκευτική, τοπική, εθνική, γλωσσική, εικαστική παράδοση ενώνει τους όμορους λαούς, διότι η δυναμική των αισθητικών αξιών και των παραδόσεων ακολουθεί κοινούς άξονες και ανταποκρίνεται στις ανάγκες της βιωματικής θρησκείας. Τα εικαστικά σύμβολα αποτελούν απλώς το ενδιάμεσο για να εξιστορήσουν το θρίαμβο των ιστορικών και θρησκευτικών προσώπων, για να προσεγγίσουμε απλοϊκά τις δογματικές έννοιες. Ο Μητράκας και τα έργα που παρουσιάζουμε ως δείγμα του συνολικού ιστορικού,

195. Φ. Νίτσε, *Ιστορία και ζωή*, μετ. Ν. Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1993.

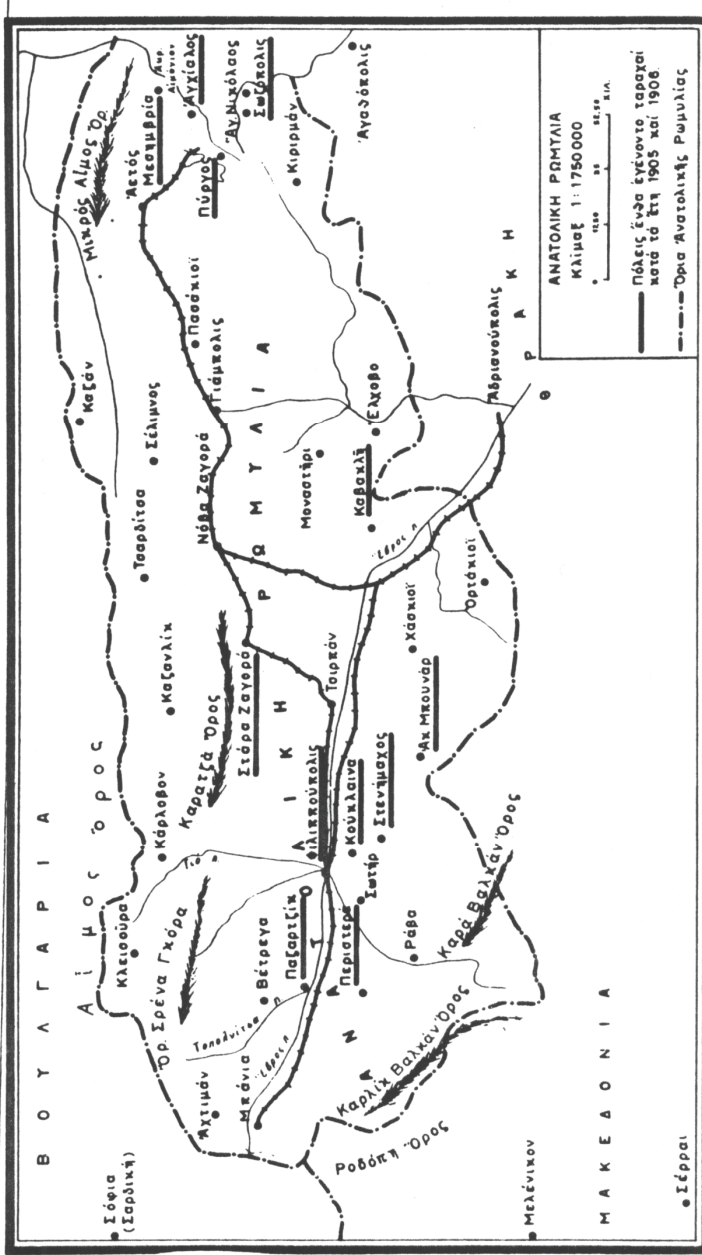
εθνοθηρησκευτικού έργου του ακολουθεί τη Μακεδονική Σχολή (14^ο αιώνας) διατηρώντας το επικό μεγαλείο των παραστάσεων, την έντονη χρωματική σύνθεση, τις φυσικότερες παραστάσεις θεματικά και τεχνοτροπικά, το έργο του Κόντογλου του οποίου μαθητής δηλώνει και την εκκοσμίκευση της θρησκευτικής ζωγραφικής του 19^{ου} αιώνα, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην κοσμοπολίτικη Θεσσαλονίκη της εποχής, όταν η «λατρευτική εικόνα εκτρέπεται σε θρησκευτικό πίνακα»¹⁹⁶. Τα γεγονότα πολιτικά και θρησκευτικά αντανakλώνονται στο χώρο της τέχνης ως ιερό και ωραίο, ως αλληγορία και στη λαϊκότερο θρησκευτική παράδοση μέσω των λαογραφικών και αισθητικών στοιχείων της ελληνικής ορθοδοξίας ως λαϊκές αξίες. Οι εικόνες αυτές συμβάλλουν στην ενεργοποίηση της αυτοσυνειδησίας για κάθε λαό και ομάδα και η ιστορική προσέγγισή τους υπερβαίνει τη «ρομαντική νοσταλγία παραδοσιακών μορφών ευσέβειας» με στόχο την ενσωμάτωσή τους στο σύγχρονο δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και η επίδραση των κοινωνικών επιστημών προσφέρουν τα μέσα για την προσέγγιση και ερμηνεία της πολιτισμικής ιστορίας και της ζωής των λαών. Η δύναμη της εικόνας που προβάλλει και ανα-ιστοριογραφεί, ανα-συνθέτει την παράδοση και την ιστορία διαφαίνεται στις δημόσιες εκθέσεις ζωγραφικής που γίνονται διεθνώς με θέματα όπως «Η αποκάλυψη του Ιωάννη» στα έργα του 15^{ου} αιώνα με έργα του Ντύρερ, του Κραν, και έργα της μεξικάνικης παράδοσης που συνδυάζουν στοιχεία παγανιστικών τελετών με το χριστιανικό εορτασμό των Αγίων Πάντων» στο Βρετανικό Μουσείο (Φεβρουάριος 2000). Παράλληλα σε έκθεση στην Αθήνα με θέμα «Μήτηρ Θεού» στο Μουσείο Μπενάκη, 85 μοναδικά έργα βυζαντινής τέχνης από τον 4^ο-15^ο αιώνα, από 45 μουσεία, ιδιωτικές συλλογές και μοναστηριακά κέντρα του Σινά και της Κύπρου για πρώτη φορά συγκεντρώθηκαν σ' ένα μουσείο.

196. Α. Παλιούρας (επιμέλεια), *Μακεδονία* τ. Β', Αθήνα 1993.

Σήμερα η ευτυχία ως ευδαιμονία δεν αποτελεί μια ικανοποιητική θρησκεία, διότι απουσιάζει η ανθρωπολογική διάσταση της κοινότητας, η *αισθητική της ηθικής, η ηθική της αισθητικής, το όραμα ενός homo universalis*¹⁹⁷. Το παράδειγμα του Μητράκα εντάσσεται στην ιστορική-ηθογραφική ζωγραφική, η οποία με λιτές μορφές σε μνημειακό ύφος, σε μια νεοβυζαντινή λαϊκότεροτη προοπτική διαμορφώνει μια εθνοτική εικονογράφηση. Πρόκειται για μια «*πρωτότυπη ομαδική προσωπογραφία, για ένα εικαστικό ιδίωμα που συνιστά στοιχείο εθνικής άμυνας και εθνικής αναγέννησης*»¹⁹⁸.

197. Θ. Ζέλντιν, *Η κρυφή ιστορία της ανθρωπότητας*, Αθήνα 1997.

198. Μ. Χαραλαμπίδης στο: *Κατάλογος για τα έργα του καλλιτέχνη Ι. Μητράκα: Δήμος Θεσσαλονίκης* 1992.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΘΡΑΚΩΝ ΣΤΙΣ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (1821 - 1829)

I. Ιστορική αναδρομή

Η αποτυχία των προαναφερθέντων τοπικών επαναστατικών κινητοποιήσεων στη μείζονα Θράκη σε συνδυασμό με την αυξανόμενη τρομοκρατία και καταστολή που ασκούσαν οι οθωμανικές, διοικητικές και στρατιωτικές αρχές οδήγησαν πολλούς Θρακιώτες αγωνιστές προς τη νότια ηπειρωτική και νησιώτικη επαναστατημένη Ελλάδα. Από αυτή τη θρακική σελίδα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας του 1821-1829 έχουν χαθεί πολλά μνημεία που αφορούν πράξεις και σκέψεις των Θρακών με αποτέλεσμα τη μη επαρκή τεκμηρίωση ή την πλήρη αποσιώπησή τους. Ωστόσο η συλλογή του αγνοημένου σχεδόν δημοσιευμένου και αδημοσίετου αρχειακού υλικού, που αναφέρεται στους αγώνες των Θρακών κατά τον επαναστατικό αγώνα, καθώς επίσης και οι λιγοστές εικαστικές μαρτυρίες αυτών συνθέτουν μία τεκμηριωμένη ιστορικά ενότητα, η οποία μπορεί να ενσωματωθεί στην επίσημη εθνική ιστορία για τον αγώνα του 1821.

Μ' αυτόν τον τρόπο, οι ακρίτες της Θράκης προσθέτουν στοιχεία στην πολύπλευρη διερεύνηση της εποχής αυτής, η οποία ανήκει σ' όλους τους Έλληνες, διότι *«αποτελεί την αφετηρία, την πηγή ζωής του νέου κράτους, αλλά και ένα αιώνιο μάθημα ελευθερίας, πο-*

λιτικής και ηθικής αγωγής με χρήσιμα πάντοτε διδάγματα για τη μελλοντική του πορεία»¹.

Στην προσπάθεια να ανασυνθέσουμε την *πολεμική ιστορία* του 1821, όσον αφορά στη συμμετοχή των Θρακών σ' αυτήν, περιοριζόμαστε στα στρατιωτικά γεγονότα που θεμελιώνονται στον αυστηρό έλεγχο των πηγών, πρωτογενών και δευτερογενών, διαχωρίζοντας ό,τι αποτελεί θρύλο ή ιστορική προφορική αφήγηση. Παρά τις τοπικές διαφοροποιήσεις τα αίτια της ελληνικής επανάστασης² προσδιόρισαν καθολικά την αγωνιστική συμπεριφορά των Ελλήνων, η οποία εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική άνοδο του ελληνισμού και ιδιαίτερα από το εμπορικό και ναυτιλιακό υπόβαθρό του. Συγκεκριμένα, η ελληνική εμπορική ναυτιλία, επωφελούμενη και από την προστασία της Ρωσίας μετά τις συνθήκες Κιουτσούκ - Καϊναρτζή 1774 και Ιασίου 1792³ και την προστασία που της παρείχε ο Μεγάλος Μαγίστρος των Ιπποτών της Μάλτας το 1740, ο οποίος χαρακτήρισε τα ελληνικά εμπορικά πλοία χριστιανικά⁴, προετοίμασε το «οικονομικό και πολεμικό υπόβαθρο κατά θάλασσα»⁵ σε βάρος του υπανάπτυκτου τουρκικού ναυτικού. Προεπαναστατικά, οι Έλληνες πλοιοκτήτες είχαν αναλάβει το μεταπρατικό εμπόριο στη Βαλκανική, στη Μ. Ασία, στη Μαύρη Θάλασσα εκμεταλλευόμενοι το μονοπώλιο σιτηρών και τους οικονο-

1. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε', *οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη 1980, 3.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Τα αίτια της ελληνικής επανάστασης*, Θεσσαλονίκη 1971, 20.

3. Βλ. Κ. Αλεξανδρής, *Αι ναυτικά επιχειρήσεις του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος 1821-1829*, Αθήνα 1930, 8.

4. Α. Λαμιάς, *Το ναυτικόν του γένους των Ελλήνων*, τ. Α', (η ιστορία του), Αθήνα 1968, 96.

5. Ι. Μένουνας, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τους προ της επανάστασης του 1821 χρόνους*, Αθήνα 1970, 9.

μικούς αποκλεισμούς της Γαλλίας και Αγγλίας⁶. Ο ελληνικός εμπορικός στόλος είχε κυριαρχήσει στο χώρο της Μεσογείου. Το γεγονός αυτό προετοίμασε την ελληνική υπεροχή στο πολεμικό ναυτικό, διότι η ευστροφία και η ταχύτητα που είχαν αναπτύξει οι Έλληνες ναυτικοί αντιστάθμιζαν την αριθμητική υπεροχή του τουρκικού στόλου. Αυτός, παρά την πυρπόληση που είχε υποστεί στη ναυμαχία του Τσεσμέ το 1770, κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774)⁷ ανασυγκροτήθηκε δεχόμενος και την ενίσχυση των αιγυπτιακών ναυτικών δυνάμεων⁸. Οι Έλληνες ωστόσο ήταν ναυτικός λαός⁹ με μεγάλη πείρα στην οργάνωση των ναυτικών επιχειρήσεων, την οποία αντλούσαν από την υποχρεωτική ναυτολόγησή τους στον οθωμανικό στόλο¹⁰.

Οι Θρακιώτες, ιδιαίτερα οι κάτοχοι των παρευξείνιων πλούσιων εμπορικών πόλεων ήταν έμπειροι στις ναυτικές επιχειρήσεις λόγω των συγκρούσεων τους με τους πειρατές¹¹ και την υποχρεωτική θη-

6. ό.π., 24.

7. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή και προς τους Έλληνες ιστορικούς*, Αθήνα 1960, 204.

8. Κ. Αλεξανδρής, ό.π., 4: «για να καταλάβουμε το μέγεθος των εκατέρωθεν δυνάμεων αναφέρουμε τους αριθμούς των πλοίων κατά το 1824 ο ενωμένος τουρκοαιγυπτιακός στόλος αριθμούσε 150 μεγάλα πλοία, ενώ ο ελληνικός 80 μικρά».

9. Γενικότερα, για τους παράγοντες ανάπτυξης του ελληνικού εμπορικού ναυτικού στόλου, βλ. Ι. Μένουνος, ό.π., 18-41.

10. Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία, οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1993³, 82.

11. Βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, μετ. Ρ. Αβδελά - Γ. Παπαγεωργίου, τ. Β', Αθήνα 1986, 288-289.

Δ. Κιτσικής, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1978, 40. Για το θρακικό χώρο στοιχεία υπάρχουν ήδη από το 1582 όταν οι Άγγλοι πειρατές λεηλατούσαν τα θρακικά παράλια: βλ. Α. Κραντονέλλης, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα 1991, 245-246.

τεία τους κάθε χρόνο ως κληρωτών «σεφερλήδων» στον οθωμανικό στόλο της Κωνσταντινούπολης¹². Η συστηματική ναυτολόγηση του ελληνικού πληθυσμού, θεσμός αφαίμαξης για τον ελληνισμό από τον 15^ο αιώνα¹³ διέφερε από το τραγικό σύστημα του παιδομαζώματος, διότι δεν απέκλειε τη θρησκευτική ετερότητα των ναυτολογουμένων¹⁴ και στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας αντικαταστάθηκε εν μέρει από το δικαίωμα «*χρηματικής φορολογίας την οποία κατέβαλαν οι κοινότητες*»¹⁵.

Ο μεζων θρακικός χώρος υπήρξε από πολύ νωρίς πηγή και έδρα του συστήματος ναυτολόγησης για εγγύρσιους και μή Έλληνες χριστιανούς. Συγκεκριμένα, από το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα στα χρόνια διοίκησης του Μουράτ Β΄ (1421-1451) εφαρμόστηκε η διαταγή για την αιχμαλωσία και την υποχρεωτική ναυτολόγηση: «*παίδας λαβών αιχμαλώτους... άγει δ' αυτούς ξύμπαντας εις την Καλλιούπολιν και καθίστησιν αυτούς εις τα πλοία ναυτίζεσθαι...*»¹⁶. Στην Καλλιόπολη οι Τούρκοι έθεσαν τα θεμέλια της ναυτικής δύναμης τους μετά την κατάληψή της (1354), επειδή οικειοποιήθηκαν όλες τις ναυτικές εγκαταστάσεις και το έμψυχο υλικό της περιο-

12. Κ. Αλεξανδρής, ό.π., 9: από την τούρκικη λέξη σεφερί = θητεία. Βλ. επίσης Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, 7: *οι Έλληνες που υπηρετούσαν στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας στον τουρκικό στόλο ονομάζονταν επίσης μελαχήδες: οι ονομασίες αυτές προέρχονται από τις αντίστοιχες τούρκικες λέξεις (αραβική ονομασία melah = ναύτης).*

13. βλ. Γ. Μεταλληνός, ό.π., 82.

14. Β. Σφυρόερας, ό.π., 9.

15. ό.π., 10. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση πολλοί Θρακιώτες ωστόσο πολέμησαν υποχρεωτικά στο πλευρό των Τούρκων κατά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου το 1827, ιδιαίτερα οι Σωζοπολίτες: βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1950, ανάτυπο, 1 και Κ. Παπαϊωαννίδης, «*Η Σωζόπολις κατά την ελληνικήν επανάσταση*», 49-53: *Θρακικά* 3π /1931.

16. βλ. Β. Σφυρόερας, ό.π., 20 και 22.

χής¹⁷. Οι εκθέσεις των Βενετών αναφέρουν παρόμοια στοιχεία - τεκμήρια για την αναγκαστική συμμετοχή των Ελλήνων στο αναδιοργανούμενο οθωμανικό ναυτικό κατά τον 16^ο αιώνα, ιδιαίτερα των χριστιανών από την Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη και γενικότερα τη βαλκανική χερσόνησο¹⁸.

Πολύ σημαντική ήταν επίσης η προσφορά της θρακικής γης για τις προμήθειες σε πρώτη ύλη: η ξυλεία για τον οθωμανικό στόλο μεταφερόταν από την Αγαθούπολη και τη Σωζόπολη και η γενικότερη εξάρτυση προερχόταν από την Καλλίπολη¹⁹. Αργότερα κατά τον 18^ο αιώνα, η Θράκη και τα παράλια της έγιναν αποκλειστική σχεδόν πηγή ναυτολόγησης, διότι καταργήθηκε ο θεσμός στα νησιά. Τεκμήριο για την εξάντληση του θρακικού ελληνισμού από το θεσμό αυτό αποτελεί η μεγάλη προσπάθεια του Δραγουμάνου του στόλου Στέφανου Μαυρογένους για την έκδοση της απόφασης το 1788 για «*ελευθερία των Αγαθοπολιτών από το απαιτούμενον βίαιον γκεμιτζιλίκι*»²⁰.

Ωστόσο, οι Θρακιώτες όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες επωφελήθηκαν από τις θετικές συνέπειες του θεσμού της ναυτολόγησης για τον επαναστατικό αγώνα. Αξιοποίησαν την πλούσια δηλαδή εμπειρία και την αντοχή στις κακουχίες που απέκτησαν στη θητεία τους στον οθωμανικό στόλο. Τις αρετές αυτές χρησιμοποίησαν στην ενεργό συμμετοχή τους στον ναυτικό αγώνα, όταν στρατεύθηκαν στον «*τρινήσιο στόλο*» της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών που είχαν αναλάβει την απελευθέρωση του φλεγόμενου Αιγαίου.

Βασικός ναυτότοπος της Θράκης σε έμπυχο αγωνιστικό υλικό και καράβια ήταν η Αίνος, παραθαλάσσια πόλη της Ανατολικής

17. ό.π., 19-20.

18. ό.π., 26-27 και 32: το 1593 έστειλαν φιρμάνι προς τον καδή Αδριανούπολης για τη συγκέντρωση κωπηλατών.

19. ό.π., 28.

20. ό.π., 103 υποσημείωση 4: *γκεμιτζιλίκι* = ναυτολογία από την τουρκική λέξη *Gemici* - ναύτης.

Θράκης, σημαντικός σταθμός για το διαμετακομιστικό εμπόριο από το Αιγαίο προς βορρά²¹. Η προσφορά των Αινιτών караβοκύρηδων εντάσσεται στα πλαίσια του καθολικού ναυτικού αγώνα, ο οποίος εντυπωσίασε τόσο τους Ευρωπαίους, ώστε ο Γάλλος ναύαρχος και ακαδημαϊκός Jurien de la Graviere έγραψε «θαύμασα πολύ τους Έλληνες ναυτικούς... κατόρθωσαν δια την απελευθέρωσιν της πατρίδας των πολύ περισσότερα από τα σώματα των αρματολών και κλεφτών...»²².

Όταν εξερράγη η επανάσταση, η κατάσταση στην εγγύς Ανατολή γενικότερα ήταν ευνοϊκή, διότι το οθωμανικό κράτος είχε προβλήματα τόσο με τις εξωτερικές του σχέσεις με τη Ρωσία όσο και με τις εσωτερικές συγκρούσεις με τον Αλή πασά και τις τοπικές αναταραχές στην Πελοπόννησο και Στερεά²³. Εξάλλου ο οθωμανικός στόλος δεν ενεργοποιήθηκε εγκαίρως για την καταστολή των νησιωτικών κινητοποιήσεων, αφενός επειδή οι διοικητικές και στρατιωτικές αρχές στην Κωνσταντινούπολη αδιαφόρησαν και αφετέρου επειδή είχαν σοβαρές ελλείψεις στην οργάνωση και στον καταρτισμό των πληρωμάτων «και αν ακόμη ήταν δυνατόν να εξευρεθούν πλοία, δύσκολον ήτο να εξευρεθούν ναύται, διότι τα πληρώματα του στόλου αποτελούντο από Έλληνες και η ναυτική τέχνη είχε τελειώς εγκαταλειφθή υπό των Μουσουλμάνων...»²⁴.

Ο Τούρκος ιστοριογράφος Δζεβδέτ πασάς κατηγορεί για την αδράνεια των οθωμανικών αρχών «την επικρατούσα αναρχία», τη στρατιωτική, διοικητική και κοινωνική παράλυση του οθωμανικού κράτους κατά τη διάρκεια της επανάστασης²⁵. Την ίδια περίοδο η

21. βλ. Α. Λαμιός, ό.π., 125.

22. ό.π., 125.

23. Κ. Αλεξανδρή, ό.π., 2.

24. ό.π., 17 και Β. Σφυρόερας, ό.π., 75. Πρόκειται για άποψη του Τούρκου ιστορικού Djebdet.

25. βλ. Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., σ. 410. Ο Τούρκος ιστοριογράφος θεωρεί υπαίτιο τον Χαλέλ εφέντη, εννοούμενο του σουλτάνου Μαχμούτ.

ευρωπαϊκή διπλωματία ευνοούσε την επαναστατημένη Ελλάδα ιδιαίτερα από το 1823 όταν μετά την αυτοκτονία του υπουργού των εξωτερικών της Αγγλίας Κάστλερτη ανέλαβε ο Γ. Κάννινγκ, ο οποίος υποστήριξε την εικόνα μιας «αναγεννημένης Ελλάδας παρά μιας καταρρέουσας Τουρκίας»²⁶.

Ο χερσαίος επαναστατικός αγώνας του 1821 αποτέλεσε επίσης πρόκληση για τους Θρακιώτες αγωνιστές, οι οποίοι μετείχαν ενεργά, επώνυμα και ανώνυμα, τόσο στα άτακτα στρατεύματα κατά την επιφανή περίοδο 1821-1823 όσο και στον πρώτο ελληνικό τακτικό στρατό το 1824²⁷. Στην Πελοπόννησο, στη δυτική και ανατολική Στερεά, στη Μακεδονία, ακόμα και στη ρήξη των καπετάνιων με τον Άρειο Πάγο, στην εμφύλια διένεξη στρατιωτικών και πολιτικών (1822-1823)²⁸ οι Θρακιώτες ήταν παρόντες αγωνιστικά και διπλωματικά.

Μαζί με τους Θρακιώτες πολλοί Βούλγαροι αγωνιστές, κάτοικοι των μικτών θρακικών πόλεων της βόρειας Θράκης μετείχαν στις επαναστατικές στρατιωτικές επιχειρήσεις στα πλαίσια της ομαλής συμβίωσης Ελλήνων και Βουλγάρων μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και λόγω της διαβαλκανικής αντίστασης στην οθωμανική κατάκτηση και στις αποφάσεις της Ιερής Συμμαχίας²⁹.

26. Ι. Βασδραβέλλης, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων*, Θεσσαλονίκη 1975, 20.

27. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού, Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1993, 118-121.

28. Α. Βακαλόπουλος *Ιστορία του νέου ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση 1821-1829*, Τόμ. ΣΤ', η εσωτερική κρίση 1822-1825, Θεσσαλονίκη 1982, 25-29: πρόκειται για το ρόλο του Α. Βισβίτη και του πλοίου του.

29. βλ. Π. Γεωργαντζής, *Εθνικοί και εκκλησιαστικοί αγώνες των Ελλήνων της Ροδόπης (1864-1872)*, δεύτερη συμβολή στην ιστορία της Ξάνθης, Ξάνθη 1980, 13-15. Ν. Τοντόροφ, *Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας*, μετ. Α. Μπισπίκου-Γαβρήλου, Αθήνα 1983, 60-61 και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση 14ος - 19ος*, Θεσσαλονίκη 1991², 85-113.

Γενικότερα οι Θρακιώτες της μείζονος Θράκης μετείχαν αποφασιστικά στην εθνικοαπελευθερωτική κινητοποίηση του 1821, παρόλο που η γεωγραφική τους εξάρτηση από τα ισχυρά στρατιωτικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε επιβάλλει την πεποίθηση ότι «βορειότερα από τη γραμμή Άρτας - Βόλου οι Έλληνες δεν ήταν σε θέση να αποτινάξουν την τουρκική κυριαρχία»³⁰.

Ωστόσο, το εικονιστικό υλικό για τους αγώνες αυτούς περιορίζεται μόνο στην οικογένεια Βισβίτζη από την Αίνο και έμμεσα στη συμμετοχή των αδελφών Χατζηδημητρίου και του Κ. Παπαδόπουλου στη μάχη των Μύλων. Το πλήθος των ανώνυμων Θρακών που συμμετείχε στις περισσότερες μάχες μπορούμε να το εντοπίσουμε, υποθετικά μόνο, στις αναπαραστάσεις ιστορικών μαχών που εικονίζουν συνολικά τους αγωνιστές του 1821. Από αυτές επιλέγουμε την εικαστική μαρτυρία με θέμα τη Μάχη των Μύλων από το έργο του Δ. Ζωγράφου, ως αντιπροσωπευτική για τους ανώνυμους, από το λαό προερχόμενους αγωνιστές.

II. Θρακιώτες αγωνιστές στη νότια Ελλάδα και η εικονογράφησή τους

Ο αγώνας του 1821, αν και δεν εξαπλώθηκε με επιτυχία σ' όλα τα ελλαδικά εδάφη, έχει καταγραφεί ως εθνικός και όχι ως τοπικός αγώνας³¹. Σύμφωνα με το αρχαικό υλικό η συμμετοχή των Θρακών αναφέρεται σ' όλα τα γεωγραφικά τμήματα της Θράκης και συνθέτει έναν κατάλογο επώνυμων αγωνιστών³².

30. D. Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, μετ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα 1983, 17. *Η πεποίθηση αυτή περιλάμβανε και τις περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Μ. Ασίας.*

31. Λ. Παπανικολάου, *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1991, 140.

32. Ι. Μαγκριώτης, «Η Θράκη, η ιστορία και τα σύγχρονα προβλήματα της», 218-249: *Θρακικά*, 5/1985-87, βλ. 234.

Μαχητές από τη Φιλιππούπολη, τη Μεσήμβρια, τη Μαρώνεια, την Αίνο, τη Βάρνα, τη Γκιουμουλτζίνα, τη Σωζόπολη, την Αγκιάλο, τη Μάδυτο, την Αγαθούπολη, τις Σαράντα Εκκλησιές κατευθύνθηκαν στο νότο και αγωνίσθηκαν με το στρατηγό Καραϊσκάκη στη μάχη του Φαλήρου, στη Στερεά υπό την αρχηγία του Ε. Θεοχάρη, στη μάχη του Χαΐδαρίου και σε πολλές σημαντικές και άλλες λιγότερο γνωστές μάχες³³.

Τεκμήριο για την αγωνιστική συμμετοχή επώνυμων και ανώνυμων Θρακών από τα παράλια της Αίνου, της Μάκρης και της Μαρώνειας στις ναυτικές επιχειρήσεις του Αιγαίου αποτελεί ο κατάλογος 600 περίπου προσφύγων, οι οποίοι το 1832 «βρέθηκαν στην Ερμούπολη Σύρου περιμένοντας να εποίκιστούν., γιατί ήταν αδύνατο να γυρίσουν στις πόλεις τους»³⁴, ενώ για τους Θρακιώτες που μετείχαν στις χερσαίες επιχειρήσεις έγγραφα και μαρτυρίες αγωνιστών βεβαιώνουν την πολεμική δράση τους³⁵.

Επώνυμα έχουν καταγραφεί

α) από την Αδριανούπολη της ανατολικής Θράκης οι αγωνιστές: Σ. Σταμούλης ο οποίος πολέμησε στη Χαλκίδα, ο κ. Δεληολάνης και ο Χ. Σταυράκης οι οποίοι αγωνίστηκαν στην Αττική και στην Τρίπολη αντίστοιχα³⁶, ο Γ. Καραγιώργης, Φιλικός ο οποίος επέζησε

33. Ι. Μαγκριώτης, *Ο ελληνισμός της Θράκης υπό την σουλτανικήν δουλείαν*, σσ. 166-187: ΑΘΛΓΘ, 34/1969, 185 και Θ. Κυρκούδης, *Η προσφορά των Θρακών*, ό.π., 42-47.

34. Ε. Καμαριανάκης, *Ηρωϊκά και πνευματικά μορφαί της Θράκης*, Αλεξανδρούπολη 1974⁵, 26.

35. Τα έγγραφα από τα αρχεία του κράτους έχει συγκεντρώσει σε τρεις τόμους ο Κ. Διαμαντής, *Θράκες αγωνισταί κατά την επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1962, 1963, 1964. Πρωτογενές υλικό υπάρχει επίσης στο Αρχείο αγωνιστών στην Εθνική βιβλιοθήκη και στο Αρχείο ναυτικού μουσείου τα οποία επιβεβαίωσα.

36. Κ. Σπανός, «3 άγνωστοι Αδριανουπολίτες αγωνιστές του 1821», 54: ΘΧ 36/1980-81.

από την εξέγερση στη Μολδαβία και κατευθύνθηκε στο νότο το 1823 για να συμμετάσχει στις μάχες στο Μεσολόγγι, στο Νεόκαστρο, στη Δραμπάλα, στο Χαϊδάρι, στην Αράχοβα, στο Δίστομο και στον Πειραιά³⁷ ο Δ. Καβαλλάρης, ο οποίος κατατάχθηκε με δέκα συναγωνιστές στο σώμα του Γκούρα και μετείχε στην πολιορκία της Ακρόπολης, στις μάχες στο Νεόκαστρο και στην Τρίπολη όπου τραυματίστηκε· ο Ν. Μυρισρλής ο οποίος σχημάτισε δικό του στρατιωτικό σώμα από Θρακιώτες και ο Π. Μπάχαρης, ο οποίος μετείχε στο πρώτο σώμα του τακτικού στρατού³⁸.

Ιδιαίτερο εικαστικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Αδριανουπολίτη Χ΄Γεωργίου Δημητρίου και του αδελφού του Χ΄Στεφανή, τους οποίους μνημονεύει ο στρατηγός Μακρουγιάννης στο διηγηματικό κείμενο που συνοδεύει τη λαϊκή εικονογράφηση της μάχης στους Μύλους. Συγκεκριμένα ο Φιλικός Χ΄Γιώργης εγκαταστάθηκε μετά τη δήμευση της περιουσίας του με είκοσι συναγωνιστές στη Μύκονο, συγκρότησε στρατιωτικό σώμα και κατευθύνθηκε προς το Άστρος μαζί με τον αδερφό του όπου μετείχαν στην πολιορκία της Κορίνθου. Στο διάστημα 1823-1824 ανέλαβε στην αρχηγία της κυβερνητικής φρουράς καθώς επίσης και άλλες στρατιωτικές θέσεις. Μετείχε ως αγωνιστής στην προστασία της Ύδρας (1824-1825), στις μάχες της Πολιανής, των Μύλων, των Βερβένων και τιμήθηκε από το Υπουργείο Πολεμικών για την ενεργό δράση του³⁹.

β) από τη Στενήμαχο της Θράκης έχουν καταγραφεί ανώνυμα οι

37. Γ. Μαμέλης, «Η Αδριανούπολη εθνική έπαλξη και πνευματική εστία επί Τουρκοκρατίας», 335-358: *ΘΕ*, 1/1980 και «Σημειώσεις προσθήκαι διορθώσεις», 356-357: *Θρακικά*, 18/1943, και Α. Ρωσίδης, «Ο θρακικός ελληνισμός στον απελευθερωτικό αγώνα 1821», 209-240: *ΑΘΛΓΘ*, 39/1976.

38. Γ. Μαμέλης, ό.π. και Α. Γερμίδης, *Αδριανούπολις, η ζωή και η ιστορία της διά μέσου των αιώνων*, Θεσ/νίκη 1966, 32 βλ. για τον αγωνιστή Δ. Καβαλλάρη.

39. Τ. Ευαγγελίδης, «Απομνημονεύματα αγωνιστού Χατζηγεωργίου - Δημητρίου Αδριανουπολίτου», 222-225: *Θρακικά*, 5/1934.

«Μοραλήδες» αγωνιστές, οι οποίοι μετά τις μάχες στο νότο επέστρεφαν στη θρακική γη διατηρώντας τη φουστανέλα, σύμβολο της αγωνιστικής δράσης και της εθνικής ετερότητάς τους⁴⁰.

γ) από τη Σωζόπολη έχουν διασωθεί δεκαεπτά ονόματα αγωνιστών, οι οποίοι σύμφωνα με διηγήσεις γερόντων συμμετείχαν ενεργά στη ναυμαχία του Ναβαρίνου⁴¹. Σύμφωνα με τα γενικότερα στοιχεία που αντλούμε για την ιστορική πραγματικότητα της περιοχής, οι Σωζοπολίτες είχαν στρατολογηθεί στα πληρώματα του τουρκικού στόλου κατά τη ναυμαχία και μάλιστα ίσως μετείχαν ως αντίπαλοι στον ελληνικό και στον τουρκικό στόλο⁴².

δ) από τη Φιλιππούπολη πολλοί ανώνυμοι αγωνιστές ενώθηκαν με το τάγμα των άτακτων ιππέων από τη Βουλγαρία και μετείχαν ενεργά στην επανάσταση του 1821 μαζί με τους Βούλγαρους αγωνιστές που έτρεφαν ελπίδες για την καθολική απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό. Γενικότερα, από τις μικτές πόλεις της βόρειας Θράκης πολλοί αγωνιστές που υπηρετούσαν ως ιπποκόμοι των πασάδων στην Τριπολιτά, δραπέτευσαν συχνά προς το ελληνικό στρατόπεδο με αποτέλεσμα να σχηματίσουν τον πυρήνα του πρώτου άτακτου ελληνικού ιππικού⁴³. Στο σώμα του Σέρβου Χ΄Χρί-

40. Α. Δοξιάδης, «Οι μοραλήδες της Στενημάχου», 253: *Θρακικά*, 3π/1931, και Α. Γεωμίδης, «Χαμένες ελληνικές εστίες της ανατολικής Ρωμυλίας (η Στενήμαχος και η εποχή της)», 112-180: *Θρακικά*, 5/1985-86-87, βλ. 158.

41. Κ. Παπαϊωαννίδης, «Η Σωζόπολις κατά την ελληνική επανάστασιν», 49-52: *Θρακικά*, 3π/1931. Πρόκειται για τους Γ. Ράλλη, Θ. Πινάκογλου, Ν. Μελεγχάρη, Γ. Μαστροδημήτρογλου, Πουτσιτέλλα, Φραγκογιάννη, Γ. Τσάντογλου, Δ. Πετρινόγλου, Κ. Χρούσογλου, Κοτότσο, Αυγερινό, Ζ. Αγγελέσα, Γ. Τσερκέζογλου, Δ. Μπότση, Δ. Πρατσόλη, Π. Κατσουλιόγλου, Α. Πλανίτσα.

42. Π. Παπαχριστοδούλου, *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1950, 16.

43. Βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, ό.π., και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε΄ (οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της, 1813-1822), Θεσσαλονίκη 1980, 651.

στου⁴⁴ αγωνίζονταν Βούλγαροι, Μακεδόνες, Θεσσαλοί, Μικρασιάτες και Θράκες, γνωστοί ως *ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ*, όρος που απέδιδε τη γεωγραφική μείζονα προέλευση των αγωνιστών και όχι την εθνολογική προέλευσή τους⁴⁵. Επώνυμα έχει επίσης καταγραφεί το όνομα του Φιλιππουπολίτη Χ΄ Χρήστου Παπαγεωργίου, ο οποίος στρατεύθηκε στο σώμα του Χ΄ Χρήστου και αγωνίσθηκε στο Άργος και στα Δερβενάκια⁴⁶.

ε) από την Κορνοφωλιά του Έβρου οι αγωνιστές Α. Καράμπελλιας και Γιαννακούδης, και από τη Ξάνθη της δυτικής Θράκης ο καπετάνιος Γ. Δημητρίου αναφέρονται επώνυμα σε μάχες της νότιας Ελλάδας⁴⁷.

στ) από την Αίνο της ανατολικής Θράκης προέρχονται οι περισσότεροι ναυτικοί που συνέβαλαν αποφασιστικά στην ενίσχυση του τρινησίου στόλου και στην αρωγή των χερσαίων επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, έχει διασωθεί κατάλογος Αινιτών αγωνιστών «*Αινίων εν Ερμουπόλει υπογραφόμενον περί της πιστότητας των εν τω καταλόγω ονομάτων και γεγονότων.*»⁴⁸, ενώ υπάρχουν στοιχεία και για άλλους Αινίτες οι οποίοι διέθεσαν την περιουσία και την ναυτική εμπειρία τους στον αγώνα του 1821: «*Αίνιοι πολίτες που*

44. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., 654.

45. Κ. Διαμαντής, *Θράκες αγωνισταί κατά την επανάστασιν του 1821*, τ. Α΄, Αθήνα 1962, 7, όπου καταγράφονται επώνυμοι και άλλοι Φιλιππουπολίτες αγωνιστές και έμποροι.

46. Κ. Σπανάς, «Ο Φιλιππουπολίτης αγωνιστής του 1821 Χατζηχρήστος Παπαγεωργίου», 100-101: *ΘΧ*, 40/1985, βλ. 100.

47. Για τους Α. Καράμπελλια και Γιαννακούδη βλ. Θ. Κυρκούδης, «Πολιτιστικός οδηγός νομού Έβρου», 191-221: *Θρακικά*, 9/1994.

Για τον Γ. Δημητρίου, βλ. Κ. Διαμαντής, *Θράκες αγωνισταί*, ό.π., τ. Γ΄, Αθήνα 1964, 48-49 και Θ. Μουσόπουλος, *Αγώνες της Θράκης για ελευθερία*, Ξάνθη 1987, 13: *τον Σεπτέμβρη του 1824 ήταν επικεφαλής 49 στρατιωτών στη φρουρά της Υδρας*.

48. Β. Α. Μυστακίδου, «Ένια - Αίνια», 47-84: *Θρακικά*, 2/1929, βλ. 51-53, τον κατάλογο παραθέτουμε στο παράρτημα εικόνων.

σκοτώθηκαν στην επανάσταση της Μυτιλήνης 1821, 27 Μαΐου, η μέραν Πέμπτην... φέρονται κατά σημείωση της καντζελαρίας Μυτιλήνης οι εξής τρεις: Δούκας Αινίτης, Στρατής Αινίτης»⁴⁹. Για τους αγωνιστές αυτούς πολλά έγγραφα υπάρχουν στο Αρχείο αγωνιστών στην Εθνική βιβλιοθήκη, που τεκμηριώνουν τη σπουδαιότητα της προσφοράς τους στο ναυτικό αγώνα του 1821. Πρόκειται για τους Σ. Σκόρδο, Γ. Χούλιαρο, Γ. Κομνηνό, Β. Χριστοφόρου, Α. Αργυρίου, Σ. Παπίνη, Μ. Πλόκα, Ε. Τέρογλου, Ε. Παλαιό, Ι. Καραβέλα, Φ. και Μ. Κούταβο (πατέρα και υιό), οι οποίοι αγωνίστηκαν αποφασιστικά από το 1820, ενώ ο υιός Μαργαρίτης Κούταβος «μετά την απώλειαν του πλοίου του... εφόρεσε τη φουστανέλλαν... και καταλεγείς εις τον στρατόν της ξηράς επολέμησε υπό την αρχηγίαν των οπλαρχηγών Βάσσου και Κριεζώτη...»⁵⁰. Στο Αρχείο του ναυτικού Μουσείου έχουν επίσης καταγραφεί με λεπτομερή στοιχεία για την ηλικία, το είδος καραβιού και το αξίωμά τους οι Αινίτες: Λ. Στάγκος, Μ. Κούταβος, Χ΄Φραντζής Κούταβος, Ι. Καραβελάς και Α. Βισβίζης⁵¹.

Η εμπορική ταυτότητα των περισσότερων προαναφερθέντων Αινιτών μαρτυρεί τον πλούτο της Αίνου και την αστική προέλευση των αγωνιστών ναυτικών. Όπως προαναφέραμε στην εισαγωγή του κεφαλαίου, το εμπορικό ναυτικό αποτέλεσε τη βάση του ναυτικού αγώνα του 1821 και σ' αυτήν την κατηγορία των πλούσιων καταβοκύρηδων ανήκει η οικογένεια Χ΄Βισβίζη, η οποία έχει καταγραφεί σε εικαστικά έργα, σύγχρονα και υστερόχρονα με τα ιστορικά

49. βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1949, 16.

50. Ε.Καμαριανάκης, *Ηρωικά και πνευματικά μορφαί της Θράκης*, Αλεξανδρούπολη 1974, 95. Κ. Διαμαντής, ό.π., τ. Β΄, 143, 165-175 και τ. Γ΄, 20-31 και Ν. Βέης, «Ο Αινίτης αγωνιστής Μαργαρίτης Φ. Κούταβος», 214-218: *Θρακικά*, 12/1939.

51. *Πίναξ εκδουλεύσεων ναυτικών αγωνιστών 1821-1827*. Χειρόγραφος κατάλογος του Α. Μιαούλη, εκδ. Υπουργείο Ναυτικών, 1903, βλ. 16-17, 20, 30, 47.

γεγονότα. Πρόκειται για το ζεύγος Χ΄ Βισβίτζη και τον υιόν τους Θεμιστοκλή, οι οποίοι εκπροσωπούν στις εικαστικές μαρτυρίες που παρουσιάζουμε το πλήθος των ανώνυμων και επώνυμων Αινιτών. Η δράση του Φιλικού Α. Βισβίτζη παρουσιάζει ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, διότι πέρα από τη συμμετοχή του σε ναυτικές και χερσαίες μάχες, το όνομά του εμπλέκεται στην εμφύλια διένεξη του Οδυσσέα Ανδρούτσου με τον Άρειο Πάγο. Το καράβι του, η *Καλομοίρα*, πολεμικό με δεκαέξι κανόνια και εκατόν σαράντα ναύτες, διέθετε ειδική αίθουσα για συνεδριάσεις του Αρείου Πάγου, ένα είδος «πλωτής βουλής» για τα συμβούλια των στρατιωτικών και πολιτικών⁵².

Η πλούσια αγωνιστική δράση του Α. Βισβίτζη εντοπίζεται στις αρχές του 1821 στην εξέγερση της Χαλκιδικής, όπου ανέλαβε τη μεταφορά πολεμοφοδίων⁵³, ενώ στη συνέχεια μετείχε σε ναυτικές επιχειρήσεις στο Αιγαίο: στις 2 Μαΐου 1821 ενώθη με τα πλοία των Ψαριανών Γιαννίτση και Σκανδάλη για να επιτεθούν στο κάστρο της μητρικής του γης, στην Αίνο, «η Αίνος στα χέρια των Ψαριανών υπήρξε προγεφύρωμά τους στη Θράκη»⁵⁴. Αργότερα μετείχε στη ναυμαχία του Αγίου Όρους, της Μυτιλήνης, της Σάμου και στους αγώνες της Κασσάνδρας, κατά τη διάρκεια των οποίων μετέφερε τραυματισμένο τον επαναστάτη Μακεδόνα Εμμ. Παππά. Στις αρχές του 1822 υποστήριξε τις επιχειρήσεις στον Όλυμπο μεταφέροντας στρατιωτικό σώμα υπό την αρχηγία του Δ. Υψηλάντη. Στη μάχη της Αγίας Μαρίνας στη Λαμία ο Θρακιώτης ναυτικός διέσωσε με το καράβι του τους περικυκλωμένους Έλληνες μαζί και τα μέλη του Αρείου Πάγου που παρακολουθούσαν την εκστρατεία⁵⁵.

52. Βλ. Κ. Διαμαντής, ό.π., τ. Β΄, 120.

53. ό.π. και Πίναξ εκδουλεύσεων ναυτικών αγωνιστών 1821-1827, ό.π., 47. Το καράβι του Α. Βισβίτζη καταγράφεται ως «πολεμικόν», ενώ τα περισσότερα των υπολοίπων αγωνιστών ως «μετακομιζικά».

54. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό.π., τ. Ε΄, 516.

55. Σ. Κλήμη - Παναγιωτοπούλου, «Χατζηαντώνης και Δόμνα Βισβίτζη -

Ο ίδιος ο Οδ. Ανδρούτσος επαίνεσε τον Βισβίτζη «διά να έχει να παρρησιασθεί εν καιρώ εις το Γένος δια ταύτην του την δούλευσιν και τον πατριωτισμόν»⁵⁶ ββαιώνοντας τη σωτήρια επέμβασή του στη μάχη της Αγ. Μαρίνας. Ωστόσο «η αποτυχία της εκστρατείας των Ελλήνων εναντίον της Αγ. Μαρίνας, Στυλίδας και Πατρατζικίου»⁵⁷ υπήρξε σοβαρή αφορμή για να εκδηλωθεί οξύτατα η αντίθεση του Οδ. Ανδρούτσου με τον Άρειο Πάγο.

Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία, το όνομα του Βισβίτζη εμπλέκεται στην αντιπαλότητα αυτή, διότι οι πρώτες σοβαρές συζητήσεις για δολοφονία του οπλαρχηγού έγιναν στο καράβι του Θρακιώτη κατά τη διάρκεια συνεδρίασης του Αρείου Πάγου μετά την προαναφερθείσα μάχη⁵⁸. Ο ιστορικός Ν. Σπηλιάδης δέχεται πως ο Θρακιώτης πλοίαρχος συγκατένευσε σε σχέδιο δολοφονίας του Ανδρούτσου επειδή πείστηκε στις φήμες για συμμαχία του δεύτερου με τους Τούρκους, αλλά «...ότε τον ήκουσε διαλεγόμενον δια τα πράγματα της πατρίδος, όχι μόνον δεν εξετέλεσεν ό,τι ήθελεν ο Άρειος Πάγος, αλλά και εσεβάσθη και περιποιήθη τον αναγκαίον εις την πατρίδαν στρατηγόν»⁵⁹.

Οι Θρακιώτες αγωνιστές του εικοσιένα»: ΘΕ 2/1981, 219-232. Για τη μεταφορά και το θάνατο του Εμμ. Παπά βλ. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τ. Β', Αθήνα 1957, 422 και Ι. Βασδραβέλλης, *Ο αγώνας του εικοσιένα στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1969, 58, και Γ. Χιονίδης, *Η συμβολή των Μακεδόνων στην επανάσταση του εικοσιένα*, Θεσ/νίκη 1991, 14 κ.ε.

56. βλ. Σ. Κλήμη-Παναγιωτοπούλου, ό.π., 227, και Α. Ρωσσιδης, «Ο θρακιικός ελληνισμός στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821», 209-240: ΑΘΛΓΘ, 39/1976, βλ. 223 κ.ε.

57. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού - η μεγάλη ελληνική επανάσταση 1821-1829* τ. Στ', η εσωτερική κρίση 1822-1825, Θεσσαλονίκη 1982, 25.

58. βλ. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., τ. ΣΤ', 28-29.

59. Ν. Σπηλιάδης, *Άπαντα τα ευρισκόμενα, Απομνημονεύματα για να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, επιμέλεια Π. Χριστόπουλος, τ. Α', Αθήνα 1972, 314.

Ο Δ. Κόκκινος υποστηρίζει επίσης την τελική άρνηση του Βισβί-
ζη, καθώς διασταυρώνει στοιχεία από τα απομνημονεύματα των Α.
Γεωργαντά, Κ. Παπαδόπουλου και ερμηνεύει ανάλογα τον αιφνί-
διο θάνατο του Θρακιώτη στις 21 Ιουλίου 1822 κατά τη διάρκεια
θαλάσσιας υποστήριξης στις επιχειρήσεις στα Βρυσάκια⁶⁰, την επί-
ταξη του καραβιού από τον Άρειο Πάγο, την μετατροπή του σε
πυρπολικό και τη στέρωση αποζημίωσης από τη σύζυγό του Δόμνα
Βισβίζη⁶¹. Εμείς δεχόμαστε την άποψη του ιστορικού Α. Βακαλό-
πουλου: «βλαβερή ήταν σ' όλη την επανάσταση η περιέργη και επί-
μονη φιλοδοξία των πολιτικών ν' ανακατευτούν στα στρατιωτικά
και γενικά να θέλουν να διευθύνουν τις μεγάλες στρατιωτικές επι-
χειρήσεις»⁶².

Το ναυτικό αγώνα του Α. Βισβίζη συνέχισε θαρραλέα η Δόμνα
Βισβίζη, σύντροφος και συναγωνίστρια (εκπρόσωπος των λησμο-
νημένων γυναικών μαχητριών του 1821), η οποία ανέλαβε τη συ-
ντήρηση και διαχείριση του πλοίου. Στη συνέχεια ζήτησε από την
«Υπερτάτην Διοίκησιν» να αναγνωρισθεί «το δικαίωμα τόσο εις
τας δοσοληψίας όσον και εις τον διορισμόν καπετάνων εν αυτώ...
δια να μην απολεσθή το πλοίον παραμελούμενον ή από αδίκους
διαρπαζόμενον και σφετεριζόμενον»⁶³. Η συμμετοχή της στην πολι-
ορκία του Φρουρίου του Ευρίπου δεν επέτρεψε την παρουσία της
στο Μινιστέριον των Ναυτικών, στην Τριπολιτσά, με αποτέλεσμα
την άρνηση αρωγής από το υπουργείο και την οικονομική εξαθλί-
ωση της Θρακιώτισσας⁶⁴. Το Σεπτέμβριο του 1824 το καράβι της οι-
κογένειας μετατράπηκε σε πυρπολικό από το κράτος και χρησιμο-
ποιήθηκε για την ανατίναξη της τουρκικής φρεγάδας «Χαζνέ Γκε-

60. βλ. Κ. Διαμαντής, ό.π. τ. Β', Αθήνα 1963, 121.

61. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τ. Δ', Αθήνα 1957, 260-261.

62. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., τ. Στ', 27.

63. βλ. Σ. Κλήμη-Παναγιωτοπούλου, ό.π., 228.

64. ό.π., 229.

μισί»⁶⁵, ενώ η Δόμνα Βισβίτζη αναζητούσε άσυλο διαδοχικά στην Ερμιόνη, στο Ναύπλιο, στην Αίγινα και στην Ερμούπολη της Σύρου. Την ίδια περίοδο επίσης εκλιπαρούσε για την έγκριση αποστολής του μικρότερου υιού Θεμιστοκλή στη Γαλλία μαζί με τα ορφανά παιδιά άλλων αγωνιστών, τα οποία ανέλαβε ο Φιλελληνικός Σύλλογος Παρισίου⁶⁶.

Η αποστολή του μικρού Βισβίτζη στη Γαλλία και οι πρωτοβουλίες των Γάλλων Φιλελλήνων συνέβαλαν στη φιλοτέχνηση δύο εικαστικών μαρτυριών. Πρόκειται για λιθογραφίες, αναπαραστάσεις του μικρού Βισβίτζη, οι οποίες παράλληλα με άλλα φιλελληνικά έργα συνέβαλαν στη γνωστοποίηση του ελληνικού αγώνα. Το αίτημα του ελληνικού λαού για εθνική ανεξαρτησία απέκτησε κύρος και πολιτική σημασία στην ευρωπαϊκό χώρο μετά τη γαλλική επανάσταση και τις θεωρίες των J. Herder, J. Fichte, οι οποίοι δίδαξαν το σεβασμό στον ιδιαίτερο εθνικό χαρακτήρα των λαών⁶⁷.

Το έργο (αρ. 60) είναι λιθογραφία εμπνευσμένη από το ζωγραφικό έργο του Γάλλου Sebastien - Melchior Cornu (1804-1870)⁶⁸ και εικονογραφεί το Θεμιστοκλή Βισβίτζη σε ηλικία 11 ετών μπροστά σ'ένα ερημωμένο, κατεστραμμένο τοπίο· η μορφή του Αινίτη αποδίδεται στα πλαίσια της ρομαντικής φιλελληνικής οπτικής και της αισθητικής που στόχευε στη διάδοση φυσιογνωμικών, τυπολογικών

65. ό.π.

66. ό.π. και «Σημειώματα-δύο έγγραφα αρχείων του κράτους», ΑΘΛΓΘ, 17/1952, 305-306. και Κ. Διαμαντής, ό.π. τ. Δ', 21-22.

67. Η.Μυκονιάτης, *Θέματα από την επανάσταση του εικοσιένα στην αγγλική ζωγραφική - χαρακτηρισκή*, Αθήνα 1982, 124-125.

68. Τη λιθογραφία του έργου εντοπίσαμε στο ΑΡΧΕΙΟ, Σκλαβενίτη: ΚΝΕ-ΕΙΕ, α/α 1626 και στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη: ΛΕΥΚΩΜΑ, Προσωπογραφίες - Έλληνες του Αγώνα, Scrapbook, Φ25/Τ₂, 30. Η λιθογράφιση του έργου έγινε στη Λυών στα πλαίσια των φιλελληνικών, πολιτιστικών εκδηλώσεων της Φιλανθρωπικής Επιτροπής της πόλης: βλ. *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι*, 1815-1848, Αθήνα 1997, 73-75.

μορφών⁶⁹. Στο έργο δίνεται έμφαση στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του Θρακιώτη, τα οποία συνθέτουν μια ευγενική, αλλά θλιμμένη μορφή, με ελαφρά στροφή προς τα δεξιά και ιδιαίτερα προβάλλονται τα εθνικά χαρακτηριστικά της ενδυμασίας για να προσδιοριστεί η εθνική καταγωγή του εικονιζόμενου. Η λεπτομέρεια στην απόδοση του γιλέκου και των επιγονατίδων, καταγράφει την επίκαιρη για την εποχή αγωνιστική ταυτότητα του Βισβίζη, ο οποίος, σε περήφανη θέση, με το ένα χέρι στη μέση και το άλλο στηριγμένο σ' ένα κομμένο κορμό δέντρου, μεταφέρει στους Ευρωπαίους θεατές των τραγωδία της πατρίδας του.

Η λιθογράφηση παρόμοιων έργων στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 συνιστά ιστορική καταγραφή των πολεμικών και πολιτικών δρώμενων και συγχρόνως αποτελεί υποστήριξη στους Έλληνες αγωνιστές: τα χρήματα από την πώληση των λιθογραφιών δίνονται για τα πολεμοφόδια, την ιατρική περίθαλψη και τη συντήρηση των ορφανών ελληνοπαίδων⁷⁰. Για τους λόγους αυτούς στα έργα προστίθεται τις περισσότερες φορές διηγηματική λεξάντα που εξιστορεί και επεξηγεί την εικονογράφηση, ενώ συγχρόνως λειτουργεί ως προπαγανδιστικό μέσο⁷¹.

Στο έργο (αρ. 60) ο τίτλος «Θεμιστοκλής Βισβίζης γεννημένος στην Αίνο έντεκα χρονών», και η διηγηματική λεξάντα αποδίδουν το γεωγραφικό, εθνικό και επαναστατικό περιεχόμενο της εικονογράφησης: «παιδί μου, του είπε η Δόμνα κοντά στο ακρογιάλι, ίσως είμαι νεκρή όταν γυρίσεις πίσω, θα είσαν ήδη μεγάλος, να

69. G. Pulex, *la peinture du xix siecle*, Paris 1964, 14: ο ρομαντισμός ως επαναστατικό κίνημα του 19ου αιώνα κυριάρχησε κατά την περίοδο 1820-1850.

70. Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι, ό.π., 74, και Α. Ταμβακίδου, «Συμβολή της Θράκης εις την επανάστασιν του 1821», 41-48: *Θρακικά*, 3π/1931, 47-48.

71. P. Koutsoyannopoulou, «L' image au service de la revolution», 153-162: Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, *Η γαλλική επανάσταση στην Ελλάδα και τη Γαλλία - γράμματα, τέχνες, ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1989, 153.

σκέφτεσαι όμως ότι έχεις να εκδικηθείς για τον πατέρα σου... αντίο...»⁷².

Στην ίδια κατηγορία των ρομαντικών, φιλελληνικών λιθογραφιών ανήκει το έργο (αρ. 61), που αποτελείται από το πορτρέτο του Θ. Βισβίτζη και μία συμβολική σύνθεση⁷³. Ο τίτλος του έργου «Αποχαιρετισμός της Δόμνας Βισβίτζη στο γιο Θερμιστοκλή» και η διηγηματική λεζάντα⁷⁴ προσδίδουν στην εικονογράφιση το ιστορικό, επίκαιρο περιεχόμενο, που απευθυνόταν στο γαλλικό κοινό.

Ο νεαρός Βισβίτζης παρουσιάζεται σε μεγαλύτερη από ό,τι στο προαναφερθέν έργο ηλικία, με όμοια τα βασικά προσωπογραφικά στοιχεία, αλλά με ρεαλιστικότερα και καθαρότερα τα χαρακτηριστικά: το πουνκάμισο και το γιλέκο αποδίδονται με μεγάλη λεπτομέρεια παραπέμποντας στην εθνική ενδυμασία των αγωνιστών και η ωραιότητα της ευρωπαϊζουσας μορφής του Θρακιώτη ακολουθεί τη γενικότερη διάθεση των Φιλελλήνων καλλιτεχνών για τον εξωραϊσμό των χριστιανών ομόδοξων Ελλήνων σε βάρος των μουσουλμάνων ετερόδοξων της Ανατολής.

Η σύνθεση - βινιέτα κάτω από το πορτρέτο έχει τίτλο «Προς χάρη των Ελλήνων» και καταγράφει σε μια κλασικά, αλληγορική παράσταση σκοτωμένους μαχητές, Έλληνες, Ελληνίδες αιχμάλωτες στους Τούρκους και μία γυναίκα με κομμένο σπαθί (γνωστό σύμβολο της Ελλάδας) θρηνεί σε μια ακρωτηριασμένη αρχαιοελληνική

72. Η μετάφραση του τίτλου και της λεζάντας από τα γαλλικά: βλ. εικόνα, αρ. 60.

73. Το έργο εντοπίσαμε στο ΑΡΧΕΙΟ ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ, ό.π., αρ. 521, στο ΑΡΧΕΙΟ Σκλαβενίτη, ό.π., α/α 1627, στο ΑΡΧΕΙΟ ΧΑΡΑΚΤΙΚΩΝ Εθνομολογικής - Ιστορικής Εταιρείας: α/α 877, Φ 9/P9, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη: ΛΕΥΚΩΜΑ - Προσωπογραφία - Έλληνες του Αγώνος, ό.π., σ. 31 και στο ΑΡΧΕΙΟ ΧΑΡΑΚΤΙΚΩΝ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας: D278497.

74. Η διηγηματική λεζάντα αποτελεί αντιγραφή της προηγούμενης με πρόσθετη την πρόταση «υιοθετήθηκε από τη γενναιοδωρία των γάλλων...», πρόταση ευχαριστίας προς τους Γάλλους.

κολόνα, στην οποία αναγράφεται το όνομα Leonidas⁷⁵. Ως καλλιτέχνης του πρωτότυπου έργου αναγράφεται στη λιθογραφία ο Maurin μαζί με τη διευκρίνιση «σχέδιο εκ φυσικόν». Υποθέτουμε ότι οι γαλλικές αυτές λιθογραφίες τυπώθηκαν στο διάστημα 1824-1827 με αφετηρία το έτος άφιξης του νεαρού Βισβίξη στη Γαλλία και όριο το έτος καταχώρησης των δύο έργων στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας το 1826 και 1827 αντίστοιχα. Για τα πρωτότυπα έργα δεν εντοπίσαμε πληροφορίες στη διερεύνηση μας στα αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης στη Γαλλία⁷⁶.

Στον ελλαδικό χώρο η εικαστική καταγραφή της οικογένειας Βισβίξη έγινε πολύ αργότερα, στη μεταπολεμική νεοελληνική κοινωνική πραγματικότητα: πρόκειται για δύο προτομές που κατασκευάστηκαν πριν το 1940, δωρεά της Εταιρίας Θρακικών Μελετών Αθηνών, έργα του γλύπτη Δημητριάδη του Αθηναίου⁷⁷.

Γενικότερα, στο χώρο της μνημειακής δημόσιας γλυπτικής η μορφοποίηση ιστορικών προσώπων και γεγονότων καθιερώθηκε σε ευρύτερη κλίμακα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα⁷⁸ και οι Έλληνες γλύ-

75. βλ. *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά*, ό.π., 74 και 97: Η επιγραφή αυτή μας παραπέμπει στην πεποίθηση των Φιλελλήνων για την αρχαιοελληνική καταγωγή των τουρκοκρατούμενων Ελλήνων, καθώς επίσης και στην παράσταση της τραγωδίας «Λεωνίδα» του Richat που παίχτηκε παρουσία του υιοθετημένου υιού του Κανάρη και ίσως και του νεαρού Θ. Βισβίξη, γιατί αναφέρεται η εμφάνισή του σε δημόσιους χώρους προς συγκίνηση των Φιλελλήνων.

76. Για τον καλλιτέχνη βλ. E. Benezit, *Dictionnaire des peintres sculpteurs dessinateurs et graveurs*, t. Β', France 1953, 10-11 και *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά*, ό.π., 354.

77. Ο Δήμος Αλεξανδρούπολης αποδέχθηκε τη δωρεά των προτομών το 1955. Το 1968 έγινε αναστήλωση της προτομής με θέμα τη Δόμνα Βισβίξη: τα στοιχεία μου παραχώρησε ο Θ. Κυρκούδης και η πρόεδρος του Συλλόγου «Ελληνομουσείο Αίνου» Δ. Πολίτου από την Αλεξανδρούπολη.

78. βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου», 89-116: *Μνήμων*, 12/1989.

πτες του πρώτου μισού του 20ού αιώνα προσανατολίζονταν σε ποικίλους εκφραστικούς τρόπους εμπνεόμενοι και από τη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Ο συγκεκριμένος γλύπτης Γ. Δημητριάδης ο Αθηναίος (1880-1941) ανέλαβε πάνω από 400 έργα στα πλαίσια του μνημειακού ρεαλισμού όπου εντάσσονται και οι προτομές (αρ. 62, αρ. 63)⁷⁹. Οι προτομές παρουσιάζουν τα πορτρέτα της Δόμνας Βισβίτζη και του Θεμιστοκλή και έχουν τοποθετηθεί στην παραλία της Αλεξανδρούπολης στον περίβολο στρατιωτικού χώρου προβάλλοντας έτσι την αγωνιστική ταυτότητα των προσώπων και τις εθνικές αξίες που αυτά μεταφέρουν.

Η φόρμα των προτομών ακολουθεί το ακαδημαϊκό, λιτό ύφος των δημόσιων μνημείων που απευθύνονται σ'όλους τους πολίτες, ακόμη και στον πιο αδιάφορο θεατή⁸⁰. Γενικότερα, στις ιστορικές προτομές αποτυπώνονται στοιχειώδη φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και ταυτόχρονα προσδιορίζεται ο εθνικός ή κοινωνικός ρόλος των εικονιζομένων οι οποίοι «μεταβάλλονται σε εκπροσώπους μιας τάξης, μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός λαού»⁸¹.

Στην περίπτωση των προτομών που παρουσιάζουμε η οικογένεια Βισβίτζη εκπροσωπεί τον εθνικό αγώνα της μείζονος Θράκης κατά το 1821. Οι προτομές αυτές ανήκουν στον τύπο της «ηρωοποιημένης»⁸² προτομής, η οποία με ρεαλιστική τεχνοτροπία προβάλλει τον ιστορικό, αγωνιστικό ρόλο των προσώπων.

Στο έργο (αρ. 62) η μορφή της αγωνίστριας Δόμνας Βισβίτζη αποδίδεται με ρεαλιστική δύναμη προσδιορίζοντας εξ αρχής τη ναυτική ταυτότητα της εικονιζομένης: ο ναυτικός σκούφος και το που-

79. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, τ. Ε', Αθήνα 1981, 166-168. Για τον καλλιτέχνη βλέπε επίσης Λ. Λαμέρας, *Χωροθετικό διάγραμμα γλυπτών έργων δήμου Αθηναίων νεοτέρης Ελλάδος*, Αθήνα 1975, και Μ. Παπανικολάου, *Υπαίθρια γλυπτά Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, 46.

80. Μ. Παπανικολάου, ό.π., 12.

81. ό.π., 17.

82. Σ. Λυδάκης, ό.π., τ. Ε', 254-255.

κάμισο, τα σκληρά προσωπογραφικά χαρακτηριστικά πείθουν το θεατή για τη δυναμικότητα της γυναίκας - αγωνίστριας που επιβίωσε μέσα στον πολεμικό, ανδροκρατούμενο αγώνα και σήμερα αναζητεί τη θέση της στις *σιωπηρές ιστορίες γυναικών*⁸³. Ως σήμα της θηλυκής ταυτότητας ο καλλιτέχνης προβάλλει το μπούστο της αγωνίστριας με ιδιαίτερη πλαστική κομψότητα.

Η προτομή (αρ. 63) συνιστά απομίμηση του λιθογραφημένου πορτρέτου (αρ. 61) με το Θεμιστοκλή Βισβίτζη, που είχε μεγάλη απήχηση κατά τον 19^ο και 20^ό αιώνα. Ο γλύπτης Γ. Δημητριάδης, ο Αθηναίος διατηρεί τα προσωπογραφικά και ενδυματολογικά στοιχεία και προσδίδει σκληρότητα και αποφασιστικότητα στο βλέμμα του νεαρού Βισβίτζη υπερβαίνοντας την αποστασιοποιημένη γλυκερότητα και αθωότητα της ευρωπαϊκής εικονογράφησης του 19^{ου} αιώνα.

Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο του Έβρου, στην Αλεξανδρούπολη, έχει τοποθετηθεί γλυπτική σύνθεση του Γ. Μέγκουλα (1954), έργο του 1987 που αποδίδει το ζεύγος των αγωνιστών Βισβίτζη. Το σύμπλεγμα αυτό (αρ. 64) βρίσκεται στην παραλία της Αλεξανδρούπολης, στο κατάλληλο φυσικό περιβάλλον⁸⁴ των Αινιτών ναυτικών, και ανήκει στην κατηγορία των τυποποιημένων *κοινοτικών μνημείων*⁸⁵ τα οποία περιγράφουν με απλή τοποθέτηση των όγκων μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.

Ο καλλιτέχνης Γ. Μέγκουλας, με πλούσιο προσωπικό έργο στο χώρο της καθαρής γλυπτικής⁸⁶ ακολουθεί σ' αυτό το έργο πιστά την

83. Ε. Αβδελά, Α. Ψαρά (επιμ. 1997). *Σιωπηρές ιστορίες, Γυναίκες και Φύλο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

84. Για τη δημόσια γλυπτική η επιλογή του αστικού χώρου σημασιοδοτεί ανάλογα και το έργο τέχνης θεματικά και μορφοπλαστικά: βλ. Μ. Δουμάνη, «Δημόσια γλυπτική στις ΗΠΑ», 134-136: *Θέματα χώρου και τεχνών*, τ. 13/1982.

85. βλ. Γ. Μαργαρίτης, ό.π., Ο όρος αναφέρεται σε μνημεία που παρήγγειλαν και χρηματοδότησαν τοπικοί φορείς διοίκησης συστηματικά από το 1898.

86. Μ. Στεφανίδης, *Εισαγωγή στην ελληνική γλυπτική*, Αθήνα 1984, 92.

παράδοση της δημόσιας γλυπτικής: αποδίδει δηλαδή ιδεαλιστικά και στατικά ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, το θάνατο του μαχόμενου Α. Βισβίξη και τη συνέχιση του αγώνα από τη σύντροφο του Δόμνα Βισβίξη. Ο άντρας αγωνιστής κείται τραυματισμένος κρατώντας τα σύμβολα του ναυτικού, το κυάλι και το κανόνι, ενώ μ' ανοιχτά τα μάτια αγναντεύει το θάνατο και την ελευθερία της πατρίδας του. Η γυναικεία μορφή παριστάνεται ολόρθη, αγέρωχη όπως ταιριάζει στον ηρωικό ρόλο που ανέλαβε. Με την ημιανάταση των χεριών της ο καλλιτέχνης προσθέτει μια μη συμβατή χειρονομία⁸⁷ αποδίδοντας την απελπισία από το θάνατο του συντρόφου, ενώ συγχρόνως δηλώνεται μια δεικτική, τραγική κίνηση προς την περιοχή της Αίνου⁸⁸.

Το ίδιο θέμα φιλοτέχνησε ο γλύπτης Γ. Τσάρας (1951-) έπειτα από παραγγελία της Θρακικής Εστίας Θεσσαλονίκης και τη γενναιόδωρη προσφορά του ευεργέτη Θ. Καραβιώτη⁸⁹. Πρόκειται για μία αυτόνομη γλυπτικά ιστορική σύνθεση που έχει τοποθετηθεί στην παραλία της Θεσσαλονίκης, έργο του 1993: είναι ένα σύμπλεγμα ιστορικού και αισθητικού υλικού που παραδίδει ένα μάθημα για την σύγχρονη ελληνική ιστορία και τη σύγχρονη δημόσια γλυπτική συνταιριάζοντας το γλυπτικό όραμα του δημιουργού με το ιστορικό όραμα του παραγγελιοδότη.

Στο έργο αυτό (αφ. 65) ο καλλιτέχνης υπερβαίνει τα περιοριστικά όρια του «δημόσιου - ιδιωτικού έργου»⁹⁰, προσφέροντας στο

87. ό.π., 13: *διά μέσου των χειρονομιών του σώματος εκφράζεται απόλυτα το ήθος του εικονιζόμενου.*

88. Τα στοιχεία μου έδωσε ο καλλιτέχνης σε προσωπική συνέντευξη στην Αθήνα.

89. Η γενναιόδωρη προσφορά του Θρακιώτη Θ. Καραβιώτη συνέβαλε ουσιαστικά στην καλλιτεχνική επεξεργασία του έργου. Η Θρακική Εστία Θεσσαλονίκης σε ημερίδα στις 26-6-1994 ανεκήρυξε τον Καραβιώτη μεγάλο ευεργέτη του θρακικού ελληνισμού.

90. Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική Τέχνη του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1993, 141.

κοινό ένα έργο ιστορίας και τέχνης. Το υλικό, μπρούντζος και μάρμαρο, συμπλέκονται αρμονικά ενώ τα έντονα σκαψίματα, οι καμπύλες, οι γωνίες, η συμβολική τοποθέτηση των όγκων συγκροτούν ένα αντεστραμμένο τρίγωνο που εμπεριέχει κίνηση, δυναμικότητα και μια προοπτική ανύψωσης, όπως υποστηρίζει ο ίδιος ο γλύπτης⁹¹. Μ' αυτό τον τρόπο το δημόσιο γλυπτό μετατρέπεται σ' ένα ιστορικό σύμβολο θάρρους και αγωνιστικότητας ενώ προβάλλεται ιδιαίτερα η γυναικεία μορφή. Η φυσική ανθρώπινη διάσταση των μορφών, οι οποίες αποδίδονται έτσι ανθρώπινες και σύγχρονες, λυτρώνει το θεατή από τον ηρωικό απόμακρο χαρακτήρα παρόμοιων μνημειακών συνθέσεων, ενώ το χαμηλό βάθος και το εγγάρακτο ενημερωτικό κείμενο ενσωματώνονται στον περιβάλλοντα φυσικό χώρο⁹². Το έργο προσεγγίζει τον πολίτη - θεατή της πόλης στο δικό του οπτικό πεδίο και στον παρόντα χρόνο προβάλλοντας ένα άμεσο πρότυπο κοινωνικής συμπεριφοράς, μια ιστορική και πολιτική αξία.

Ωστόσο το σημαντικότερο ιστορικά και αισθητικά σήμα του έργου είναι η απόδοση του καραβιού: τα πρόσθετα δηλαδή σχοινιά που κατασκεύασε ο γλύπτης ζωντανεύουν το πολεμικό γεγονός και το ακρόπρωρο, που συνιστά την ταυτότητα των περισσότερων πολεμικών πλοίων κατά την επανάσταση⁹³ αποτελεί πρωτότυπη έ-

91. Ο Γ. Τσάρας γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας και από το 1985 ασχολείται συστηματικά με τη δημόσια μνημειακή γλυπτική, ενώ διδάσκει παράλληλα στη Σχολή Καλών Τεχνών Θεσσαλονίκης. Τα στοιχεία για τους συμβολισμούς του έργου μου παραχώρησε ο ίδιος.

92. Μ. Παπανικολάου, ό.π., 16: τα χαμηλά βάθρα στα δημόσια μνημεία, τα οποία προβάλλουν την προσωπικότητα των εικονιζόμενων.

93. Η ελληνική επανάσταση του 1821, Έκθεση κειμηλίων, Πολιτιστικό ίδρυμα τραπέζης Κύπρου, Αθήνα 1991, 43 και Ε. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, Το εθνικό ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 1990, 107 και Δ. Σταμέλος, Νεοελληνική λαϊκή τέχνη, Αθήνα 1993³, 58: όταν άρχισε η επανάσταση του 1821, όλα τα πλοία είχαν στην πλώρη μία ζωγραφική παράσταση ή ένα

μπνευση του Γ. Τσάρα και αποδίδει τιμή στους λησμονημένους Αι-νίτες ναυτικούς. Θεματικά συνιστά το κατάλληλο ακρόπρωρο για ένα θρακικό πολεμικό καράβι, διότι η «Νίκη της Σαμοθράκης» την οποία αναπαριστάνει ταυτίζεται γεωγραφικά και ιστορικά με τη θρακική ταυτότητα των Βισβίτζηδων.

Μορφοπλαστικά πρόκειται για μία ανάγλυφη κατασκευή «που προεκτείνει ενεργητικά το πίσω αόρατο τμήμα στο θεατή προσθέτοντας στη διάσταση του γλυπτικού συμπλέγματος»⁹⁴ και είναι τοποθετημένη στην ίδια νοητή κατεύθυνση με το αριστερό χέρι της Δόμνας Βισβίτζη, ενώ με το δεξί κρατά έναν πυρσό. Αυτή η τοποθέτηση του ανάγλυφου, ακρόπρωρου ενσωματώνεται πλήρως στο υπόλοιπο έργο δημιουργώντας μια ενιαία γλυπτική φόρμα που συνειδητά προβάλλει τη γυναίκα - ήρωα και την ενεργό συμμετοχή της στον αγώνα.

Συνολικά δεχόμαστε ότι «οι Θρακιώτες» του Γ. Τσάρα συνιστούν ένα εμπνευσμένο σύγχρονο, δημόσιο μνημείο, φορέα ιστορικής μνήμης που διαιώνίζει την τοπική ιστορία της Θράκης και προβάλλει τη δυναμική πορεία της νεοελληνικής γλυπτικής στην πρωτεύουσα της βόρειας Ελλάδας, στη Θεσσαλονίκη.

Για τη συμμετοχή των Θρακών στις χειρσαίες επιχειρήσεις του Αγώνα δεν εντοπίσαμε μία άμεση εικαστική μαρτυρία αλλά μία έμμεση: πρόκειται για τη λαϊκή εικονογράφηση της μάχης στους Μύλους (13 Ιουνίου 1825), έργο του Δ. Ζωγράφου υπό την εποπτεία του στρατηγού Μακρυγιάννη.

Στη μάχη αυτή μετείχαν οι Αδριανουπολίτες αδελφοί ΧΊτιώργης και ΧΨτεφανής Δημητρίου, «ο ΧΨτεφανής Δημητρίου ένας από τους αρχηγούς της μάχης»⁹⁵, καθώς και ο Κάρπος Παπαδόπουλος, μυστικοσύμβουλος του Οδυσσέα Ανδρούτσου και λοχαγός του τα-

επιζωγραφισμένο γλυπτό με μορφές από την αρχαία ελληνική ιστορία.

94. βλ. Μ. Παπανικολάου, ό.π., 18.

95. Α. Προκοπίου, *Το εικοσιένα στη λαϊκή ζωγραφική του*, Αθήνα χχ., 136.

πικρού στρατού «με 60 νομάτους τακτικόν ελληνικό»⁹⁶. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης σημειώνει στο διηγηματικό τίτλο της εικόνας το σπίτι «όπου εβαστούσε ο Χ' Στεφανής»⁹⁷ και στα Απομνημονεύματα καταγράφει ένα διάλογο που είχε μαζί τους: « τους λέγω, θα καθίσουμεν να πολεμήσουμεν εδώ να σωθεί τ'Ανάπλι... αυτοί είπαν ότι δεν δέχονται διαταγές, γιατί είναι αρχηγοί...»⁹⁸.

Η σημασία της νικηφόρας μάχης στους Μύλους δεν ήταν τόσο στρατηγικής φύσης όσο ηθικής, διότι η αντιπαράθεση του ισχυρού τακτικού στρατού υπό την αρχηγία του Ιμπραήμ και των διακοσίων περίπου Ελλήνων αγωνιστών που είχαν πολλούς αρχηγούς και ανήκαν σε διαφορετικά σώματα, τόνωσε το ηθικό του λαού⁹⁹. Για το λόγο αυτό η διαμάχη για τον πρωταγωνιστικό ρόλο στη μάχη συνεχίστηκε δεκαετίες αργότερα, όταν οι ιστορικοί υποστήριζαν καταγράφοντάς την, άλλοι τον ηγετικό ρόλο του Δ. Υψηλάντη και άλλοι του Ι. Μακρυγιάννη, ενώ διαφωνούσαν συγχρόνως για την ενεργό συμμετοχή του τακτικού σώματος την αρχηγία του οποίου είχε αναλάβει ο Θρακιώτης Κ. Παπαδόπουλος¹⁰⁰.

96. Σ. Ασδραχάς, (επιμέλεια). *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ- Μακρυγιάννη*, Αθήνα 1957, 209.

97. Α. Προκοπίου, ό.π., 138: Η περιγραφή των εικόνων από τον ίδιο τον Μακρυγιάννη στο διηγηματικό κείμενο που τις ακολουθεί βεβαιώνει το φόβο του στρατηγού για παραποίηση των ιστορικών γεγονότων. Στα έγγραφα του αγωνιστή βρέθηκαν σε 12 φύλλα σχήματος 0,35 x 0,22 διηγηματικοί τίτλοι των έργων.

98. *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ Μακρυγιάννη*, ό.π., 171. Οι δύο θρακιώτες αγωνιστές ήταν διορισμένοι από το νέο Υπουργείο Πολέμου ως αρχηγοί και είχαν συγκεντρώσει πολεμιστές για τη μάχη.

99. Κ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, Αθήνα 1986, 56.

100. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τ. 9ος, Αθήνα 1959, 60 και Φ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης*, επιμέλεια Ι. Γριτσόπουλος, τ. Β', Αθήνα 1974, 114-115: σύμφωνα με τα επίσημα έγγραφα της εποχής δεχόμαστε ότι όλοι συμμετείχαν στη νικηφό-

Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το θέμα της ενεργού συμμετοχής του Κάρπου Παπαδόπουλου στη μάχη αυτή, διότι ο Λόχος των Ευζώνων που διοικούσε αποτελούσε το μοναδικό τακτικό σώμα στη μάχη. Η αγωνιστική συνεργασία των ατάκτων ελλήνων με τους Ευζώνους του Θρακιώτη έφερε στην επιφάνεια τη γνωστή διαμάχη κοτζαμπάσηδων και καπετανέων για το ρόλο του τακτικού στρατού στην ολοκλήρωση της ελληνικής επανάστασης¹⁰¹.

Ο ίδιος ο στρατηγός Μακρυγιάννης δεν απέφυγε «τις μνησικακίες και το φιλόσογο πνεύμα...»¹⁰², όταν υποστήριξε ότι «τελειώνοντας ο πόλεμος ήρθαν καμιά εξηνταριά ταχτικοί απ' τ' Ανάπλι με τον λοχαγόν Κάρπον, βάρεσαν κ'εκείνοι τα ταμπούρα και ρίξαν μian μπαταριά εις τον αγέρα...»¹⁰³. Σ' άλλο σημείο περιγράφει αρνητικά το Θρακιώτη: «ο παπά Κάρπος Παπαδόπουλος...όλους τους ανθρώπους τους ανακάτωνε εις τον Δυσσέα. Τόδιωξε όλον τον ταιφά του δόλιος και αιμοβόρος οπού τόλεγες να κάνει κáναν Τούρκον Χριστιανόν, αυτός τον τούρκευε χειρότερα...»¹⁰⁴.

Αντίθετα, τα στοιχεία που αντλούμε από άλλους ιστορικούς βεβαιώνουν την αποφασιστική επέμβαση του τακτικού σώματος. Όπως υποστηρίζει ο Χρ. Βυζάντιος: «ο ευζωνικός ούτος λόχος μετά

ρα έκβαση της μάχης υπό τη γενικότερη αρχηγία του Δ. Υψηλάντη.

101. Κ. Παπαδόπουλος, *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος των Ελλήνων υπό τον αντισυνταγματάρχην της Γραμμής*, παρουσίαση - σχολιασμός Θ. Διζέλος, Αθήνα 1976, 117-118.

102. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., σ.56: στην αφήγηση του Μακρυγιάννη για τη χρονική περίοδο από τη συνθηκολόγηση της φρουράς του Ναβαρίνου μέχρι τη μάχη των Μύλων παρατηρούμε αυτό το πνεύμα.

103. *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ - Μακρυγιάννη*, επιμέλεια Γ. Βλαχογιάννη, ό.π., 176. Την ίδια περιγραφή για τη μάχη εξιστορεί και ο Θρακιώτης Χατζηστεφανής σε σχετική αναφορά του: βλ. ό.π., 480-483: *Η ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΜΥΛΩΝ - ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*.

104. Γ. Θεοτοκά, Γ. Κορδάτου, Σ. Βασιλείου, Γ. Σεφέρη, *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα: Απάνθισμα Μελετημάτων*, εισαγωγή Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα 1977, VII-XXIII.

την μάχην ταύτην και την φυγήν των εχθρών... επανελθών εις Ναύπλιο προϋπηνητήθη υφ' όλων των κατοίκων της πόλεως ταύτης ως σωτήρ αυτής πάντες δε απέδιδον και δικαίως, την κατά των Αιγυπτίων νίκην... εις την έγκαιρον συνδρομήν του τακτικού λόχου...»¹⁰⁵. Ο ίδιος ο Κ. Παπαδόπουλος υπερβάλλει ωστόσο για τον αριθμό των στρατιωτών όταν γράφει ότι: «ο Κάρπος λαβών 170 άνδρας κατεκλογήν και επιβάς εις 12 πλοιάρια, μετέβη εις τους Μύλους καθ' ην ώραν ετοιμάσθησαν οι Τούρκοι να αναπετάξουν τον Υψηλάντην εν αέροις νεφελών...»¹⁰⁶.

Ο Δ. Ζωγράφος ανέλαβε την εικονογράφηση αυτής της μάχης έπειτα από παραγγελία και υπό την εποπτεία του στρατηγού Μακρυγιάννη. Το έργο (αρ. 66) ανήκει στις 24 ζωγραφικές ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες αποτελούν τη σημαντικότερη νεοελληνική λαϊκή εικονογράφηση του Αγώνα¹⁰⁷ και λειτούργησαν ως ένα «μέσο πολιτικής απολογίας του στρατηγού»¹⁰⁸, ενώ για το σύγχρονο ερευνητή αποτελούν μία σύγχρονη με τα γεγονότα ιστορική μαρτυρία: «διά της εικονογραφίας οπού άρχισα από τα 1836 εις τα 1839 της ετελείωσα διατί της έφνειασα; Ν' αποδείξω αυτεινών τις ψευτιές...»¹⁰⁹.

Ως εικαστικό μνημείο επίσης τα έργα αυτά συνιστούν «μια ζωγραφική εποποιία, τελευταίο δείγμα λαϊκής ιδιοφυίας στον εικα-

105. ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ Αγωνιστών του εικοσιένα, επιμέλεια Ε. Πρωτοψάλτης, τ.10: Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Αθήνα 1956, 64-65.

106. Κ.Παπαδόπουλος, ό.π., σσ. 102-103: στην υποσημείωση αρ. 6 (102) ο Θ. Διζέλος σχολιάζει ότι είναι χαρακτηριστική η μετριοφροσύνη του αγωνιστή, ο οποίος για να αποφύγει την περιαιτολογία γράφει στο τρίτο πρόσωπο και όταν αναφέρεται στον εαυτό του. Για το ίδιο θέμα, βλ. και Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τ. 9, Αθήνα 1959, 60.

107. Α. Προκοπίου, ό.π., 211.

108. Α. Προκοπίου, ό.π., σ. 13.

109. ό.π.

στικό τομέα...»¹¹⁰. Ο Ι. Μακρουγιάννης αποφάσισε το 1836 την εικονογράφηση του Αγώνα, όταν συμμετείχε στην καταστολή της ανταρσίας στην ανατολική Στερεά Ελλάδα και αναπολούσε τα πολεμικά γεγονότα που είχαν διαδραματισθεί στα «παληά του λιμέρια στη Στερεά Ελλάδα»¹¹¹.

Στην αρχή ο στρατηγός είχε αναθέσει το έργο σ' ένα Φράγκο ζωγράφο, ο οποίος «έφκιασε δύο - τρεις, δεν ήταν καλές τον πλέρωσα κ' έφυγε»¹¹² και στη συνέχεια ανέλαβαν οι Π. και Δ. Ζωγράφος. Οι σύγχρονες έρευνες θεωρούν μνημονικό λάθος του στρατηγού την απόδοση των περισσότερων έργων στον Π. Ζωγράφο και βεβαιώνουν ότι ο Δ. Ζωγράφος είχε φιλοτεχνήσει τις υδατογραφίες, οι οποίες έχουν και την υπογραφή του, ενώ ο υιός του Π. Ζωγράφος είχε αναλάβει μόνο οκτώ ανυπόγραφες τέμπερες σε ξύλο, επειδή εκείνο το διάστημα σπούδαζε στο Σχολείο των Τεχνών¹¹³. Η φιλοτέχνηση όλων των έργων έγινε στην οικία του Μακρουγιάννη υπό την αυστηρή εποπτεία του και οι επιτόπιες επισκέψεις στις περιοχές των μαχών συνέβαλαν στη χαρτογραφική απόδοσή τους¹¹⁴.

Η λαϊκή εικόνα (αρ. 66) που παρουσιάζουμε ανήκει στην κατηγορία των πολεμικών έργων και είναι μια ενυπόγραφη υδατογραφία σε χοντρό χαρτόνι, στην οποία ο Δ. Ζωγράφος αναπαριστάνει τη μάχη των Μύλων στα πλαίσια της λαϊκής και μεταβυζαντινής παράδοσης την οποία ακολουθούσαν όλοι οι επώνυμοι λαϊκοί ζωγράφοι του Αγώνα¹¹⁵. Στο συγκεκριμένο έργο ο καλλιτέχνης σχεδίασε και χρωμάτισε το ιστορικό γεγονός, την ανάπτυξη δηλαδή της μάχης προβάλλοντας την καθολική συμμετοχή των αγωνιστών, την

110. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναΐφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 18.

111. Α. Προκοπίου, *ό.π.*, 15-16

112. *Στρατηγού Μακρουγιάννη Απομνημονεύματα, Απάνθισμα μελετημάτων*, *ό.π.*, XVIII.

113. Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη, ζωγραφική του 19ου*, Αθήνα 1995, 21.

114. Α. Προκοπίου, *ό.π.*, 214.

115. Πρόκειται για τους Α. Ησαΐα, Α. Ιατροΐδη, Θ. Δράγιο: βλ. Α. Ιωάννου, *Η ελληνική ζωγραφική (19ος αιώνας)*, Αθήνα 1974, 40.

ιδέα της συλλογικότητας και του απρόσωπου, οι οποίες συνιστούσαν το νέο περιεχόμενο της ιστοριογραφίας, δηλαδή της ιστορίας των λαών. Για το λόγο αυτό, ο Δ. Ζωγράφος, ακολουθώντας την εξιστόρηση του Ι. Μακρυγιάννη, χρησιμοποιεί όμοιους σχεδιαστικούς τύπους για όλους τους αγωνιστές και διαφοροποιεί μόνο το μέγεθος για τους αρχηγούς και το χρώμα για τις εχθρικές μορφές. Ομοιότυπα επίσης στα περισσότερα έργα που απεικονίζουν τις στρατιωτικές μάχες αποδίδονται τα στοιχεία του τοπίου, το οποίο κυριαρχεί στην εικόνα καθώς ο φυσικός - γεωγραφικός προσδιορισμός του ελληνικού χώρου προσδίδει εθνικό χαρακτήρα στην ιστορική, λαϊκή εξιστόρηση του Μακρυγιάννη.

Τα εικαστικά σύμβολα στο έργο αντλούνται από τη μεταβυζαντινή τεχνική και την ανατολική περσική μινιατούρα¹¹⁶, έτσι ώστε τα εικονιστικά σήματα του Δ. Ζωγράφου, το απλοϊκό σχέδιο, η πολυχρωμία και η καθαρότητα του χρώματος να συνθέτουν με πρωτόγονη δύναμη τη στρατιωτική μάχη. Το σύνολο των μορφών αποδίδεται με ρυθμική σύνθεση, αντίστροφη προοπτική και σε γεωμετρική ημικύκλια πολιορκία παρουσιάζεται το εχθρικό στράτευμα. Μ' αυτόν τον τρόπο η μάχη εικονογραφείται σαν αναπαράσταση αρχαίου χορικού, αμφιθεατρικά με διακριτούς τους κορυφαίους Έλληνες από την ομοιόμορφα στοιβαγμένη ομάδα των Οθωμανών¹¹⁷.

Η λεπτομέρεια στη γεωγραφική περιγραφή (η θάλασσα, τα καράβια, το ποτάμι, το φρούριο, τα συγκεκριμένα σπίτια - οχυρά) εξυπηρετεί τις ανάγκες του ιστορικού θέματος, το στόχο του Μακρυγιάννη για μια χαρτογραφική, εικαστική εξιστόρηση.

Ωστόσο, το ζωγραφικό αποτέλεσμα υπερβαίνει την ιστορική ταυτότητα του έργου και παρά το διηγηματικό ύφος που οφείλεται στη συνειδητή πρόθεση του Μακρυγιάννη¹¹⁸ το προσωπικό στοι-

116. Α. Προκοπίου, *ό.π.*, 227.

117. *ό.π.*, 224.

118. Γ. Πετρής, *Λαϊκή ζωγραφική*, Αθήνα 1988, 30 και Γ. Πετρής, *Δοκίμι-*

χείο του καλλιτέχνη επιβάλλεται σε μία σύνθεση με πλαστική αρμονία, ονειρικές διακυμάνσεις και μυθικό χαρακτήρα¹¹⁹.

Ο Δ. Ζωγράφος στη Μάχη των Μύλων, όπως και στις περισσότερες από τις εικοσιτέσσερις αναπαραστάσεις, παρουσιάζεται ως primitive, μινιατουρίστας, μεταβυζαντινός καλλιτέχνης που συνδυάζει όλα τα «άδολα, οπτικά και εικονογραφικά σύμβολα»¹²⁰ μιας εθνικής τέχνης. Η τέχνη αυτή εκφράζει απόλυτα την εποχή του απελευθερωτικού αγώνα και αντιστέκεται στη λόγια ζωγραφική, δηλαδή «στη ξενομανία που συνιστά το χαμηλότερο πνευματικό επίπεδο που γνώρισε το εθνικό σύνολο»¹²¹.

Υστερα από τη φιλοτέχνηση των πρωτότυπων έργων ο στρατηγός Μακρυγιάννης ανέλαβε τη μεγαλύτερη προβολή του εθνικού, λαϊκού αγώνα του 1821 στην Ευρώπη μέσω της λιθογράφησής τους. Υπήρξε από τους λίγους Νεοέλληνες που «απέκτησε συνείδηση της κοινωνικής σημασίας της προπαγάνδας που μπορούσε να επιτευχθεί με τον πολλαπλασιασμό της εικόνας»¹²². Τη λιθογράφηση των λαϊκών εικόνων ανέθεσε ο Μακρυγιάννης αρχικά στο λιθογράφο Α. Ησαΐα, ο οποίος επρόκειτο να ολοκληρώσει τη λιθογράφηση στο Παρίσι, ένα χώρο «συνδρομής των Ελλήνων και Φιλελλήνων»¹²³. Η πρωτοβουλία όμως του Ησαΐα να λιθογραφήσει τα έργα στην Τεργέστη διέκοψε τη συνεργασία τους και ο στρατηγός φοβούμενος μια πιθανή πλαστογράφηση αποκήρυξε όλη τη σειρά των έργων το

ον Εικονολογικό, ό.π.

119. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Αθήνα 1993³, 130.

120. Γ. Γκίκας, *Λαϊκή και ναϊφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979, 13.

121. βλ. Γ. Πετρός, ό.π., 48 και Α. Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη*, ό.π., 21: ο Μακρυγιάννης όταν έδωξε τον Φράγκο ζωγράφο... το έκανε, γιατί είχε ανάγκη τον υπερλογικό χώρο της βυζαντινής και λαϊκής τέχνης και όχι το ψευδαισθησιακό της λόγιας δυτικής.

122. Γ. Πετρός, ό.π., 43.

123. Α. Προκοπίου, ό.π., 24. Για το ζωγράφο - λιθογράφο Α. Ησαΐα βλ. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. Δ', *Λεξικό των Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών (16ος-20ός)*, Αθήνα 1976, 131.

1840. Από τα πρωτότυπα έργα διασώθηκαν δεκαεννέα και προσφέρθηκαν στο Εθνολογικό Μουσείο, ενώ τη σειρά που είχε ο Ησαΐας ανακάλυψε ο Ι. Γεννάδιος στη Ρώμη και το 1926 ανέθεσε στον καλλιτέχνη Boissonas την ανατύπωση¹²⁴.

Όπως έχουμε υποστηρίξει και για τις άλλες ιστορικές λιθογραφίες, η λιθογράφιση των έργων αυτών απέβλεπε στην πολιτική ενήμερωση και επιρροή της κοινής ευρωπαϊκής γνώμης, στην ενίσχυση του φιλελληνισμού από τον οποίο εξαρτιόταν ο ελληνισμός και μετά την απελευθέρωσή του. Για το λόγο αυτό ο στρατηγός παρουσίασε στις αρχές του 1839 τη λαϊκή ιστορική εικονογράφιση του αγώνα σε δημόσια επίσημη έκθεση στην οικία του και ως διπλωμάτης - αγωνιστής πρόσφερε μία σειρά αντιγράφων στον Όθωνα και από μια σειρά στους τρεις πρεσβευτές των προστάτιδων δυνάμεων. Η αποδοχή των λιθογραφιών έγινε με μεγάλη επιφύλαξη από τους πρεσβευτές, οι οποίοι υποψιάζονταν μάλλον τα πολιτικά σημαινόμενα των εικαστικών μαρτυριών, ή απλώς αρνούνταν να κατανοήσουν μια μη - ακαδημαϊκή καλλιτεχνική έκφραση επιβεβαιώνοντας την πρόθεσή τους να καθοδηγήσουν ιδεολογικά τον πολιτισμικό και κοινωνικό χώρο του ελληνισμού¹²⁵.

Στον ίδιο χώρο των χερσαίων επιχειρήσεων οι Θρακιώτες μετείχαν ενεργά στα σώματα του τακτικού στρατού και στη *φάλαγγα των Θεσσαλο - Μακεδονο - Θρακών*, τα οποία σχηματίστηκαν για την αποτελεσματικότερη έκβαση του αγώνα. Ήδη από τις αρχές του 1822, μετά τον πρώτο ενθουσιασμό των άτακτων, ερασιτεχνών - αγωνιστών, οι ανάγκες των στρατιωτικών αντιπαραθέσεων απαιτούσαν τη συμμετοχή επαγγελματιών αγωνιστών¹²⁶, ενώ οι «αλλε-

124. Α. Προκοπίου, ό.π., 25-27.

125. Ν. Θεοτοκάς, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», 276-296: *Ιστορικά*, Δεκ. 1985, τ.2ος /4 και Χ. Λούκος, «Τεκμηρίωση - Οι «γελοίες» εικόνες του Μακρυγιάννη», 394-396: *Ιστορικά*, τ. 5ος/9 Δεκεμβρίου 1988.

126. Σ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)*, οδηγός αρχεια-

πάλληλες ήττες των ατάκτων από τις τακτικές δυνάμεις του Ιμπραήμ έκαναν τους Έλληνες να αναζητούν τρόπους για αναδιοργάνωση...»¹²⁷.

Κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα η συγκρότηση του τακτικού στρατού διήλθε από πολλά στάδια σύστασης και διάλυσης, διότι πέρα από τις αντικειμενικές δυσκολίες της συντήρησης των επαγγελματιών - αγωνιστών, γηγενών και φιλελλήνων, υπήρχε μια σοβαρή αντιπαλότητα ανάμεσα σε πολιτικούς και άτακτους - καπετάνιους για το ρόλο των τακτικών στη στρατηγική των μαχών¹²⁸.

Η πρώτη προσπάθεια σύστασης τακτικού σώματος έγινε από το Δ. Υψηλάντη και το Γάλλο αξιωματικό Baleste την πρώτη χρονιά της Επανάστασης: «*χάριτι όμως των πολιτών των Καλαμών ετρέφετο και κατέλυεν εν ταις οικίαις αυτών...*»¹²⁹. Πολλοί Έλληνες αγωνιστές στρατολογήθηκαν στο σώμα αυτό, ιδιαίτερα από τις ακριτικές λησμονημένες επαρχίες: «*ούτοι κατήγοντο ως επί το πλείστον εκ των κατεστραμμένων υπό των Τούρκων επαρχιών και πόλεων Θράκης, Μακεδονίας, Μ. Ασίας των παρ' αυταίς νήσων και λοιπών μερών*»¹³⁰. Οι βορειοελλαδίτες αγωνιστές προτίμησαν τη στρα-

κών πηγών, ό.π., 55, υποσημείωση 1.

127. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η μεγάλη ελληνική επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ζ' (1825-1828), Θεσσαλονίκη 1986, 296.

128. ό.π., 296-309.

129. Ε. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του εικοσιένα*, τ. 10ος, ό.π., 24.Βλ. επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', ό.π., 638-639. Γενικότερα για τις επιδράσεις που δέχθηκε η οργάνωση του τακτικού στρατού από το γαλλικό: βλ. Κ. Varfis, «L'influence de la revolution Francais sur l'armee regulere et irreguliere grecque lors de lutte national pour l'independance (1821-1828)», 243-252: *Πρακτικά - Actes*, 15/PARIS 18-23 SEPT. 1989: *Commission Francaise d'histoire militaire, l'influence de la revolution Francaise sur les armees en France, en Europe et dans le Monde*, t. II, Vincennes 1991.

130. Α. Βακαλόπουλος, τ. Ε', ό.π., 640-641 και Α. Ρωσσίδης, «Τα στρατεύ-

τολόγηση στα πρώτα αυτά σώματα του τακτικού στρατού, επειδή δεν μπορούσαν να κινητοποιηθούν μαζικά σε τοπικό επίπεδο, ενώ αντίθετα πολλοί Έλληνες της νότιας Ελλάδας έμειναν πιστοί στα τοπικά, άτακτα σώματα και στους αρχηγούς τους¹³¹.

Στο προαναφερθέν τακτικό σώμα έχει καταγραφεί επώνυμο η συμμετοχή του Αδριανουπολίτη Π. Μπάχαρη, ο οποίος αγωνίστηκε στην Ήπειρο, στο Ναύπλιο και στην Κόρινθο με το βαθμό του λοχία¹³². Ο προμνημονευθείς Κ. Παπαδόπουλος κατατάχθηκε στην τρίτη σύσταση του τακτικού το 1824¹³³ και οργάνωσε δικό του σώμα.

Συγκεκριμένα, ο Αδριανουπολίτης Κάρπος Παπαδόπουλος, πλούσιος έμπορος και αντικυβερνητικός, παραιτήθηκε από το βαθμό του χιλίαρχου, βαθμό που κατείχε στον άτακτο στρατό του Ανδρούτσου, για να πολεμήσει στον τακτικό στρατό υπό την αρχηγία του Κ. Φαβιέρου¹³⁴. Στη συνέχεια, αγανακτισμένος από τις εμφύλιες διενέξεις και την παραποίηση των πολεμικών γεγονότων ανέλαβε να «γράψει μια ιστορία του Αγώνα απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και αλλοιώσεις»¹³⁵. Παράλληλα με την ανάγκη σύστασης του τακτικού στρατού, ο οποίος επισημοποιήθηκε με τον νόμο απογραφής και στρατολόγησης και την ανάληψη της αρχηγίας από το

ματα του εικοσιένα», 229-23: ΘΧ, 20/1965, 230.

131. ό.π.

132. Κ. Διαμαντής, *Θράκες αγωνισταί*, τ. Γ', ό.π., 46.

133. Κ. Παπαδόπουλος επιμέλεια Θ. Διζέλος, ό.π., 117-119: η τρίτη σύσταση του τακτικού στρατού έγινε έπειτα από απόφαση της κυβέρνησης να τον χρηματοδοτήσει από το αγγλικό δάνειο του 1824.

134. Ε. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του εικοσιένα*, τ. 12: Κ. Παπαδόπουλος, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, Αθήνα 1957, 7.

135. Κ. Παπαδόπουλος, επιμέλεια Θ. Διζέλος, ό.π., 14 και για το συγγραφικό έργο του θρακιώτη, βλ. *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του εικοσιένα*, τ. 12. ό.π., 12.

Γάλλο Κ. Φαβιέρο (Αύγουστος 1825 - Ιανουάριος 1826)¹³⁶, πολλοί αγωνιστές από τη Μακεδονία, Θεσσαλία και Θράκη «κατά μίμησιν των Ηπειρωτών και Ιονίων εφίλοτιμήθησαν να ενωθούν, να γίνουν εν σώμα»¹³⁷. Πρόκειται για τη φάλαγγα των Θεσσαλο - Μακεδονο-Θρακών, ένα στρατιωτικό σώμα που οργανώθηκε το 1826 και ενώθηκε με τον στρατό των ατάκτων στη μάχη στο Χαϊδάρι (6 Αυγούστου 1826)¹³⁸. Σημαντική επίσης ήταν η θρακική συμμετοχή στο μεγάλο στρατόπεδο που είχε σχηματισθεί έξω από την Ακρόπολη στις αρχές του 1827: «μόνο 1500 από τους 11.000 συνολικά άντρες κατάρχονταν από την Νότια Ελλάδα. Οι υπόλοιποι,.... ήταν Ηπειρώτες, Θεσσαλοί, Μακεδόνας, Θρακιώτες, Μικρασιάτες»¹³⁹.

Στο τέλος της κύριας περιόδου του Αγώνα (1821-1829) στην περιοχή της ανατολικής Θράκης, στην Αδριανούπολη, υπογράφηκε το τέλος της επιφανούς πολεμικής περιόδου (1821-1829) με τη συνθήκη της Αδριανούπολης (11/9/1829). Με τη συνθήκη αυτή η οθωμανική αυτοκρατορία αναγκάστηκε να δεχθεί την πρώτη δημιουργία του ελληνικού κράτους¹⁴⁰, ενώ συγχρόνως επιβεβαιώθηκε η νίκη των Ρώσων στον πόλεμο του 1828, η αυτονομία των Σέρβων, και θεμελιώθηκαν οι αρχές της ελευθερίας για τους Ρουμάνους¹⁴¹. Η συνθήκη της Αδριανούπολης θεωρείται σημαντική, επειδή σύμφωνα με το άρθρο δέκα η Τουρκία αναγκάστηκε να αποδεχθεί τη συνθήκη του

136. Απομνημονεύματα Αγωνιστών του εικοσιένα, ό.π., τ. 10, 24-26.

137. Ν.Κ. Κασμούλης, Απομνημονεύματα της επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833, εισαγωγή - σχόλια Γ. Βλαχογιάννης, τ. Β', Αθήνα 1970, 346.

138. Α. Βακαλόπουλος, τ. Ζ', ό.π., 645 και Δ. Καμπούρογλου, «Φάλαγξ ΘεσσαλοΜακεδονοΘρακών κατά την επανάστασιν», 396-399: Θρακικά, 16/1941.

139. Κ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του βόρειου ελληνισμού, Θράκη, Θεσσαλονίκη 1993, 119.

140. βλ. Α. Γερμίδης, Αδριανούπολις, η ζωή και η ιστορία της διά μέσου των αιώνων, Θεσσαλονίκη 1966, 31.

141. βλ. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία του νέου ελληνισμού, η μεγάλη επανάσταση 1821-1829, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1988, 498-502.

Λονδίνου (6/7/1827) και το Πρωτόκολλο (10/22/3/1829) που αποτελούσαν το πρώτο «διεθνές συμβόλαιο της ανεξαρτησίας της Ελλάδας»¹⁴². Παρά το γεγονός ότι η υπογραφή της συνθήκης έγινε στη θρακική γη, τα σύνορα του νεοελληνικού κράτους δεν περιλάμβαναν τη μείζονα Θράκη αλλά έφταναν πολύ νότια, στη γραμμή του Παγασητικού - Αμβρακικού¹⁴³.

Ωστόσο, παρά το ελάχιστο των γεωγραφικών ορίων που πρόβλεπε η Συνθήκη, η διπλωματική σημασία της ήταν μεγάλη διότι προωθήθηκαν οι διπλωματικές κινήσεις για την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου (1830) και της Συνθήκης του Μαΐου (1832)¹⁴⁴ με τα οποία επρόκειτο να εδραιωθεί η θέση της Ελλάδας στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή.

Ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή της Συνθήκης στο σύγχρονο τουρκικό ιστορικό σχολικό εγχειρίδιο, επειδή παρουσιάζεται ως λάθος του σουλτάνου και των αξιωματούχων του, οι οποίοι «πάνω στην ταραχή και τον πανικό τους υπέγραψαν τη Συνθήκη της Αδριανουπόλεως», ενώ δεν αναφέρονται οι επόμενες συνθήκες με αποτέλεσμα η Ελλάδα να παρουσιάζεται «ως νεοϊδρυθέν βασίλειο με τη συνθήκη της Αδριανουπόλεως και τα σύνορα περίπου το 1832»¹⁴⁵. Ειδικό χαρακτηριστικό για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος αποτελεί ότι στο τέλος του Αγώνα (1829) και με τη Συνθήκη της Αδριανούπολης, μόνο ένα τμήμα του ελληνισμού, περίπου 750.000 ελευθερώθηκαν, ενώ η πλειοψηφία των 2.000.000 παρέμεναν υπόδουλοι. Παρά τη θρακική συμμετοχή στον Αγώνα όπως επίσης και άλλων επαρχιών, η τυπική συγκρότηση του νεοελ-

142. βλ. Α. Γεωμίδης, ό.π.

143. βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1993, 135.

144. Ν. Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 234.

145. βλ. Θ. Κατσουλάκος - Κ. Τσαντίσης, *Προβλήματα ιστοριογραφίας στα σχολικά εγχειρίδια των βαλκανικών κρατών, επανάσταση του εικοσιένα, βαλκανικοί πόλεμοι*, Αθήνα 1994, 56 και 59.

ληνικού κράτους δεν ταυτίζεται με την πανελλήνια πολιτική και εθνική ανεξαρτησία, γεγονός που έχει καταγραφεί στη μνήμη και στην ιστορική συνείδηση και ψυχολογία των Θρακών¹⁴⁶.

146. Σ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος 1821-1909, οδηγοί αρχαικών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1988, 112-113.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ι. Ερευνητικά δεδομένα και εκπαιδευτική πραγματικότητα

Οι εικαστικές μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν και ταξινομήθηκαν στην παρούσα μελέτη, χρησιμοποιήθηκαν ως έμμεσες-δευτερογενείς ιστορικές πηγές, οι οποίες επιβεβαιώνουν και ελέγχουν τα γραπτά τεκμήρια που υπάρχουν για τη δράση των Θρακών αγωνιστών στον εθνικό αγώνα του 1821. Η ιστορική επιτόπια έρευνα σε συνάρτηση με τις συνεντεύξεις στο εργαστήριο των σύγχρονων ζωγράφων, αγιογράφων, φωτογράφων και γλυπτών στη μορφή της μη δομημένης, αλλά εντοπισμένης¹ συνέντευξης προσφέρουν το κατάλληλο ιστορικό υλικό για τη διατύπωση ερωτημάτων, τη συλλογή, την οργάνωση, την επαλήθευση και την επιλογή των δεδομένων, ώστε να οδηγηθούμε στην καταγραφή και ταξινόμηση των εικαστικών μαρτυριών.

Στην ιστορική έρευνα το εικαστικό έργο ως δευτερογενής, αλλά και ως πρωτογενής σε αρκετές περιπτώσεις ιστορική μαρτυρία, έχει

1. Β. Φίλιας (επιμ. 2000). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.

υποβληθεί σε εξωτερική και εσωτερική κριτική² και συνιστά ένα ποιοτικό και συμβολικό υλικό.

Το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός αποτελεί μία από τις πολλές θεματικές της ΠΙ, ένα κεντρικό άξονα στον οποίο εστιάζουμε την ερευνητική μεθοδολογία της ΠΙ. Το ενδιαφέρον ωστόσο του σύγχρονου ιστοριογράφου, μετά τα δεδομένα που προέκυψαν από τους θεμελιωτές της *Νέας ιστορίας*³ έχει μετατεθεί πέρα από την έρευνα και καταγραφή της ιστορικής πραγματικότητας, και στη διδακτική αξιοποίηση του ιστορικού υλικού σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα και ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όπου και εμπεδώνεται από τους διδασκόμενους το κύριο σώμα των γνώσεων.

Στη διεθνή βιβλιογραφία λίγοι ασχολούνται με το πρόβλημα αξιοποίησης των εικαστικών έργων, και ιδιαίτερα των ιστορικών έργων. Στη διδακτική της ιστορίας ωστόσο είναι γενικά αποδεκτή η συνεισφορά της τέχνης και της εικόνας στη διδακτική του μαθήματος. Είναι κοινή επίσης η διαπίστωση ότι τόσο στα διδακτικά ιστορικά εγχειρίδια όσο και κατά τη διδακτική πράξη η εικόνα αξιοποιείται σε περιορισμένο βαθμό και κατ' επέκταση και η φωτογράφιση του εικαστικού υλικού, το οποίο αντιμετωπίζεται περισσότερο ως διακοσμητικό υλικό ή παρουσιάζεται αυτόνομα ως ιστορία της τέχνης και του πολιτισμού. Ωστόσο οι εικόνες και τα εικαστικά σημεία των σχολικών εγχειριδίων εμπεριέχουν όπως και το κείμενο αυτοστερεότυπα και ετεροστερεότυπα στο πεδίο της εθνικής ιστορίας⁴. Τα πορίσματα των ερευνών για την έκταση και την εξέλιξη

2. L. Cohen, L. Manion (2000). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Μετ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 85-87.

3. βλ. P.J. Rogers, *The new history, theory into practice, (the historical association No 44)*, London 1984.

4. βλ. Γ. Βρεττός, *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1994, 7 κ.ε. Κ. Μπονίδης, Φ. Αντωνίου, Οθ. Μπουραντάς (2002). Ο εθνικός εαυτός και ο εθνικός άλλος στην εικονογράφηση των ελληνικών και τουρκικών σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος: *Μακεδόν* 10, 77-92.

του «εικονικού αναλφαβητισμού» βεβαιώνουν την έλλειψη ειδικών ικανοτήτων αποκωδικοποίησης, που απαιτούνται για την ανάγνωση της εικόνας από τους διδασκόμενους σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα⁵. Ωστόσο, η σημασία της αξιοποίησης των εικαστικών έργων, της μη γλωσσικής - εικαστικής μαρτυρίας στη διδακτική πράξη γενικότερα, θεωρείται αυτονόητη στο χώρο της παιδαγωγικής και σε αρκετές περιπτώσεις ταυτίζεται σχεδόν με την αρχή της εποπτικότητας της διδασκαλίας⁶.

Το ερευνητικό συμπέρασμα για την εποικοδομητική λειτουργία της εικόνας στη διδακτική γνωστικών αντικειμένων που απαιτούν μνημονική ανάπλαση⁷, αποτελεί σημαντικό έρεισμα για την αξιοποίησή της στο μάθημα της ιστορίας⁸. Στη σύγχρονη γενική και ειδική διδακτική ο ρόλος της εικόνας είναι καθοριστικός κυρίως όταν αυτή επαναλαμβάνει, με το διαφορετικό κώδικα της, το γραπτό κείμενο και παράλληλα το συμπληρώνει με επιπρόσθετα στοιχεία. Στο χώρο της διδακτικής, οι εικόνες που συνοδεύουν ένα κείμενο, ασκούν επίσης γνωστικές λειτουργίες και, ανάλογα με το βαθμό εποπτικότητας, συγκεκριμενοποιούν κάθε φορά το διδακτικό θέμα. Παρόμοιο ρόλο μπορεί να έχει η ιστορική εικόνα, η οποία επίσης προσφέρει ένα πλαίσιο αναφοράς στην ιστορική αφήγηση και λειτουργεί έτσι ως «*advanced organizer*» ή στην καλύτερη περίπτωση συνιστά «*στήριγμα απομνημόνευσης*» για το διδασκόμενο⁹.

5. Α.Γ. Καψάλης, Δ.Φ. Χαραλάμπους, *Σχολικά εγχειρίδια - θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Θεσσαλονίκη 1993, 110.

6. ό.π. 111: η χρήση της εικόνας ως επικοινωνικού μέσου επεξεργασίας και κατανόησης ενός κειμένου θεωρείται απαραίτητη από την εποχή του J. A. Comenius (1592-1670). Βλ. επίσης: Κ. Δ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, Αθήνα 1972, 385-386. Για τη μεγάλη σημασία που αποδόθηκε στην αρχή της εποπτείας από παιδαγωγούς και ψυχολόγους, βλ. Ν. Ι. Κανάκης, *Διδασκαλία και μάθηση με σύγχρονα μέσα επικοινωνίας*, Αθήνα 1989.

7. Α. Γ. Καψάλης, ό.π., 112.

8. Ε. Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, Θεσσαλονίκη 1994, 68.

9. Α. Γ. Καψάλης, ό.π., 115-117.

Σ' αυτό το σημείο είναι σκόπιμο να υπογραμμιστεί η διαφοροποιημένη προσέγγιση του εικαστικού υλικού και κατ' ακολουθία και του ιστορικού - εικαστικού υλικού από έναν *ιστορικό της τέχνης*, από έναν *ιστορικό* και από έναν *διδάσκοντα της ιστορίας, γενικής ή τοπικής*¹⁰. Οι ιστορικοί της τέχνης στοχεύουν στην ανάλυση των έργων τέχνης, ως καλλιτεχνημάτων κυρίως, ενώ οι ιστορικοί ενδιαφέρονται για την ανάλυση της ιστορικής πραγματικότητας την οποία εκφράζουν ή/και αναπαρασταίνουν τα έργα τέχνης. Από την πλευρά τους οι διδάσκοντες της ιστορίας αναζητούν τη διαλεκτική σχέση των δύο προηγούμενων προσεγγίσεων. Για τους ιστορικούς το εικαστικό υλικό δεν συνιστά καθαυτό ερευνητικό αντικείμενο, αλλά ένα *instrumentum* για την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Ειδικότερα το ιστορικό εικαστικό υλικό αντιμετωπίζεται ως είδος άμεσης ή έμμεσης ιστορικής μαρτυρίας, ανάλογα με τη χρονική απόσταση του έργου από το ιστορικό γεγονός ή το πρόσωπο που αναπαρασταίνεται, καθώς επίσης και από την τεχνοτροπία που ακολουθείται, ώστε να είναι αναγνωρίσιμο το συγκεκριμένο γεγονός ή πρόσωπο.

Οι απόψεις παιδαγωγών και διδασκόντων συγκλίνουν προς την αξιοποίηση των εικαστικών μαρτυριών με τη διπλή τους υπόσταση, ως έργων τέχνης και ως ιστορικών πηγών. Κατά τη διδακτική πράξη, η γενική σκοποθεσία και η ειδική στοχοθεσία του μαθήματος της ιστορίας προσανατολίζουν το διδάσκοντα προς την κατανόηση και τη βίωση των ιστορικών γεγονότων¹¹. Για το λόγο αυτό απαραίτητη θεωρείται η ομαδοποίηση συγκεκριμένων ιστορικών έργων τέχνης και η άμεση συνάρτησή τους με τα ιστορικά πρόσωπα, τις ομάδες και τις ιστορικές πράξεις. Μ' αυτόν τον τρόπο δίνεται έμφαση στη χρήση των έργων ως ιστορικών μαρτυριών, ως μέσων για

10. Γ. Δάλκος, «Τα κεφάλαια Τέχνης στο μάθημα της ιστορίας: μια προσέγγιση από την οπτική γωνία του δασκάλου της ιστορίας», 80-91: *Νέα Παιδεία*, 78/1996, 81 και 85.

11. Βλ. Γ. Δάλκος, ό.π. και Ε. Αβδελά, ό.π., 62.

τη βίωση των ιστορικών αντικειμένων και για την ταύτισή τους μ' αυτά. Επιτυγχάνεται έτσι η προσέγγιση των εικαστικών έργων ως αντικειμένων ιστορικής ανάλυσης και δευτερευόντως ως αισθητικών αντικειμένων¹².

Η ιστορική θεματική των έργων τέχνης συμπληρώνει τα γραπτά τεκμήρια και αισθητοποιεί την αφηγηματική, παραδοσιακή διδακτική διαδικασία, διότι σύμφωνα με τα δεδομένα ψυχολογικών ερευνών, η όραση κατά τη διαδικασία της μάθησης καλύπτει το 83% της συνολικής γνωστικής πρόσληψης. Η περιορισμένη ή/και λαθεμένη αξιοποίηση της εικόνας, ιδιαίτερα στα μαθήματα των ανθρωπιστικών επιστημών, τα οποία εξαρτώνται άμεσα από τη δασκαλοκεντρική, γλωσσική αφήγηση, συνεπάγεται μοιραία την ελλιπή αφομοίωση του γνωστικού υλικού¹³.

Το κύριο ερώτημα που γεννάται από την αξιοποίηση της ιστορικής ζωγραφικής και γλυπτικής αφορά ουσιαστικά στην αξιοποίησή τους ως ιστορικών πηγών και παράλληλα στην εκμετάλλευση των οπτικών-σημειωτικών δυνατοτήτων τους. Όπως εμπεριστατωμένα υποστηρίζει ο Γ. Βρεττός *«το ιστορικό θέμα και οι δυνατότητες εικαστικής του απόδοσης είναι αλληλένδετα και αχώριστα»* έτσι, ώστε η ερμηνευτική προσέγγιση του εικαστικού υλικού στα πλαίσια της ιστορίας να συνιστά ένα εποπτικό μέσο και όχι αυτοσκοπό, ενώ η γνώση και η χρήση του αισθητικού κώδικα να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για το διδάσκοντα και το διδασκόμενο σε πρωτογενές επίπεδο¹⁴. Η ομαδοποίηση των έργων με κριτήριο μια συγκεκριμένη ιστορική θεματική, συμβάλλει στην ά-

12. Γ. Δάλκος, *ό.π.*, 87.

13. Α. Αντωνιάδης, *Η διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1995, 64 και Γ. Βρεττός, *Σχεδιασμός και αξιολόγηση αναλυτικού προγράμματος ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1987, 42: *με κριτήριο τόσο τη διατήρηση των οπτικών παραστάσεων περισσότερο χρόνο στη μνήμη όσο και στην αμεσότερη αντίληψη των γεγονότων υπερτερεί η εικόνα σε σύγκριση με τη γραπτή πηγή.*

14. Γ. Βρεττός, *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα*, *ό.π.*, 43.

μεση κατανόηση και εμπέδωση του εικαστικού και του γραπτού υλικού και περιορίζει τον κίνδυνο της υποκειμενικής προσέγγισης των ιστορικών πηγών, ενώ η παρουσίαση των ιστορικών έργων στη συνολική διαδικασία της ιστορικής αφήγησης αποτελεί ιδιαίτερο θέμα έρευνας για τους παιδαγωγούς¹⁵.

Η αισθητοποίηση της ιστορικής δράσης μέσω των εικαστικών μαρτυριών υπάγεται στην ευρύτερη λειτουργία των εποπτικών μέσων διδασκαλίας (ΕΜΔ), τα οποία θεωρούνται απαραίτητα για να επιτευχθεί μια εποπτεία ανάλογη με την *καθολικότητα* της ιστορίας. Η διαδικασία της παρουσίασης των έργων με τη μορφή διαφανειών (slides) έχει αντικαταστήσει κατά το πλείστον σήμερα την επίδειξη αδιαφανών εικόνων και συμπορεύεται με τον κύριο ρόλο της μουσειακής αγωγής, όσον αφορά στη διδακτική της ιστορίας¹⁶. Η προβολή της ιστορικής εικόνας μέσω των διαφανειών, πέρα από το στατικό διδακτικό εγχειρίδιο, επιτρέπει τη συλλογική, ταυτόχρονη επεξεργασία του εικονιστικού υλικού και έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμη για τα μαθήματα, στα οποία καθοριστικό ρόλο ασκεί ο περιγραφικός τομέας, όπως είναι η γεωγραφία και η ιστορία¹⁷. Πειραματικά προγράμματα ιστορικής διδασκαλίας σε ομάδες

15. Οι ομαδοποιήσεις των έργων μπορούν να γίνουν και με διαφορετικά κριτήρια: βλ. Α.Π. Παπανδρέου, *Μεθοδολογία της διδασκαλίας*, Λευκωσία 1993, 199. Για την παρουσίαση των έργων τέχνης κατά τη διδακτική πράξη: βλ. Γ. Δάλλκος, *ό.π.*, 87 και Α. Γ. Καψάλης, *ό.π.*, 115-117.

16. Β. Ασημομύτης, «Τα εποπτικά μέσα στη διδασκαλία της ιστορίας», 66-77: *Σεμινάριο*, 3/1984, 69-70 και Μ. Βαϊνά, θεωρητικό πλαίσιο της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα, Αθήνα 1997, 147 και 152-153. Α. Ανδρέου (1996), *ό.π.*

17. Για την αξιοποίηση των διαφανειών στη διδακτική βλ.: Α. Αλμπέρτι, *Θέματα διδακτικής, Λεξικό βασικών όρων σύγχρονης διδακτικής*, μετ. Μ. Κονδύλη, Αθήνα 1986, 126-127. Για τη μουσειακή αγωγή και το ρόλο της στη διδακτική της ιστορίας, βλ. Χ. Μαυροπούλου-Γσιούμη, *Μουσειακή εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 1991 (πανεπιστημιακές παραδόσεις), 22-26 και για ευρύτερη βιβλιογραφία βλ. περιοδικό *Αρχαιολογία*, τεύχη 1981-1990. Α. Ανδρέου,

μαθητών 10-13 χρόνων έχουν τεκμηριώσει την ανάγκη χρήσης των διαφανειών, διότι έτσι επικεντρώνεται το ενδιαφέρον των διδασκομένων και επιπλέον αναπτύσσεται η ικανότητα μεταφοράς των οπτικών συμβόλων στον προφορικό και στο γραπτό ιστορικό λόγο¹⁸. Με αυτόν τον τρόπο η μορφωτική αξία των εικαστικών έργων διευρύνεται, παράλληλα με την επιτόπια παρατήρηση ιστορικών μνημείων, καθώς και με την επίσκεψη ιστορικών μουσείων, δραστηριότητες που αποτελούν οργανική προέκταση της διδασκαλίας και τεκμηριώνουν τη βιωματική διδακτική πράξη¹⁹.

Η μετάδοση της ιστορικής γνώσης μέσω της εικονογραφίας, όπως την ορίζει ο E. Panofsky, ως *αναγνώριση και ανάγνωση ιστοριών και αλληγοριών στα έργα τέχνης*²⁰ συμβάλλει ουσιαστικά στην αξιοποίηση τους ως ΕΜΔ. Σύμφωνα με την κατάταξη του E. Dale για τα ΕΜΔ, η εικόνα εντάσσεται στα πραγματικά αντικείμενα, τα οποία προκαλούν την ενεργητική συμμετοχή των διδασκομένων και ελαχιστοποιούν την αοριστία των ιστορικών εννοιών²¹. Η βιωματική εμπειρία της ιστορικής αφήγησης εδραιώνεται με την ανάγνωση της ιστορικής εικόνας, την οποία ο ιστορικός και ο διδάσκων προσεγγίζουν ακολουθώντας μεθοδολογίες που προτείνουν οι ιστορικοί της Τέχνης. Η εικονολογική μέθοδος του Panofsky μπορεί να αξιοποιηθεί στο μάθημα της ιστορίας, διότι προσεγγίζει τα έργα τέχνης στο θεματικό τους επίπεδο. Η εικονογραφία με τη στενότερη σημασία που της αποδίδει ο Panofsky, προσβλέπει στην α-

Μουσείο, Ιστορία και Σχολείο, ό.π.

18. A.K. Dickinson & P. J.Rogers, *Learning history*, London 1984, 157-165.

19. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική, ό.π.*, και Β. Ασημομύτης, *ό.π.*, 70: υποσημείωση 10.

20. βλ. E. Panofsky, *Μελέτες εικονολογίας, ουμανιστικά θέματα στην τέχνη της Αναγέννησης*, μετ. Α. Παππάς, Αθήνα 1991, 26.

21. Ν. Παπασταματίου, «Διδασκαλία και σλάνιτς», 99-114: *Λόγος και Πράξη* 40/1990, 100: ο E. Dale ταξινομεί σ' ένα σχηματικό κώνο εμπειριών τα ΕΜΔ τοποθετώντας στη βάση τα πραγματικά αντικείμενα τα οποία περιλαμβάνουν τις άμεσες και έμμεσες εμπειρίες των διδασκομένων.

να γνώριση και ανάγνωση των ιστοριών, η οποία επιτυγχάνεται σε τρία στάδια: στην προεικονογραφική περιγραφή των εξωτερικών ιδιοτήτων ενός έργου, στην εικονογραφική ανάλυση, που ταυτίζει το θέμα και τον εικονογραφικό τύπο του έργου, και τέλος στην εικονογραφική σύνθεση που αντιστοιχεί στην ερμηνεία των συμβολικών αξιών²².

Από την ελληνική βιβλιογραφία και τον γενικότερο προβληματισμό στο ίδιο θέμα ενδιαφέρουσες είναι οι προτάσεις του Φ. Κ. Βώρου και του Γ. Ε. Βρεττού, διότι προσφέρουν μια επιστημονική μέθοδο ανάλυσης των έργων στα πλαίσια της ιστορίας. Ο Φ. Βώρος στη μεθοδολογική του πρόταση δίνει βαρύτητα στην οπτική του διδάσκοντα της ιστορίας και προσεγγίζει το εικαστικό υλικό κυρίως ως ιστορικό τεκμήριο. Από την πλευρά του ο Γ. Βρεττός στοχεύει στην ιστορική ερμηνεία και στην αισθητική προσέγγιση των εικαστικών μαρτυριών²³.

Το συγκεκριμένο, ομαδοποιημένο εικαστικό υλικό, που αντιστοιχεί κάθε φορά στην ιστορική θεματική που παρουσιάζεται, αξιοποιείται κατά το μέγιστον ως μέσο αισθητοποίησης, όταν εντάσσεται στην σκοποθεσία και στην ειδική στοχοθεσία του μαθήματος και όχι στο μάθημα της ιστορίας της τέχνης ή του πολιτισμού, όπου ακολουθούνται διαφορετικά μεθοδολογικά σχήματα και δίνεται βαρύτητα στην τεχνοτροπία του καλλιτέχνη, στην προέλευση του έργου, στα εκφραστικά μέσα και στα κοινωνικά δεδομένα της καλλιτεχνικής παραγωγής²⁴.

22. βλ. Ε. Panofsky, ό.π., 28-29 και Γ. Ρηγόπουλος, «Η διδασκαλία των εικαστικών έργων στα πλαίσια του μαθήματος της ιστορίας του γυμνασίου και του λυκείου» 158-178: *Σεμινάριο* 9/1988, 163-165.

23. Φ. Κ. Βώρος, «Η ανάγνωση της εικόνας στη διαδικασία της διδασκαλίας της ιστορίας», 105-111: *Τα Εκπαιδευτικά* 18-19/1990 και Φ. Κ. Βώρος (1993). *Η διδασκαλία της ιστορίας με αξιοποίηση της εικόνας*. Αθήνα: Παπαδήμας. Γ. Βρεττός, *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα*, ό.π.

24. Για τους γενικούς σκοπούς και τους ειδικούς στόχους του μαθήματος της ιστορίας. βλ. Γ. Βρεττός, *Σχεδιασμός και αξιολόγηση*, ό.π., 17-29.

Η διάκριση των έργων σε σύγχρονες και υστερόχρονες με τα ιστορικά δρώμενα μαρτυρίες και η πολύπλευρη εικαστική παρουσίαση του ίδιου ιστορικού γεγονότος ή προσώπου, συνιστούν αναγκαία προϋπόθεση για να αποφευχθεί η παραποίηση ή αποσιώπηση της ιστορικής πραγματικότητας. Τα σύγχρονα με την ιστορική πραγματικότητα έργα συγκροτούν υλικό αναγνώρισης και επαλήθευσης, διότι σύμφωνα με τη διεύρυνση των αντιλήψεων για τις ιστορικές πηγές, η αντικειμενικότητα στην ιστοριογραφία δεν ολοκληρώνεται μόνο με την αξιοποίηση και ταύτιση των γραπτών πηγών²⁵. Αντίθετα, τα υστερόχρονα έργα λειτουργούν κυρίως ως συγκινησιακό μέσο αισθητοποίησης κατά τη διδακτική διαδικασία²⁶ και ως τεκμήριο της ιστορικής επιλογής και μνήμης που εκφράζει η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα. Η παρουσίαση των υστερόχρονων εικαστικών μαρτυριών από την οπτική της ιστορικής θεματικής τους ενδεχομένως μπορεί να συμβάλει στην ανάλυση δύσκολων ιστορικών εννοιών και στην εμπέδωση, αντίστοιχης ιστορικής συμπεριφοράς και στάσης. Παρά το γεγονός ότι τελευταία παρατηρείται συρρίκνωση της ιστορικής τεχνοτροπίας στο χώρο των εικαστικών τεχνών, εφόσον η θεματολογία των ζωγράφων και γλυπτών έχει στην ουσία υποκαταστασθεί από την τεχνική της φωτογραφίας και της κάμερας, υπάρχουν ακόμη σε τοπικό και εθνικό επίπεδο εξαιρέσεις, σύγχρονοι καλλιτέχνες, οι οποίοι πραγματεύονται ιστορικά θέματα. Η *Guernica* του Picasso αποτελεί το γνωστότερο παράδειγμα σύγχρονης ιστορικής ζωγραφικής (σε μικρή απόσταση από το ιστορικό γεγονός, το έργο έγινε το 1937 και η καταστροφή που αναπαριστά το 1936), το οποίο συνιστά απαραίτητο εποπτικό υλικό και πηγή ιστορικής γνώσης για ένα σύγχρονο «αντιπολεμικό» μάθημα ιστορίας με τοπικό, εθνικό, ή παγκόσμιο, ι-

25. Α. Μπαγιόνας, «Κριτήρια αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώσης», σσ. 22-39: *Σεμινάριο*, 9/1988, 28.

26. Φ. Βώρος, «Το συγκινησιακό στοιχείο στη διδασκαλία της ιστορίας», 197-208: *Τα Εκπαιδευτικά*, 31-32/1993.

στορικό περιεχόμενο²⁷. Για τη σύγχρονη ιστορία του θρακικού ελληνισμού αντίστοιχο θεματικό παράδειγμα αποτελούν τα έργα του Μητράκα, ενώ για την εθνική ιστορία τα έργα του Θεόφιλου, του Εγγονόπουλου και σύγχρονων γλυπτών μπορούν να αξιοποιηθούν ανάλογα²⁸.

Σημαντική επίσης παράμετρο στη διδακτική αξιοποίηση της ιστορικής εικόνας αποτελεί η πολυδιάστατη εικονογράφηση ιστορικών θεμάτων, διότι η προβολή αποσπασματικά επιλεγμένων έργων από τους διδάσκοντες αποκλείει την πολύπλευρη ερμηνευτική διάσταση των ιστορικών γεγονότων. Το παράδειγμα που αντλούμε από την νεοελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, στην οποία μέχρι και το 1970-80 κυριαρχούσε η εικονογραφική καταγραφή του 1821 με αντιπροσωπευτικά έργα Ευρωπαίων καλλιτεχνών και ιδιαίτερα του Γερμανού P. Hess, βεβαιώνει τους κινδύνους που ενέχει η αξιοποίηση του ιστορικού εικαστικού υλικού. Όπως συμβαίνει και με την επιλογή της ιστορικής ύλης σε εθνικό, παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο η εκπαιδευτική πολιτική κάθε χώρας διαμορφώνει την επίσημη ιστορία, η οποία ταυτίζεται συνήθως με την εθνική ιστορία και την αντίστοιχη σκοποθεσία και στοχοθεσία του μαθήματος²⁹. Παρόμοια η επιλογή της ιστορικής εικόνας μπορεί να ακολουθεί προκαθορισμένους ιδεολογικοπολιτικούς και κοινωνικούς προσανατολισμούς, εφόσον θεωρείται δεδομένη η παιδαγωγική αξία της εικονογράφησης από το πρώτο αναγνωστικό εγχειρίδιο των

27. βλ. Τ. Α. Γουόκερ, *Η τέχνη την εποχή των μαζικών μέσων ενημέρωσης*, μετ. Χ. Πατσός, Αθήνα 1987, 53-54 και Γ. Βρεττός, *Η εικόνα*, ό.π., 92-100.

28. βλ. Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Αθήνα 1993³, 134 κ.ε. Στην ίδια προοπτική μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν τα σύγχρονα έργα των γλυπτών Σπητέρη - Βεροπούλου Ι., και Ευθυμιάδη - Μενεγάκη Φ. για τη «Νίκη της Σαμοθράκης»: βλ. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες Γλύπτες*, τ. Ε', Αθήνα 1981, 321, 434 και 457 - 458.

29. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Η σχολική ιστορία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1975-1995)*, η μεταπολιτευτική εκδοχή του σισύφειου μύθου, Θεσσαλονίκη 1997, 15-16.

παιδιών³⁰.

Παρά τις αισθητικές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν ένα ιστορικό έργο τέχνης³¹ η εποπτική λειτουργία του ανάγεται στη γενική διδακτική και αξιοποίηση της εικόνας, καθώς και στην ειδική διδακτική του μαθήματος της ιστορίας. Σύμφωνα με τις αρχές της γενικής διδακτικής οι εικόνες συνιστούν «*άριστα μέσα κωδικοποίησης της επιδιωκόμενης μάθησης*»³² και στα πλαίσια της ειδικής διδακτικής της ιστορίας συμβάλλουν στην ολοκλήρωση των βασικών στόχων του μαθήματος. Με βάση την ταξινόμηση των στόχων του H.D.Schmid η εποπτικοποίηση των ιστορικών δρώμενων και των ιστορικών εννοιών μέσω της ιστορικής εικόνας προσβλέπει στην καλλιέργεια ικανοτήτων και δεξιοτήτων που αφορούν στην επεξεργασία του ιστορικού υλικού και στην εφαρμογή και κατανόηση των ιστορικών μεθόδων³³.

Στα πλαίσια της ιστορικής αφήγησης, οι εικαστικές μαρτυρίες προκαλούν το ενδιαφέρον των διδασκόμενων και διευκολύνουν τους μηχανισμούς της μνήμης τόσο κατά τη διάρκεια της διδακτικής πράξης, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και κατά τη διαδικασία της ανάκτησης του γνωστικού αντικειμένου, διότι, σύμφωνα με ψυχο-

30. Η εικονογράφηση των τουρκικών αναγνωστικών όπως προκύπτει από εμπειριστατωμένη έρευνα περιλαμβάνει 365 εικαστικά στοιχεία, τα οποία αποκαλύπτουν τους βασικούς ιδεολογικούς άξονες των αναγνωστικών στην τουρκική δημοτική εκπαίδευση: βλ. Μ. Ευαγγέλου - Χαραλάμπους, «Η εικόνα των Ελλήνων στα τουρκικά αναγνωστικά της δημοτικής εκπαίδευσης», 143-160: Πρακτικά Ημερίδας. Σχολικά εγχειρίδια βαλκανικών χωρών, Θεσσαλονίκη 1995. Βλ. επίσης το Αφιέρωμα «Σχολικά βιβλία και διαπολιτισμική εκπαίδευση»: *Μακεδόν*, 10, 2002, 3-111.

31. βλ. W. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, εισαγωγή-μετάφραση Β. Αποστολίδου, Αθήνα 1994, 25-61 και 86-136.

32. Ν. Παπασταματίου, ό.π., 101.

33. Γ. Βρεττός, *Σχεδιασμός και αξιολόγηση*, ό.π., 26-29. Η ταξινόμηση του Schmid περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες στόχων: γνωστικού, κατανόησης, επεξεργασίας ιστορικού υλικού και συμπεριφορές.

παιδαγωγικές έρευνες, η αφομοίωση της γνώσης μετά τρεις ημέρες προσεγγίζει το 65% της συνολικής αφομοίωσης, όταν έχει προηγηθεί σύμμετρη αφήγηση και προβολή εικόνων³⁴. Τα πορίσματα ερευνών από το χώρο της ψυχολογίας της όρασης και της σημειωτικής της εικόνας αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή χρήση της ιστορικής εικόνας. Για το λόγο αυτό η συνεργασία με τους αντίστοιχους ερευνητές και διδάσκοντες θεωρείται αναγκαία για τον ιστοριογράφο και το διδάσκοντα³⁵. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουν τον ιστορικό τα δεδομένα των ψυχοπαιδαγωγικών ερευνών, σύμφωνα με τα οποία, βασικές παράμετροι για τη διδακτική της ιστορίας είναι τα ψυχολογικά και νοητικά στάδια των διδασκομένων σε συνάρτηση με τη μέθοδο διδασκαλίας των διδασκόντων. Μετά τη θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Piaget, η οποία παραμένει βασική αφετηρία για την κατανόηση των αντιληπτικών δυσκολιών που ενέχει το μάθημα της ιστορίας, οι σύγχρονες έρευνες προτείνουν αντίστοιχες μεθόδους διδασκαλίας για κάθε ηλικιακή και νοητική φάση και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην επιλογή της ιστορικής ύλης, στο εποπτικό υλικό που αντιστοιχεί σ' αυτήν και γενικότερα στο μαθησιακό περιβάλλον το οποίο ενεργοποιεί το ενδιαφέρον των μικρών μαθητών³⁶.

34. N. Παπασταματίου, ό.π., 102-103.

35. J. Berger, *Ways of seeing*, London 1972. M. C. Wittrock (editor), *Handbook of research on teaching*, London 1968³, 464-478. V.H. Minor, *Art history's*, N.York 1994, 175.

36. Β. Ι. Χαραλαμποπούλου, *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης, ειδικά και κατά μάθημα*, Αθήνα 1984. Ζ. Πιαζέ, *Ψυχολογία της νοημοσύνης*, μετάφραση Ε. Βέλτσου, Αθήνα 1986. Χ. Μπαμπούνης, «Νοητικές, ψυχολογικές και άλλες προϋποθέσεις για την αφομοίωση της ιστορικής ύλης από τους μαθητές», 68-79: *Σεμινάριο*, 9/1988. W. H. Burston, C.W. Green, E.J. Nicholas, A.K. Dickinson, D. Thompson (Editorial Board), *Handbook for history teachers*, London 1972², 18-39. D. Gunning, *The teaching of history* 1978, 11-15 και Γ. Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες, Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1998, 301-

Συγκεκριμένα, οι απόψεις του Bruner για το σπειροειδές *Curriculum* αμφισβητούν την κατά στάδια γνωστική διαδικασία και δίνουν έμφαση στη δομή του γνωστικού αντικείμενου, η οποία μπορεί να αναλυθεί σε κεντρικές έννοιες και στη συνέχεια με την κατάλληλη μέθοδο να μεταδοθεί στους διδασκόμενους. Σε συνάρτηση με το μοντέλο διδασκαλίας που προτείνει η ομάδα Bloom και τη βαρύτητα που δίνεται στην απόκτηση δεξιοτήτων και στάσεων συμπεριφοράς από τη διδακτική πράξη, η θεματική και η μεθοδολογία της ΤΙ, σε συνδυασμό με την εικονογράφηση της μπορούν να αποτελέσουν γνωστικό αντικείμενο από την πρώτη σχολική ηλικία και στη συνέχεια να διευρύνουν το ιστορικό υλικό σε συνεχή αλληλεξάρτηση με την εθνική και παγκόσμια ιστορία³⁷.

Είναι καθολική σχεδόν η διαπίστωση ως προς την ιδιαιτερότητα της ιστορικής γνώσης όσον αφορά την αφομοίωσή της στις μικρές³⁸ ηλικίες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Για το λόγο αυτό, η σύγχρονη ιστοριογραφική και παιδαγωγική έρευνα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σ' αυτές τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Η δυσκολία που παρατηρείται στην αντιληπτική ικανότητα της προσχολικής αγωγής οφείλεται κυρίως στη βραδύτερη κατανόηση του χρονικού προσδιορισμού, ο οποίος παραμένει ασαφής μέχρι την ηλικία των 10 χρόνων περίπου, καθώς επίσης και στην απουσία του ιστορικού λεξιλογίου³⁹.

305.

Εκτός από την ηλικία, το φύλο συνιστά επίσης παράμετρο για τη δόμηση των σχέσεων εξουσίας και την ικανότητα των συμβολικών αναπαραστάσεων. Τα παιδιά δεν μετέχουν με τον ίδιο τρόπο στην πρόσληψη των ιστορικών γνώσεων: βλ. Α. Βιδάλη (2000). *Νεοτερικότητα, Αγωγή και Προσχολική ηλικία*. Αθήνα: Καστανιώτης, 67-71.

37. Ε. Αβδελά, ό.π., 133-136.

38. Για την προσχολική ηλικία βλ. Κούρτη Ε. (επιμ. 2001) *Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.

39. Χ. Μπαμπούνης, ό.π., 75-76. Μ. Bloch (1994). *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*. Μτ. Κ. Γαγάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.

Η έννοια του χρόνου σε συνάρτηση με την έννοια του χώρου⁴⁰ αποτελούν βασικές ιστορικές κατηγορίες για τον προσδιορισμό των ιστορικών δρώμενων και κατ' ακολουθία για την προσέγγιση και κατανόησή τους, έτσι ώστε η διδασκαλία της ιστορίας να προσαρμόζεται κάθε φορά στην αντίστοιχη νοητική φάση του διδασκόμενου, αν και οι νεότερες ψυχοπαιδαγωγικές έρευνες προτείνουν αποδέσμευση από την ηλικιακή νοητική ανάπτυξη και αισθητοποίηση των ιστορικών εννοιών⁴¹. Η αξιοποίηση των ιστορικών εικαστικών μαρτυριών στη διδακτική της γενικής και ειδικότερα της τοπικής ιστορίας σε συνάρτηση με την ηλικιακή, νοητική εξέλιξη χωρίς να έχει δεσμευτικό χαρακτήρα για το διδάσκοντα, προσφέρει ένα πλαίσιο αναφοράς για την επιλογή της ιστορικής θεματικής και του αντίστοιχου εποπτικού υλικού. Ήδη από το 1969 σε έρευνα που διενήργησε ο M. Booth τεκμηριώθηκε η άποψη για τη θεμελιώδη συμβολή της εικονικής αναπαράστασης και συγκεκριμένα των εικαστικών ιστορικών πηγών στη δυνατότητα συγκρότησης ιστορικής σκέψης για τους μαθητές 10-13 χρόνων. Στη συνέχεια η έρευνα του P.J.Rogers έδειξε ότι «τα παιδιά είναι σε θέση να μετασχηματίζουν τις οπτικές παραστάσεις σε συμβολικές έννοιες και ιδέες». Σήμερα ψυχολόγοι και ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η μαθησιακή διαδικασία δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη βιολογική ανάπτυξη, αλλά από την ποιότητα και την ποσότητα των ερεθισμάτων που το μαθησιακό και το πολιτισμικό περιβάλλον προσφέρουν⁴².

Στην πρώτη σχολική ηλικία των 6-7 χρόνων, οι ιστορικές αφηγήσεις και οι αντίστοιχες εικονογραφήσεις τους σε αόριστο παρελθόντα χρόνο, οι οποίες προέρχονται από το χώρο των ιστορικών μύθων και θρύλων της παγκόσμιας κυρίως ιστορίας και της εθνικής

40. Κ. Δημητριάδου (2002). *Ιστορία και Γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

41. Μπαμπούνης, ό.π., 77-78 και Δ. Μαυροσκούφης, ό.π., 40 και I. Steele, *Developments in history teaching*, London 1976, 17-25.

42. βλ. Γ. Κόκκινος, 1998, ό.π., 305-308.

εν μέρει, συμβάλλουν σημαντικά στην ενεργοποίηση της ιστορικής σκέψης, παρά την ασαφή αντίληψη του χρονικού προσδιορισμού που χαρακτηρίζει το παιδί⁴³. Μετά την ηλικία των 8-12 χρόνων περίπου, η διδασκαλία μπορεί να επικεντρωθεί στο άμεσο οικογενειακό και τοπικό περιβάλλον, σε μια πρώτη προσέγγιση της οικογενειακής και τοπικής καταγωγής. Σ' αυτήν τη φάση της συγκεκριμένης σκέψης⁴⁴, οι διηγήσεις μ' ένα ηρωικό, κεντρικό πρόσωπο ή ένα αντίστοιχο ιστορικό γεγονός σε συνάρτηση με τη συλλογή και ταξινόμηση του οικογενειακού φωτογραφικού αρχείου, εξάπτουν τη φαντασία και την περιέργεια του παιδιού.

Γενικότερα, με βάση τα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα κατά την περίοδο ανάπτυξης των 8-12 χρόνων η επιλογή συγκεκριμένης ιστορικής θεματικής, η οποία παρουσιάζει μια ποικιλία κλιματολογικών, γεωγραφικών και πολιτισμικών διαφοροποιήσεων χωρίς χρονολογικό σαφή προσδιορισμό, ανταποκρίνεται στην αντιληπτική ικανότητα και στην παραστατική φαντασία των μαθητών⁴⁵. Η διδασκαλία της ΤΙ με ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη του κοινωνικού περιβάλλοντος μπορεί να αποτελέσει τον πυρήνα της ιστορικής γνώσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αργότερα, όταν η εκπαίδευση περιορίζεται σε συγκεκριμένα, γνωστικά αντικείμενα και στόχους, η ΤΙ μπορεί να ενσωματωθεί στην αρχή ή στο τέλος του curriculum⁴⁶.

43. Για τον προσδιορισμό της μυθικής ιστοριογραφίας, βλ. Α. Μπαγιόνας, *Η θεωρία της ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre*, Θεσσαλονίκη 1980, 27-31 και για την αντίληψη του χρόνου βλ. Γ. Κρασανάκης, *Ψυχολογία της νοημοσύνης*, Αθήνα 1983, 73-78 και W.H. Burston. ό.π., 18-39. Κούρτη Ε. (ε-πιμ.) 2001. *Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.

44. Ζ. Πιαζέ, *Η ψυχολογία της νοημοσύνης*. ό.π., 143 και I. Steele, ό.π., 14-19.

45. J. Dewey, *Το σχολείο που μ' αρέσει, ο δρόμος και ο αγώνας για τη μεταμόρφωση των παιδαγωγικών ιδεών*, μετ. Μ. Μιχαλόπουλου, Αθήνα 1982, 100-101.

46. R. Douch, *Local history and the teacher*, London 1967, 125.

Στο επόμενο προεφηβικό στάδιο των 12-14 χρόνων περίπου, η έννοια του χρόνου και της ταχύτητας αφομοιώνονται πολύ καλύτερα από το παιδί, το οποίο κατ' ακολουθία επεξεργάζεται λογικά τα δεδομένα του χώρου και τα ιστορικά δρώμενα σ' αυτόν. Σ' αυτήν την αναπτυξιακή φάση η παρουσίαση συγκεκριμένων παραδειγμάτων από την ΤΙ, σε αλληλεξάρτηση με αντίστοιχα θέματα από την εθνική ιστορία και τα ευρύτερα γειτονικά σύνολα, στα οποία ανήκει η χώρα - πατρίδα των παιδιών (Βαλκάνια και Ευρώπη για την Ελλάδα), συμβάλλει στην αφομοίωση της ιστορικής ύλης και στην κατανόηση της ιστορικής αιτιότητας και της αλληλεξάρτησης των γεγονότων⁴⁷.

Σ' αυτό το πεδίο των νοητικών και παιδαγωγικών προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη διδακτική και την πρόσληψη του ιστορικού γνωστικού αντικειμένου μπορεί να αξιοποιηθεί η ιστορική εικονογράφηση σε συνάρτηση με τη διδασκαλία των τοπικών ιστοριών.

Ωστόσο είναι σκόπιμο να προσδιοριστεί η έννοια της ΤΙ και το περιεχόμενο της ύλης που μπορεί να αξιοποιηθεί σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα. Ως ΤΙ (*local history*) ορίζεται το ιστορικό υλικό της «γειτονικής» περιοχής, αυτής που άμεσα γνωρίζουν και βιώνουν οι διδασκόμενοι της εκπαιδευτικής μονάδας. Η έννοια της περιοχής είναι ευμετάβλητη, εφόσον διευρύνεται ή περιορίζεται μέσα στο χρόνο όσον αφορά τα όριά της αλλά και τις ποικίλες θεματικές που κάθε φορά περιλαμβάνει⁴⁸. Βασικοί άξονες για τον προσδιορισμό τοπικών ιστορικών γεγονότων και προσώπων είναι η εγγύτητα και η συμμετοχή των γηγενών, καθώς και οι μεταβολές, βραχυπρόθε-

47. Γ. Β. Παπακωστούλα - Γιανναρά, «Η διδακτική της ιστορίας και η διδασκαλία του μαθήματος στην πράξη», 38-52: *Σεμινάριο*, 3/1984, και Γ. Κρασανάκης, ό.π., 78.

48. Χ. Σ. Ντούλας, «Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας», 142-147: *Νέα Παιδεία*, 58/1991, και R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετ. Χ. Κουλούρη, Α. Κράους, Π. Μιχαηλάρης, Μ. Τραπεξανλίδου, Ε. Φαλίδου, Αθήνα 1988, 49-53.

σμες ή μακροπρόθεσμες, που συντελούνται στην ιστορική πορεία του συγκεκριμένου τόπου⁴⁹.

Ο όρος τοπική ιστορία (*local history*) έχει καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία. Παράλληλα χρησιμοποιούνται οι όροι «*ministoria*», «*microstoria*», «*petite histoire*» και «*storia matria*» ή «*patria*»⁵⁰, οι οποίοι δίνουν έμφαση αντίστοιχα στην έννοια της περιορισμένης περιοχής, του οικείου τόπου, της καταγωγής, ερμηνείες που ενέχονται στην τοπικότητα. Παρόμοια σημασία αποδίδει στον ορισμό της ΤΙ ο Νίτσε στην τριπλή διάκριση της ιστορικής γνώσης σε «μνημειακή, αρχαιολατρική και κριτική»⁵¹. Ο Γερμανός φιλόσοφος ορίζει ως τοπική την αρχαιολατρική ιστορία, η οποία ανήκει «*σ' όποιον συντηρεί και τιμά, σ' όποιον κοιτάζει με αγάπη και πίστη προς τα πίσω, προς τα εκεί απ' όπου προέρχεται...*» και σε άλλο σημείο σχολιάζει την έννοια της συλλογικής συνείδησης που αποκτάται από τη γνώση της *matria storia* «*μ' αυτό το εμείς ατενίζει πέρα από την εφήμερη, παράξενη, ατομική ζωή και αισθάνεται να είναι ο ίδιος το πνεύμα του σπιτιού, του γένους, της πόλης*»⁵².

Η έννοια της τοπικότητας αναφέρεται στο γεωγραφικό⁵³ κυρίως προσδιορισμό και δεν αποτελεί μια στατική συνιστώσα, αλλά είναι μεταβλητή στο χρόνο επηρεάζοντας κάθε φορά τα ιστορικά γεγονότα που εξελίσσονται σ' αυτόν. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση

49. Φ. Βώρος, «Τοπική ιστορία», 33-41: *Εκπαιδευτικά*, 20/1990, 34-35. Α. Ανδρέου. (1998). «Η τοπική ιστορία ως παράγοντας κατανόησης της χρησιμότητας της ίδιας της ιστορίας. Ένα παράδειγμα»: *Μακεδόν*, 5, 3-8. Βλ. Επίσης Α. Ανδρέου (2002). «Από τη γενική στην τοπική ιστορία ή όταν ο Κώττας αντάμωσε τους L. Von Ranke και M. Bloch»: *Μακεδόν*, 9, 13-23.

50 R. Romano, ό.π., σσ. 50-51 και Μ. Βαϊνά, Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα, Αθήνα 1997, σσ. 39 - 40, σσ.73 - 75 και 93 - 95.

51. Φ. Νίτσε, *Ιστορία και ζωή*, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1993, σ. 27.

52. ό.π., σ. 35.

53. Κ. Δημητριάδου (2002), ό.π., 28-45.

αρκετές φορές οι μαθητές θεωρούν ως ΤΙ την ιστορία μιας μεγάλης πόλης και των περιχώρων. Αντίθετα, στη δευτεροβάθμια η έννοια της ΤΙ επεκτείνεται στην ιστορία μιας ολόκληρης χώρας: βασική παράμετρος όμως της ΤΙ παραμένει το τοπικό υλικό και η αξιοποίησή του με την επιτόπια παρατήρηση και έρευνα, έτσι ώστε εν μέρει τουλάχιστον να καλύπτεται η άμεση εμπειρία των μαθητών⁵⁴. Στη νεότερη ιστοριογραφία η έννοια της τοπικότητας, αποδεσμευμένη από τον αρνητικό τοπικισμό που ενέχει και χωρίς να αποτελεί αυτοσκοπό, αξιοποιείται ως ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στην εθνική και παγκόσμια αντίληψη της ιστορίας. Ιδιαίτερα μετά το 1984 δίνεται έμφαση προς την κατεύθυνση της τοπικής και παγκόσμιας προοπτικής στο μάθημα της ιστορίας με στόχο την κατανόηση της πολύπλοκης σύγχρονης πραγματικότητας, καθώς το περίγραμμα των εθνικών ιστοριών διαρκώς μεταβάλλεται είτε ενσωματώνοντας είτε αποκλείοντας πληθυσμούς και πολιτισμικές ομάδες⁵⁵.

Ερμηνεύοντας επίσης τη βασική διδακτική αρχή για την γνώση των «πλησιέστερων» που προηγείται από εκείνη των «απομακρυσμένων», η διδασκαλία της «πατριδογραφίας» και κατ' ακολουθία της ΤΙ θεωρείται αναγκαία κυρίως στις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης⁵⁶. Σ' αυτήν την περίπτωση το περιεχόμενο της ΤΙ αντιστοιχεί σε ό,τι είναι άμεσα οικείο στους διδασκόμενους, στην πρωτογενή ζώνη του περιβάλλοντος τους, το σχολείο και τη γειτονιά και αργότερα σε ό,τι συνιστά «πραγματικό ίχνος» στον ευρύτερο ιστορικό τόπο και ενεργοποιεί το ενδιαφέρον και την περιέργεια για τη σχέση παρελθόντος - παρόντος στην πόλη, στο προάστιο ή στην ευρύτερη περιφέρεια⁵⁷.

54. Βλ. R. Douch, *ό.π.*, σ. 120.

55. Λ. Βεντούρα, Κ. Κουλούρη, «Η διδασκαλία της ιστορίας στη δυτική Ευρώπη: Αναζητήσεις και προτάσεις», 118-147: Σεμινάριο, 17/1994, βλ. 120-121.

56. Βλ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, *ό.π.*, 385 και Β. Ι. Χαράλαμποπούλου, *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης*, *ό.π.* 162.

57. Βλ. W. H. Burston, *ό.π.*, 54-57 και 83-86. Για τη διδακτική της περιφε-

Η σύγχρονη παιδαγωγική σε συνάρτηση με την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης και τις πολιτικές εξελίξεις καθορίζουν τη διδακτική της ιστορίας της οποίας βασικό είδος αποτελεί η ΠΙ, η οποία θεωρείται κατάλληλη για την εισαγωγή στην ιστορική γνώση κατά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, διότι καλλιεργεί τη συλλογική, ομαδική συνείδηση πέρα από τα δεσμευτικά όρια της εθνικής ταυτότητας. Ιδιαίτερα στις μικρές ηλικίες το μάθημα της ιστορίας αντιμετωπίζεται ως «αξία διαμεσολάβησης» και όχι ως «*διδακτικός αυτοσκοπός*», διότι σ' αυτό το στάδιο της πρωταρχικής εκπαίδευσης συντελούνται οι διαδικασίες της κοινωνικοποίησης⁵⁸.

Πέρα από το κριτήριο της τοπικότητας η συμμετοχή των Θρακών στους αγώνες της εθνεγερσίας όπως παρουσιάζεται στη θεματική που αναπτύξαμε καθώς και οι επιπτώσεις της συμμετοχής αυτής σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για τον καθορισμό της δράσης τους ως τοπικής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αντλείται από τη σχέση του «*απόκεντρου*» με το «*κέντρο*» στην επανάσταση του 1821, από τη συμμετοχή των ακριτών στα περιορισμένα τοπικά κινήματα και στην καθεαυτή επανάσταση στο νότο. Μ' αυτήν την προοπτική η ΠΙ γίνεται σπουδή μιας περιφέρειας και συγχρόνως του ευρύτερου εθνικού χώρου εφόσον η παρουσία των κατοίκων της Θράκης επεκτάθηκε στις περισσότερες επαναστατικές κινητοποιήσεις. Ο εντοπισμός των ιστορικών δρώμενων τόσο στη γεωγραφική ενότητα που ερευνάται όσο και ευρύτερα για το εθνικό σύνολο δια φωτίζει τον μελετητή της ΠΙ καθώς και το διδασκόμενο για όλες τις μορφές πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής δραστηριότητας της περιοχής.

ρικότητας, βλ. Μ. Βαϊνά, ό.π. σσ. 83 - 86.

58. βλ. Γ. Βρεττός, *Σχεδιασμός και αξιολόγηση*, ό.π., 17-23 και Γ. Κόκκινος, «Η αντίληψη για το έθνος και την εθνική συνείδηση στα αναλυτικά προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», 151-160: *Σεμινάριο*, 17/1994, βλ. 151-152. Νάκου Ε. (2000). Τα παιδιά και η ιστορία, ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η γνώση της ΤΙ διασαφηνίζει καίρια εθνικά θέματα και ιδιαίτερα την ιστορική εξέλιξη των ακριτικών περιοχών, επειδή συναρτάται με σημαντικά γεγονότα της εθνικής ιστορίας. Η διάδοση της ΤΙ στο χώρο της εκπαίδευσης ολοκληρώθηκε μετά το 1970 στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, παράλληλα με την ανάπτυξη της κοινωνικής, οικονομικής, προφορικής ιστορίας, καθώς επίσης και της ιστορίας *κατώτερων κοινωνικών ομάδων* σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού του μαθήματος της ιστορίας θεματικά και μεθοδολογικά. Η αυξημένη κινητικότητα των πληθυσμών στον ευρωπαϊκό και αργότερα στο βαλκανικό χώρο διαμόρφωσαν ήδη από τα μέσα του αιώνα μια πολυπολιτισμική κοινωνική πραγματικότητα, μέσα στην οποία ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας και ο ρόλος της ιστορίας μεταβάλλονται. Το ζήτημα της ενσωμάτωσης αλλόφωνων και αλλοεθνών στο νεοελληνικό κράτος, όπως παρουσιάζεται σήμερα, ενέχει ιστορικές και κοινωνικές παραμέτρους που έχουν ήδη παγιωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο.

Ήδη από το 1953 το Συμβούλιο της Ευρώπης διατύπωνε συγκεκριμένες προτάσεις για τη νέα διδακτική της ιστορίας σ' όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες με στόχο την προώθηση μιας διαπολιτισμικής αντίληψης. Η ύλη και η μεθοδολογία της ΤΙ εντάσσονται σ' αυτή την μετατόπιση του κέντρου βάρους από το άτομο και το εσωστρεφές έθνος προς τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συντεταγμένες ομάδων και κοινοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο, η ιστορία συμβάλλει στην εμβάθυνση της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης και στην αναγνώριση των τοπικών, γεωγραφικών, οικονομικών διαφοροποιήσεων⁵⁹. Παράλληλα με τα άλλα είδη ιστορίας, η ΤΙ προωθεί μια πλουραλιστική προσέγγιση της εθνικής και της παγκόσμιας ιστορίας και μια στάση ανοχής και σεβασμού απέναντι σε διαφορετικές ταυτότητες. Αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη αυτών των στόχων είναι η εισαγωγή των διδασκομένων στις ιστοριογραφικές και μεθοδολογικές πρακτικές, οι οποίες καλλιεργούν

59. βλ. Λ. Βεντούρα - Χ. Κουλούρη, ό.π., 120-121.

την κριτική ικανότητα και την ιστορική κατανόηση.

Στα πλαίσια της ειδικής διδακτικής του μαθήματος, η σπουδή της ΤΙ, σε όποια θεματική της κι αν επικεντρωθεί (*οικονομική, εκπαιδευτική, μνημειακή, ονοματοθεσία δρόμων και περιοχών*)⁶⁰, προάγει τη βιωματική ιστορία, την εξοικείωση με τις μεθόδους προσέγγισης της ιστορικής γνώσης και κατ' ακολουθία την απόκτηση των αντίστοιχων δεξιοτήτων που αποτελεί βασικό σκοπό του μαθήματος⁶¹. Από ψυχοπαιδαγωγική και διδακτική άποψη, η διδασκαλία της ΤΙ στις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης θεωρείται αναγκαία λόγω της δυσκολίας στη χρήση και κατανόηση ιστορικών εννοιών και προσδιορισμών. Η σπουδή του άμεσου, οικείου περιβάλλοντος που είναι περιορισμένο γεωγραφικά αλλά και χρονολογικά θα απαιτούσε ίσως μικρότερης κλίμακας «*ιστορική φαντασία*» και «*ιστορικό λεξιλόγιο*», ενώ με την αξιοποίηση της αισθητηριακής εμπειρίας στην επιτόπια έρευνα καλύπτεται το αίτημα των παιδαγωγών για αυτογνωσία και γνωριμία με το άμεσο περιβάλλον, για εποπτικότητα και βιωματική διδασκαλία⁶².

Στο χώρο της νεοελληνικής εκπαίδευσης και ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση το αίτημα για τη διδασκαλία της ΤΙ εμφανίστηκε επίσημα από το 1988 και την προώθησή του ανέλαβε η Ομάδα μελέτης της ΤΙ, η οποία συγκροτήθηκε το 1989 και υπέβαλε σχετικό Υπόμνημα και Σχέδιο Εγκυκλίου στον υπουργό Παιδείας⁶³. Ωστόσο παρά την έντονη δραστηριότητα της ομάδας στο σύνολο των πράξεων που κατατέθηκαν από το ΚΕΜΕ και από το ΠΙ για θέματα διδακτικής της ιστορίας μόνο το 2% αφορά στην ΤΙ μαζί

60. βλ. W. H. Burston, *Handbook*, ό.π., 53-54.

61. Ε. Αβδελά, ό.π., 20.

62. βλ. Χ. Χαρίτου, «Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία», 94-98: *Εκπαιδευτικά* 12/1988 και W. H. Burston, *Principles of history teaching*, London 1972, 152-174, και P.J. Rogers, *The new history*, ό.π., 50 και W. H. Burston, *Handbook*, ό.π. 21.

63. Φ. Κ. Βώρος, «Τοπική ιστορία», 33-41: *Εκπαιδευτικά*, 20/1990.

με τα θέματα για το εποπτικό και διδακτικό υλικό⁶⁴.

Το ενδιαφέρον παιδαγωγών και διδασκόντων για την ενσωμάτωση της ΤΙ στα ΑΠ της πρώτης και δεύτερης εκπαιδευτικής βαθμίδας κυρίως, παρουσιάστηκε στον ελλαδικό χώρο, από την εποχή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού⁶⁵ ενώ, στο διεθνή χώρο, μετά το 1970, διευρύνθηκε στα πλαίσια της *Νέας ιστορίας*, η ιστορική θεματική και μεθοδολογία. Η διδασκαλία της παγκόσμιας ιστορίας και των επιμέρους ιστοριών⁶⁶ προσανατολίζεται προς την ανάπτυξη μιας ευρύτερης ιστορικής σκέψης, και η προσέγγιση της ιστορικής τεχνικής, των πηγών και των ιστορικών αντικειμένων συμβάλλει στην αποϊδεολογικοποίηση της ιστορικής ύλης⁶⁷. Η διαβάθμιση της ιστορικής θεματικής από το τοπικό, στο εθνικό, στο παγκόσμιο και σε επιμέρους σύνολα (γεωγραφικά, πολιτισμικά ή οικονομικά) εμπλουτίζει και εδραιώνει την έννοια της συλλογικής ταυτότητας, αρκεί να γίνονται αποδεκτές οι διαιρέσεις και οι διαφοροποιήσεις του παρελθόντος και του παρόντος⁶⁸.

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες το μάθημα της ΤΙ έχει ήδη ενταχθεί στο ΑΠ της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε συνάρτηση με το μάθημα της γεωγραφίας. Πολλές φορές διδάσκεται στα πλαίσια του προγράμματος της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, η οποία προάγει σημαντικά τη βιωματική γνώση και στοχεύει στην προσέγγιση των ερευνητικών μεθόδων και πηγών. Προς αυτή την κατεύθυνση

64. Δ. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, 330: στον πίνακα ταξινόμησης ο αριθμός πράξεων για την ΤΙ είναι μόνο οκτώ.

65. βλ. Φ. Βώρος, «Τοπική ιστορία», *ό.π.*, και Χ. Γ. Χαρίτος, «Τοπική ιστορία και εκπαιδευτικά ιδρύματα», 155-172: *Εκπαιδευτικά*, 25-26 / 1992.

66. βλ. I. Steele, *ό.π.*, 9-13.

67. Δ. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, 15-17: ιδιαίτερα η σχολική ιστοριογραφία παρουσιάζεται ευάλωτη στον κίνδυνο της ιδεολογικής χρήσης της ιστορικής γνώσης. Ωστόσο, με την αξιοποίηση ευρύτερης βιβλιογραφίας και την άμεση πρόσβαση των μαθητών σε πηγές και μαρτυρίες μπορεί να γίνει κατανοητή η πολυπλοκότητα της ιστορικής εξέλιξης.

68. βλ. Α. Βεντούρα - Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, 118.

έχει εισαχθεί στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1982-1985 το μάθημα «Μελέτη του περιβάλλοντος» και δίνεται έμφαση στον εποπτικό και βιωματικό χαρακτήρα του. Ο διαθεματικός και παιδοκεντρικός χαρακτήρας του μαθήματος αποτελούν κατάλληλο διδακτικό πλαίσιο για την ΤΠ. Αυτή αξιοποιείται επίσης από ερευνητικές ομάδες της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, η οποία προωθείται ιδιαίτερα στα επαρχιακά σχολεία της Θράκης⁶⁹.

Ωστόσο, για τον ιστορικό και το διδάσκοντα της τοπικής ιστορίας το ερευνητικό και παιδαγωγικό ενδιαφέρον εστιάζεται στο δεύτερο συνθετικό του όρου, στο ιστορικό δηλαδή υλικό και στη μέθοδο διδασκαλίας που αντιστοιχεί σ' αυτό. Παρόμοια, η μεθοδολογική προσέγγιση της ΤΠ μέσω των εικαστικών μαρτυριών δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του ιστορικού υλικού. Η ιστορική θεματική της ΤΠ και η εικονογράφησης της σε συνάρτηση με τις τεχνικές της ιστορικής έρευνας, τεκμηριώνουν το ρόλο των τελευταίων στη διδακτική της ιστορίας. Η αξιοποίηση της ιστορικής εικόνας στη διδακτική πολεμικών, συμβαντολογικών θεμάτων ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τους μαθητές της πρωτοβάθμιας αγωγής, διότι προσιδιάζουν στην αντιληπτική ικανότητά τους. Οι διδασκόμενοι γνωρίζουν ήδη από τα μνημεία, τις προτομές και τα τοπικά μουσεία, τα πρόσωπα και τα γεγονότα της ιστορίας που διδάσκονται. Τα παιδιά μπορούν να συνειδητοποιήσουν ότι οι γλυπτικές μορφές αποτελούν πηγές πληροφόρησης για ιστορικά πρόσωπα και αγώνες. Οι ρεαλιστικές εικονογραφήσεις μαχών σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο προσφέρουν εποπτική γνώση για την ενδυμασία, τον οπλισμό και τις στρατηγικές του πολέμου σε προηγούμενες εποχές. Τα θέματα αυτά ελκύουν ιδιαίτερα τους μαθητές μικρής ηλικίας και με την κατάλληλη

69. βλ. Σ. Μούτσιος, *Το μάθημα της Μελέτης του Περιβάλλοντος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: περιγραφή και ανάλυση του προγράμματος διδασκαλίας*, Θεσσαλονίκη 1996, 153-154 και Μ. Βαϊνά, ό.π., 120. Για το συγκεκριμένο θέμα έχω και προσωπική εμπειρία από τη θητεία μου σε Λύκειο του Έβρου και την αντίστοιχη εκπόνηση περιβαλλοντικής δραστηριότητας.

μεθοδολογική πρόταση του διδάσκοντα γίνεται εφικτή η ανάπτυξη του αντίστοιχου ιστορικού λεξιλογίου⁷⁰. Η παράλληλη παρουσίαση της ΤΙ στο πλαίσιο των εικαστικών μαρτυριών συμβάλλει στην προσέγγιση της ερευνητικής διαδικασίας που ακολουθεί ο ίδιος ο ιστορικός και η ταξινόμηση του ιστορικού, εικονιστικού υλικού αποδεσμεύει διδάσκοντα και διδασκομένους από τη μονοδιάστατη ανάγνωση του διδακτικού εγχειριδίου και τη δασκαλοκεντρική αφήγηση του ιστορικού μαθήματος⁷¹. Η παρατήρηση ιστορικών πορτρέτων, πολεμικών και ειρηνικών σκηνών από την ιστορική τοπογραφία συντελεί στη δημιουργία καθαρών εικόνων, εποπτειών για τα παρελθόντα πρόσωπα και γεγονότα. Είτε πρόκειται για πιστή απεικόνιση είτε για αφαιρετικά σχήματα, τα οποία επιτρέπουν ωστόσο την αναγνώριση των απεικονιζομένων, οι ιστορικές εικόνες συμπληρώνουν τη διδακτική εμπειρία και ολοκληρώνουν το αριστοτελικό αίτημα για την αισθητοποίηση των εννοιών, «ουδέν εν τω νω, ο μη προτέρον εν τη αισθήσει»⁷². Σ' αυτό το διδακτικό πεδίο τα ιστορικά έργα τέχνης όπως και η ίδια η ΤΙ εισάγουν τους μαθητές στην κριτική προσέγγιση της μαρτυρίας. Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με την αντίδραση των μαθητών απέναντι στα έργα τέχνης καταλληλότερη θεωρείται η ηλικία των 8-13 χρόνων, διότι σ' αυτό το στάδιο της νοητικής ανάπτυξης επηρεάζονται από τα περιγραφικά θέματα. Η παραστατική εικονογράφηση κατά συνέπεια μπορεί να αξιοποιηθεί από αυτήν την ηλικία στα πλαίσια της ιστορικής αφήγησης και της επιτόπιας ερευνητικής δραστηριό-

70. A. K. Dickinson, P. J. Lee, P.J. Rogers, *Learning history*, London 1984, 158-161, και L. H. Chapman, *Διδακτική της τέχνης, προσεγγίσεις στην καλλιτεχνική αγωγή*, Αθήνα 1993, 296-297.

71. βλ. I. Steele, ό.π., 52 και K. Δ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, ό.π. και για το ρόλο του σχολικού εγχειριδίου, βλ. Δ. Μαυροσκούφης, ό.π., 44-51.

72. Η ιστορική εικονογράφηση διαμορφώνει το εξωτερικό των γεγονότων, όπως υποστήριξε ο Collingwood: βλ. W.H. Burston, *Handbook*, ό.π., 130. Για τη θέση του Αριστοτέλη, βλ. I. N. Κανάκης, ό.π., 9.

τητας⁷³.

Παράλληλα το εικονιστικό υλικό συμβάλλει στη δυνατότητα προσέγγισης της ιστορικής αλληλεξάρτησης, με την προϋπόθεση ότι την παρουσίαση των εικαστικών μαρτυριών θα συνοδεύουν συγκεκριμένες ερωτήσεις και επεξηγήσεις για το περιεχόμενο των έργων και τη συνάρτησή τους με τα ιστορικά δρώμενα. Πολλά από τα ερευνητικά πορίσματα που εξάγονται από τη σπουδή της εικόνας κατά τη διδακτική διαδικασία, μπορούν να εφαρμοστούν στην μελέτη της ιστορικής εικόνας και γλυπτικής και να προσφέρουν ένα μεθοδολογικό μοντέλο ανάγνωσης τους. Οι ερωτήσεις συνήθως εστιάζονται στην ονομασία των αντικειμένων και προσώπων που εικονίζονται, στη γενική σύλληψη του ιστορικού θέματος, στην παρατήρηση σημαντικών λεπτομερειών που προσδιορίζουν την ιστορική πραγματικότητα, στη σύνδεση του εικονιζόμενου γεγονότος με τις εμπειρίες και τη σύγχρονη πραγματικότητα των διδασκόμενων, στην εξαγωγή υποθέσεων και συμπερασμάτων για την εποχή και τον τόπο της εικονογράφησης⁷⁴.

II. Παρατηρήσεις και προτάσεις

Η διδασκαλία της ιστορίας σήμερα υιοθετεί τις σύγχρονες τάσεις της ιστοριογραφίας, μία από τις οποίες αναζητά την εξισορρόπηση ανάμεσα στην εθνική, παγκόσμια και τοπική ιστορία. Για τη σύγχρονη θρακική ιστορία, αλλά και γενικότερα για την ιστορία του βόρειου ελνιισμού, σημαντική γεωγραφική και πολιτική συντεταγμένη αποτελεί η ιστορία των Βαλκανίων κατά τον 18^ο - 19^ο αιώνα, όπως αντίστοιχα η σύγχρονη ιστορία της Ευρώπης σηματοδο-

73. Ρ. Καλούρη - Αντωνοπούλου, Χ. Κάσσαρης, *Το μουσείο μέσο τέχνης και αγωγής και οδηγός επίσκεψης για μαθητές και δασκάλους*, Αθήνα 1988, 46-48. Α. Ανδρέου (1996), ό.π.

74. βλ. Α. Αντωνιάδης, *Η διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1995, 64-67, και D. Gunning, *The teaching of history*, ό.π., 42-47.

τεί την νεοελληνική ιστορία στο σύνολο της. Η δομή του βαλκανικού ή ανατολικομεσογειακού χώρου συνιστά ένα σύνολο δυναμικών σχέσεων ανάμεσα σε έθνη και κοινότητες με ποικίλα ενοποιητικά στοιχεία⁷⁵. Η βαλκανική ταυτότητα των Θρακών (και των Ελλήνων γενικότερα), παρά τη *μειωτική σημασία* που αποδίδεται σήμερα στον όρο- *balkan*, αποτελεί βασική παράμετρο για την κατανόηση της κοινής ιστορίας των λαών της περιοχής οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι μετά το σχηματισμό των εθνών - κρατών υπήρξαν αντίπαλοι και συμμετείχαν σε πολεμικές βιαιοπραγίες, για πολλούς αιώνες πριν είχαν ζήσει μαζί χωρίς σημαντικά προβλήματα. Η περίοδος της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα το ιστορικό γεγονός της ελληνικής Επανάστασης του 1821 εκτός από μείζονα εθνικά ιστορικά θέματα αποτελούν επίσης μια ιστορική θεματική που αφορά σ' όλα τα Βαλκάνια. Στις επαναστατικές κινητοποιήσεις του 19^{ου} συμπυκνώνεται όλη η σύγχρονη ιστορία των βαλκανικών κρατών και με το κριτήριο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία και η επανάσταση του 1821 για τον ελληνισμό της μείζονος Θράκης. Το ενδιαφέρον μας δεν εστιάζεται στην πολεμική αντιπαλότητα των εθνικών ομάδων και πληθυσμών, αλλά στην κοινή αφετηρία δράσης για την κατάκτηση των εθνικών συνειδήσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι ιστορικοί μπορούν να προσεγγίσουν την ιστορία των βαλκανικών λαών από την άποψη της γειννίας και όχι της πολιτισμικής, θρησκευτικής ή πολιτικής διαφοροποίησής τους.

Στόχος αυτής της ιστορικής προσέγγισης είναι η κατάκτηση μιας κοινής γλώσσας από τους ιστορικούς και διδάσκοντες της περιοχής και η διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας και αλληλεγγύης, οι οποίες κινδυνεύουν ν' αλλοιωθούν ή και να εκλείψουν στη σύγχρονη πολυπολιτισμική πραγματικότητα⁷⁶. Προς αυτήν την κατεύθυν-

75. βλ. Κ. Μ. Σταματόπουλος, *Μάθημα βαλκανικής ιστορίας, από την βυζαντινή και την οθωμανική οικουμένη στον σχηματισμό και στη λειτουργία των εθνικών κρατών* Αθήνα 1995, 26-30.

76. Κυρίδης Α., Ντίνας Κ., Βαμβακίδου Ι., Καραμήτσου Κ. (2002). «Το τέ-

ση υποστηρίζεται ότι η διδασκαλία της ΤΙ μπορεί να συμβάλει σε μια λιγότερο εθνοκεντρική και κρατοκεντρική διδακτική της ιστορίας. Επιπρόσθετα η αξιοποίηση των ιστορικών εικαστικών μαρτυριών, οι οποίες συγκροτούν ένα διεθνή κώδικα επικοινωνίας, μπορεί να περιορίσει τις ηθικολογίες και τις αποσιωπήσεις, οι οποίες αρκετές φορές διαμορφώνουν την «εθνική αυτοεικόνα» κάθε λαού και κατά συνέπεια καθορίζουν και την εικόνα των άλλων⁷⁷. Η ιστορική τέχνη συνιστά μ' αυτόν τον τρόπο ένα μεθοδολογικό πλεονέκτημα της ΤΙ, διότι συγκεκριμενοποιεί την ιστορική γνώση και παράλληλα μέσω του εκαστικού - μη γλωσσικού κώδικα μπορεί ευκολότερα να υπερβεί τα σύνορα των εθνικών ιστοριών. Η μέχρι πρότινος αποσιώπηση της σύγχρονης θρακικής ιστορίας, αλλά και εν γένει η υποβάθμιση μεγάλου μέρους των ΤΙ εντάσσεται στον εθνοκεντρικό χαρακτήρα κάθε εκπαιδευτικού συστήματος στα πλαίσια του οποίου αξιολογείται συνήθως ως σημαντικότερη η ιστορία του κέντρου από αυτήν της περιφέρειας. Με βάση τα δεδομένα ερευνών, τα ιστορικά διδακτικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας ελληνικής εκπαίδευσης δεν διέπονται από την αντίληψη μιας αλληλένδετης τοπικής και εθνικής ιστορίας. Εκτός από την ιστορία της Αθήνας πολύ λίγες άλλες περιοχές ιστορούνται και μόνο τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια του μαθήματος «Μελέτη του περιβάλλοντος» που έχει εισαχθεί στη Δημοτική Εκπαίδευση έχει ενισχυθεί έμμεσα η διδασκαλία της ΤΙ⁷⁸. Για τη σύγχρονη ιστο-

λος της «ομοιογένειας» και η απαρχή της «ετερότητας» στο ελληνικό νηπιαγωγείο: Οι νηπιαγωγοί μιλούν για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στις πολυπολιτισμικές τάξεις». *Πρακτικά 2ου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, Εκπαίδευση Γλωσσικών Μειονοτήτων*, Θεσσαλονίκη, Π.Τ.Δ.Ε., Α.Π.Θ. Α. Andreou, Α. Kyridis, I. Vamvakidou, V. Drossos, S. Kassidou (2002). «Greek Primary School Students write on the national anniversary of March 25th. School history and national ideology». *Journal of Educational Research*.

77. βλ. Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμέλεια), «Τι είναι η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997, 27-45.

78. βλ. Χ.Σ. Ντούλας, «Σχολικά βιβλία Ιστορίας και τοπικής ιστορίας, η

ρία της μείζονος γεωγραφικής περιοχής της Θράκης γίνονται αναφορές στο ιστορικό σχολικό εγχειρίδιο της ΣΤ΄ τάξης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στο αντίστοιχο *Τετράδιο Εργασιών*. Συγκεκριμένα καταγράψαμε μία έμμεση αναφορά στη συμμετοχή των Θρακών κατά την επανάσταση του 1821, ένα απόσπασμα δηλαδή δημοτικού τραγουδιού αφιερωμένο στη ΔΟΜΝΑ ΒΙΣΒΙΖΗ, τη ΘΡΑΚΙΩΤΙΣΣΑ, χωρίς πρόσθετη επεξήγηση και σχολιασμό καθώς και ένα ταξιδιωτικό απόσπασμα για την ελληνικότητα της Φιλιπούπολης κατά τον 19^ο αιώνα⁷⁹.

Ωστόσο η ιστορία «μικρής κλίμακας» συμβάλλει αποφασιστικά στην ερμηνεία των εθνικών ιστοριών διότι ευκολότερα συσχετίζεται με τα σύγχρονα γεγονότα και προβλήματα, ιδιαίτερα στην εποχή μας, κατά την οποία παρατηρείται αυξανόμενη κινητικότητα πολιτών στο βαλκανικό και ευρωπαϊκό χώρο με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της παραδοσιακής αντίληψης για μια ενιαία και ομοιογενή ταυτότητα. Ο ταυτόχρονος προσδιορισμός της κοινής πορείας των λαών που διαθέτουν πολλαπλές πολιτισμικές ταυτότητες, εμπλουτίζει καταλυτικά το ρόλο της ιστορίας ως επιστήμης και ως βασικού μαθήματος σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα εφόσον προσανατολίζεται προς την μεγιστοποίηση της συναίνεσης και της ανοχής στο διαφορετικό⁸⁰.

Η καταγραφή και η διδασκαλία των ΤΙ μπορούν να διαφωτίσουν άγνωστες πτυχές ποικίλων ιστορικών κατηγοριών καθώς και ιστορικών γεγονότων, η ιδιαιτερότητα των οποίων αντικρούεται με τις άοριστες σχηματοποιήσεις της γενικής ιστορίας. Επιπλέον τα στοιχεία

περίπτωση της Θεσσαλίας», 88-107: *Σεμινάριο*, 9.

79. Η έρευνα και καταγραφή έγιναν στο σχολικό ιστορικό εγχειρίδιο: βλ. Δ. Μελάς (εποπτεία), Δ. Ακτύπης, Α. Βελαλίδης, Μ. Καΐλα, Θ Κουτσουλάκος, Γ. Παπαγρηγορίου, Κ. Χωρεάνθης, *Στα νεότερα χρόνια: Ιστορία Στ΄ Δημοτικού*, ΟΕΔΒ 1997 και στο αντίστοιχο τετράδιο εργασιών, 101 και 87, 94 αντίστοιχα.

80. βλ. Α. Βεντούρα - Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, 140-141.

που αντλούνται από τις τοπικές αντιθέσεις και ιδιαιτερότητες εφοδιάζουν τον ιστοριογράφο με νέες ερμηνευτικές κατηγορίες. Η αναγκαιότητα καταγραφής και διδακτικής της ΤΙ θεωρείται εύλογη υπό τον όρο ότι θα βρίσκεται απεγκλωβισμένη από κοινοτοπίες, στοιχεία ρητορικής και κακής λογοτεχνίας. Συγχρόνως χρειάζεται να γίνει κατανοητό ότι το υλικό που αντλείται από τον *τοπικό, ιστορικό χώρο*, συναρτάται και με το γενικό ιστοριογραφικό πλαίσιο⁸¹. Η αλληλεξάρτηση τοπικών - εθνικών ιστορικών γεγονότων θεωρείται δεδομένη για τη σύγχρονη ιστοριογραφία, στο μέτρο που η εθνική ιστορία δεν ταυτίζεται με τη συμβαντολογική: όταν δηλαδή η εθνική ιστορία υιοθετεί μια κοινωνική προοπτική και περιλαμβάνει κάθε είδος ιστορίας, τότε μόνο δεν αποκλείεται και η ΤΙ⁸².

Η αξιοποίηση της ΤΙ και της αντίστοιχης σ' αυτήν ιστορικής εικονογράφησης στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μπορεί να προσανατολιστεί προς τη διδακτική της ΤΙ και της ιστορικής εικόνας και στη συνέχεια προς το συγκεκριμένο κάθε φορά τοπικό και εικονογραφικό υλικό της περιοχής. Το υλικό αυτό είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί για επεξήγηση και διασαφήνιση εθνικών και διεθνών ιστορικών θεμάτων, για ιστοριογραφική, τοπική έρευνα και για σπουδή περιβαλλοντικών θεμάτων. Η σπουδή της ΤΙ και της ιστορικής εικονογράφησης εντάσσεται στα πλαίσια ενός ιστορικού κύκλου σπουδών και συνδέεται με τις αντίστοιχες θεματικές κοινωνικών ή περιβαλλοντικών σπουδών. Η μελέτη του τοπικού και γειτονικού περιβάλλοντος σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα δεν προσβλέπει στη διαμόρφωση τοπικιστικής συνείδησης, αλλά στη διεύρυνση της ιστορικής γνώσης και της ιστορικής εμπειρίας. Οι μέθοδοι, οι πηγές και οι τεχνικές που εφαρμόζονται για τον προσδιορισμό της «*άμεσης τοπικότητας*» (locality) μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για την προσέγγιση της ιστορίας απομακρυσμένων περιοχών. Η συ-

81. Βλ. R. Romano, ό.π., 43.

82. Α. Μπαγιόνας, «Η εθνική ιστορία και η αντικεμενικότητα της ιστορικής γνώσης», 69-81: *Σεμινάριο* 17, 70-71.

νεργασία επίσης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από διαφορετικές περιοχές με αφορμή μια κοινή ιστορική θεματική, όπως για παράδειγμα η Επανάσταση του 1821 ή μεταγενέστεροι εθνικοί αγώνες και κινήματα, ή κοινά ακριτικά, γεωμορφικά και κοινωνικά ζητήματα, συμβάλλει στην παραγωγή τοπικού, ιστορικού υλικού, στην αρχειοθέτηση του εικονιστικού (εικαστικού είτε φωτογραφικού υλικού) και μεθοδολογικά οδηγεί τους εκπαιδευόμενους στη προσέγγιση ευρύτερων περιοχών της ιστορίας. Μ' αυτόν τον τρόπο, η διδακτική της ΤΙ και της ιστορικής εικόνας δεν αποτελούν αυτοσκοπό, αλλά μέσο προσέγγισης της ιστοριογραφικής έρευνας και της αλληλεξάρτησης των ιστορικών γεγονότων. Η διαφορετική αξιοποίηση της ΤΙ και του τοπικού εικονιστικού υλικού σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης αφορά κυρίως στην επιλογή της ύλης με βάση τα ψυχοπαιδαγωγικά κριτήρια και στην οργάνωση των εκπαιδευόμενων είτε ως τάξη είτε ως ομάδες εργασίας ή ατομικές εργασίες⁸³. Η γενικότερη παιδαγωγική ωφέλεια από τη διδασκαλία της ΤΙ εμπεριέχεται στις σπουδές του περιβάλλοντος και ιδιαίτερα στο περιεχόμενο και στις μεθόδους που αυτές ακολουθούν, ενώ τα οφέλη από την αξιοποίηση της ιστορικής εικόνας στα πλαίσια της ΤΙ επικεντρώνονται στην παιδαγωγική αξία των ΕΜΔ. Η ιστοριογραφική προσέγγιση του τοπικού και γειτονικού περιβάλλοντος προσφέρει ευκαιρίες για τη μελέτη των πραγματικών ανθρώπων και καταστάσεων ενσωματώνοντας τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος στο διαρκές παρόν, χωρίς τις γενικεύσεις των εθνικών ιστορικών θεματικών. Η συνάρτηση της ΤΙ με τις θεματικές της γεωγραφίας, της τέχνης και άλλων ειδικών τομέων κάθε ιστορικής πραγματικότητας συμβάλλει σημαντικά στην αποδέσμευση από τη μονοσήμαντη ιστορική διδασκαλία και γνώση. Επιπλέον, οι εικαστικές μαρτυρίες και ιδιαίτερα τα δημόσια μνημεία και γλυπτά συγκροτούν μια διαρκή *απτή συσχέτιση του παρόντος με το παρελθόν* και, ως προς τις μικρές ηλικίες, συνιστούν μια άμεση αναπαράσταση της τοπικό-

83. Βλ. Douch, ό.π., 123-125.

τητας, των ιστορικών γεγονότων και προσώπων. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στη διδακτική της ιστορίας κατά την προσχολική αγωγή και την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, υποστηρίζουμε ότι η τοπική άποψη της ιστορίας σε μια απλοποιημένη, συνοπτική μορφή και σε συνάρτηση με την ιστορική εικόνα και τα ιστορικά μνημεία, εισάγει τους μαθητές στην έννοια του μερικού, του συγκεκριμένου. Με τον τρόπο αυτό διευρύνεται και αναπτύσσεται η σκέψη τους και ολοκληρώνεται σταδιακά όπως προαναφέρθηκε⁸⁴.

Σύμφωνα με τη νέα διδακτική η οποία εδράζεται κυρίως στη θεωρία του Bruner και στη σύγχρονη θεωρία ανάπτυξης των προγραμμάτων διδασκαλίας (*curriculum development*), η διδασκαλία της ΤΙ χρειάζεται να αποδεσμευθεί από τη γεωμορφολογική εξέταση του άμεσου περιβάλλοντος και τη λαογραφική θεώρηση, επειδή αυτές οι προσεγγίσεις επικεντρώνονται σε μια ευκαιριακή αντιμετώπιση των τοπικών ιστορικών ιδιαιτεροτήτων. Όσον αφορά στην εικαστική εικονογράφηση της ΤΙ και στην αξιοποίησής της σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα, επισημαίνεται ότι το πλούσιο εικονιστικό υλικό παρέχει πληροφορίες και εποπτικοποιεί ιστορικές καταστάσεις και έννοιες, εφόσον δεν λειτουργεί ως διακοσμητικό στοιχείο. Η λειτουργία της ιστορικής εικόνας εξαρτάται από τους στόχους και το περιεχόμενο της τοπικής θεματικής, η οποία έχει επιλεγεί από το διδάσκοντα και μπορεί να αξιοποιηθεί ως κίνητρο μάθησης και ερευνητικής δραστηριότητας ή ως εμπέδωση ιστορικών πληροφοριών. Η χρήση της εικόνας ως αφετηρία ή ως επιστέγασμα της ιστορικής διδασκαλίας εξαρτάται κάθε φορά από το περιεχόμενο της ιστορικής ύλης σε συνάρτηση με το εικονιστικό υλικό που διαθέτουμε. Οι διαθέσιμες εικαστικές μαρτυρίες όπως επίσης και οι γραπτές πηγές για την τοπική ιστοριογραφική έρευνα είναι συνήθως λιγοστές και ανάλογα υπαγορεύουν τη μεθόδευση της διδα-

84. J. Dewey, ό.π., και Γ. Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες*, ό.π., 297-311.

σκαλιάς⁸⁵.

Για την ουσιαστικότερη αξιοποίηση της τοπικής εικονογράφησης, οι επισκέψεις στα ιστορικά μουσεία θεωρούνται απαραίτητες σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα, αν και, στον ελλαδικό χώρο η ύπαρξη ειδικών ιστορικών μουσείων θεωρείται μεμονωμένη⁸⁶. Γενικότερα, ό,τι υποστηρίζεται για την αξιοποίηση της ιστορικής τέχνης κατά τη διδασκαλία της εθνικής ή γενικής ιστορίας, μπορεί να προσαρμοστεί και στη διδακτική της ΤΙ. Ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται κατά την παρουσίαση και μελέτη του εικονιστικού υλικού, ώστε να μην επικεντρώνεται το ενδιαφέρον των εκπαιδευομένων μόνο σε γνώσεις σχετικές με δημιουργούς και καλλιτεχνικά ρεύματα, αλλά στην αξιοποίηση του έργου τέχνης ως πηγής για την κατανόηση ενός ιστορικού γεγονότος. Η ένταξη ενός έργου τέχνης στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο όπου ανήκει, είναι δυνατή, εφόσον το έργο αντιμετωπίζεται από τον ιστορικό ερευνητή και το διδάσκοντα ως «πραγματικό αντικείμενο», το οποίο υπόκειται σε άμεση παρατήρηση. Με αυτόν τον τρόπο τα ιστορικά δρώμενα και τα πρόσωπα του παρελθόντος αποτυπώνονται μέσω του αναλογικού συλλογισμού και συσχετίζονται κατάλληλα με τα έργα τέχνης.

Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διδακτικής πράξης, η παιδαγωγική της εικόνας προσανατολίζεται προς την ιστορική και αισθητικοπολιτισμική αγωγή. Χωρίς να εισηγούμαστε έναν εικονιστικό βερμπαλισμό είναι απαραίτητο να εισαχθεί στις Παιδαγωγικές Σχολές το ειδικό μάθημα της ιστορικής εικονογραφίας και εικονολογίας με σκοπό την καλύτερη κατάρτιση των διδασκόντων έτσι, ώστε οι τελευταίοι να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της διδακτικής αξιοποίησης των εικόνων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Απαραίτητη είναι επίσης η συλλογή ιστορικών εικόνων σε κάθε βιβλιοθήκη και σπουδαστήριο, ώστε ν' αντιστοιχεί κάθε φορά στην ιστορική ύλη που διδάσκεται. Προς την ίδια κα-

85. Σ. Μούτσιος, *ό.π.*, 135-137.

86. Χ. Τσιούμη - Μαυροπούλου, *ό.π.*, 20-21.

τεύθυνση οι φοιτητές απαιτείται να αξιοποιούν κατά τη δειγματική διδασκαλία τους την ιστορική εικονογράφηση επιλέγοντας και προσαρμόζοντας τα έργα και την ερμηνευτική τους στην αντιληπτική ικανότητα των διδασκομένων. Το επόμενο στάδιο, ιδιαίτερα προσιτό και παιδαγωγικά αποδεκτό για τις μικρές ηλικίες, αφορά στην αναπαραγωγή της ιστορικής εικόνας στα πλαίσια συνεργασίας με τη σπουδή των εικαστικών⁸⁷.

Γενικότερα, η σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα απαιτεί την ένταξη της ιστορικής επιστήμης και του αντίστοιχου μαθήματος στο σύνολο των ανθρωπιστικών σπουδών και παράλληλα τον εκσυγχρονισμό της διδακτικής του μέσω των ΕΜΔ. Η χρήση των ιστορικών εικαστικών μαρτυριών και κατ' ακολουθία της ιστορικής εικόνας με ό,τι σύγχρονο εικαστικά και τεχνολογικά αυτή συνεπάγεται μπορεί να συμβάλει σε μια διαφορετική ανάγνωση και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων και των εννοιών, καθώς και στην κατανόηση πολλαπλών πολιτισμικών παραδόσεων και ιστορικών κληρονομιών.

Συμπερασματικά, η καταγραφή και η διδασκαλία των ΤΙ εμπειριέχουν μια νέα προσέγγιση της ιστορικής γνώσης και αντιστοιχούν στη δημιουργία μιας συνείδησης που αποκτάται μέσω αυτής. Η διαδικασία για την απόκτηση της τοπικής, κοινωνικής, συλλογικής και εθνικής συνείδησης, προϋποθέτει μια δυναμική διαδικασία, ένα πλέγμα σχέσεων, μέσα από το οποίο οι εκπαιδευόμενοι (από την προσχολική αγωγή και σ' όλη τη μακρά διάρκεια της διαρκούς εκπαίδευσης) αποκτούν πολλαπλές ταυτότητες. Η ανάπτυξη της «παραδοσιακής συνείδησης» κατά την οποία το άτομο ταυτίζεται με το χωριό, την περιοχή του, ανταποκρίνεται σε μια πολιτισμική ταυτο-

87. Βλ. R. Arnheim, *Visual Thinking*, California 1969, 310-311 και P.J. Rogers, *The New History*, ό.π., 17-26 και Δ. Μπέσσας, Α. Κυριδης, Ι. Βαμβακίδου (2003). «Ο Τούρκος και ο Έλληνας στη ζωγραφική των νηπίων. Σημειωτική ανάλυση του εθνικού άλλου στη νηπιακή ζωγραφική»: *Συνέδριο Κοινωνιολογίας*. Αθήνα.

ποίηση. Στη συνέχεια εδραιώνεται η ιστορική συνείδηση μέσα από την εθνική ιστορία κάθε λαού. Για τη νεοελληνική ιστορία η διαδικασία αυτή του ελληνισμού σηματοδοτείται από την ταύτιση με την αρχέγονη καταγωγή του, την πορεία του μέσα από την Αρχαιότητα και τους ελληνοιστικούς χρόνους, από τη μετάβαση στο Βυζάντιο και τέλος από την οθωμανική κυριαρχία στην κοσμική ταύτισή του με το νεοελληνικό έθνος - κράτος⁸⁸.

Η συμμετοχή των Θρακών στον αγώνα του 1821 εμπεριέχει πολλά στοιχεία κοινής προσέγγισης και συνεργασίας των Βαλκανίων έτσι ώστε η διδασκαλία της θεματικής αυτής μ' αυτή την προοπτική να θεωρείται σημαντική. Ειδικότερα για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα των παραμεθόριων περιοχών είναι επιβεβλημένο να ενταχθούν σ' αυτά ειδικά μαθήματα ΠΙ, όπου θα αναλύονται εμπεριστατωμένα επίκαιρα ιστορικά προβλήματα με απαραίτητο όρο το σεβασμό των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων κάθε περιοχής⁸⁹.

Προς την κατεύθυνση αυτή προσανατολίζονται οι προτάσεις ιστορικών και παιδαγωγών για τη μερική διαφοροποίηση των ΑΠ και των διδακτικών εγχειριδίων στις παραμεθόριες περιοχές. Ιδιαίτερα για το θρακικό χώρο που μελετούμε, η συσχέτιση της ΠΙ με την ιστορία των Βαλκανίων, ως ενδιάμεσης περιοχής μεταξύ Δύσης και Ανατολής όσον αφορά στις περιπτώσεις συνεργασίας στο παρελθόν και στο παρόν, σε κάθε εκδήλωση, κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική, επιστημονική, μπορεί να αποτελέσει κατάλληλη θεματική για μια αγωγή ειρήνης⁹⁰.

88. βλ. Π. Ν. Ι. Διαμαντούρος, *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, 51-58: *στο έργο Ελληνισμός, ελληνικότητα - ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, ό.π.

89. βλ. Α. Ρέππα - Αναστασία, «Ο κοινωνικοπολιτικός ρόλος του Σχολείου στις παραμεθόριες περιοχές και η συμβολή του στη Διασυννοριακή Συνεργασία», 38-48: *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 78/1994 και Μ. Βαϊνά, ό.π., 90-91.

90. Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1978 (μετ. από γαλλικά) και Χ. Π. Φράγκος, *Επίκαιρα θέματα Παιδείας*, Αθήνα 1986, 177 κ.ε.

Η αντίφαση της σύγχρονης ιστορικής πραγματικότητας περι- κλείει τα φαινόμενα τμηματικοποίησης και διασποράς παράλληλα με την τάση παγκοσμιοποίησης και δυτικού εκσυγχρονισμού: αντί- φαση, η οποία βιώνεται διαφορετικά στις αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες χώρες με αποτέλεσμα να γίνεται προβληματική η δια- τήρηση μιας συνεκτικής ταυτότητας και ταυτόχρονα να αναπτύσ- σεται μια μορφή διυποκειμενικότητας εξαιτίας της νέας τεχνολογίας και ιδιαίτερα της πληροφορικής, διότι αυτή συμβάλλει στο χώρο της εκπαίδευσης στην αποθήκευση, στην ανάκληση, στη διάδοση και στη χρήση της γνώσης χωρίς σύνορα.

Στον πολυπολικό και πολυπολιτισμικό κόσμο του 21^{ου} αιώνα η ευθύνη της εκπαίδευσης σε κάθε βαθμίδα και ιδιαίτερα για τις κοι- νωνικές επιστήμες, στην οποία εντάσσεται η τοπική ιστορία, προ- σανατολιζείται παρόμοια με την κοινοτική πολιτική της Unesco στη διαμόρφωση διαπολιτισμικών συνειδήσεων. Χωρίς να αποσιωπού- νται, αλλά ούτε να προβάλλονται εθνοκεντρικά και τοπικιστικά οι διαφορές, οι εσωτερικές ρωγμές και προστριβές των πολιτισμών και των τοπικών παραδόσεων και με δεδομένο, αλλά όχι νάρκισσο τον αυτοπροσδιορισμό κάθε εθνικής και εθνοτοπικής ομάδας μπορούμε στα Βαλκάνια να υπαχθούμε σε αμοιβαία συμφωνημένες ρυθμίσεις, ακολουθώντας το λόγο του Σεφέρη για τον πολιτισμό που *«είναι τα συμφωνημένα υπονοούμενα»*.

Η υπέρβαση της υποκειμενικότητας των λαών και η ιστοριο- γραφική προσέγγιση της σύγχρονης πραγματικότητας μπορούν να οδηγήσουν στην ορθότερη γνώση του εαυτού και των άλλων. Στον 21^ο αιώνα η μέγιστη κινητικότητα πληθυσμιακών ομάδων προσδί- δει στην έννοια του *τόπου* μια ελαστικότητα, διότι ενσωματώνει νέα χωροχρονικά περιβάλλοντα και νέα ιστορικά υποκείμενα. Για το λόγο αυτό η παραδοσιακή ιστορική προσέγγιση από τα μέσα του 20ού αιώνα εμπλουτίστηκε με περισσότερους τομείς και εστιά- σεις σε επιμέρους ιστορικές θεματικές και οι παιδαγωγικές αρχές ενσωμάτωσαν στο αίτημα για *εγγύτητα στο χώρο* και τη συναισθη- ματική εγγύτητα των λαών και των ομάδων με στόχο μια αγωγή

προς την ειρήνη. Σ' αυτήν την προοπτική ο γείτονας προβάλλεται ως άλλος οντολογικά και όχι αξιολογικά ως ξένος και αναδεικνύεται ως γνωστικός στόχος της ιστορίας η κατανόηση της αλληλεγγύης, η οποία κινδυνεύει σοβαρά τόσο στο χώρο των Βαλκανίων, αλλά και στο εσωτερικό κάθε χώρας.

Η θεματική και η μεθοδολογία της ιστορίας διευρύνεται σήμερα προς την ιστορία των *προσφυγικών ομάδων, των εκπατρισθέντων, των γυναικών, των μειονοτήτων* ευρύτερα στα πλαίσια της μικροιστορίας, η οποία μετασχηματίζει την ιστορία από ενιαία διαδικασία και καθολικό αφήγημα σε πολυκεντρική δυναμική και εντοπίζει τις ιδιαιτερότητες και τις ασυνέχειες μεταξύ μακροδομής και μικροδομής, την ιστορική μεταβολή, τις αιτίες και τους φορείς της.

Στη νέα χιλιετία ο ιστορικός επιστήμονας υιοθετεί τον εκδημοκρατισμό και τον εξανθρωπισμό της τοπικής και της προφορικής ιστοριογραφίας, αναδεικνύει τις αφανείς πλειοψηφίες και μειοψηφίες ως κινητήρια δύναμη του ιστορικού γίγνεσθαι και επαναπροσδιορίζει τους στόχους της ιστορίας: *«Ο σκοπός του ιστορικού, όπως και αυτός του καλλιτέχνη, είναι να διευρύνει το οπτικό μας πεδίο, να μας προσφέρει ένα νέο τρόπο θέασης των πραγμάτων»*⁹¹.

III. Παρατηρήσεις στη δεύτερη έκδοση

Οι μεταναστατευτικές και προσφυγικές ομάδες τόσο στον ευρωπαϊκό χώρο⁹² από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο από τα μέσα του 20^{ού} μεταβάλλουν τις κοινωνικές και πολιτικές συντεταγμένες στις χώρες προέλευσης και υποδοχής με άμεσες συνέπειες στο δημογραφικό, οικονομικό επίπεδο. Στο χώρο της νεοελληνικής εκπαίδευσης σταδιακά διαφαίνο-

91. Γ. Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα 1998, 435.

92. Ο ευρωπαϊκός χάρτης των περιφερειακών και μειονοτικών γλωσσών από το Νοέμβριο του 1992 τεκμηριώνει τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα των κοινωνιών της Ευρώπης.

νται τα προβλήματα ενσωμάτωσης των νέων ομάδων, της αποδοχής τους από συνομήλικους και ενήλικες και για το λόγο αυτό στις κατάλληλες ιστορικές συγκυρίες απαιτείται η λύση τους. Στην ελληνική Θράκη εκτός από τις μουσουλμανικές ομάδες για τις οποίες γίνεται ειδική έρευνα και αξιοποίηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης⁹³ από ειδικούς επιστήμονες, παιδαγωγούς και εκπαιδευτικούς στις σχολικές μονάδες της περιοχής, έχουν επίσης εγκατασταθεί νέες μεταναστατευτικές ομάδες με αποτέλεσμα να διευρύνεται ο προβληματισμός για τη διδακτική των μαθημάτων. Η ένταξη διαφορετικών από την κυρίαρχη γηγενή μαθητική ομάδα διδασκόμενων στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στη Θράκη απαιτεί τον ανασχεδιασμό αρκετών γνωστικών αντικειμένων. Ο προβληματισμός μας εστιάζεται στα μαθήματα της Ιστορίας και των Θρησκευτικών τα οποία είναι κατεξοχήν εθνοκεντρικά και ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση λειτουργούν ως διαμεσολαβητικά μαθήματα για την ανάπτυξη της ομαδικότητας και για την ομαλή κοινωνικοποίηση των μαθητών.

Η πρότασή μας αφορά στην ενίσχυση της ΤΙ (τοπικής ιστορίας) της σύγχρονης Θράκης και του βόρειου ελληνισμού ευρύτερα, στα πλαίσια μιας βαλκανοκεντρικής προοπτικής για την προσέγγιση της ιστοριογραφίας των λαών και ιδιαίτερα των όμορων λαών με βασικό έρεισμα την κοινή γεωφυσική και γεωπολιτική πραγματικότητα των βαλκανικών χωρών. Μ' αυτόν τον τρόπο από τη μικρή ηλικία είναι δυνατόν να επιτευχθεί τόσο για την κυρίαρχη μαθητική ομάδα της Θράκης, αλλά και για τις διαφορετικές θρησκευτικές,

93. Θ. Βακάλιος, *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δ. Θράκη*, Αθήνα 1997. Κ. Τσιούμης (1997). *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920-1950)*. Θεσσαλονίκη: Προμηθεύς. Κ. Τσιούμης (2000). Η ίδρυση του μειονοτικού Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ και τα πρώτα προβλήματα στη λειτουργία του: *Πρακτικά Κ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη, 313-324. Κ. Τσιούμης (2000). Η Προσχολική Εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα και η διαπολιτισμική προσέγγιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, *Μακεδόν*, 7, 107-121.

γλωσσικές και μεταναστευτικές ομάδες η αποδοχή της διαφορετικότητάς τους (γλωσσικής, πολιτισμικής) μέσα σ' ένα σταθερό πλαίσιο του κοινού, γεωγραφικού και ιστορικού τόπου, της κοινής τοπικής ιστορίας που βιώνουν καθημερινά. Στο βαλκανικό χώρο υπάρχουν παραδοσιακές εθνικές και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις τις οποίες το μάθημα της ιστορίας σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα δε μπορεί να αγνοεί, αλλά ούτε να υπερεκτιμά. Στην εκπαίδευση του 21^{ου} η ιστορία των όμορων λαών, των μεταναστών, των προσφύγων δεν μπορεί να αποσιωπάται ούτε να παρουσιάζεται αρνητικά, αξιολογικά. Η προώθηση της ΤΙ (local history) και των προφορικών μαρτυριών (oral history) ως αποτέλεσμα των ιστοριογραφικών κατακτήσεων του 20ού αιώνα συνιστά το κατάλληλο γνωστικό διαπολιτισμικό αντικείμενο. Μετά την πολυπολιτισμική προσέγγιση στο χώρο της εκπαίδευσης η οποία αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του '70 στις ΗΠΑ, στην Ευρώπη και στην Αυστραλία, η διαπολιτισμική προσέγγιση σήμερα δίνει έμφαση στη διαλεκτική σύνθεση, στη δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας κατανόησης σε άτομα διαφορετικών εθνοτικών ή μεταναστατευτικών ομάδων. Τη μετάβαση αυτή από το «πολύ στο διά» κατανοούμε ως μία οντολογική διαφοροποίηση για να αποφευχθεί η αξιολογική προσέγγιση των διαφορετικών πολιτισμικών δεδομένων και αξιών κατά τη διδακτική πράξη. Ο όρος πολυπολιτισμικό χρησιμοποιείται για να περιγράψει το αποτέλεσμα της σύγχρονης πραγματικότητας, ενώ ο όρος διαπολιτισμικό δηλώνει τον τρόπο, τη μεθοδολογία προσέγγισης του πολυπολιτισμικού. Η θεματική και η μεθοδολογία της τοπικής και προφορικής ιστορίας⁹⁴ σε συνάρτηση με το νέο ο-

94. Κόκκινος Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα 1998. Μάρκου Γ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα 1998. *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας*, Πρακτικά διεθνούς ημερίδας, Αθήνα 1998. Σωτηρίου Σ., *Η ατέλειωτη τραγωδία της Σερβίας*, Αθήνα 1999. Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ., *Τι είναι η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997. Χ/ Κωνσταντίνου Κ., *Η Σύμβαση*

πτικοακουστικό υλικό που συνεπικουρεί και υποστηρίζει ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση τη διδακτική της ιστορίας, αξιοποιείται κατάλληλα στα πολυπολιτισμικά σχολεία.

Η σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα και η αναπαράστασή της όπως αυτή παράγεται και αναπαράγεται από τους καλλιτέχνες, τους λαούς και από τις κοινωνικές ομάδες βεβαιώνουν ότι η ιστορία του πολέμου και της βίας δεν τελειώνει, αλλά «εμφανίζεται σαν μακάβριο βεγγαλικό στη βασιλεύουσα της νεωτερικότητας»⁹⁵. Οι αλλαγές στην ιστορία έχουν δρομολογηθεί προς την αλλαγή των πολεμικών μέσων, αλλά όχι προς τη βελτίωση του ιστορικού γίνεσθαι, την απουσία της ανισότητας και της εκμετάλλευσης. Η συμβατική αντίληψη για τον πόλεμο έχει αλλάξει ήδη από τη σύγκρουση στον Κόλπο και στη Γιουγκοσλαβία, ενώ μετά την 11^η Σεπτεμβρίου του 2001 η τρομοκρατία ριζίζεται ως ο νέος, σκιώδης, ακήρυκτος πόλεμος. Ωστόσο οι εκατόμβες των θυμάτων δεν έχουν αλλάξει, απλώς έχει μεταβληθεί η εικόνα του πολέμου, το θεάσθαι σε μια μορφή αισθητικής της βαρβαρότητας. Ο πόλεμος είναι ακήρυκτος και δυνητικά είναι παντού από την εποχή του Θουκυδίδη, όπου οι «νικητές αποκτείνουν τους ενήλικους και ανδραποδίζουν τους υπόλοιπους» μέχρι τις γενοκτονίες του 20^{ου} αιώνα, το ολοκαύτωμα στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι: «πρόκειται για τη θηριωδία του κακού, για τις μεταλλάξεις της τρομοκρατικής δράσης»⁹⁶. Η χαοτική δομή των πρόσφατων γεγονότων στην Αμερική και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου μας αναγκάζει να ξαναδιαβάσουμε την Ιστορία για να κατανοήσουμε τους νόμους και τις συγκρούσεις, την «εντροπία που αυξάνεται και που συνεπάγεται την αταξία»⁹⁷. Παρά τις προφητείες για

της Ουνέσκο περί απαγορεύσεως των διακρίσεων εις την εκπαίδευσιν, Θεσσαλονίκη 1982.

95. Ν. Ξυδάκης, «Η ιστορία δεν τελειώνει, ποτέ δεν τελείωσε»: *Καθημερινή*, 16/9 2001, 44.

96. Π. Κονδύλης, *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα 1999.

97. Π. Κονδύλης, ό.π.

το τέλος της Ιστορίας⁹⁸ η «παγκόσμια φαντασμαγορία των εμπορευμάτων και του άυλου χρήματος»⁹⁹ δεν επιβλήθηκε ανά τον κόσμο. Σήμερα κανείς δεν είναι μόνο παραγωγός της Ιστορίας, αλλά καιθύμα της, διότι έχει μερίδιο στον πανικό και στην ενοχή για την παθητική, απολίτικη συμπεριφορά όλων μας. Το «σύνδρομο της Ρώμης και του νικητή»¹⁰⁰ έχει πλέον καταρριφθεί και μαζί μ' αυτό η ιδιοκτησία της Ιστορίας, της ηθικής και του δικαίου. Οι συνέπειες των πράξεών μας αφορούν όλους τους κατοίκους της γης, διότι ο πόνος είναι κοινός και απαιτείται μια ηθική της ιστορίας του 21^{ου} αιώνα ώστε να διαμορφώνεται σταδιακά το αίτημα για μείωση των αδικημένων, των ανισοτήτων, της ασυμμετρίας, καθώς «αυτή γεννά ασύμμετρα πλήγματα»¹⁰¹. Μέσα σ' αυτό το ιστορικό γίνεσθαι της βαρβαρότητας, ποια είναι η θέση του πολιτισμού, της τέχνης, ποιος είναι ο κοινωνικός, πολιτικός, ψυχαναλυτικός, θεραπευτικός, ή προπαγανδιστικός, αποπροσανατολιστικός ρόλος της; Ποια η λειτουργία και χρησιμότητα της αισθητικής;

Χωρίς να συνηγορούμε υπέρ της εμπόλεμης κατάστασης διαβλέπουμε ότι σε συγκρουσιακές καταστάσεις η καλλιτεχνική δημιουργία αντλεί πρωτότυπο υλικό, διότι «η τέχνη δεν κατάφερε να σταματήσει τους πολέμους αλλά ούτε να τους προκαλέσει»¹⁰². Οι απαντήσεις δίνονται στις οικονομικές αναλύσεις και στις ανθρωπιστικές σπουδές, στην κοινωνιολογική και στην πολιτισμική ανάλυση. Η τέχνη σε κάθε μορφή της αποτελεί μια πολιτισμική δύναμη και κάθε πολιτισμική αλλαγή ή επανάσταση συνυφαίνονται με την πο-

98. Φ. Φουκουγιάμα, *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, μετ. Α. Φακατσέλης, Αθήνα 1993.

99. Ξυδάκης, ό.π. 44.

100. Π. Μπουγάλας, «Ο πανίσχυρος-τρωτός Τάλως»: *Καθημερινή* 16/9/2001, 44.

101. Μ. Τζιαντζή, «Μακάβριες εκλεκτικές συγγένειες»: *Καθημερινή* 16/9/2001, 44.

102. V. Tassou, «Λογοτεχνία και Έθνος, εθνικό και οικουμενικό»: *Διαβάζω*, 402/2000, 168-169.

λιτική αλλαγή και την πολιτική επανάσταση. Στην κοινωνία μας, η Τέχνη δεν εξυπηρετεί άμεσα έναν τελετουργικό ή διδακτικό σκοπό, διότι για τον καλλιτέχνη το κίνητρο είναι η διαδικασία της κατασκευής, η ελεύθερη και η ενστικτώδης παραγωγή¹⁰³. Ωστόσο η διδασκαλία της τέχνης συμβάλλει στην ενεργοποίηση της κριτικής αίσθησης. Συνολικά η τέχνη δομείται σ' αυτόν το συνδυασμό της αποστασιοποίησης και της ταύτισης «να μπορείς να αφήνεις και συγχρόνως να κρατιέσαι σε απόσταση για να βλέπεις που πρέπει να σταματήσεις»¹⁰⁴. Ο σύγχρονος καλλιτέχνης του 21^{ου} αιώνα μετέχει στο ρόλο του πνευματικού διαμεσολαβητή, αλλά και του ακτιβιστή-αμφισβητία των κοινωνικών δρώμενων. Η ζωγραφική αναπαράσταση παράγει έναν άλλο κόσμο για τον καλλιτέχνη και τους θεατές, ο οποίος μπορεί να ανάγεται στην πραγματική ή στην ονειρική, στην ουτοπική πραγματικότητα ανάλογα με τη θεματική και τη τεχνοτροπία που ακολουθείται. Μετα την εφεύρεση της φωτογραφίας και το επιστημονικό έργο του S. Freud ο ρεαλισμός επαναπροσδιορίστηκε και ξανα-επινοείται συνεχώς, διότι ανακαλύψαμε την ανάγκη να αλλάζουμε το πραγματικό για να προσεγγίσουμε την αλήθεια. Η φωτογραφία μετέτρεψε την αναπαραστατική ζωγραφική θετικά, διότι οι γνήσιοι καλλιτέχνες εμβαθύνουν στο παιχνίδι της τέχνης.

Στο χώρο της εκπαίδευσης το έργο των «πολιτικοποιημένων» καλλιτεχνών από την εποχή του Goya¹⁰⁵ προσφέρει πλούσιο ιστορικό, πολιτισμικό, αλλά και παιδαγωγικό υλικό, άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες προς μια σημειωτική επεξεργασία, αφού το αφηγηματικό επίπεδο είναι διαφορετικό από αυτό της φόρμας. Στα έργα που καταγράφονται πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα, ιστορικές έννοιες και μύθοι υπάρχει μεγαλύτερη ένταση από αυτά της αφηρημένης

103. Μ. Σουλιώτης, *Αλφαβητάριο για την Ποίηση*, Θεσσαλονίκη 1995.

104. D. Sylvester, *Η Ωμότητα των πραγμάτων, συζητήσεις με τον F. Bacon*, μετ. Σ. Παντελάκης, Αθήνα 1988, 104.

105. Ι. Βαμβακίδου, *Θράκες, εικαστικές μαρτυρίες*, Θεσσαλονίκη 2000.

γραφής, διότι μας οδηγούν στη βαθύτερη αίσθηση της πραγματικότητας της εικόνας, της ζωικής φύσης. Από τη σύμπτωση του Delacroix και της εφεύρεσης της φωτογραφίας εντοπίζεται η απαρχή της μοντέρνας τέχνης στην οποία ανήκουν πολλοί σύγχρονοι Βαλκάνιοι δημιουργοί, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπουν τη θεματική ζωγραφική. Στο έργο τους η παραδοσιακή αφήγηση αποκτά μια νέα μοντέρνα πλαστικότητα και εκφραστικότητα, όπως διαχρονικά διατυπώνει ο Baudelaire «το μοντέρνο είναι πρόσκαιρο, το φευγαλέο, το ενδεχόμενο, το μισό της τέχνης. Το άλλο μισό είναι το αιώνιο και το αμετάβλητο»¹⁰⁶.

Σήμερα επαναπροσδιορίζεται ο ρεαλισμός στη σύγχρονη ζωγραφική, διότι δεν ανάγεται στο νατουραλιστικό ρεαλισμό και επινοεί νέες εικόνες για την εμβάθυνση στην πραγματικότητα αποφεύγοντας τον εικονογραφικό ρεαλισμό των Μ.Μ.Ε, τη χυδαιότητα του τρόμου¹⁰⁷, ο οποίος δεν τρομάζει το θεατή, καθώς τον εξοικειώνει με την απαξίωση της ζωής. Η ζωγραφική αυτή συνιστά μια μαρτυρία – ντοκουμέντο πολέμου για την ιστορία των λαών και διαμορφώνει ένα σύγχρονο ρεαλισμό, ισοδύναμο με το περιεχόμενο που αποτυπώνεται στο έργο. Στους δρόμους της σύγχρονης τέχνης η πολεμική πραγματικότητα, η κοινωνική και πολιτική δράση των ανθρώπων και πολιτών διαμορφώνουν το παράδοξο εικαστικό περιεχόμενο του τρόμου. Η διδακτική της θεματικής ζωγραφικής στο πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών πλησιάζει τα έργα ως μη πραγματικά γεγονότα, παρά τη ρεαλιστική αναγωγή τους, ως μια διαδοχή εκρήξεων, μια απολύτως πειστική απελευθέρωση τραγικών αισθημάτων και εγκεφαλικής διέγερσης για το θεατή-διδάσκοντα. Στα μαθήματα πολιτισμού και νεότερης ιστορίας το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον προσανατολίζεται προς την επικοινωνιακή λειτουργία της τέχνης.

Ο σοβιετικός αναλυτής A. Ziss γράφει ότι «η καθημερινή φυσι-

106. Θ. Πάντος, *Το Χρώμα*, Αθήνα 1990.

107. R. K. Whillock & D. Slayden (edit.), *Hate Speech*, London 1995.

κή γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων. Ωστόσο κατασκευάζουμε τεχνητές γλώσσες για ν' ανταποκριθούμε σε ειδικές ανάγκες της ιστορικής και κοινωνικής πρακτικής...η τέχνη είναι μία από αυτές...η υλοποίηση της καλλιτεχνικής σκέψης παίρνει ένα χαρακτήρα σημειολογικό.....η σκέψη μέσω των εικόνων οργανώνεται σε σύστημα σημείων και αυτό έχει μεγάλη σημασία για την επικοινωνιακή λειτουργία της τέχνης»¹⁰⁸. Η «πολεμική τέχνη» την οποία διδάσκουμε για την κατανόηση και εμβάθυνση των ιστορικών δρώμενων δεν ταυτίζεται με το ωραίο στην τέχνη, αλλά με την ανάδειξη της αλήθειας, η οποία είναι κρυμμένη στις συνθήκες ζωής και κουλτούρας του δημιουργού. Στα εικαστικά έργα αναζητούμε τη συνάρτηση της τέχνης με την ιστορική μνήμη, η οποία αποτελεί βασικό στόχο της διδακτικής του πολιτισμού, διότι στην τέχνη δεν υπάρχει φως παρά μόνο στην αλήθεια και από τη φύση της αυθαιρετεί πέραν της επιστημονικής γνώσης και των ιδεολογικών φορτίσεων της ιστορικής μνήμης. Οι νεκροί και κατακερματισμένοι άνθρωποι εκθέτουν τη θρυμματισμένη, μεταμοντέρνα σκέψη και πράξη των ανθρώπων προκαλώντας το θεατή προς αναζήτηση της κοσμοκεντρικής και ανθρωποκεντρικής απωλεσθείσας ενότητας ανάμεσα στη σκέψη και πράξη.

Τα έργα με κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο στη σύγχρονη καλλιτεχνική τεχνοτροπία προκαλούν δημιουργικά¹⁰⁹ και προσφέρουν στο θεατή μια εργασία διανοητικής αφάιρσης, την ενεργητική διαδικασία της προσωπικής επεξεργασίας. Μετά τα έργα των Goya, Delacroix, Courbet, Rivera, Picasso, Dali, των νεότερων Αμερικάνων καλλιτεχνών, τις προτάσεις της αριστερής καλλιτεχνικής πρακτικής, του φωτομοντάζ, της εργατικής φωτογραφίας, των τοιχογραφιών, η σύγχρονη μεταπολεμική εικαστική παραγωγή των Βαλκάνιων καλλιτεχνών διαμορφώνει ένα σύγχρονο αντι-πολεμικό

108. A. Ziss, *Elements d'esthétique marxiste*, Progres, Μόσχα 1977.

109. Σ. Δεσβίσης, *Η δημιουργική σκέψη και η δημιουργική διδακτική διαδικασία*, Θεσσαλονίκη 1998.

σήμα καλλιεργώντας μια διαφορετική, διαπολιτισμική αντιμετώπιση της ιστορίας.

Η σημειωτική¹¹⁰ ανάγνωση των έργων αυτών οδηγεί προς τη συγκρότηση μιας συλλογικής αποδεκτής πολιτισμικής ταυτότητας, διότι «η κριτική τέχνη μπορεί να διαδραματίσει ένα χρήσιμο ρόλο ενθαρρύνοντας αλλαγές, παρέχοντας υποστήριξη σε υποθέσεις όπως η εκστρατεία για τον πυρηνικό αφοπλισμό, το χημικό πόλεμο, το ρατσισμό»¹¹¹. Η συνάρτηση της Τέχνης με την πολιτική ιστορία δεν στρέφει τη σκέψη του θεατή προς τους απελευθερωτικούς και εμφύλιους αγώνες, στην αξεδιάλυτη εμπλοκή του μύθου και της συλλογικής φαντασίωσης. Αντίθετα κατευθύνει το «οράν και οράσθαι» προς την ωμότητα των απρόσωπων, αντιηρωικών πολέμων του 21^{ου} αιώνα, όπου οι άνθρωποι – στρατιώτες, ή/και πρόσφυγες συγκροτούν μια μάζα που δε γνωρίζει εκ των προτέρων το στόχο, τον εχθρό, αλλά εκ των υστέρων τις καταστρεπτικές συνέπειες του πολεμικού εξοπλισμού στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Η πολιτική ζωγραφική του Βελίτσκοβιτς (αρ. 67) και άλλων σύγχρονων Βαλκάνιων όπως του Βούλγαρου Βογιιάτzieφ, της σλοβένικης ομάδας τέχνης IRWIN, του Σολάκοφ, διαμορφώνουν την πολιτική αντίσταση της τέχνης, η οποία στρατεύεται οικουμενικά υπέρ της ιστορίας του πολιτισμού και αντιτίθεται στη βαρβαρότητα και τη μαζική κουλτούρα¹¹². Για τους λόγους αυτούς υποστηρίζουμε ότι η εικαστική μαρτυρία συνιστά πεδίο ή/και εργαλείο προς διδασκαλία της ιστορίας και παράλληλα μια μεθοδολογία για την απόδοση απτού νοήματος και ορατότητας της ανθρώπινης βίας ώστε οι διδασκόμενοι να εμβαθύνουν στη συλλογική αυτογνωσία. Στόχος των μαθημάτων είναι η ικανότητα ανάγνωσης των σημειωτικών και

110. T. Thwaites , L. Davis, W. Mules (1994). *Tools for cultural studies*. Macmillan education Australia PTY Ltd.

111. Τ. Γουόκερ, *M.M.E. και Τέχνη*, Αθήνα 1987, 127.

112. Αντόρνο, Λοβεντάλ, Μαρκούζε, Χορκχάμερ, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, μετ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα 1984.

των συμβόλων της ιστορικής μνήμης, της πολιτικής ιδεολογίας έτσι ώστε να καλλιεργηθεί ένα συνειδητοποιημένο οικουμενικό, σύγχρονο αίτημα για την παύση των πολέμων, για το δικαίωμα όλων στη ζωή του 21^{ου} αιώνα, για έθνη χωρίς εθνικισμούς¹¹³.

Στο έργο του Βελίτσκοβιτς ο διαμελισμός των ανθρωπίνων σωμάτων και η καταστροφή των τοπίων, της καμένης κυριολεκτικά γης, συγκροτούν τον τόπο, το γεωγραφικό και ιστορικό τόπο της πατρίδας του δημιουργού και της πατρίδας όλων. Η ζωγραφική αυτή συνιστά μια μαρτυρία - ντοκουμέντο πολέμου για την ιστορία των πολιτισμένων λαών και διαμορφώνει ένα σύγχρονο ρεαλισμό, ισοδύναμο με το περιεχόμενο που αποτυπώνεται στο έργο. Οι τίτλοι των έργων, όπως *Φωτιά, σώμα, κοράκι, τοπίο* συνιστούν σημείο και σημαινόμενο για την οξύτητα της οπτικής εικόνας, η οποία πα-ρουσιάζεται σκληρή όπως και η πραγματικότητα, αλλά στον ποιητικό χρόνο της τέχνης. Στη ζωγραφική επιφάνεια μεταφέρονται τα ίχνη της προσωπικής ιστορίας του καλλιτέχνη και των ανθρωπίνων πράξεων όπως αυτά παραμένουν στο τραυματισμένο σώμα των στρατιωτών και των προσφύγων κάθε πολέμου.

Η εποχή μας έχει ανάγκη προτύπων και εναλλακτικών λύσεων πολιτικής αλληλεγγύης και ενότητας, και όχι μια μυθολογίας που οικοδομείται στον άξονα της αντιφατικής ενοποίησης-παγκοσμιοποίησης και κατακερματισμού των λαών. Η ιστορική ζωγραφική που μελετούμε και διδάσκουμε καταδεικνύει το ιστορικό γεγονός της πολεμικής βίας και το εκθέτει ως σύμβολο της θλιβερής, αναξιοπρεπούς ανθρωπίνης διάστασης. Πρόκειται για μια εικαστική καταγραφή του πόνου, η οποία δεν ηρωοποιεί τη σύγκρουση και την αιματοχυσία, αλλά μαρτυρεί την εξαθλίωση της ανθρωπίνης υπόστασης και την τραγωδία της πολεμικής ιστορίας, χωρίς να διαμορφώνει μια μυθολογία του θύματος και μια ρητορική της συμπόνιας. Τα έργα της σύγχρονης ιστορικής ζωγραφικής απευθύνονται

113. J. Kristeva, *Έθνη χωρίς εθνικισμό*, μετ. Κ. Γεώργιας, Αθήνα 1997.

στην όραση και όχι στο βλέμμα, θέτουν ερωτήματα και δεν παρουσιάζουν τα γεγονότα ουδέτερα. Η τέχνη δεν ταυτίζεται με τη ζωή, αλλά η εικαστική αφήγηση είναι ο ιδεώδης χώρος της ελευθερίας και της αντίστασης, διότι συνιστά ένα τρόπο, ένα διάυλο όρασης και ερμηνείας. Η διαφύλαξη της αισθητικής μορφής συνδέεται άρρηκτα με την ουτοπική λειτουργία της τέχνης και της κοινωνικής πραγματικότητας. Η διατήρηση της αυτονομίας της τέχνης και η διάσωση της αισθητικής μορφής αποτελούν συνθήκες που εξασφαλίζουν τη δυνατότητα σύγκρουσης της κοινωνίας με το εργαλειώδη κομμάτι της και την ελπίδα για ένα καθολικό αισθητικό μεταχηματισμό της¹¹⁴. Θεωρούμε ότι η σύγχρονη πολιτική εικαστική παραγωγή σε αντίθεση με την ηλεκτρονική και ψηφιακή εικόνα των Μ.Μ.Ε μπορεί να μας λυτρώσει από τη δικτατορία των *reality show* και του *life style*.

Όπως παρατηρεί ο W. Benjamin «η ανθρωπότητα που κάποτε ήταν κατά τον Όμηρο, θέαμα για τους θεούς του Ολύμπου, έχει γίνει τώρα θέαμα για τον εαυτό της... έτσι έχουν τα πράγματα με την αισθητικοποίηση της πολιτικής, που καλιεργεί ο φασισμός, ενώ ο κομμουνισμός απαντά με την πολιτικοποίηση της τέχνης»¹¹⁵. Χωρίς να υιοθετούμε το διπολισμό του Benjamin, πιστεύουμε ότι η πολιτική τέχνη εγγράφεται άμεσα στο παρόν, διότι ο καλλιτέχνης θέλει να συμμετέχει στην αλλαγή της κοινωνίας, χωρίς ωστόσο να περιορίζεται στη στρατευμένη κοινωνική λειτουργία της. Στο χώρο της εκπαίδευσης θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει η διαμόρφωση μιας αισθητικής της ηθικής, η μετάδοση της συγκίνησης και η ανάπτυξη της πολιτικής κρίσης. Σήμερα η Τέχνη είναι ευρέως αποδεκτή κυρίως στη μαζική της έκδοση, διότι η παραδοσιακή Τέχνη (ως ποίηση, λογοτεχνία, εικαστικά και αρχιτεκτονική) έχει χάσει το «κεντρί της, ενώ το κοινό έχει ατροφικά αισθητήρια και τα τεράστια α-

114. Θ. Γεωργίου, *Σε τι χρησιμεύει η αισθητική*, Αθήνα 1989, 112.

115. W. Benjamin, *Δοκίμια για την Τέχνη*, μετ. Δ. Κούροτοβικ, Αθήνα 1978, 38.

θροίσματα εικόνων καταναλώνονται ως κοινά προϊόντα»¹¹⁶.

Στη μεταπολεμική γενιά των καλλιτεχνών ωρμάζει ωστόσο μια νέα ομάδα επαναστατών, η οποία κληρονόμησε από τους σουρεαλιστές την αποστροφή στον πόλεμο και στην κοινωνική αδικία υπερασπίζοντας τη ζωή και την ποιότητά της. Παρατηρούμε και διαβάζουμε στο έργο τους την μετακένωση της φρίκης από το πραγματικό στο ποιητικό επίπεδο της τέχνης με στόχο τη μετάβαση από την όραση στην ενόραση¹¹⁷. Οι δημιουργοί οδηγούν τους θεατές, τους αναγνώστες ή τους ακροατές στην κατάσταση της συγκίνησης, αναζωογονούν τις αισθήσεις και ενεργοποιούν την αντίληψη για τον κόσμο στην ανορθολογική διάσταση της ύπαρξης. Η εικαστική δημιουργία σήμερα σε αντίθεση και σε άμυνα προς τη μαζική κουλτούρα αγωνιά για την ύπαρξη και τις εναλλακτικές λύσεις της κοινωνικής ζωής, διότι οι επιβλητικές συνθέσεις πηγάζουν «από τον εσώτερο κόσμο του καλλιτέχνη και με μυστικές διαδρομές προσεγγίζουν τον κόσμο των Άλλων»¹¹⁸.

Στην εμπορευματοποιημένη εικόνα των Μ.Μ.Ε. το τραυματικό συμβάν του πολέμου και της προσφυγιάς «εξοστρακίζεται και παραδίδεται στον πυθμένα για να στοιχειώσει, ενώ ο άνθρωπος υποχρεώνεται να ξεχνάει, να προσπερνάει, να προσποιείται: είναι ο μοντέρνος τρόπος»¹¹⁹. Στην Τέχνη λειτουργεί ψυχαναλυτικά¹²⁰ ως προς τη διάσταση της έκφρασης των υγιών συναισθημάτων, της αγάπης, του θυμού, του πένθους, της «ιερής αγανάκτησης». Το εικαστικό έργο των σύγχρονων Βαλκάνιων δημιουργών, βαθιά ιστορικό και πολιτικό προτείνει μια διαφορετική ηθική καλλιουργώντας

116. E. Wind, *Τέχνη και Αναρχία*, μετ. Γ. Μυράτ, Αθήνα 1986.

117. Θ. Γιαλκέτσης, «Η επανάσταση της ποίησης»: *Ελευθεροτυπία*, 24/1/1999, 23.

118. E. Γραμματικάκης, «Το νόημα της Τέχνης»: *Ελευθεροτυπία* 17/1/1999, 76-77.

119. E. Αρανίτσης, « Παράδοξα»: *Ελευθεροτυπία*, 27/5/2001, 25.

120. M. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μετ. Δ. Κούρτοβικ, Π. Χριστοδουλίδης, Αθήνα 1989, 369.

τη φαντασία χωρίς να την προκατασκευάζει όπως συμβαίνει με την ηλεκτρονική εικόνα, διότι τα έργα είναι βεβαρημένα από την ιστορία, τη μνήμη και την παράδοση των υπαρξιακών ερωτημάτων. Τα παραδοσιακά υλικά ενέχουν μια κάποια τρυφερότητα, προερχόμενη από τον κόπο που χρειάζεται να καταβάλει κανείς για να τα χειριστεί. Η φωτογραφική μηχανή, ο υπολογιστής, τα τυχαία αντικείμενα, η εννοιοκρατία στην τέχνη είναι πιο εύκολα στο χειρισμό, διότι από τη φύση τους είναι *φωνακλάδικα και θεαματικά*, πράγματα που δεν έχουν εντυπωμένη στη ψυχή τους της αίσθηση του μέτρου¹²¹. Ο πλούτος στην εκπαίδευση εξαρτάται από την ανάπτυξη της φαντασίας και της δημιουργικής σκέψης του ανθρώπου, ώστε να επιτευχθεί η κατάκτηση του αλληλοσεβασμού, ο περιορισμός του εγωισμού και της αδιαφορίας για τους άλλους. Η λειτουργία των ποιητικών μέσων αναδεικνύει την πολυσημία και τη σημασιολογική μουσικότητα της εικόνας και ο ρόλος του σύγχρονου δημιουργού, αλλά και του πνευματικού ανθρώπου ως *νοηματοποιού και εικονοποιού του πραγματικού* είναι η αναζήτηση της κοινωνικής και ψυχικής προέλευσης για το μίσος, την επιθετικότητα, για τις μορφές του πολέμου, την περιφρόνηση, το σοβινισμό¹²².

Από την πλευρά των Επιστημών της Αγωγής για τη σχέση δασκάλων-μαθητών απαιτείται παράλληλη επένδυση στο γνωστικό αντικείμενο, το οποίο διδάσκεται καθώς και στη διαδικασία της διδακτικής. Στα μαθήματα πολιτισμού οι διδασκόμενοι μαθαίνουν επενδύοντας στα πρόσωπα, στους καλλιτέχνες και στο έργο τους, στις σχέσεις των ανθρώπων με τα δημιουργήματά τους, ώστε να διαμορφώνεται μια αγωγή προς την ελευθερία και την ειρήνη: «η αγωγή ελευθερίας θα παραμείνει η ομορφότερη και αποτελεσματικότερη διακονία στον άνθρωπο»¹²³. Η δυτική κουλτούρα που επι-

121. Α. Ζενάκος, «Homo occidentalis»: Βήμα 22/7 2001, 18-19.

122. C. Castoriadis, *Figures du pensable*, Paris: Seuil, 2001.

123. Κ. Δεληγωσταντής, *Η παιδαγωγική του Καντ*, Θεσσαλονίκη 1990, 123.

βάλλεται σήμερα είναι «επονείδιστη, οχληρή, κατακτητική»¹²⁴, διότι προβάλλει «την εμμονή στην εθνοτοπική παιδικότητα ή τη βαθμιαία γενίκευση μιας άοπλης, άοσμης ευρωπαϊκότητας»¹²⁵. Στα μαθήματα τέχνης και πολιτισμού δεν αναιρείται η συναισθηματική έξαρση που προκαλούν οι λέξεις *έθνος, Βαλκάνια, Άραβες* στην ιστορία της γλώσσας, αλλά τονίζεται το σχεδόν ανθρωπολογικό και εξοργιστικό ενδιαφέρον της Δύσης για την ανατολική Ευρώπη, τους άλλους και δεν αποσιωπιούνται οι προβληματισμοί για τις συλλογικές ταυτότητες. Η εικόνα λειτουργεί διαπολιτισμικά χωρίς το γλωσσικό κώδικα και δεν ταυτίζεται με μία εθνοτοπική ταυτότητα. Η εικαστική επικοινωνία είναι διεθνής και συνιστά μια πρόταση διαφωνίας στο όχημα της επιθετικής εθνικιστικής ιδεολογίας ώστε να αναδεικνύεται η αληθινή σχέση ανάμεσα στην πολιτική και στην καλλιτεχνική πρωτοπορία¹²⁶. Οι καλλιτεχνικές πρωτοπορίες του 20ού αιώνα διαμόρφωσαν μοντέλα τέχνης και ζωής με αντιστασιακό χαρακτήρα και τη διάσταση ενός κοινωνικού επεμβατικού οράματος.

Στην 49^η μπιενάλε της Βενετίας, «δημοκρατική, πολύχρωμη αλλά και φλύαρη», ένας Βόσνιος στο βίντεο φτιάχνει τσάντες από ανθρώπινο δέρμα και με σακαταμένο χέρι κάνει το σήμα της νίκης¹²⁷. Η Τέχνη μιλά για την αφόρητη ανθρώπινη κατάσταση, όχι μ' όσα γνωρίζει, αλλά μ' όσα ψυχανεμίζεται για τη μετα-ανθρώπινη συνθήκη, για ένα μέλλον που περνά ήδη το κατώφλι μας, αλλά δε το βλέπουμε: « η ζωγραφική αποτελεί για μένα ένα σχόλιο πάνω σ' αυτό που είμαι και σ' αυτό που βλέπω. Δεν έχει να κάνει με τους εφιάλτες μου. Δεν ονειρεύομαι ποτέ», σχολιάζει ο Βαλκάνιος ζω-

124. Κ. Βρούζας, *Παγκόσμια επικοινωνία και πολιτιστικές ταυτότητες*, Αθήνα 1997.

125. Π. Θεοδοωρίδης, «Ισότιμες κουλτούρες και άγρια θηρία»: *Μακεδονία* 19/8/ 2001, 2.

126. Π. Ματβέγιβιτς, *Μεσογειακή Σύνοψη*, Αθήνα 1999.

127. Ν. Ξυδάκης, «Όσα ψυχανεμίζεται η τέχνη»: *Καθημερινή* 17/6/2001, 52.

γράφος Βελίτσκοβιτς¹²⁸.

Στην ιστορική έρευνα το εικαστικό έργο ως πρωτογενής ή/και δευτερογενής ιστορική μαρτυρία, η οποία έχει υποβληθεί σε εξωτερική και εσωτερική κριτική¹²⁹ συνιστά ένα ποιοτικό και συμβολικό υλικό, το οποίο μετά τη συνομιλία με τους δημιουργούς αποκαλύπτει τις σχέσεις της τέχνης με την τεχνική στη διπλή κλίμακα – κάθετα και οριζόντια, ως έμπνευση και ως δεξιότητα. Στα έργα που καταγράψαμε για τους Θρακιώτες (σε συγκριτική παρουσίαση με αυτά για τους Μακεδόνες και τους Γιουγκοσλάβους) είναι εμφανής ο διάλογος των καλλιτεχνών με την ιστορία, το δέκτη, με τη δημόσια τέχνη και με τον ιστορικό τόπο.

Η τέχνη κάθε εποχής τείνει να εξυπηρετεί τα ιδεολογικά συμφέροντα της ηγεμονικής τάξης και κουλτούρας¹³⁰ και κατ' ακολουθία οι τρόποι όρασης του κόσμου καθορίζονται από τη στάση απέναντι στην ιδιοκτησία και στην ανταλλαγή¹³¹. Οι ζωγράφοι μορφοποιούν σημεία, αλλά η κυριαρχία του αισθητικού κώδικα και η έμφαση που δίνεται στο κυριολεκτικό, στο μορφολογικό κώδικα εκφράζουν τη χρήση και τη λειτουργία του αναπαριστάμενου. Πρόκειται για την αισθητική σημείωση, η οποία ορίζεται «ως τάση για απόκλιση από το κοινωνικό σημείο αναφοράς είτε ως τάση για σύγκλιση προς αυτό»¹³² και εντοπίζεται σήμερα στον πολιτισμό της εικόνας στο δίπολο κουλτούρα/ τεχνικός πολιτισμός¹³³. Το αίτημα

128. Κ. Αρφόρα, « Βελίτσκοβιτς»: *Βήμα*, 25/2/2001, 7.

129. L. Cohen, L. Manion (2000). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Μετ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 85-87.

130. Φ. Κ. Βώρος. (1993). *Η διδασκαλία της ιστορίας με αξιοποίηση της εικόνας*. Αθήνα: Παπαδήμας.

131. J. Berger, (1972). *Ways of seeing*. Penguin books, 90.

132. Χ. Καμπουρίδης. (1986). «Αισθητικός κώδικας και Ιστορία», 473-485 στο: Λαγόπουλος Α.Φ., Μαρτινίδης Π., Μπόκλουντ Κ. *Η Δυναμική Των Σημείων*. Αθήνα: Παρατηρητής.

133. F. Braudel (2002). *Η Γραμματική των Πολιτισμών*. Μετ. Αρ. Αλεξιάκης. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 51-60.

για τη διάσωση της τέχνης στις συνθήκες της πολιτιστικής βιομηχανίας και του πολιτιστικού μπερεαλισμού¹³⁴ διατυπώνεται ως αίτημα για να διαφυλαχθεί η εσωτερική σχέση ανάμεσα στην πράξη αποτίμησης και την οντολογική συνθήκη γένεσης του έργου τέχνης.

Για τους λόγους αυτούς στο χώρο της εκπαίδευσης οφείλουμε να διασώσουμε και να ανασυγκροτήσουμε την ικανότητα του υποκειμένου να αναπτύξει την αισθητική σχέση προς τα πράγματα. Όταν οι φορείς του τεχνοκρατικού πολιτισμού αναρωτιούνται για τη χρησιμότητα της τέχνης, οι καλλιτέχνες και οι δάσκαλοι της τέχνης απαντούν ότι αυτή συμβάλλει στην εξασφάλιση της αυτονομίας της τέχνης, στη διάσωση της αισθητικής μορφής και στην εξασφάλιση της κοινωνίας να συγκρούεται με το εργαλειακό κομμάτι του εαυτού της και να συντηρεί την ελπίδα για ένα καθολικό αισθητικό μετασχηματισμό. Στην κοινωνία που οραματίστηκε ο Κοντ, η τέχνη αποτελούσε βάση της παιδείας¹³⁵, ενώ για την τέχνη μέσα στην πόλη, τη δημόσια μορφή της τέχνης, ο Μόρις από το 1881 αναζητούσε το καλό γούστο στην καθημερινότητα, ώστε «να διαφυλαχθεί η ομορφιά της γης»¹³⁶.

Το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον του σύγχρονου ιστορικού εστιάζεται στην *κριτική της νεοελληνικής κοινωνίας και της πολιτικής ζωής, με στόχο την εθνική αυτογνωσία και την πολιτική αγωγή*. Οι εικαστικές μαρτυρίες ως *πρωτογενής ιστορική πηγή* συμβάλλουν στην αναζήτηση για τους τρόπους με τους οποίους ορίζεται το «έθνος σε συνάρθρωση και σε αντιδιαστολή με άλλα υπαλλακτικά συλλογικά προτάγματα, όπως εκείνο που απορρέει από τον οικουμενιστικό διεθνισμό από τη μία και από τις μειονότητες από την άλλη μεριά»¹³⁷. Σ' αυτή τη διάστασή του το πλούσιο ιστορικό υλικό

134. Γ. Ανδρεάδης, Π. Ροδάκης, Δ. Σταμούλης, Μ. Χαραλαμπίδης (1987). *Ο Πολιτιστικός μπερεαλισμός*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.

135. Beardsley, ό.π., 287.

136. Beardsley, ό.π., 293.

137. Κ. Τσουκαλάς (1999). *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*. Αθήνα, 15.

που εντοπίζουμε μπορεί να αξιοποιηθεί από τη σύγχρονη έρευνα και από τη διδακτική της ιστορίας συνταιριάζοντας το *παραδοσιακό εθνικό παρελθόν* με το σύγχρονο αίτημα για «καθαρότερη επίγνωση του χαρακτήρα και των συντελεστών του ιστορικού γίγνεσθαι, πέρα από μυθοπλασίες και αυταπάτες»¹³⁸.

Την αντίσταση των ακριτών, Βαλκάνιων Θρακών και Μακεδόνων προς την πολιτισμική και πολιτειακή επιβολή του αθηνοκεντρικού κράτους και της δυτικότροπης κουλτούρας, νοηματοδοτούμε σήμερα διαφορετικά, διότι το «έθνος, όσο παλιό κι αν είναι ως έννοια και ως οντότητα, μετασχηματίζεται σήμερα, σε μια καινοφανή συλλογική οντότητα, η οποία αναιρεί τα πολιτειακά και κοινωνικά θέσφατα του φιλελευθερισμού και της νεωτερικής εκδοχής του»¹³⁹.

Στο πεδίο αυτό αυτό έχουν ανακύψει τα ερωτήματα για την ειδικευση ή/και τον προσδιορισμό του αυτοδύναμου δασκάλου. Για το ρόλο του εκπαιδευτικού στη σύγχρονη εκπαίδευση θεωρούμε αναγκαία τη συνάρτηση του παιδαγωγού με τον ιστορικό και τον ερευνητή. Για το λόγο αυτό απαιτείται θεωρητική κατάρτιση του εκπαιδευτικού ως ιστορικού και παιδαγωγού, η επιμόρφωσή του σε θέματα φιλοσοφίας της ιστορίας, και διδακτικής της ιστορίας. Σε κάθε μάθημα ιστορίας θεωρείται *αναγκαία η αναγωγή στην «ιστορία της ιστορίας»*, στο πρόβλημα της αιτιότητας, του χώρου και του χρόνου, στη διεπιστημονική διαθεματική προσέγγιση, στη συνεργασία με την οικονομική και κοινωνιολογική επιστήμη στο πεδίο της σύγχρονης έρευνας, αλλά και του ιδίου του σχολικού μαθήματος.

Οι διδακτικές μέθοδοι που έχουμε στην ευχέρεια οι διδάσκοντες της ιστορίας λειτουργούν *κατά περίπτωση συμπληρωματικά ή και εναλλακτικά έτσι ώστε η «πρωτογενής προσπέλαση των πηγών να*

138. Π. Κιτρομηλίδης (2000). *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη*. Αθήνα.

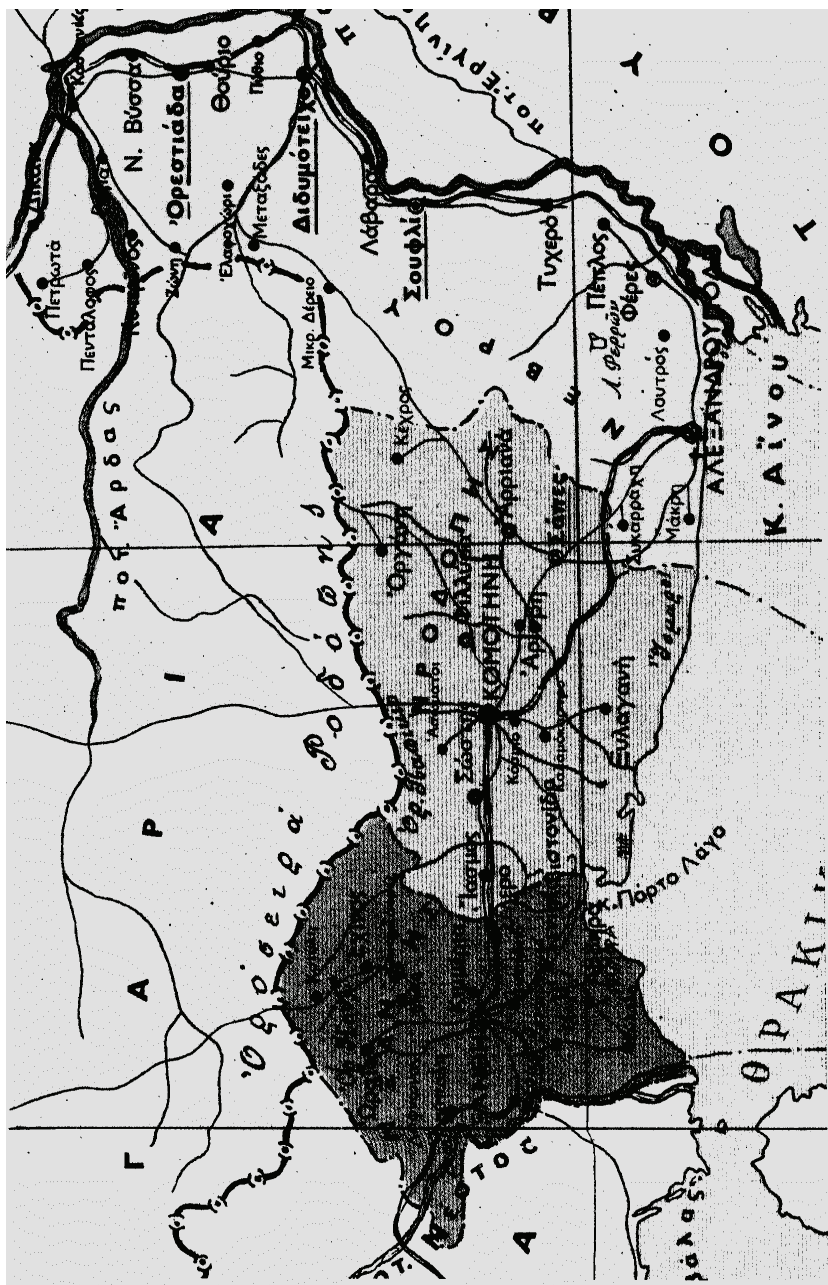
139. Α. Κυρίδης (2001). Όταν το Έθνος αντικαθιστά το λαό και όταν η εξουσία αναδομείται σε νέες βάσεις: *Μακεδόν* /8, 309-319.

μεταμορφώνει το παρελθόν σε ζώσα ύλη»¹⁴⁰, εφόσον ταξινομήσουμε τις κατηγορίες των πηγών και κατευθύνουμε τους διδασκόμενους προς μια κριτική αξιολόγηση του διαμεσολαβημένου ιστορικού λόγου και της ιστορικής εικόνας.

140. Γ. Κόκκινος (1998), ό.π., 323-329.

SUMMARY

The participation of Thracians to Greek revolution of 1821 as it is established in traditional historic documents and as it is coding in historic painting reveal the role of north Greeks as well as the role of the Balkans in the revolution of 1821. Historic painting and generally optical art represent the national history in specific ways that bring a great scientific and didactic interest. The results of this historic research bring to light the role of all the Thracians in the revolution of 1821 and, more specifically, in the areas where they lived.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ξενόγλωσση

- Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker, Leipzig: Seemann Bd. 30 - Anst. Nachdr. 1950, Signatur 1: 4° Nr. 4697*^a - 30 = HBS.
- Anderson B. (1991). *Imagined communities. Reflection on the origin and spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andreou A., Kyridis A., Vamvakidou I., Drossos V. & Kassidou S. (2002). Greek Primary School Students write on the national anniversary of March 25th. School history and national ideology. *Journal of Educational Research*.
- Arnheim R. (1966). *Towards a psychology of Art*. London: Faber and Faber.
- Arnheim R. (1969). *Visual thinking*. Univ. of California Press. Berkeley and L. A.
- Arnheim R. (1974). *Art and Visual perception*. Univ. California.
- Barry A.M.S. (1997). *Visual intelligence*. N. York: State Univ. Press.
- Barthes R. (1967). *Elements of Semiology*. London: Jonathan Cape.
- Beardsley M., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μετ. Δ. Κούρτοβικ, Π. Χριστοδουλίδης, Αθήνα 1989.
- Belting H., Dilly H., Kemp W., Sanerlander W., Warnke M. (επιμ. 1995). *Εισαγωγή στην Ιστορία της Τέχνης*. Μετ. Α. Γυιόκα. Θεσσαλονίκη.

κη: Βάνιας.

Benezit E., *Dictionnaire des peintres sculpteurs dessinateurs et graveurs*, t. 2. Paris 1953.

Benezit E., *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, t. 10 Paris 1976.

Benjamin W., *Δοκίμια για την Τέχνη*. Μετ. Δ. Κούρτοβικ. Αθήνα 1978.

Berger J. (1972). *Ways of seeing*. London: Penguin books.

Bloch M. (1994). *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*. Μετ. Κ. Γαγάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.

Bollnow Ot., *Φιλοσοφική Παιδαγωγική*, μετ. Μ. και Κ. Βαϊνά, Αθήνα 1986.

Braudel F. (1986). *Μελέτες για την ιστορία*, μετ. Ορ. Βαρών, Ρ. Σταμούλη, Αθήνα.

Braudel F. (2002). *Η Γραμματική των Πολιτισμών*. Μετ. Αρ. Αλεξάκης. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Braudel F., *Μεσόγειος, ο ρόλος του περίγυρου*, μετ. Κ. Μιτσοτάκη, τ.Α΄, Αθήνα 1993².

Briant P., *Από την Ελλάδα στην Ανατολή, ο Μ. Αλέξανδρος, ανακαλύψεις*, μετ. Δελθηανάση, Αθήνα 1990.

Bruner J.S., *The progress of education*, N. York 1960.

Burston W. H., *Principles of history teaching*, London 1972.

Burston W. H., Green C. W., Nicholas E. J., Dickinson A. K., Thompson D. (editorial board), *Handbook for history teachers*, London 1972².

Capra D., *History and criticism*, London 1985.

Castoriadis C., *Figures du pensable*, Paris: Seuil 2001.

Chapman L., *Η Διδακτική της τέχνης, προσεγγίσεις στην καλλιτεχνική αγωγή*, μετ. Α. Λαπουράς, Γ. Χαραλαμπίδης, Ε. Κυπραίου, Α. Βαρδαλού, Αθήνα 1993.

Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, μετ. Ρ. Σταυρίδη - Πατρικίου, Αθήνα 1983.

Dewey J., *Το σχολείο που μ' αρέσει, ο δρόμος και ο αγώνας για τη μεταμόρφωση των παιδαγωγικών ιδεών*, μετ. Μ. Μιχαλόπουλου,

Αθήνα 1982.

Dickinson A. K., Rogers P. J., *Learning history*, London 1984.

Dimitrov I., Οι Νεομάρτυρες στη ζωή της βουλγαρικής εκκλησίας:
ΠΘΣ, 1988, 425-434.

Douch R., *Local history and the teacher*, London 1967.

Eco U. (1989). *Θεωρία Σημειωτικής*. Μετ. Ε. Καλλιφατιδής. Αθήνα:
Γνώση.

Encyclopedie de la pleiade, *Ιστορία και μέθοδοι της*, τ. Α'-Δ', μετ. Ε.
Στεφανάκη, Αθήνα 1979-1980.

Ferro M. (2000). *Πως αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σ' όλο τον
κόσμο*. Μετ. Π. Μαρκέτου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Frangos G., *The Philike Etaireia 1814-1821: a Social and historical
analysis*, (δ.δ.-1971), Ann Arbor, Michigan, U.S.A. High Wycombe
England 1976.

Gardner H. (1982). *Developmental Psychology*. Boston: Little Braown.

Geertz G., *The interpretation of cultures*, N. York 1973.

Ginsburg C., *Το τυρί και το σκουλήκι, Ο κόσμος ενός μυλωνά του
16ου αιώνα*, μετ. Κ. Κουρμένος, Αθήνα 1994.

Goff J., *Το έργο της ιστορίας*, τ.1-3, μετ. Κ. Μισσοτάκη, Αθήνα 1981.

Gohen L., Manion L. (2000). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*.
Μετ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Gohen L., Manion L., *Research Methods in Education*, London 1989.

Grossberg L., Nelson C., Treichler P.A. (1992). *Καλειδοσκόπιο. Μελέτες
για τον Πολιτισμό*. Μετ. Β. Αποστολίδου. Αθήνα: Γνώση.

Guide - Plovdiv, Agency Seven D., Φιλιππούπολη, χχ.

Guide- Plovdiv, It's historical and cultural heritage, Σόφια 1984.

Gunning D., *The teaching of history*, London 1978.

Hess P., *Πάνθεον ηρώων του 21, Λεύκωμα 40 λιθογραφιών και εξηγή-
σεων στα ελληνικά, γαλλικά, γερμανικά, αγγλικά*, Αθήνα 1978.

Hobsbawm E. (1997). *Για την Ιστορία*. Μετ. Μ. Ματάλας. Αθήνα.

Hoddinott B.F., *The Thracians (with 168 illustrations)*, London: Thames

and Hudson 1981.

Holt G.E. (edit.), *The art of all nations 1850-1873, the emerging role of exhibitions and critics*, Princeton χ.χ.

Huntington S., Weil W. Mc., Στοφορόπουλος Θ., Ζουράρις Κ., Καραμπελιάς Γ., Γιανναράς Χ., (1998). *Η Σύγκρουση Ανατολής - Δύσης*. Μετ. Κ. Γεώργιας, Δ. Καββαδία, Φ. Μ. Καραμεσίνη. Αθήνα.

Hyman S., (edit.). *Edward Lear in the Levant travels in Albania Greece and Turkey in Europe (1848-1849)*, London 1988.

Jahson H.W., *Catalogue of the Paris salon de 1827, societe des Amis de 1827*, N. York - London 1977.

Katalog der Ornamentichsammlung der Staatlichen Kunstbibliothek Berlin. Leipzig: Verl. Für Kunstwiss, 1939, Sign. 1: 4° Ns 5192/1 a.

Koutsoyannopoulou P., *L' image au service de la revolution: Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, η γαλλική επανάσταση στην Ελλάδα και τη Γαλλία*, Θεσ/νίκη 1989.

Kress G., Leeuwen, T.H. (1996). *Reading Images. The Grammar of Visual design*. London & N.Y.: Routledge.

Kristeva J. (1969). *Recherches pour une semanalyse*. Paris : Seuil.

Kristeva J., *Έθνη χωρίς εθνικισμό*, μετ. Κ. Γεώργιας, Αθήνα 1997.

Kyridis A., Andreou A., Vamvakidou I., Tsakiridou E., Drossos V. (2002). *Nationalism and xenophobia in Greek primary schools: Research papers in education*.

Legrand E., *Bibliographie Hellenique du 18eme siecle t. A'*, Paris 1918.

Llorens T. (1979). *Notes for a definition of aesthetic Semiosis*. The Hague: Mouton.

Luquet G.H. (1984). *Le dessin Enfantin*. Lausanne: Delanchaux et Niestle.

Makris K., *Chalcographies grecques aux pays balkaniques pendant le XIXeme siecle, 15-48: Balkan studies*, 17/1976.

Marwick A., *Εισαγωγή στην Ιστορία*, μετ. Κ. Τρίγκου, Αθήνα 1985.

- Minor V. H., *Art history's*, N.York 1994.
- Panofsky E., *Μελέτες εικονολογίας, ουμανιστικά θέματα στην τέχνη της Αναγέννησης*, μετ. Α. Παππάς, Αθήνα 1991.
- Paulson R., *Representations of revolution (1789-1820)*, Yale University 1983.
- Pluckrose H. (1991). *Children learning history*. Oxford: Blackwell.
- Pulex G., *La peinture du xix siecle*, Paris 1964.
- Punter D. (1986). *Introduction to Contemporary Cultural Studies*. Longman.
- Rogers P.J., *The new history, theory into practice: Historical association No 44*, London 1984.
- Romano R., *Πού οδεύει η Ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετ. Χ. Κουλούρη, Α. Κράους, Π. Μιχαηλάρης, Μ. Τραπεζανλίδου, Ε. Φαλίδου, Αθήνα 1988.
- Rosenblum R., *Paintings in the Musee d'Orsey*, N. York 1989.
- Sonesson G. (1989). *Pictorial concepts*. Lund.
- Steele I., *Developments in History teaching*, London 1976.
- Sutton D., *Η αναλογική σκέψη στην ιστορία: Αρχαιολογία*, 76/2000.
- Sylvester D., *Η Ωμότητα των πραγμάτων, συζητήσεις με τον F. Bacon*, μετ. Σ. Παντελάκης, Αθήνα 1988.
- Tassou V., *Λογοτεχνία και Έθνος, εθνικό και οικουμενικό: Διαβάζω*, 402/ 2000, 168-169.
- Thwaites T., Davis L, Mules W. (1994). *Tools for cultural studies*. Macmillan education. Australia PTY Ltd.
- Toynbee A., *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, μετ. Ν. Γιανναδάκης, Αθήνα 1992.
- Vamvakidou I. (2002). *La peinture de mémoire dans les Balkans: une leçon de civilisation et de barbarie. Le cas de Vladimir Velickovic: Mesogeios - Mediterranee*, Paris.

- Varfis K., *L'influence de la revolution Francais sur l'armee regulere et irreguliere grecque lors de lutte national pour l'independance (1821-1828)*, 243-252: *Πρακτικά - Actes*, 15/PARIS 18-23 SEPT. 1989, t. II, Vincennes 1991.
- Vasiliev A. A. (1954). *Ιστορία Βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1453*. Μετ. Δ. Σαβράμη. Αθήνα.
- Vygotsky L. (1962). *Thought and language*. M.I.T. Press.
- Walsh W. H, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ. Φ.Κ. Βώρος, Αθήνα 1985².
- Whillock R. K., Slayden D. (edit.), *Hate Speech*, London 1995.
- Williams R (1989). *The politics of Modernism*. London: Verso.
- Williams R. (1958). *Culture and society*. London: Chatto & Windus.
- Williams R. (1980) *Problems in Materialism and Culture*. London: Verso.
- Williams R., *Κουλτούρα και Ιστορία*, μετ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα 1994.
- Wind E., *Τέχνη και Αναρχία*, μετ. Γ. Μυράτ, Αθήνα 1986.
- Wittrock M. C. (editor), *Handbook of research on teaching*. London 1968³.
- Ziss A., *Elements d'esthetique marxiste*, Μόσχα 1977.

2. Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε., *Ιστορία και Σχολείο*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Αβδελά Ε., Ψαρά Α. (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες*, Αθήνα 1997.
- Αγαπητός Α., *Οι ένδοξοι αγώνες του 1821 ή οι πρωταγωνιστές της Ελλάδος* τ. Α', Πάτρα 1877.
- Αγγελώνιας Δ., Πετρούδας Γ., Αντζάνου Α., Στεργίου Δ., *Η Ακριτική Σαμοθράκη*, Σαμοθράκη 1993.
- Αθανασόπουλος Β., *Η θεωρία και η πράξη της αφηγηματικής τέχνης του Κόντογλου*, Αθήνα χχ.
- Αικατερινίδης Γ. Ν., *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτικές παραδόσεις στη*

- Σαμοθράκη, 11-35: *Πρακτικά Στ' συμποσίου λαογραφίας*: ΙΜΧΑ 1991.
- Ακολουθία των αγίων ενδόξων πέντε νεομαρτύρων, Αθήνα 1970.
- Ακρίτας Τ., Η Θράκη δια μέσου των αιώνων, ΑΘΛΓΘ, 35/1970, 35-54.
- Αλεξιάκης Ε. Π., Αλληλοεπιδράσεις στους οικογενειακούς θεσμούς Ελλήνων και Βουλγάρων στη Θράκη, 25 - 40: *Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Λαογραφίας*: ΙΜΧΑ 1979.
- Αλεξανδρής Κ., *Αι ναυτικά επιχειρήσεις του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος 1821-1829*, Αθήνα 1930.
- Αλμπέρτι Α., *Θέματα διδακτικής, Λεξικό βασικών όρων σύγχρονης διδακτικής*, μετ. Μ. Κονδύλη, Αθήνα 1986.
- Αναστασίου Ι., *Σχεδιάγραμμα περί Νεομαρτύρων: ΕΕΘΣ, Μνήμη 1821, Θεσσαλονίκη 1971.*
- Ανδρεάδης Γ., Ροδάκης Π., Σταμούλης Δ., Χαραλαμπίδης Μ., (1987). *Ο Πολιτιστικός μπεριαλισμός. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.*
- Ανδρεάδης Γ. (1994). *Από το μύθο στην έξοδο. Ο Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας. Θεσ/νίκη .*
- Ανδρέου Α, Βαμβακίδου Ι., Κασίδου Σ. (2003). *Ιστορία ή παραμύθι : Συνέδριο Ψυχολογικής Εταιρείας. Φλώρινα.*
- Ανδρέου Α. (1996). *Ιστορία, Μουσείο και Σχολείο.* Θεσσαλονίκη.
- Ανδρέου Α. (1998). Η τοπική ιστορία ως παράγοντας κατανόησης της χρησιμότητας της ίδιας της ιστορίας. Ένα παράδειγμα: *Μακεδόν*, 5, 3-8.
- Ανδρέου Α. (2002). Από τη γενική στην τοπική ιστορία ή όταν ο Κώττας αντάμωσε τους L. Von Ranke και M. Bloch: *Μακεδόν*, 9, 13-23.
- Ανδρέου Α. (2003). «Οι εθνικοί μας μύθοι και η διαιώνισή τους. Έλεος πια, με το Κρυφό Σχολείο»: *Μακεδόν*, 11.
- Ανδρέου Α., Βαμβακίδου Ι., Γκόλια Β., Ζυγούρη Ε., Κασίδου Σ., Κυρίδης Α. (2002). Μελέτη του επετειακού λόγου των δασκάλων για την 25^η Μαρτίου: *Πρακτικά 2^{ου} εκπαιδευτικού συνεδρίου: Εκπαίδευση γλωσσικών μειονοτήτων.* Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Ανδρέου Α., *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας Α' - από τις απαρχές μέχρι την εποχή των Διαδόχων*, Πρέσπες 1994.

- Ανδρόνικος Μ., *Βεργίνα οι βασιλικοί τάφοι*, Αθήνα 1984.
- Αντόρονο, Λοβεντάλ, Μαρκούζε, Χορκχάμερ, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, μετ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, 1984.
- Αντωνιάδης Α., *Η διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1995.
- Αωνύμου, Ολίγα περί Θράκης, 5-40: *Θρακικά*, 3π/1931.
- Αωνύμου, Σημειώματα-δύο έγγραφα αρχείων του κράτους: *ΑΘΛΓΘ*, 17/1952, 305-306.
- Απομνημονεύματα Μακρουγιάννη*, επιμέλεια Σ. Ασδραχάς, Αθήνα 1957.
- Αποστολίδης Κ. Μ., Η επί της Ροδόπης του Αγ. Γεωργίου Μονή, 236-245: *Θρακικά*, 5/1934.
- Αποστολίδης Κ. Μ., Ο από Σηλυβρίας Φιλιππουπόλεως Παΐσιος, 17-35: *Θρακικά*, 3/1932.
- Αποστολίδης Κ., Αδελφοί Ξενοκράται: *Θρακικά*, 3, 1932, 393-397.
- Αποστολίδης Κ., Αμάντος Κ., Λόγιοι Θράκες: *Θρακικά* 3π/1931, 84-195.
- Αποστολίδης Κ., Ανέκδοτος Ακολουθία και εγκώμιον πέντε Θρακών νεοφανών μαρτύρων Μανουήλ, Γεωργίου, Μιχαήλ, Θεοδώρου και Γεωργίου: *Θρακικά*, 16/1941, 335-363.
- Αποστολίδης Κ., Γ.Γ. Μαρασλής: *Θρακικά*, 3/1932, 367-371.
- Αρανίτσης Ε., Παράδοξα: *Ελευθεροτυπία*, 27/5/ 2001, 25.
- Αραπάκη Ξ., Κάτσιου-Ζαφρανά Μ. (2001). Η διερεύνηση της εικαστικής έκφρασης των παιδιών του Νηπιαγωγείου στην καθοδηγούμενη διδακτική παρέμβαση, 211-219: Κούρτη Ε. (επιμ.), *Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Αρβανίτη Ι., Βαμβακίδου Ι., Ελευθερίου Π., Ματβέγιεβα Α. (2001). Σχολική βιβλιοθήκη και διαπολιτισμική εκπαίδευση. Μια πρόταση για την ίδρυση διαπολιτισμικής-διαβαλκανικής βιβλιοθήκης. *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πάτρας*.
- Αρφέρα Κ., Βελίτσκοβιτς: *Βήμα*, 25/2/2001, 7.
- Αρχαιολογία*, 13/1984: Αφιέρωμα - Θράκη.
- Αρχαιολογία*, τεύχη 1981-1990.
- Αρχαιολογία*, 16/1985: Παιδί και Μουσείο.
- Ασδραχάς Σ. Ι. (εισαγωγή και επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή*

των βαλκανικών κρατών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας 18-19 αιώνας, Αθήνα 1979.

Ασημομύτης Β., Τα εποπτικά μέσα στη διαδασκαλία της Ιστορίας, 66-77: *Σεμινάριο*, 3/1984.

Αφιέρωμα: Σχολικά βιβλία και διαπολιτισμική εκπαίδευση: *Μακεδόν*, 10/ 2002, 3-111.

Αφιέρωμα: Το μάθημα της ιστορίας στην Α/θμια και Β/θμια εκπαίδευση: *Σεμινάριο*, 9/ 1988, Αθήνα: ΠΕΦ.

Βαϊνά Μ., *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα 1997.

Βακάλιος Θ., *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δ. Θράκη*, Αθήνα 1997.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση 1821-1829, οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της 1813-1822 τ.Ε΄*, Θεσ/νίκη 1980.

Βακαλόπουλος Α., *Εμμανουήλ Παππάς, αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας, η ιστορία και το αρχείο της οικογένειάς του*, Θεσ/νίκη 1981.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσ/νίκη 1969.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του νέου ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση 1821-1829 τ. Στ΄, η εσωτερική κρίση 1822-1825*, Θεσσαλονίκη 1982.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, η μεγάλη ελληνική επανάσταση (1821-1829) τ. Ζ΄ (1825-1828)*, Θεσσαλονίκη 1986.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του νέου ελληνισμού, η μεγάλη επανάσταση 1821-1829 τ. Η΄*, Θεσσαλονίκη 1988.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1453-1669 τ. Β΄*, Θεσσαλονίκη 1964.

Βακαλόπουλος Α., Μαραβελάκης Μ., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1993.

Βακαλόπουλος Α., *Σύγχρονα βαλκανικά εθνολογικά προβλήματα. Η πορεία του Γένους από το Βυζάντιο στο Νέο Ελληνισμό*,

- Θεσ/νίκη 1992.
- Βακαλόπουλος Α., *Τα αίτια της ελληνικής επανάστασης του 1821*. Θεσ/νίκη 1971.
- Βακαλόπουλος Κ., *Οικονομική λειτουργία του Μακεδονικού και Θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσ/νίκη 1980.
- Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού, Θράκη*, Θεσ/νίκη 1993.
- Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη* 1990.
- Βακαλόπουλος Κ., *Μια άγνωστη λαϊκή λιθογραφία του απαγχονισμού του Γρηγορίου Ε΄: Ελληνικά*, 24/1971, 390-396.
- Βακαλόπουλος Κ., *Το Νέο Ελληνικό Έθνος (1204-2000)*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Βακαλόπουλος Κ., *Ο Ελληνισμός της βόρειας Θράκης και του θρακικού Εύξεινου Πόντου (μέσα από το Αρχείο Γκιουμουσγκερδάνη)*, Θεσ/νίκη 1995.
- Βακαλόπουλος Κ., *Σύγχρονα εθνολογικά όρια του ελληνισμού στα Βαλκάνια, Θεωρητική Προσέγγιση και Ιστορική Ερμηνεία της Βαλκανικής Συνύπαρξης*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Βακαλόπουλος Κ., *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996)*, Θεσ/νίκη 1996.
- Βαμβακίδου Ι., Κυρίδης Α., Ντίνας Κ. (2002). Διαπολιτισμική προσχολική γλωσσική εκπαίδευση. Μία πρόταση για την ελληνική πραγματικότητα: *Διεθνής Ένωση για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*.
- Βαμβακίδου Ι. (1998). Εικονογράφηση Νεομαρτύρων στη μείζονα Θράκη, μια διαπολιτισμική προσέγγιση: *Πρακτικά Διεθνούς 3^{ου} Συμποσίου Θρακικών Σπουδών: Δ.Π.Θ. και Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής*.
- Βαμβακίδου Ι. (2001). Οι μαθητές της Θράκης ζωγραφίζουν την ιστορία από κάτω: *verba volant, picturae manent: Εκπαιδευτικά* /61-61, 134-139.
- Βαμβακίδου Ι. (1999). Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στα Ανώτατα Ι-

- δρύματα Βαλκανικών Σπουδών. Το Μάθημα της Ιστορίας και του Πολιτισμού: *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*. Παιδαγωγικό και Ερευνητικό Κέντρο Αθήνα.
- Βαμβακίδου Ι. (1999). Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας της Θράκης και η συμβολή της στη διαπολιτισμική ταυτότητα: *Πρακτικά Συνεδρίου*. Π.Τ.Δ.Ε., Δ.Π.Θ.
- Βαμβακίδου Ι. (2000). Εικονογράφηση Θρακών Αγωνιστών: *Ενδοχώρα* / 67: 45-49.
- Βαμβακίδου Ι. (2000). Η εκκλησιαστική εικόνα στο σύγχρονο μάθημα της τοπικής ιστορίας. *Μακεδόν/ 7*, 199-216.
- Βαμβακίδου Ι. (2000). Μάθημα Πολιτισμού μέσα από τη σύγχρονη εικονιστική διατύπωση θεολογικής και ιστορικής θεματικής στο έργο του Ι. Μητρόκα για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Μακεδονία: *Πρακτικά Συνεδρίου: Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ.*
- Βαμβακίδου Ι. (2001). Η συμβολή της νεοελληνικής τέχνης στη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας σε ξένους φοιτητές. Μια πρόταση για τη διδασκαλία μέσα από τα έργα του Τσαρούχη και του Εγγονόπουλου: *Πρακτικά Συνεδρίου*, τ. ΙΙ, 303-324: Π.Τ.Δ.Ε. Πάτρας.
- Βαμβακίδου Ι. (2001). Ιστορία και καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης. Το μάθημα της Ιστορίας ως κοινωνική ιστορία: *Μακεδόν/ 9*, 39-52.
- Βαμβακίδου Ι. (2001). Φωτογραφικό αδημοσίευτο υλικό από τη Βιβλιοθήκη του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανούπολης (1872-1996). Η συμβολή του στη διδακτική της σύγχρονης Βαλκανικής Ιστορίας: *Πρακτικά Ιστορικής Ελληνικής Εταιρείας*, 210-214.
- Βαμβακίδου Ι., *Ιστορική ανάλυση της αισθητικής κατηγορίας του υψηλού*, Μεταπτυχιακή αδ. μελέτη 1991, Α.Π.Θ.
- Βαμβακίδου Ι., *Θράκες, εικαστικές μαρτυρίες*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Βασδραβέλλης Ι., *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Βασδραβέλλης Ι., *Ο αγώνας του εικοσιένα στη Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1969.
- Βασδραβέλλης Ι., *Ο Φιλικός και αγωνιστής Γ. Φαρμάκης, η ηρωική ά-*

- μυνα στη Μολδαβία, Θεσσαλονίκη 1972.
- Βασδραβέλλης Ι., *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσ/νίκη 1967³.
- Βασιλείου Θ., Σταματάκης Ν., *Λεξικό επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα 1992.
- Βασιλοπούλου Χ. Δ. , *Βίοι Αγίων, Η Αγία Χρυσή*, Αθήνα: Ορθόδοξος τύπος, χ.χ.
- Βέης Ν., Ο Αινίτης αγωνιστής Μαργαρίτης Φ. Κούταβος: *Θρακικά*, 12/1939, 214-218.
- Βεντούρα Λ., Κουλούρη Χ., Η διδασκαλία της ιστορίας στη δυτική Ευρώπη, *Αναζητήσεις και Προτάσεις: Σεμινάριο /3/1984*, 118-147.
- Βιδάλη Α. (2000). *Νεότερικότητα, Αγωγή και Προσχολική ηλικία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βίος και θαύματα Αγίου Κυρίλλου Στ΄*, επιμ.-έκδ. Λ. Κάλλα - Χατζή, Πύθιο 1994².
- Βοβολίνης Κ., *Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας*, Αθήνα 1952.
- Βογιατζής Γ., *Η πρώιμη οθωμανοκρατία στη Θράκη*, Θεσ/νίκη 1998.
- Βουλγαρία, Les Guides bleus*, μετ. Δ. Γιαλλελής, Αθήνα χχ.
- Βουραζέλη-Μαρινάκου Ε., *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν*, Θεσ/νίκη 1950.
- Βουρνάς Τ. (πρόλογος, συλλογή, επεξεργασία), *Φιλική Εταιρία, α. τα παράνομα ντοκουμέντα, β. απομνημονεύματα αγωνιστών (Ε. Ξάνθος, Γ. Λεβέντης*, Αθήνα χ.χ.
- Βρεττός Γ. Ε., *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Βρεττός Γ., *Σχεδιασμός και αξιολόγηση αναλυτικού προγράμματος ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Βρύζας Κ., *Παγκόσμια επικοινωνία και πολιτιστικές ταυτότητες*, Αθήνα 1997.
- Βυζάντιος Χ., *Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών, ο τακτικός στρατός από του 1821-1833*, Αθήνα 1874.
- Βώρος Φ. Κ. (1993). *Η διδασκαλία της ιστορίας με αξιοποίηση της εικόνας*. Αθήνα: Παπαδήμας.

- Βώρος Φ. Κ., Τοπική ιστορία, 33-41: *Εκπαιδευτικά* 20/1990.
- Βώρος Φ.Κ., Η ανάγνωση της εικόνας στη διαδικασία της διδασκαλίας της ιστορίας, 105-111: *Τα Εκπαιδευτικά*/18-19/1990.
- Βώρος Φ.Κ., Το συγκινησιακό στοιχείο στη διδασκαλία της ιστορίας, 197-208: *Τα Εκπαιδευτικά* 31-32/1993.
- Γαλάνης Ι., Η έννοια του μαρτυρίου στην Αγία Γραφή: *ΠΘΣ*, 51-71 Θεσσαλονίκη 1988.
- Γαρίδας Μ., Παλιούρας Θ., Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων, 169 – 172: *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22/1980.
- Γεργιμίδης Α., *Αδριανούπολις, η ζωή και η ιστορία της διά μέσου των αιώνων*, Θεσ/νίκη 1966.
- Γεργιμίδης Α., Χαμένες ελληνικές εστίες της ανατολικής Ρωμυλίας (η Στενήμαχος και η εποχή της): *Θρακικά* 5/1985-86-87, 112-180.
- Γεωργαντζής Π., *Εθνικοί και εκκλησιαστικοί αγώνες των Ελλήνων της Ροδόπης 1864-1872*, Ξάνθη 1980.
- Γεωργαντζής Π., *Οι αρχιερείς και το 21*, Ξάνθη 1985.
- Γεωργαντζής Π., *Πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της Θράκης κατά το 1821 τ. Β΄*, Κομοτηνή 1983.
- Γεωργαντζής Π., *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη 1976.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε., Η βυζαντινή παράδοση σε τέσσερις Νεοέλληνες ζωγράφους: *Βυζαντινά* 8/1976.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε., *Θρησκευτικά Θέματα στη νεοελληνική ζωγραφική 1900-1940*, Θεσ/νίκη 1984.
- Γεωργίου Θ., *Σε τι χρησιμεύει η αισθητική*, Αθήνα 1989.
- Γεωργούλης Κ. Δ., *Γενική Διδακτική*, Αθήνα 1972.
- Γιαλκέτσης Θ., Η επανάσταση της ποίησης: *Ελευθεροτυπία* 24/1/ 1999, 23.
- Γιαννακάκης Γ., Η Θράκη ως προμαχών του Βυζαντίου: *Θρακικά* 35/1962, 176-177.
- Γιαννακάκης Γ., Ιστορία της Θράκης από της Αλώσεως, 26-36: *Θρακικά* 29/1958.
- Γιαννακάκης Γ., Ο ελληνισμός της Θράκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, αφιέρωμα - τόμος: *Θρακικά* 29/1958.

- Γιανναράς Χ., *Η κρίση της προφητείας*, Αθήνα 1988².
- Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992².
- Γιαννούκος Τ. Γ., *Τέχνη και Εποχές*, Αθήνα 1987.
- Γιιάλα Α., *Νεομάρτυρες: Ακτίνες / 16 - Πάσχα 1943*, 128-133.
- Γκίκας Γ., *Λαϊκή και ναϊφ ζωγραφική*, Αθήνα 1979.
- Γκοφ Ζ. (1988). *Ιστορία και Μνήμη*. Μετ. Γ. Κουμπουρλής. Αθήνα.
- Γλαβίνας Απ. Αθ., *Η εικονογραφία της Αγίας Χρυσής: Εδεσσηνός*, 2001, 18-20.
- Γλύκαντζη-Αρβελέρ Ε. (1996). *Η Ιστορία και η Ιστοριογραφία ως βασικά μαθήματα πολιτισμού*. Αθήνα.
- Γόνης Δ. Β. (2002). Βιβλιοπαρουσίαση, Ι. Βαμβακίδου, *Θράκες*. 116-18: *Σύναξη / 82*.
- Γούδας Α., *Βίοι παράλληλοι, πλούτος και θυσία* τ. Δ', Αθήνα 1871.
- Γούδας Α., *Βίοι παράλληλοι*, τ. Α', Αθήνα 1872.
- Γουέαρ Κ., (1999). Τι είναι ένας μάρτυρας. Μετ. Α. Στυλιανίδης στο: Σ. Φωτίου (επιμ). *Μαρτυρία Ζωής*. Αθήνα.
- Γουόκερ Τ. Α., *Η τέχνη την εποχή των μαζικών μέσων ενημέρωσης*, μετ. Χ. Πατσός, Αθήνα 1987.
- Γραμματικάκης Ε., Το νόημα της Τέχνης: *Ελευθεροτυπία 17/1/*, 1999, 76-77.
- Γρηγοράκης Ν., *Ελληνική Χαρακτική*, Καστοριά 1985.
- Γριτσόπουλος Ι. (επιμ.), *Θ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, Απομνημονεύματα της Ελληνικής Επανάστασης* τ. Α', Αθήνα 1974.
- Δάλκος Γ., Τα κεφάλαια Τέχνης στο μάθημα της ιστορίας: μια προσέγγιση από την οπτική γωνία του δασκάλου της ιστορίας: *Νέα Παιδεία*, 78/1996, 80-91.
- Δεληκωσταντής Κ., (1993). Η γοητεία του ακητισμού, 29-60: *Η Ορθοδοξία ως πρόταση ζωής*. Αθήνα.
- Δεληκωσταντής Κ., *Η παιδαγωγική του Καντ*, Θεσσαλονίκη 1990.
- Δεληκωσταντής Κ., *Τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Δερβίσης Σ., *Η δημιουργική σκέψη και η δημιουργική διδακτική διαδικασία*, Θεσσαλονίκη 1998.

- Δημητριάδου Κ. (2002). *Ιστορία και Γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Διαμαντής Κ., *Θράκες αγωνισταί κατά την επανάστασιν του 1821*, Αθήνα τ. 1, 1962, τ. 2, 1963, τ. 3, 1964.
- Διαμαντόπουλος Α., Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Αγχιάλου: *Θρακικά* 9/1938, 167-180.
- Δοΐκος Δ., Ο Αγαθάγγελος ως προφητικόν, αποκαλυπτικόν έργον και το μήνυμά του: *ΕΕΘΣ*, Μνήμη 1821/1971, 93-126.
- Δοξιάδης Α., Οι μοραλήδες της Στενημάχου: *Θρακικά* 3π/1931, 253.
- Δουμάνη Μ., Δημόσια γλυπτική στις ΗΠΑ: *Θέματα χώρου και τεχνών* τ. 13/1982, 134-136.
- Δραγούμης Φ. Σ., *Γ.Σ. Δραγούμης, Έθνος και Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Ευαγγελίδης Τ. Ε., Απομνημονεύματα αγωνιστού Χατζηγεωργίου- Δημητρίου Αδριανουπολίτου: *Θρακικά* 5/1934, 222-225.
- Ευαγγελίδης Τ.Ε., Νεομάρτυρες Θράκης: *Θρακικά* 3π/1931, 218-221.
- Ευαγγέλου-Χαραλάμπους Μ., Η εικόνα των Ελλήνων στα τουρκικά αναγνωστικά της δημοτικής εκπαίδευσης, 143-160: *Πρακτικά Ημερίδας, σχολικά εγχειρίδια βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Ζαμβακέλης Π., *Εισαγωγή στη βυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα 1985.
- Ζαχαρόπουλος Ν. Η αξιοπιστία των αγιολογικών πηγών, 39-50: *Πρακτικά ΠΘΣ*.
- Ζεγκίνης Ε., *Ο Μπεκτασιμός στη Δυτική Θράκη, Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ζέλντιν Θ., *Η κρυφή ιστορία της ανθρωπότητας*, Αθήνα 1997.
- Ζενάκος Α., Homo occidentalis: *Βήμα* 22/7 2001, 18-19.
- Ζιάκας Θ. (1993). *Έθνος και Παράδοση*. Λευκωσία: Αιγαίον.
- Ζίας Ν., *Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα 1991.
- Η ελληνική επανάσταση του 1821, Έκθεση κειμηλίων, Πολιτιστικό*

ίδρυμα τραπέζης Κύπρου, Αθήνα 1991.

Θεοδωρίδης Π., *Ισότημες κουλτούρες και άγρια θηρία: Μακεδονία 19/8/2001,2.*

Θεοδωρίδης Χ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αθήνα 1982².

Θεοδώρου Ε. (1988). Οι νεομάρτυρες εις το έργον της αγωγής: *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου*, 311-328.

Θεοτοκά Γ., Κορδάτος Γ., Βασιλείου Σ., Σεφέρης Γ., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα: Απάνθισμα Μελετημάτων*, εισαγωγή Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα 1977.

Θεοτοκάς Ν., Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη: *Τα ιστορικά / Δεκ. 1985 τ.2ος /4*, 276-296.

Θρησκευτική - Ηθική Εγκυκλοπαίδεια τ. 9, Αθήνα 1966.

Θωμόπουλος Θ., Η αυτοδιοίκηση στη Μαρώνεια - θεσμός του θρακιώτικου λαϊκού δικαίου, 169-204: *ΘΕ* 1/1980.

Ιερά Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Αριδανής - Πέλλης, ιστορική έρευνα, Έδεσσα 1992.

Ιορδάνογλου Α., Εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κατάσταση Αδριανουπόλεως τον 19ο αιώνα, τρία ανέκδοτα έγγραφα από τα γενικά αρχεία του κράτους: *Θρακικά* 2/1979, 287-306.

Ιστορία του ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ΄. Αθήνα 1975.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ΄. Αθήνα 1975.

Ιστορικά σημειώματα (εκ του τμήματος χειρογράφων Εθνικής βιβλιοθήκης): *ΑΘΛΓΘ* 1/1934-1935, 156-159.

Ιωάννου Α., *Η ελληνική ζωγραφική (19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1974.

Καδάς Σ., *Το Άγιον Ορος, τα μοναστήρια και οι θησαυροί του*, Αθήνα 1980.

Κακριδής Ι. Θ., *Φως ελληνικό*, Αθήνα 1963.

Καλλιγιάς Μ., *Νεοελληνική Τέχνη - ζωγραφική, γλυπτική, χαρακτική*, Αθήνα 1980.

Καλλιγιάς Μ.Γ., *Έλληνες και ζωγράφοι στην Εθνική Πινακοθήκη*, Αθήνα - Γιάννινα 1984.

- Καλογερόπουλος Ν. Δ., *Μεταβυζαντινή και νεοελληνική τέχνη*, Αθήνα 1926.
- Καλοκύρης Κ., *Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας*, Θεσ/νίκη 1972.
- Καλοκύρης Κ., *Η Μακεδονική και η Κρητική Σχολή: ΕΕΘΣ 16/1971*, 115-117.
- Καλοκύρης Κ., *Οι Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί αγιογράφοι εν Μακεδονία*, 111 - 138: *ΕΕΘΣ 16/1971*.
- Καλούρη-Αντωνοπούλου Ρ., Κάσσαρης Χ., *Το μουσείο μέσο τέχνης και αγωγής και οδηγός επίσκεψης για μαθητές και δασκάλους*, Αθήνα 1988.
- Καμαριανάκης Ε., *Ηρωικά και πνευματικά μορφαί της Θράκης*, Αλεξάνδρουπολη 1974⁵.
- Καμαρούδης Σ., Χοντολίδου Ε. (επιμ. 2001). *Σημειωτική και εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Καμπουρίδης Χ. (1986). *Αισθητικός κώδικας και Ιστορία*, 473-485 στο: Λαγόπουλος Α.Φ., Μαρτινίδης Π., Μπόκλουντ Κ. *Η Δυναμική Των Σημείων*. Αθήνα : Παρατηρητής.
- Καμπούρογλου Δ., Φάλαγξ ΘεσσαλοΜακεδονοθρακών κατά την επανάστασιν: *Θρακικά 16/1941*, 396-399.
- Κανάκης Ν. Ι., *Διδασκαλία και μάθηση με σύγχρονα μέσα επικοινωνίας*, Αθήνα 1989.
- Καραβίας Ι., *Ο εθνομάρτυς Ευγένιος Καραβίδας, μητροπολίτης Αγκιάλου*, Αθήνα 1951.
- Καραθανάσης Α., *Η τρίσημη ενότητα του ελληνισμού, αρχαιότητα - βυζάντιο - νέος ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Καριώτογλου Α., *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, Αθήνα 1994.
- Κασομούλης Ν. Κ., *Απομνημονεύματα της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εισαγωγή - σχόλια Γ. Βλαχογιάννης τ. Β΄ Αθήνα 1970.
- Κατάλογος αναδρομικής και ατομικής εκθέσεως έργων ζωγραφικής του Ε. Δούκα στην αίθουσα Παρνασσού (21/1/60-9/2/60)*. Κωτίδης Α., *Ελληνική Τέχνη - ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1995.
- Κατάλογος από την Exposition - Images du philhellenisme Francais*

(1820-1840), Institute Francais d'Athenes 1971.

Κατάλογος - Γ. Μητρόκας: έκθεση Κοχλίας, Θεσσαλονίκη 1985.

Κατάλογος - Ανεξαρτησία και Ελευθερία: Πνευματικό κέντρο Αθηνών, Αθήνα 1989.

Κατάλογος - Γ. Μητρόκας: έκθεση Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992.

Κατσουλάκος Θ., Τσαντίσης Κ., Προβλήματα ιστοριογραφίας στα σχολικά εγχειρίδια των βαλκανικών κρατών, επανάσταση του εικοσιένα, βαλκανικοί πόλεμοι, Αθήνα 1994.

Καυσοκαλυβίτης Π., Βαρθούνης Μ. Γ. (2003). *Καυσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά. Γυμνασιολογικά κείμενα περί νεομαρτύρων από τη βιβλιοθήκη της Ιεράς Σκήτης των Καυσοκαλυβίων Αγίου Όρους*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.

Καψάλης Α. Γ., Χαραλάμπους Δ. Φ., *Σχολικά εγχειρίδια - θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Θεσσαλονίκη 1993.

Καψής Α. Β., Αίμος αντί του εσφαλμένου Μπαλκάν, 83-122: ΑΘΛΓΘ 36/1973.

Κεμεντζετζίδης Σ., *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, Θεσ/νίκη 1984.

Κιακίδης Θ., Ιστορία Σαμμακοβίου και περιχώρων: Θρακικά 30/1959, 220-294.

Κιτρομηλίδης Π. (2000). *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη*. Αθήνα.

Κιτσίκης Δ., *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1978.

Κλήμη-Παναγιωτοπούλου Σ., Χατζηαντώνης και Δόμνα Βισβίζη, Οι Θρακιώτες αγωνιστές του εικοσιένα: ΘΕ 2/1981, 219-232.

Κόκκινος Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες, Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα 1998.

Κόκκινος Γ., Η αντίληψη για το έθνος και την εθνική συνείδηση στα αναλυτικά προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Σεμινάριο 17/1994, 151-160.

Κόκκινος Δ., *Η ελληνική επανάσταση* τ. 2, Αθήνα 1957.

Κόκκινος Δ., *Η ελληνική επανάσταση* τ. 9, Αθήνα 1959.

- Κονδύλης Π., *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα 1999.
- Κόντογλου Φ., *Έκφρασις της ορθοδόξου εικονογραφίας τ.Α'*, Αθήνα 1960.
- Κόντογλου Φ., *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα 1984⁶.
- Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1983.
- Κορομηλά Μ., *Θρακική τοπογραφία*, Αθήνα 1994.
- Κοτζαγεώργη Ξ., Παναγιωτοπούλου Λ., *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης, Βιβλιογραφικός οδηγός*, Θεσ/νίκη 1993.
- Κούκος Μ., *Οι Θράκες στους αγώνες του 21*, 85 - 161: *ΘΕ* 2/1981.
- Κούκος Μ., *Ο ελληνισμός της Θράκης στον Αγώνα του 1821*, Θεσ/νίκη 1998.
- Κούριλα Ε., *Εισαγωγή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Ηρακλείας: Θρακικά* 23/1955, 17-46.
- Κούριλα Ε., *Ο καβαλλάρης Αγ. Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία - δημόδης τύπος εν Θράκη: ΑΘΛΓΘ* 22/1957, 17-136.
- Κούρτη Ε. (επιμ. 2001). *Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Κραντονέλλης Α., *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα 1991.
- Κρασανάκης Γ., *Ψυχολογία της νοημοσύνης*, Αθήνα 1983.
- Κριστ Ι., *Ο χρυσός αιώνας της φωτογραφίας, μετ. Α. Ταρνανάς, Αιγόκερος* χχ.,
- Κυρζατάς Δ., *Το νόημα της Ιστορίας στο μάθημα των θρησκευτικών: Εταιρία μελέτης νεοελληνισμού - η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση*, Αθήνα 1988.
- Κυρίδης Α. (2001). *Όταν το Έθνος αντικαθιστά το λαό και όταν η εξουσία αναδομείται σε νέες βάσεις: Μακεδόν* /8, 309-319.
- Κυρίδης Α., Ντίνας Κ., Βαμβακίδου Ι., Καραμήτσου Κ. (2002). *Το τέλος της «ομοιογένειας» και η απαρχή της «ετερότητας» στο ελληνικό νηπιαγωγείο: Οι νηπιαγωγοί μιλούν για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στις πολυπολιτισμικές τάξεις. Πρακτικά 2ου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου-Εκπαίδευση Γλωσσικών Μειονοτήτων: Θεσσαλονίκη: Π.Τ.Δ.Ε., Α.Π.Θ.*

- Κυρκούδης Θ., Η προσφορά των Θρακών στους απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους (1453-1923), 57-124: *Θρακικά* 8/1993.
- Κυρκούδης Θ., *Η προσφορά των Θρακών στους αγώνες του έθνους 1453-1923*, Αθήνα 1998.
- Κυρκούδης Θ., Πολιτιστικός οδηγός νομού Έβρου: *Θρακικά*, 9/1994, 191-221.
- Κωνσταντέλος Δ., Οι βίοι των Νεομαρτύρων ως πηγή μεθόδων ισλαμικού προσηλυτισμού και μαρτυρίου κατά την οθωμανική περίοδο: *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 1988, 206-223.
- Κωνσταντινίδου Κ., Η Απολλωνία, Σωζόπολις νυν καλουμένη (εκ των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης): *Θρακικά* 3/1932, 150-171.
- Κωνσταντοπούλου Χ., Μαράτου-Αλιμπράντη Λ., Γερμανός Δ., Οικονόμου Θ. (επιμ. 1999) *Εμείς και οι Άλλοι*. Αθήνα: Δαρδανός-τυπωθήτω.
- Κωστής Κ., Χρονογραφία της πανώλης στην ελληνική χερσόνησο, 14ος-19ος, μέρος πρώτο, 71-120 *Ίστωρ*, 6/12 1993.
- Κωστής Κ., Χρονογραφία της πανώλης στην ελληνική χερσόνησο, 14^{ος}-19^{ος}, μέρος δεύτερο 109-151, *Ίστωρ* 7/12, 1994.
- Κωτίδης Α., *Ελληνική Τέχνη, ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1995.
- Κωτίδης Α., *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Λαιμός Α., *Το ναυτικόν του γένους των Ελλήνων τ. Α΄*, Αθήνα 1968.
- Λαμέρας Λ., *Χωροθετικό διάγραμμα γλυπτών έργων δήμου Αθημαίων νεότερης Ελλάδος*, Αθήνα 1975.
- Λάσκαρης Μ., *Το ανατολικό ζήτημα 18ου αιώνα - 1923 τ. Α΄*, Θεσσαλονίκη 1948.
- Λαυριώτης Ε. Κ., Θεόκλητος ο Πολυείδης και το Λεύκωμα αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος), 84-149: *Θρακικά* 3/1932.
- Λαυριώτης Ε., Θεόκλητος ο Πολυείδης και το Λεύκωμα αυτού: *Θρακικά* 5/1934, 68-162.
- Λέκκας Π., Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: *Ιστορικά* / 6

/11/1989, 313-337.

Λούκος Χ., Τεκμηρίωση - Οι «γελοίες» εικόνες του Μακρουγιάννη, 394-396: *Ιστορικά* τ. 5^{ος}/9 Δεκεμβρίου 1988.

Λυδάκης Σ., *Έλληνες γλύπτες*, τ. Ε', Αθήνα 1981.

Λυδάκης Σ., *Οι Έλληνες ζωγράφοι - Λεξικό Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών*, τ. Δ', Αθήνα 1976.

Λυδάκης Σ., *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. Γ', Αθήνα 1976.

Μ.Α.Σ., Νεομάρτυρες Θράκης, 373-377: *Θρακικά* 10/1938.

Μαγκριώτης Γ. Δ., Η Θράκη, η ιστορία της και τα σύγχρονα προβλήματατά της, 218-219: *Θρακικά* 5/1985-87.

Μαγκριώτης Δ. Ι., *Θράκη (ανάτυπον εκ του βιβλίου Μ. Ασία - Πόντος - Θράκη)*, Αθήνα 1972.

Μαγκριώτης Ι., Ο ελληνισμός της Θράκης υπό την Σουλτανική δουλείαν: *ΑΘΛΓΘ* 34/1969, 166-187.

Μάλαμας Λ., *Τουριστική Βουλγαρία*, Γιάννενα 1983.

Μαλτέζου Α., Σαμοθράκη, Ιερό Νησί: *Ελληνικό Πανόραμα* 4/1996, 13-52.

Μαμέλης Γ., Η Αδριανούπολη εθνική έπαλξη και πνευματική εστία επί Τουρκοκρατίας: *ΘΕ* 1/1980, 335-358.

Μαραβελάκης Μ., Βακαλόπουλος Α., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1993.

Μαργαρίτης Γ., Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου 1912-1920, 86-116: *Μνήμων* 12/1989.

Μάρκου Γ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα 1998.

Μαρτάκης Μ. Α., *Ιερά Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Αλμωπίας του Νομού Πέλλης*, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλας και Αλμωπίας 2000.

Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, Πρακτικά διεθνούς ημερίδας, Αθήνα 1998.

Ματβέγιβιτς Π., *Μεσογειακή Σύνοψη*, Αθήνα 1999.

Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., *Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1992.

Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., *Μουσειακή εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη

1991.

- Μαυροσκούφης Δ. Κ., *Η σχολική ιστορία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1975-1995), Η μεταπολιτευτική εκδοχή του σισύφειου μύθου*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μελάς Δ. (εποπτεία), Ακτύπης Δ., Βελαλίδης Α., Καΐλα Μ., Κουτσουλάκος Θ., Παπαρηγορίου Γ., Χωρεάνθης Κ., *Ιστορία Στ' Δημοτικού*, ΟΕΔΒ 1997.
- Μελετόπουλος Ι. Α., *Εικόνες του Αγώνος Ι. Μακρουγιάννη-Π. Ζωγράφου*, Αθήνα 1972.
- Μελετόπουλος Ι. Α., Το Πάνθεον του 21: *Βωμοί* 35/1977, 5-7 και 12.
- Μένουνος Ι., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τους προ της επαναστάσεως του 1821 χρόνους*, Αθήνα 1970.
- Μέξας Β., *Οι Φιλικοί - κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*- Αθήνα 1937, μετ. Μ. Κονδύλη, Αθήνα 1986.
- Μερακλής Μ. (1998). *Ελληνική Λαογραφία, ήθη και έθιμα*. Αθήνα.
- Μεταλληνός Γ. Δ., *Τουρκοκρατία-οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1993³.
- Μικραγιαννανίτος Γ., *Ακολουθία των αγίων ενδόξων πέντε νεομαρτύρων*, Αθήνα 1970.
- Μιλτιάδης Λ., *Ο Ξεναγός*, Αλεξανδρούπολη 1993.
- Μιχαήλ Δ., *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, Αθήνα 1992.
- Μιχελής Π., *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1972.
- Μοσχόπουλος Ν., *Η ελληνική Θράκη*, Αθήνα 1949.
- Μοσχόπουλος Ν., *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή και προς τους Έλληνες ιστορικούς*, Αθήνα 1960.
- Μουσείο της Φιλικής Εταιρείας, Οδησός, Ιστορικά-Κατάλογος*, Αθήνα 1994
- Μουσόπουλος Θ., *Αγώνες της Θράκης για ελευθερία*, Ξάνθη 1987.
- Μουσόπουλος Θ., *Πολιτιστική ζωή στη Θράκη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, προϋποθέσεις και τυπολογικά χαρακτηριστικά*: ΘΧ 45/1991, 52 - 59.
- Μούτσιος Σ., *Το μάθημα της Μελέτης του Περιβάλλοντος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση-περιγραφή και ανάλυση του προγράμματος*

- τος διδασκαλίας, Θεσσαλονίκη 1996.
- Μουτσόπουλος Ν., *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη, 1973.
- Μπαγιόνας Α., *Η θεωρία της Ιστορίας από τον Θουνκιδίδη στον Sartre*, Θεσ/νίκη 1980.
- Μπαγιόνας Α., Κριτήρια αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώσης: Σεμινάριο 9/1988, 22-39.
- Μπακιρτζής Χ., Τριαντάφυλλος Δ., *Θράκη*, Αθήνα 1988.
- Μπαμπούνης Χ., Νοητικές, ψυχολογικές και άλλες προϋποθέσεις για την αφομοίωση της ιστορικής ύλης από τους μαθητές, 68-79: Σεμινάριο 9/1988.
- Μπέσσας Δ., Κυρίδης Α., Βαμβακίδου Ι. (2003). «Ο Τούρκος και ο Έλληνας στη ζωγραφική των νηπίων. Σημειωτική ανάλυση του εθνικού άλλου στη νηπιακή ζωγραφική»: *Συνέδριο Κοινωνιολογίας*, Αθήνα.
- Μπογδανόπουλος Δ., *Φιλική Εταιρεία, άγνωστες σελίδες*, Αθήνα 1987.
- Μπολισακόφ Λ., *Νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα 1972.
- Μπονίδης Κ., Αντωνίου Φ., Μπουραντάς Οθ. (2002). Ο εθνικός εαυτός και ο εθνικός άλλος στην εικονογράφηση των ελληνικών και τουρκικών σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος: *Μακεδόν* /10, 77-92.
- Μπουκάλας Π., Ο πανίσχυρος-τρωτός Τάλως: *Καθημερινή* 16/9/2001, 44.
- Μυκονιάτης Η., *Θέματα από την επανάσταση στην αγγλική ζωγραφική και χαρακτική*, Αθήνα 1982.
- Μυκονιάτης Η., Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα προπύλαια του πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους: *Ελληνικά* 35 (2)/1984, 355-370.
- Μυκονιάτης Η., *Το εικοσιένα στη ζωγραφική συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του αγώνα*, (δ.δ.) Θεσ/νίκη 1979.
- Μυλωνάς Π., *Ο Άθως και τα μοναστηριακά του ιδρύματα μεσ' από παληές χαλκογραφίες και έργα τέχνης*, Αθήνα 1963.
- Μυστακίδου Β. Α., Ένια - Αίνια, 47-84: *Θρακικά* 2/1929.

- Νάκου Ε. (2000). Τα παιδιά και η ιστορία, ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Νίτσε Φ., *Ιστορία και ζωή*, μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1993.
- Νιχωρίτης Κ. (1998). Η επίδραση του Αγίου Όρους στην Παιδεία των Βουλγάρων 18^{ος}-19^{ος} αιώνας: *Η Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*. Θεσσαλονίκη.
- Ντούλας Χ. Σ., Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, 142-147: *Νέα Παιδεία* 58/1991.
- Ντούλας Χ. Σ., Σχολικά βιβλία Ιστορίας και τοπικής ιστορίας, η περίπτωση της Θεσσαλίας, 88-107: *Σεμινάριο* / 9.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., *Οι βαλκανικοί λαοί από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος)*, Θεσ/νίκη 1991².
- Ξάνθος Ε., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1845.
- Ξόδιλος Α., *Η εταιρία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, Αθήνα 1964.
- Ευγγόπουλος Α., *Σχεδιάσμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957.
- Ευδάκης Ν., Η ιστορία δεν τελειώνει, ποτέ δεν τελείωσε: *Καθημερινή* 16/9 2001, 44.
- Ευδάκης Ν., Όσα ψυχανεμίζεται η τέχνη: *Καθημερινή* 17/6/2001, 52.
- Εύδης Α., Μερικές σκέψεις γύρω από τη γέννηση της νεοελληνικής τέχνης: *Α΄ Συμπόσιο για την τέχνη*, Τελλόγλειο ίδρυμα. Θεσσαλονίκη 1986, 59 - 63.
- Εωχέλλης Π., Η διδασκαλία της Ιστορίας στο γυμνάσιο και στο λύκειο, Θεσ/νίκη 1987.
- Π.Π. Σημειώματα, Ο Αγαθάγγελος και οι Χρησιμοί του, 248: *ΑΘΛΓΘ* 16/1951.
- Παλιούρας Α. (επιμέλεια), *Μακεδονία τ. Β΄*, Αθήνα 1993.
- Παναγιωτόπουλου Κλήμη Σ., Χατζηαντώνης και Δόμνα Βισβίζη, Οι Θρακιώτες αγωνιστές του 21: *ΘΕ* 2/1981, 219-232.

- Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921 τ. Δ΄, Αθήνα 1927.
- Πάντος Θ., *Το Χρώμα*, Αθήνα 1990.
- Παπαγεωργίου Σ., *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1982.
- Παπαγεωργίου Σ., *Το ελληνικό κράτος 1821-1909, οδηγοί αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1988.
- Παπαδόπουλος Α., *Θεολογία αρχαίων και νέων μαρτυρολογιών: ΠΘΣ, 107- 176.*
- Παπαδόπουλος Κ., *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος των Ελλήνων υπό τον αντισυνταγματάρχην της Γραμμής, παρουσίαση - σχολιασμός Θ. Διζέλος*, Αθήνα 1976.
- Παπαδόπουλος Π., *Η προσφορά του θρακικού ελληνισμού εις τον απελευθερωτικόν αγώνα, 1821-1922*, Αθήνα 1949.
- Παπαδόπουλος Σ., *Διδυμότειχο - ιστορία, μνημεία, πολιτισμός*, Διδυμότειχο 1990.
- Παπαδόπουλος Σ., *Οι Νεομάρτυρες και το δούλον γένος*, Αθήνα 1974.
- Παπαδόπουλος Χ., *Οι Νεομάρτυρες*, Αθήνα 1970³.
- Παπάζογλου Γ., *Χειρόγραφα και βιβλιοθήκες της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, τ. Α΄. Κομοτηνή 1993.
- Παπαϊωαννίδης Ι., *Η Σωζόπολις κατά την ελληνικήν επανάστασιν*, 49-53: *Θρακικά* 3π /1931.
- Παπακωστούλα-Γιανναρά Γ. Β., *Η διδακτική της ιστορίας και η διδασκαλία του μαθήματος στην πράξη*, 38-52: *Σεμινάριο* 3/1984.
- Παπανδρέου Α. Π., *Μεθοδολογία της διδασκαλίας*, Λευκωσία 1993.
- Παπανικολάου Μ., *Γερμανοί ζωγράφοι στην Ελλάδα κατά τον 19^ο (1826-1843)*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Παπανικολάου Λ., *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19^{ου}*, Αθήνα 1991.
- Παπανικολάου Μ., *Υπαίθρια γλυπτά Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Παπασπύρου-Καραδημητρίου Ε., *Το εθνικό ιστορικό Μουσείο*, Αθήνα 1990.
- Παπασπύρου-Καραδημητρίου Ε., *Το έπος του '40 - Λαϊκή εικονογραφία*, Αθήνα 1987.

- Παπασταματίου Ν., Διδασκαλία και σλάνιτς: Λόγος και Πράξη 40/1990, 99-114.
- Παπαστράτου Ν., *Θρησκευτικά χαρακτηριστικά* (από τη συλλογή της), Θεσ/νίκη 1996.
- Παπαστράτου Ν., *Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά (1665-1899)*, τ. Β΄ Αθήνα 1986.
- Παπαχριστόδουλος Π., *Η Προσφορά του θρακικού ελληνισμού στον απελευθερωτικό αγώνα 1821-1922*, Αθήνα 1950.
- Παπαχριστοδούλου Π., Ο ήρωας Θραξ ιππέυς: ΑΘΛΓΘ 16/1952, 283-285.
- Παπούλια Β., Η αρχαία Θράκη ως ιστορική ενότητα, 7- 46: *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 2/1983.
- Παπούλια Β., *Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργανώσεως της χερσονήσου του Αίμου*, Θεσ/νίκη 1978.
- Παπούλια Β., Φάσεις εντάξεως Αρχαίων φύλων της Χερσονήσου του Αίμου στον ελληνικό κόσμο, 203-214: *Συμπόσιο- Η ιστορική, αρχαιολογική, λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, Θεσ/νίκη 1988.
- Παπουλίδης Κ., *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής 1831-1907, η ζωή και το έργο του*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Παπουλίδης Κ., Η Ρωσία και η ελληνική επανάσταση του 1821-22: *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 2/1983, 184-204.
- Πάππος Α. (2003). «Ιστορικές αποκατατάσεις- ο άγνωστος πόλεμος του 1821»: *Έψιλον, Ελευθεροτυπία*, 23/3, 60-62.
- Πασχάλης Δ., Βιζύης Ιωάσασφ Μαρμαράς (1790-1846): *Θρακικά* 4/1933, 45-56.
- Πασχάλης Δ., Δύο Άνδριοι Εθνομάρτυρες ιεράρχαι - Κορώνης Γρηγόριος και Σωζοπόλεως Παΐσιος: *Θεολογία* 8/1930, 35-44.
- Πασχαλίδης Γ. (2000). *Ιστορία και Ζωή: Φιλολογος* 99, 94-103.
- Περαντώνης Ι., Κατάλογος Νεομαρτύρων των από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του έτους 1867 μαρτυρησάντων: *Θεολογία* 60/1989.
- Περαντώνης Ι., *Λεξικό των Νεομαρτύρων*, 3τ. Αθήνα 1972.
- Πετρής Γ., *Λαϊκή ζωγραφική*, Αθήνα 1988.
- Πιαζέ Ζ., *Ψυχολογία της νοημοσύνης*, μετάφραση Ε. Βέλτσου, Αθήνα

1986.

Πίναξ εκδουλεύσεων ναυτικών αγωνιστών 1821-1827, χειρόγραφος κατάλογος του Α. Μιαούλη, εκδ. Υπουργείο Ναυτικών 1903.

ΠΠ, Σημειώματα: Ο Αγαθάγγελος και οι χρησιμοί του: ΑΘΛΓΘ 16/1951, 248.

Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, *Η Γαλλική επανάσταση στην Ελλάδα και τη Γαλλία*: Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη 1989.

Προβατάκης Θ. Μ., *Χαρακτικά Ελλήνων δημιουργών*, συλλογή Ιεράς Μονής Τόπλου, Αθήνα χχ.

Προκοπίου Α. Γ., *Αισθητική και Τέχνη στην Ευρώπη, από το Βολταίρο στον Γκόγια*, Αθήνα 1955.

Προκοπίου Α., *Το εικοσιένα στη λαϊκή ζωγραφική του*, Αθήνα χχ.

Πρωτοψάλτης Ε.(επιμ.). *Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Αθήνα 1956.

Πρωτοψάλτης Ε., *Απομνημονεύματα αγωνιστών του εικοσιένα*, τ. 12: *Κ.Παπαδόπουλος, Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, Αθήνα 1957.

Ραφενέλ Κ. Λ., *Ιστορία των νεότερων Ελλήνων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ Β΄ - 1825*, μετ. Κ. Κοκίδου, Αθήνα 1861.

Ρέππα - Αναστασία Α., Ο κοινωνικοπολιτικός ρόλος του Σχολείου στις παραμεθόριες περιοχές και η συμβολή του στη Διασυνοριακή Συνεργασία, 38-48: *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 78/1994 .

Ρηγόπουλος Γ., Η διδασκαλία των εικαστικών έργων στα πλαίσια του μαθήματος της ιστορίας του γυμνασίου και του λυκείου: *Σεμινάριο* 9/1988, 158-178.

Ρηνητ Χ., κ.α., *Λεξικό Εικαστικών Τεχνών*, μετ. Α. Παππάς, Αθήνα 1986.

Ροζάνης Σ., *Ο σύγχρονος Ιουδαϊσμός*, Αθήνα 1995.

Ρόζος Ε., *Οι Νησιώτες του Αιγαίου στον Αγώνα*, Αθήνα 1971.

Ρούσος Π., Προϋποθέσεις και κίνητρα της επανάστασης του 1821: *Η επανάσταση του εικοσιένα*, επιστημονικό συμπόσιο, Αθήνα

1985³, 19-42.

Ρωσίδης Α., Ο θρακικός ελληνισμός στον απελευθερωτικό αγώνα 1821, 209-240: *ΑΘΛΓΘ* 39/1976.

Ρωσίδης Α., Κομοτηνή - σύντομη ιστορία της πόλης: *ΘΕ* 3/1982, 217-224.

Ρωσίδης Α., Μορφές της Θράκης-Κύριλλος Στ': *ΘΧ* 7/Ιουλίου/1962, 130-132:

Ρωσίδης Α., Τα στρατεύματα του 21: *Θρακικά Χρονικά* 20/1965, 229-230

Σάθας Κ., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνα 1869.

Σάθας Κ., *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. Γ'. Βενετία 1872.

Σακελλαρίου Σ., *Φιλική Εταιρεία*, Οδησός 1909.

Σακκάς Γ., *Ο Ιερός Λόχος*, Αθήνα 1973.

Σάκκος Σ., Ο βιβλικός χαρακτήρας των προφητειών του Αγ. Κοσμά του Αιτωλού: *ΠΘΣ*, εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων, Θεσ/νίκη 1988, 412 - 424.

Σαμοθράκης Α., Δωρόθεος ο Πρώιος Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως (1813-1821) και η πνευματική κίνηση αυτής: *Θρακικά* 15/1941, 153-158.

Σαμοθράκης Α., Σύντομος ιστορική επισκόπησης της νήσου Σαμοθράκης: *Θρακικά* 18/1943, 9-49

Σαμουρσακίδου Ν., Η παρουσία και ο ρόλος των Θρακών στην εθνική εξέγερση του 1821: *Θρακικά* 7/1991 1992, 227 - 233.

Σβορώνος Ν. Γ., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982.

Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετ. Α. Αδραχά-βιβλιογραφικός οδηγός Σ. Αδραχά, Αθήνα 1985 (θ' έκδοση).

Σεχερλής Σ., Ελληνική Θράκη: *Μακεδονική Ζωή* 203/1983, 48.

Σημειώματα - δύο έγγραφα αρχείων του κράτους: *ΑΘΛΓΘ* 17/1952, 305-306.

Σημειώσεις, Προσθήκαι, Διορθώσεις: *Θρακικά* 18/1943, 356-357.

Σιμόπουλος Θ., *Μάρτυρες και αγωνισταί ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγερσίας 1821-1829*, τ. Α'. Αθήνα 1971.

- Σιμόπουλος Θ., *Μάρτυρες και αγωνισταί ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγεσίας 1821-1829*, τ. Β'. Αθήνα 1972.
- Σιμόπουλος Κ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, Αθήνα 1986.
- Σκεπάρνης Π., *Φιλική Εταιρεία*, χ.τ. 1965.
- Σουλιώτης Μ., *Αλφαβητάριο για την Ποίηση*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Σούτζος Δ., Η επανάσταση του εικοσιένα και η Ρωσία: *Βωμοί* 44/1978, 10-11.
- Σούτζος Δ., Μια ιστορική επέτειος - προσκύνημα στο Δραγατσάνι: *Βωμοί* 19/1974, 4 και 9.
- Σούτζος Δ., *Οι Έλληνες ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, Αθήνα 1972.
- Σπανός Κ., Ο Φιλιππουπολίτης αγωνιστής του 1821 Χατζηχρήστος Παπαγεωργίου: *ΘΧ* 40/1985, 100-101.
- Σπανός Κ., Τρεις άγνωστοι Αδριανουπολίτες αγωνιστές του 1821: *ΘΧ* 36/1980-81, 54.
- Σπηλιάδης Ν., *Απαντα τα ευρισκόμενα, Απομνημονεύματα για να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, επιμέλεια Π. Χριστόπουλος, τ. Α'. Αθήνα 1972.
- Σταματόπουλος Κ.Μ., *Μάθημα βαλκανικής ιστορίας, από την βυζαντινή και την οθωμανική οικουμένη στον σχηματισμό και στη λειτουργία των εθνικών κρατών*, Αθήνα 1995.
- Σταμέλος Δ., *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη, πηγές - προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον ΙΣΤ΄ αιώνα ως την εποχή μας*, Αθήνα 1993³.
- Σταυρόπουλος Χ. Γ. (1971). *Οι Νεομάρτυρες και η ελληνική επανάστασις*. Αθήνα.
- Στεφανίδης Μ., *Εισαγωγή στην ελληνική γλυπτική από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα 1984.
- Συλλογικό Έργο, *Η ελληνική επανάσταση - ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι (1815-1848)*, Αθήνα 1997.
- Συναξαριστής των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Σφυρόερας Β., *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968.
- Σωτηρίου Σ., *Η ατέλειωτη τραγωδία της Σερβίας*, Αθήνα 1999.

- Ταμβακίδου Α., Συμβολή της Θράκης εις την επανάστασιν του 1821, 41-48: *Θρακικά* 3π/1931.
- Τελετή αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του αειδήμου μητροπολίτου Μαρωνείας Κωνστάντιου, Ιερά Μητρο. Μαρώνειας και Κομοτηνής 1984.
- Τζιαντζή Μ., Μακάβριες εκλεκτικές συγγένειες: *Καθημερινή* 16/9/ 2001, 44.
- Τοντόροφ Ν., *Η βαλκανική πόλη 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, μετ. Ε. Αβδελά - Γ. Παπαγεωργίου τ. Β΄, Αθήνα 1986.
- Τοντόροφ Ν., *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821, η περίπτωση των Βουλγάρων, ένας κατάλογος αγωνιστών στη Μολδοβλαχία (αρχαία Οδησσού)*, Αθήνα 1982.
- Τοντόροφ Ν., *Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας*, μετ. Α. Μπισπίκου-Γαβρήλου, Αθήνα 1983.
- Τόπος και Εικόνα, *Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα* τ. Δ΄, Αθήνα 1982.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., *Πρόδος και Συντήρηση στο πεδίο της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ζωγραφικής, η περίπτωση του 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1993.
- Τρικούπης Σ., *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης* τ. Α΄, Λονδίνο 1862².
- Τσάμης Δ. (1988). Η θεληματική προσέλευση στο μαρτύριο αγιορειτών Νεομαρτύρων: *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου*, 341-353.
- Τσαούσης Δ. (1983). *Ελληνισμός, ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα.
- Τσιούμης Κ. (1997). *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920-1950)*. Θεσσαλονίκη: Προμηθεύς.
- Τσιούμης Κ. (2000). Η ίδρυση του μειονοτικού Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ και τα πρώτα προβλήματα στη λειτουργία του: *Πρακτικά Κ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη, 313-324.
- Τσιούμης Κ. (2000). Η Προσχολική Εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα και η διαπολιτισμική προσέγγιση της εκπαιδευτικής

διαδικασίας, *Μακεδόν*, 7, 107-121.

Τσουνίδης Γ., *Κύριλλος Στ΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 1813-1818*, Ορεστιάδα 1986².

Τσουκαλάς Κ. (1999). *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*. Αθήνα.

Τσούλιου Γ., Χατζή Τ., *Ιστορικό Λεύκωμα της ελληνικής επανάστασεως*, Αθήνα 1970.

Φανουργάκης Β., Μνήμη, Θ. Προβατάκη, *Οι Νεομάρτυρες εις την εικονογραφίαν: ΠΘΣ*, 519-520.

Φατούρου-Ήσυχάκη Κ., *Η ιστορία της Τέχνης και οι συναφείς επιστήμες*, 75 - *Α΄ Συμπόσιο για την Τέχνη*: ΑΠΘ - Τελλόγλειο Ίδρυμα - Θεσ/νίκη 1986.

Φιλίμων Ι., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως τ. Α΄*, Αθήνα 1859.

Φιλίμων Ι., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834.

Φιλιππίδης Δ., Κωνσταντάς Γ., *Γεωγραφία Νεωτεριική περί της Ελλάδος*, επιμέλεια Α. Κουμαριανού, Αθήνα 1970.

Φίνλεν Γ., *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Α΄, μετ. Α. Γεωργούλης, Αθήνα 1973.

Φίνλεν Γ., *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, μετ. Μ. Γαρίδης, Αθήνα 1958.

Φουκουγιάμα Φ., *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, μετ. Α. Φακατσέλης, Αθήνα 1993.

Φράγκος Χ. Π., *Επίκαιρα θέματα Παιδείας*, Αθήνα 1986.

Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ. (επιμέλεια), «*Τι είναι η πατρίδα μας;*» - *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997.

Χ΄ Κωνσταντίνου Κ., *Η Σύμβασις της Ουνέσκο περί απαγορεύσεως των διακρίσεων εις την εκπαίδευσιν*, Θεσσαλονίκη 1982.

Χαραλαμπίδης Κ., *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τα ιστορικοφιλολογικάς πηγάς και τη βυζαντινήν τέχνην*, Αθήνα 1989.

Χαραλαμποπούλου Β.Ι., *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης, ειδικά και κατά μάθημα*, Αθήνα 1984.

- Χαρίτος Χ., Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία: *Εκπαιδευτικά* 12/1988, 94-98.
- Χαρίτος Χ.Γ., Τοπική ιστορία και εκπαιδευτικά ιδρύματα: *Εκπαιδευτικά* 25-26/1992, 155-172.
- Χατζηδάκης Μ., *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Αλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1987.
- Χατζόπουλος Κ., Ιδεολογικές απόψεις του πολιτικού προγράμματος της Φιλικής Εταιρείας βάσει γνωστών και άγνωστων προκηρυσσών του 1821: *Σκουφας*, έτος ΚΘ', Ιαν.-Δεκ. 1984, τ. 8, τεύχ. 68-69, 75-84.
- Χιονίδης Γ., *Η συμβολή των Μακεδόνων στην επανάσταση του εικοσιένα*, Θεσ/νίκη 1991.
- Χρήστου Χ., *Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, Αθήνα 1981.
- Χρήστου Χ., *Η ευρωπαϊκή ζωγραφική του 17^{ου}, το μπαρόκ*, Θεσ/νίκη 1973.
- Χριστιά Ι., Η διδακτική λειτουργία της εικόνας στο δημοτικό σχολείο, 99-106: *Τα Εκπαιδευτικά* 17/1990.
- Χρυσανθόπουλος Φ. ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασεως*, επιμέλεια Ι. Γριτσόπουλος τ. Α', Αθήνα 1974.
- Ψαθά Α., Μητρακλή-Ψαθά Β., Ο σκοπός της Ανατολικής Θράκης: *ΑΘΛΓ* 35/1970, 218-376.
- Ψευτογκάς Β., *Μαρτυρολογία Νεομαρτύρων: ΠΘΣ*, 74-93.

Αρχεία

ΑΡΧΕΙΟ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ, ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ.

ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ, ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ - ΕΘΝΙΚΗ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ.

ΑΡΧΕΙΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΔΩΡΕΑ ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ - ΑΠΘ.

ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, ΚΝΕ-ΕΙΕ.

ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ, ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ - ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ.

ΑΡΧΕΙΟ ΤΥΠΩΜΑΤΩΝ - ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ.

ΑΡΧΕΙΟ ΦΣΑ - ΔΩΡΕΑ Δ. ΠΡΩΙΟΥ.

ΑΡΧΕΙΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ - ΕΘΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ.

ΑΡΧΕΙΟ ΧΑΡΑΚΤΙΚΩΝ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ - ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ.

ΑΡΧΕΙΟ ΧΑΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ
ΓΑΛΛΙΑΣ: D278497.

ΛΕΥΚΩΜΑ, ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ,
SCRAPBOOK, Φ25/T2, ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Μ. ΠΑΤΕΛΗ.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Κ. ΝΙΧΩΡΙΤΗ.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Ι. ΜΗΤΡΑΚΑ.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Ζ. Β. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Λ. ΚΑΛΛΑ-ΧΑΤΖΗ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

A. Ελληνόγλωσσο

A

Αβδελά Ε., 67, 252, 271, 272, 281, 289
Αγαθάγγελος από την Αίνο, 98
Αγαπητός Α., 182, 184
Αγγελέσας Ζ., 241
Αγγελώνιας Δ., 104
Αθανασίου Θ., 132
Αθανασόπουλος Β., 57
Αικατερινίδης Γ. Ν., 107, 111, 117
Αιτιάν, 18
Ακρίτας Τ., 142
Αλεκτορίδης Ν., 201, 363
Αλεξάκης Ε., 30, 121
Αλεξανδρής Κ., 232, 233, 234, 236
Αλέξανδρος Μ., 219, 221, 224, 226
Αλεξιάς Γ., 158
Αμάντος Κ., 134
Αμβροσίου Ι., 141, 155
Αναστασίου Ι., 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 108, 115
Ανδρεάδης Γ., 25, 318
Ανδρέου Α., 14, 20, 38, 226, 274, 285, 292

Αντζανός Α., 104
Αντωνιάδης Α., 273, 293
Αποστολίδης Κ., 117, 134, 135, 142, 144, 160
Αρανίτσης Ε., 315
Αργυρίου Α., 243
Ασδραχάς Σ. Ι., 28, 256
Ασημομύτης Β., 34, 183, 274, 275
Αυξεντιάδης Α., 132

B

Βακάλιος Θ., 121, 304
Βακαλόπουλος Κ., 13, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 40, 42, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 75, 129, 131, 154, 155, 157, 178, 193, 194, 205, 206, 237, 265
Βακαλόπουλος Α., 26, 31, 32, 39, 41, 60, 61, 63, 67, 68, 69, 73, 78, 81, 92, 93, 130, 139, 159, 171, 174, 175, 176, 196, 202, 204, 205, 206, 211, 212, 216, 232, 237, 241, 242, 244, 245, 246, 263, 265, 266
Βαμβακίδου Ι., 14, 20, 47, 122, 301,

309

Βαρβούνης Μ.Γ., 98
 Βάρναλης Χ., 158
 Βάρτικ Θ.Κ., 158
 Βασδραβέλλης Ι., 77, 132, 135, 138,
 161, 174, 206, 207, 211, 237, 245
 Βασιλείου Θ., 147, 149
 Βαχιέ-πασάς, 83
 Βισβίζη Δόμνα, 155, 244, 246, 247,
 250, 253
 Βισβίζης Α., 56, 154, 237, 243, 244,
 246, 253
 Βισβίζης Θεμιστοκλής, 247, 248, 252
 Βοβολίνης Κ., 179
 Βουλησμάς Δ., 99
 Βουραζέλη - Μαρινάκου Ε., 71
 Βουρνάς Τ., 131, 145, 151
 Βρεττός Γ., 44, 45, 49, 114, 270, 273,
 276, 278, 279, 287
 Βρυζάκης Θ., 49, 168
 Βρύζας Κ., 316
 Βυζάντιος Χ., 159
 Βώρος Φ., 164, 276, 277, 284, 290

Γ

Γαλάνης Ι., 92
 Γαρίδας Μ., 88
 Γεβίδης Γ., 132
 Γεννάδιος Ι., 262
 Γενναίος Μιχαήλ, 64
 Γερμίδης Α., 240, 241, 265, 266
 Γεωργάκης Α., 158
 Γεωργαντζής Π., 18, 146, 151, 176,
 177, 179, 200, 203, 206, 207, 237
 Γεωργιάδου - Κούντουρα Ε., 51, 52,
 96, 97, 110, 218

Γεωργίου Α., 158
 Γεωργίου Θ., 314
 Γεωργούλης Κ. Δ., 271, 286, 292
 Γεώργμας Κ., 125, 126, 312
 Γιαλαμάς Γ., 106
 Γιαλκέτσης Θ., 314
 Γιαλλελής Δ., 132, 204
 Γιάμας Α. Ν., 159
 Γιανναδάκης Ν., 43
 Γιαννακάκης Γ., 61, 64, 66, 68, 72,
 73, 75, 76, 157, 175, 176
 Γιανναράς Χ., 51, 90, 101, 105, 115,
 125, 172
 Γιάννης Ε.Κ., 53
 Γκεωργκίεφ Α., 158
 Γκίκας Γ., 53, 114, 194, 195, 219,
 259, 261
 Γκίκας Π., 132
 Γλύκαντζη-Αρβερέλ Ε., 17
 Γόνης Δ., 14, 121
 Γούδας Α., 136, 138, 140, 191
 Γραμματικάκης Ε., 315
 Γρηγοράκης Ν., 55
 Γριτσόπουλος Ι., 55, 82, 256

Δ

Δάλκος Γ., 272, 273, 274
 Δαμασκηνός Π., 158
 Δαρδανός Γ., 15, 281, 283
 Δεληκωσταντής Κ., 14, 123, 126, 223,
 224
 Δερβίσης Σ., 311
 Δημητριάδης Γ., 251, 252
 Δημητρίου Γ., 242
 Δήμος ή Δημήτριος από την Αδρια-
 νούπολη, 98

Δημοσθένους Γ.Κ., 112
 Διαμαντής Κ., 239, 242, 243, 244,
 246, 247, 264
 Διαμαντόπουλος Α., 150
 Δοϊκος Δ., 81, 82, 83
 Δοξιάδης Α., 241
 Δούκας Ε., 151, 152
 Δράγιος Θ., 259
 Δραγούμης Ι., 31, 106
 Δραγούμης Φ.Σ., 40
 Δρακάνος Π., 159

E

Ελευθεριάδης Ανδρέας, 134
 Ελευθερίου Ι., 132
 Εμμανουήλ Κ., 158
 Ενίτης Κ., 158
 Ευαγγελίδης Τ.Ε., 95, 101, 154, 240
 Ευαγγέλου - Χαραλάμπους Μ., 279
 Ευνάκης Κ., 158
 Ευστρατίου Αντώνιος, 135

Z

Ζαμβακέλλης Π., 107, 108, 188
 Ζαφειρίου Γ., 158
 Ζαχαρόπουλος Ν., 99
 Ζεγκίνης Ε., 91, 92, 93, 99
 Ζέλντιν Θ., 228
 Ζενάκος Α., 316
 Ζήλος Α., 158
 Ζιάκας Θ., 21, 22, 74, 89, 125, 181
 Ζίας Ν., 209
 Ζούβελος Κ., 188
 Ζουράρις Κ., 124
 Ζωγράφος Δ., 36, 238, 255, 258, 259,
 260, 261

Ζωγράφος Π., 35, 36, 51, 52, 219, 259

H

Ησαΐας Α., 259, 261

Θ

Θάνου Α., 158
 Θεοδωρίδης Χ., 164
 Θεοδώρου Δ., 158
 Θεοδώρου Ε., 101, 122
 Θεοδώρου Κ., 159
 Θέος Δ., 221
 Θεοτοκάς Ν., 262
 Θεοχάρης Γ., 158
 Θεοχάρης Ε., 239
 Θωμόπουλος Θ., 41, 201

I

Ιατρίδης Α., 259
 Ιερεμίας Β' ο Τρανός, 72
 Ιορδάνογλου Α., 152
 Ιωαννίκιος, ιεροδιάκονος, 132
 Ιωάννου Α., 113, 259
 Ιωάννου Δ., 158
 Ιωάννου Κ., 158

K

Καβαλλάρης Δ., 240
 Κακαφίκας Γ., 120
 Κάλλα Λ., 18, 187, 189, 196, 197
 Καλλιγιάς Μ. Γ., 48, 195, 199
 Καλογερόπουλος Ν.Δ., 51, 198
 Καλοκύρης Κ., 51, 103, 107, 109,
 110, 112, 116, 191
 Καλούρη - Αντωνοπούλου Ρ., 38, 292

- Καμαριανάκης Ε., 142, 239
Καμαρουδής Σ., 57
Καμπουρίδης Χ., 318
Κανάκης Ι. Ν., 292
Καντιώτης Αυγ., 119
Καποδίστριας Ι., 38, 148
Καραβελάς Ι., 243
Καραβίας Ευγένιος, 150, 201, 202
Καραβίας Ι., 201
Καραβιώτης Θ., 253
Καραγιώργης Γ., 239
Καραθανάσης Α., 99, 173
Καρακατσάνης Δ., 15
Καραμichάλης Ν., 158
Καράμπελιας Α., 242
Καραμπελιάς Γ., 125
Καριώτογλου Α., 224
Κασίδου Σ., 14, 20
Κατέλης Μ., 158
Κατσιρέας Σ., 189
Κατσουλάκος Θ., 173, 266
Κατσουλιόγλου Π., 241
Καψάλης Α.Γ., 271
Καψής Α.Β., 26
Κεμεντζετζίδης Σ., 98, 105
Κιακίδης Θ., 144, 145
Κίρζαλης Α., 158
Κιτρομηλίδης Π., 29, 319
Κιτσίκης Δ., 178, 233, 302
Κλήμη-Παναγιωτοπούλου Σ., 245, 246
Κόκκινος Γ., 280, 282, 287, 299, 304, 320
Κόκκινος Δ., 245, 246, 256, 258
Κομιζόπουλος Α., 135, 185
Κομνηνός Α., 132
Κομνηνός Γ., 243
Κομπενός Σ., 158
Κονδύλης Π., 307
Κόντογλου Φ., 96, 116, 218, 220, 223
Κορδαλής Κ., 14
Κορδάτος Γ., 55, 62, 63, 70, 72, 79, 81, 84, 140
Κορδίβας Θ., 158
Κορομηλά Μ., 25
Κοσμάς Αιτωλός, 119
Κούκος Μ., 18, 65, 70, 71, 72, 73, 95, 131, 141, 197, 205, 208, 210
Κουμπάρης Α., 141
Κουμπάρης Κ., 56, 135, 136, 138, 139, 140, 185
Κούταβος Μ., 243
Κούταβος Φ. και Μ., 243
Κούταβος Χ΄Ψραντζής, 243
Κραντονέλλης Α., 63, 233
Κυρζατάς Δ., 53, 120
Κυριακίδης Β., 57, 194, 199, 200, 363
Κυρίδης Α., 14, 301, 320
Κυρκούδης Θ., 133, 157, 176, 211, 239, 242, 250
Κώκλιας Χ., 132
Κωνσταντάς Γ., 171
Κωνσταντέλος Δ., 90, 91, 92, 93, 95, 120
Κωνσταντινοβίτς Δ., 158
Κωνσταντίνου Θ., 158
Κώνστας Δ., 133
Κώστα Γ., 159
Κωστής Κ., 175
Κωτίδης Α., 49, 148, 150, 151, 163, 167, 168, 192, 196, 198, 199, 253, 261

Λ

Λαιμός Α., 232, 236
 Λαμέρας Λ., 201, 251
 Λάσκαρις Μ., 174
 Λαυριώτης Ε.Κ., 79, 80, 82, 83, 84, 88
 Λεβέντης Γ., 131, 145, 334
 Λέκκας Π., 54
 Λέτζογλου Δ., 133
 Λουκάς από την Αδριανούπολη, 98
 Λυδάκης Σ., 137, 147, 149, 152, 161, 162, 190, 198, 199, 200, 201, 217, 251, 261, 278

Μ

Μαγκριώτης Γ.Δ., 176
 Μαγκριώτης Δ.Ι., 40
 Μαγκριώτης Ι., 79, 238, 239
 Μαζαράκης Ι.Κ., 18
 Μακρυγιάννης Ι., 36, 219, 256, 259, 260
 Μαλτέζου Α., 117, 131
 Μαλτέζου Ι., 18, 216
 Μαμέλης Γ., 154, 240
 Μαραβελάκης Μ., 159
 Μαρασλής Γ., 141, 142, 143, 144
 Μαργαρίτης Γ., 50, 147, 250, 252
 Μαργαρίτος Ν., 158
 Μαρτάκης Μ. Α., 119
 Μαστροδημήτρογλου Γ., 241
 Μάταλας Π., 125
 Μαυροπούλου-Γσιούμη Χ., 13, 114, 274, 299
 Μαύρος Α., 141
 Μαυροσκούφης Δ.Κ., 278
 Μαχμούτ Β', 175, 179

Μέγκουλας Γ., 252, 364
 Μελεγχάρης Ν., 241
 Μελετόπουλος Ι.Α., 148
 Μένουνος Ι., 232, 233
 Μερακλής Μ., 123
 Μεταλληνός Γ.Δ., 146, 233, 234
 Μητράκας Ι., 49, 57, 217, 218, 219, 225, 229
 Μητρακλή - Ψαθά Β., 65, 207
 Μιαούλης Α., 243
 Μικραγιαννανίτος Γ., 115
 Μιλτιάδης Λ., 103, 216
 Μιχαήλ Α., 159
 Μιχαήλ Δ., 180
 Μιχελής Π., 107, 197
 Μοσχόπουλος Ν., 75, 102, 211, 212, 233, 236
 Μουσόπουλος Θ., 71, 242
 Μούτσιος Σ., 291, 299
 Μουτσόπουλος Ν., 119
 Μπαγιόνας Α., 35, 277, 283, 297
 Μπακιρτζής Χ., 54
 Μπαμπούνης Χ., 280, 281
 Μπάρα Μ., 188
 Μπάχαρης Π., 240, 264
 Μπέσσας Δ., 14, 301
 Μπογδανόπουλος Δ., 135
 Μπολυσιακώφ Λ., 134
 Μπονόφατς Κ. Ν., 159
 Μποσίλεβα Β., 18, 209
 Μπότσης Δ., 241
 Μπουκιάλας Π., 307
 Μπρίτογλου Κ., 158
 Μυκονιάτης Η., 47, 52, 86, 148, 149, 152, 164, 166, 192, 214
 Μυλωνάς Π., 191
 Μυρισρλής Ν., 240

N

Νέστορας Ζ., 133
 Νέστωρ Κ., 133
 Νίκογλους Ι., 133
 Νίκογλους Κ., 133
 Νικολάου Θ., 158
 Νικολάου Π., 133
 Νιχωρίτης Κ., 121
 Ντούλας Χ. Σ., 284
 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., 60,
 61, 156, 157, 159, 173, 180, 237

Ξ

Ξάνθος Ε., 131, 134, 145
 Ξενοκράτης Κ., 144, 159, 160, 162
 Ξόδιλος Α., 132
 Ξυγγόπουλος Α., 102, 103, 107
 Ξυδάκης Ν., 307, 317
 Ξύδης Α., 51

O

Οικονόμου Χ., 158

Π

Παλαιολόγος Α., 133
 Παλαιολόγος Β., 141
 Παλαιός Ε., 243
 Παλιούρας Α., 228
 Πάντος Θ., 310
 παπά Μάρκελος από τη Μάδυτο, 133
 Παπαγεωργίου Σ., 104, 106, 177, 180,
 212, 216, 262, 267
 Παπαδόπουλος Α., 104
 Παπαδόπουλος Κ., 139, 256, 257,
 258, 264

Παπαδόπουλος Κάρπος, 155, 255,
 257, 264
 Παπαδόπουλος Π., 134
 Παπαδόπουλος Σ., 54, 90, 101, 102,
 208
 Παπαδόπουλος Χ., 100
 Παπάζογλου Γ., 153
 Παπάζογλου Δ., 162, 168
 Παπάζογλου Ν., 162
 Παπαϊωαννίδης Κ., 234, 241
 Παπακωστούλα - Γιανναρά Γ. Β., 284
 Παπανδρέου Α.Π., 274
 Παπανικολάου Λ., 180, 238
 Παπανικολάου Μ., 56, 57, 165, 166,
 251, 254, 255
 Παπάς Γ., 158, 159, 160, 169
 Παπάς Ε., 205
 Παπασπύρου - Καραδημητρίου Ε., 88
 Παπασταματίου Ν., 275, 279, 280
 Παπαστράτος Ν., 85, 86, 87, 88
 Παπαχριστοδούλου Π., 145, 186, 202,
 208, 234, 241, 243
 Παπίνης Σ., 243
 Παπούλια Β., 25, 27, 29, 156
 Παπουλίδης Κ., 139, 142, 143, 144,
 173, 206
 Παππάς Α., 44, 86, 275
 Πάππος Α., 15
 Παρθένιος από το Διδυμότειχο, 98
 Πασχάλης Δ., 203, 204
 Πασχαλίδης Γ., 16, 57
 Πατάπιος Κανσοκαλυβίτης, 98
 Πατέλης Μ., 18, 119
 Πενταφράγκα Ι., 18
 Περαντώνης Ι., 94, 98, 99, 100, 101,
 105, 119
 Πετρής Γ., 51, 52, 53, 55, 89, 93, 95,

97, 106, 109, 115, 120, 195, 215,
219, 220, 260, 261
Πετρινόγλου Δ., 241
Πέτρου Σ., 158
Πετρούδας Γ., 104
Πινάκογλου Θ., 241
Πλανίτσας Α., 241
Πλόκας Μ., 243
Πολίτου Δ., 18, 209, 250
Πολυείδης Θ., 9, 54, 55, 78, 79, 80,
82, 84, 85, 87, 89
Ποργιάτης Θ.Α., 133
Πούλιας Α., 158
Πρατσόλης Δ., 241
Προβατάκης Θ., 86, 87, 88
Προκόπιος από τη Βάρνα, 98
Προκοπίου Α., 36, 47, 49, 56, 195,
255, 256, 258, 259, 260, 262
Πρώϊος Δωρόθεος, 146
Πρωτοψάλτης Ε., 258, 263, 264

P

Ράλλης Γ., 241
Ραφενέλ Κ.Λ., 159
Ρηντ Χ., 44, 46, 48, 53, 86
Ρόζος Ε., 104, 212
Ρωσσίδης Α., 145, 157, 181, 206, 240,
245, 263

Σ

Σάθας Κ., 84, 88, 98, 101
Σακελλαρίου Σ., 141, 142
Σακκάς Γ., 145, 161, 162, 163, 168
Σάκκος Σ., 82
Σαμοθράκης Α., 153, 212
Σαμουρσακίδου Ν., 74, 77, 169, 170,

176
Σβορόνος Ν., 40, 43, 59, 62, 74, 76,
78, 81, 89, 129, 130, 139, 140, 146,
172, 266
Σγούρος Γ., 133
Σέκερης Π., 138, 140
Σεχερλής Σ., 187
Σιμόπουλος Θ., 102, 150, 153, 186
Σιμόπουλος Κ., 256, 257
Σκεπάρνης Π., 146
Σκόρδος Σ., 243
Σουλιώτης Μ., 308
Σουμπαράζης Ν., 158
Σούτζος Δ., 162, 168, 173
Σπανός Κ., 239, 242
Σπηλιάδης Ν., 245
Στάγκος Λ., 243
Σταματόπουλος Κ. Μ., 293
Σταμέλος Δ., 116, 136, 192, 194, 217,
219, 254, 261, 278
Σταμούλης Αντ., 14
Σταμούλης Σ., 239
Σταυράκης Σ., 158
Σταυράκης Χ., 239
Σταυρόπουλος Χ. Γ., 121
Στέργιος Δ., 104
Στεφανίδης Μ., 149, 252
Στέφανος από την Αίνο, 98
Στοφορόπουλος Θ., 124
Σφυροέρας Β., 185, 234, 236

T

Ταμβακίδου Κ., 77
Ταμπίκογλου Μ., 189
Τέρογλου Ε., 243
Τζανουδάκης Α., 108

Τιμόθεος από την Κεσσάνη, 98
 Τόμπρος Μ., 149
 Τοντόρωφ Ν., 67, 71, 131, 133, 158,
 172, 173, 177, 233, 237
 Τριανταφυλλόπουλος Δ., 51
 Τριαντάφυλλος Δ., 54
 Τρικούπη Σ., 134
 Τσάμης Δ., 92, 93, 98, 122
 Τσαντίσης Κ., 173, 266
 Τσάντογλου Γ., 241
 Τσαούση Νταλακμάνοβα Ολυμπία,
 204
 Τσαούσης Δ., 29, 42
 Τσάρας Γ., 57, 255
 Τσερκέζογλου Γ., 241
 Τσιούμης Κ., 304, 305
 Τσιπούρας Γ., 14
 Τσονίδης Τ., 182, 187, 192
 Τσουκαλός Κ., 319
 Τσουφοτίδου - Μαλανδρινιώτη Α.,
 189

Υ

Υψηλάντης Α., 157, 159, 160, 161
 Υψηλάντης Δ., 132, 244, 256, 263

Φ

Φατούρου - Ησυχάκη Κ., 45
 Φεραΐος Ρ., 83
 Φιλήμονας Ι., 132, 140
 Φιλήμων Ι., 131, 133, 138, 139, 140,

141, 160
 Φίλιας Β., 46, 269
 Φιλιππίδης Δ., 171
 Φιλιππουπολίτης Κ., 158
 Φίνλεν Γ., 82, 84, 172
 Φράγκος Χ., 16
 Φραντζεσκορασόφ Λ., 133
 Φωτιάδης Κ., 13

Χ

Χαλκονδύλης Λ., 43
 Χαλντούν Ιμπ, 17
 Χαραλαμπίδης Κ., 105
 Χαραλάμπους Δ.Φ., 271
 Χατζηδάκης Μ., 103
 Χατζηιωάννου Α., 133
 Χατζηστάνου Δ., 133
 Χατζόπουλος Ι., 158
 Χατζόπουλος Κ., 156
 Χοντολίδου Ε., 58
 Χούλιαρος Γ., 243
 Χρήστου Α., 158
 Χρήστου Χ., 86, 147, 219
 Χριστοφόρου Β., 243
 Χρούσογλου Κ., 241
 Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος Φ., 55,
 82, 256

Ψ

Ψαθά Α., 65, 207
 Ψευτογκάς Β., 91, 92, 95

β. Ξενόγλωσσο

- A**
- Anderson B., 20
 Arnheim R., 300
- B**
- Barry A. M. S., 21
 Beardsley M., 315
 Belting H., 58
 Benezit E., 213, 250
 Benjamin W., 314
 Berger J., 280, 318
 Bloch M., 124, 281, 285
 Bollnow Ot., 125
 Booth M., 282
 Braudel F., 16, 28, 124, 318
 Briant P., 226
 Burke E., 47
 Burston W. H., 33, 280, 286, 289
 Burston W.H., 283, 292
- C**
- Carzoni C., 63
 Chapman L. H., 291
 Cohen L., 270, 317
- D**
- Dakin Douglas, 178, 238
 Dale E., 275
 David J., 47, 215
 Davis L., 23, 57, 311
 Delacroix E., 47, 55, 215
 Dewey J., 283, 299
 Dickinson A.K., 33, 275, 280, 291
- Dilly H., 58
 Dimitrov I., 119
 Douch R., 283, 286
- F**
- Febvre L., 124
 Ferro M., 14, 15
 Fichte J., 247
- G**
- Gericault T., 215
 Gohen L., 45
 Green C.W., 33, 280
 Grossberg L., 57
 Gunning D., 280, 293
- H**
- Herder J., 247
 Hess P.V. , 36, 166, 168, 362, 278
 Hobsbawm E., 125
 Hoddinott B.F, 208
 Huntington S., 124
- J**
- Janson H.W., 212
- K**
- Katzier V., 161
 Kemp W., 58
 Koutsoyannopoulou P., 248
 Kristeva J., 126, 312

L

Lee P. J., 291
Legrand E., 84, 85

M

Makris K., 88, 191
Manion L., 45, 270, 317
Marwick A., 45
Mc Weil W., 124
Millev Geo, 144
Minor V. H., 124, 280
Morosini Francesco, 65
Mules W., 23, 57, 311

N

Nelson C., 57
Nesselrode K. V., 141
Nicholas E.J., 33, 280
Nickel V., 85

O

Ostomalgioglu P. M. P., 168

P

Panofsky E., 275, 276
Paulson R., 47
Pluckrose H., 22
Popa C., 18, 168
Pullex G., 47, 248
Punter D., 125

R

Ranke L., 46
Richard M., 18, 213

Rogers P.J., 270, 282, 289, 291, 301
Romano R., 34, 284, 285, 297
Rosenblum R., 46, 47

S

Sauerlander W., 58
Steele I., 283, 290
Strumevski St., 143
Sutton D., 127
Sylvester D., 309

T

Tassou V., 308
Thompson D., 33, 280
Thwaites T., 23, 57, 311
Toynbee A., 43
Treichler P.A., 57

V

Varfis K., 263
Vasiliev A. A., 121
Vernet H., 46
Vinchon A., 35, 55, 212, 363
Vygotsky L., 16

W

Walsh W. H., 81
Warnke M., 58
Williams R., 23, 55, 57
Williams W., 279
Wind E., 314
Wittrock M. C., 280

Z

Ziss A., 310

